

Дніпровський національний
університет ім. Олеса Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2025 ТОМ 28 № 2

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2025

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 28 № 2 2025

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2025

Редакційна колегія

Квітка С.

Архірейський Д.
Аяган Б.
Бобровська О.
Бородин Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Густафссон М.
Дудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Ісетті Дж.
Жиленко К.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Колісник Л.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Крушельницька Т.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанинова О.
Македон В.
Никифоров А.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохий С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сітковська А.
Слободянюк М.
Ставченко С.
Старушенко Г.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третьак О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доцент (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
к.е.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.соц.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.е.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.т.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Анпілогова Є.

Контакти:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

28 (2) 2025

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board do
not always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2025

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Arkhireyskyi D.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Bobrovska O.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kolisnyk L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kondrashova L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Makedon V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nykyforov A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Sitkovska A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Stavchenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Starushenko H.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Anpilohova Y.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст Історія

С. 6

Мателешко Юрій

Американські неурядові інституції «м'якого» впливу в Україні: напрями та особливості діяльності (на прикладі NED та Фонду Мотта)

С. 12

Помазан Дмитро, Гудзь Віктор

Постсатаністські групи як складові контркультурних рухів на території США у другій половині XX ст.

С. 21

Гурбанов Рауф

Еволюція збалансованої зовнішньої політики Азербайджану з 2003 року

С. 27

Бондар Сергій

Еволюція підходів до церковної політики в Українській Народній Республіці

С. 44

Готра Ян

Чеські культурні спілки та організації на території України

Філософія

С. 50

Якимчук Оксана

Трансверсальний підхід в освіті України: перспектива подолання нестабільності

С. 56

Стародубцева Лідія, Петренко Дмитрій

Пам'ять і травма: практики комеморації в українській культурі

С. 66

Дятлова Ірина, Патлайчук Оксана, Ступак Ольга

Етичні виклики та перспективи філософії штучного інтелекту у XXI столітті

С. 72

Кунденко Яна, Зінчина Олександра

Діалектика кінообразу: філософське осмислення кіномистецтва

С. 80

Семененко Анжеліка, Кулик Віталій, Цихуляк Іван

Філософські аспекти колективної пам'яті: історична травма та переосмислення минулого

С. 88

Одинець Оксана, Осетрова Оксана

Чотири стихії як інверсійно-перехідний механізм моделі здоров'я

С. 94

Плаксина Оксана

Місце техніки у системі сталого розвитку сучасного суспільства

С. 106

Муллобоєва Ділфуза

Суспільно-політичні ідеї в таджицькій літературі 1917-1951 років

С. 111

Помазан Дмитро

Порівняльний аналіз поглядів Вільгельма Райха та Алістера Кроулі на родину та шлюб

С. 117

Несправа Микола

Феномени здоров'я і хвороби у контексті екзистенціальної медицини

Contents History

P. 6

Mateleshko Yuri

American Non-Governmental «Soft» Influence Institutions in Ukraine: Directions and Features of Activity (on the Example of NED and the Mott Foundation)

P. 12

Pomazan Dmytro, Hudz Viktor

Post-Satanic Groups as a Component of Countercultural Movements in the United States in the Second Half of the 20th Century

P. 21

Gurbanov Rauf

The Evolution of Azerbaijan's Balanced Foreign Policy since 2003

P. 27

Bondar Serhii

The Evolution of Approaches to Church Policy in the Ukrainian People's Republic

P. 44

Hotra Yan

Czech Cultural Associations and Organizations in the Territory of Ukraine

Philosophy

P. 50

Yakymchuk Oksana

Transversality as a Step Towards the Stabilization of Instability in Education

P. 56

Starodubtseva Lidiya, Petrenko Dmytry

Memory and Trauma: Commemoration Practices in Ukrainian Culture

P. 66

Diatlova Iryna, Patlaichuk Oksana, Stupak Olga

Ethical Challenges and Prospects for the Philosophy of Artificial Intelligence in the XXI century

P. 72

Kundenko Yana, Zinchina Oleksandra

Dialectic of the Cinematic Image: Philosophical Understanding of Cinema Art

P. 80

Semenenko Anzhelika, Kulyk Vitalii, Tsykhuliak Ivan

Philosophical Aspects of Collective Memory: Historical Trauma and Rethinking the Past

P. 88

Odynets Oksana, Osetrova Oksana

The Four Elements as an Inversional-Transitional Mechanism in the Human Model of Health

P. 94

Plaksina Oksana

The Place of Technique in the System of Sustainable Development of Modern Society

P. 106

Mulloboeva Dिल्фуза

Socio-political Ideas in Tajik Literature of 1917-1951

P. 111

Pomazan Dmytro

Comparative Analysis of Wilhelm Reich's and Aleister Crowley's Views on Family and Marriage

P. 117

Nesprava Mykola

Phenomena of Health and Illness in the Context of Existential Medicine

Філософія

C. 124

Чуйкова Олена

Інтенція, ретенція, протенція як механізми усвідомлення феноменів часу

Економіка

C. 129

Азізова Шалала

Потенціал оздоровчого туризму Кяльбаджару

Педагогіка

C. 133

Силкіна Валентина, Салій Анатолій

Сальвадор Далі в автопортретах

C. 145

Шевчук Тетяна, Кравчук Галина

Мотивація – ключовий аспект успішної професійної підготовки управлінців

C. 152

Безуглий Віталій, Лисичарова Галина, Морозевич Олександр

Роль географії у формуванні критичного мислення учнів

C. 160

Мога Микола, Могильна Олена

Потенційні можливості «Педагогічного стрінгінгу» в корекції кистьового праксису дошкільників 5-7 років із загальним недорозвитком мовлення

C. 165

Джалілова Севинж

Адаптивне навчання в удосконаленні освіти учнів з фізики

C. 171

Іванчук Сабіна, Георгян Надія, Головка Маргарита

Підготовка майбутніх вихователів до організації гурткової роботи

Соціологія

C. 175

Поліщук Євгенія, Горбов Владислав, Лавренюк Владислав, Гернего Юлія, Алексін Гліб

Релокація українського бізнесу в умовах російсько-української війни: чи буде нова хвиля?

C. 185

Стадник Альона, Щербина Віта, Ємельяненко Євгенія

Психологічний вплив політичної реклами в контексті інформаційної війни

C. 189

Довбиш Наталія

Соціальний капітал територіальних громад: адаптація моделі Р. Патнema до українських реалій

C.195

Мирошниченко Альона

Кризові екологічні комунікації в умовах російсько-української війни

Політологія

C. 204

Корнея Сергіу, Олена Мандаджі

Проблеми розвитку системи освіти, відображені у виборчих програмах кандидатів на посаду Президента Республіки Молдова (жовтень-листопад 2024 року)

Philosophy

P. 124

Chuikova Olena

Intention, Retention, Protention as Mechanisms of Awareness of Time Phenomena

Economy

P. 129

Azizova Shalala

Health Tourism Potential of Kalbajar

Pedagogy

P. 133

Valentyina Sylkina, Anatolii Salii

Salvador Dali in Self-portraits

P. 145

Shevchuk Tetyana, Kravchuk Halyna

Motivation as a Key Aspect of Successful Professional Training for Managers

P. 152

Bezugly Vitaly, Lysycharova Halina, Morozevych Oleksandr

The Role of Geography in Shaping Students' Critical Thinking

P. 160

Moga Mykola, Mogilna Elena

Potential Possibilities of «Pedagogical Strining» in Correction of Carpal Praxis of Preschoolers of 5-7 Years Old with General Underdevelopment of Speech

P. 165

Jalilova Sevinj

Adaptive Learning in Improving Students' Physics Education

P. 171

Ivanchuk Sabina, Georgian Nadiia, Holovko Marharyta

Preparing Future Educators to Organize Club Work

Sociology

P. 175

Polishchuk Yevheniia, Horbov Vladyslav, Lavreniuk Vladyslav, Herneho Yuliia, Aleksin Glib

Relocation of Ukrainian Business Amid the Russia–Ukraine War: is a New Wave Coming?

P. 185

Stadnyk Alona, Shcherbyna Vita, Yemelienenko Yevheniia

Psychological Impact of Political Advertising in the Context of Information Warfare

P. 189

Dovbysh Nataliia

Social Capital of Territorial Communities: Adapting R. Putnam's Model to the Ukrainian Realities

P. 195

Myroshnychenko Alona

Crisis Environmental Communications in the Context of the Russian-Ukrainian War

Politology

P. 204

Cornea Sergiu, Mandaji Elena

System Reflected in the Electoral Platforms of the Candidates for the Position of President of the Republic of Moldova (the Ballot from October-November 2024)

American Non-Governmental «Soft» Influence Institutions in Ukraine: Directions and Features of Activity (on the Example of NED and the Mott Foundation)

UDC: 327:94(73+477)

DOI: <https://doi.org/10.172533>**Mateleshko Yurii**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5327-8354>, yurii.mateleshko@uzhnu.edu.ua

Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The topic is explained by the significant contribution made by American non-governmental institutions to the development of democracy and civil society in Ukraine. The purpose of the article is to clarify the goals, areas, and features of the National Endowment for Democracy and the Charles Stewart Mott Foundation's activities in Ukraine during its independence period.

Results. It has analyzed the programs of the most influential (in terms of the scale of activity and amount of funding) American non-governmental institutions in Ukraine: NED and the Mott Foundation. The activities of these funds are viewed through the prism of the concept of «soft power» based on attractiveness and voluntary participation.

Conclusions. NED and the Mott Foundation embody American «soft power» in Ukraine, which has favorable ground among Ukrainian society and authorities and is based on shared values and interests. There are similar areas of activity for the two institutions in Ukraine: 1) building democratic institutions; 2) strengthening the influence of civil society; 3) protecting human rights; 4) increasing the responsibility, transparency, and accountability of the authorities. The primary target groups for these funds are Ukrainian public activists and human rights defenders united in non-governmental organizations. The military events of 2014, and especially 2022, contributed to a partial change in the priorities of their activities and the introduction of new areas related to humanitarian support for war victims and documentation of war crimes. Also, after February 24, 2022, the program funding was increased. The main result of these institutions' «soft» influence is the spread of Western political values among the Ukrainian population. American foundations have contributed to developing civil society and democratic institutions in Ukraine, a prerequisite for European integration.

Keywords: Ukraine, United States, soft power, charitable foundation, NED, the Mott Foundation, democracy, civil society

Американські неурядові інституції «м'якого» впливу в Україні: напрями та особливості діяльності (на прикладі NED та Фонду Мотта)

Мателешко Юрій

Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

Анотація.

Актуальність теми пояснюється значним внеском американських неурядових інституцій у розвиток демократії та громадянського суспільства в Україні. Метою дослідження є з'ясування цілей, напрямів та особливостей діяльності Національного фонду підтримки демократії (NED) та Фонду Чарльза Стюарта Мотта в Україні протягом періоду її незалежності.

Результати. Проаналізовано програми найвпливовіших (за масштабами активності та обсягом фінансування) американських неурядових інституцій в Україні: NED та Фонду Мотта. З'ясовано їхній «м'який» вплив. Особливу увагу приділено ролі, яку згадані фундації зіграли в підтримці України, зокрема гуманітарній, після повномасштабного вторгнення РФ.

Висновки. NED та Фонд Мотта втілюють американську «м'яку силу» в Україні, яка має сприятливий ґрунт серед українського суспільства та влади та базується на спільних цінностях та інтересах. Можна виокремити схожі напрями їхньої діяльності в Україні: 1) розбудова демократичних інститутів; 2) посилення впливу громадянського суспільства; 3) захист прав людини; 4) підвищення відповідальності, прозорості та підзвітності влади. Основними цільовими групами для цих фондів є українські громадські активісти та правозахисники, об'єднані в неурядові організації, що впливають як на державні структури, так і населення загалом. Воєнні події 2014 р., а особливо 2022 р., вплинули на часткову зміну пріоритетів діяльності фундацій та запровадження ними нових напрямів, пов'язаних, зокрема, з гуманітарною підтримкою постраждалих від війни та документуванням воєнних злочинів. Також після 24 лютого 2022 р. зростають обсяги фінансування програм. Основними результатами «м'якого» впливу цих інституцій є поширення західних політичних цінностей серед українського населення, а також формування позитивного іміджу Сполучених Штатів в Україні. Американські фонди сприяли розвитку громадянського суспільства та демократичних інститутів України, що є передумовою її європейської інтеграції.

Ключові слова: Україна, Сполучені Штати, «м'яка сила», благодійний фонд, NED, Фонд Мотта, демократія, громадянське суспільство.

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.25

Вступ.

США є одним із світових лідерів «м'якої сили», що реалізує її як через урядові інституції, так і недержавні організації. Незважаючи на відмінності у юридичному статусі, джерелах фінансування, структурі, всі вони переслідують схожі цілі, пов'язані із просуванням національних інтересів Сполучених Штатів як глобальної держави. До них, зокрема, належать реалізація ідей демократичного врядування, громадянського суспільства та прав і свобод людини в усьому світі. Важливу роль у стратегіях інституцій «м'якого» впливу США відіграє Україна як держава, що з самих початків незалежності обрала орієнтований на Захід демократичний шлях розвитку, що спирається на глобально інтегровану ринкову економіку. Реалізація цього процесу, крім українських урядових та приватних структур, сприяли також американські недержавні фонди, які вже три з половиною десятиліття працюють в Україні. Одними з найбільш впливових (за масштабами діяльності та обсягом фінансування) серед них є Національний фонд підтримки демократії та Фондація Мотта. Дослідження діяльності цих інституцій «м'якого» впливу в Україні дозволяє краще зрозуміти процес формування позитивного іміджу США (та Заходу загалом) серед українського населення, а також становлення в країні підзвітної і прозорого урядування та громадянського суспільства, що базується на ліберально-демократичних цінностях.

Аналіз попередніх публікацій. В аналітичній доповіді представників «Інституту економічних досліджень та політичних консультацій» коротко проаналізована діяльність п'ятих американських благодійних інституцій (Національного фонду підтримки демократії, Фондації відкритого суспільства, фондів Мотта та Блумберга, а також Фондації Кока-Кола) в Україні протягом 2011-2018 рр. (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 13-22). Спираючись на базу даних Foundation Center, автори доповіді дійшли висновку, що присутність фондів США в Україні є відносно низькою, якщо порівнювати зі світовим масштабом їхньої зовнішньої діяльності та фінансовими вливаннями інших донорів (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 21). Висвітлюючи діяльність різних американських інституцій зі сприяння демократії в Україні, М. Лимар зазначила, що підтримка NED відіграла ключову роль у зміцненні організацій громадянського суспільства, що просувають питання прав людини, підвищення політичної прозорості, моніторингу виборів, сприяння суспільній активності, що важливо для побудови демократичної системи в країні (Lymar, 2024, p. 51). Зважаючи на недостатнє дослідження теми, сьогодні є потреба більш широко висвітлити діяльність американських недержавних фондів в Україні та з'ясувати їхній вплив на ключові суспільно-політичні процеси.

Джерельна база дослідження включає річні звіти американських фондів, а також матеріали їхніх офіційних веб сторінок (стратегії, заяви, повідомлення, статистичні дані тощо).

Мета дослідження – з'ясувати особливості, напрями та результати діяльності американських неурядових інституцій (NED та Фонду Мотта) в Україні, а також виокремити ключові етапи їхньої активності протягом періоду незалежності.

Результати дослідження.

Національний фонд підтримки демократії (National Endowment for Democracy, NED) є незалежною некомерційною організацією, яка займається розвитком і зміцненням демократичних інститутів у всьому світі. З моменту свого заснування в 1983 р. Фонд є осередком ресурсів, діяльності та інтелектуального обміну для практиків (активістів) і дослідників демократії. NED сприяє розвитку широкого кола демократичних інституцій за кордоном, зокрема політичних партій, профспілок, бізнес-організацій, а також багатьох елементів активного громадянського суспільства, що забезпечують права людини, верховенство права та незалежність ЗМІ. Щороку NED надає понад 2000 грантів на підтримку проектів неурядових структур за кордоном, які працюють в більш ніж 100 країнах. (About the National Endowment, 2025).

Фонд керується переконанням, що свобода є універсальним людським прагненням, яке можна реалізувати через розвиток демократичних інститутів, процедур і цінностей. Водночас демократія не може бути досягнута через одні тільки вибори і не повинна базуватися на моделі США чи будь-якої іншої країни, а розвиватися відповідно до потреб і традицій різних політичних культур. (About the National Endowment, 2025). Однією з ідеологічних засад NED є розуміння демократії як системи, що гарантує свободу вираження поглядів, переконань і асоціацій, вільні та конкурентні вибори, повагу до невід'ємних прав окремих осіб і меншин, вільні засоби комунікації та верховенство права (Founding Statement of Principles and Objectives, 1984).

У своїй діяльності Фонд керується шістьма цілями, викладеними в Статуті організації та ухвалені Конгресом Законі про Національний фонд підтримки демократії:

1) заохочувати функціонування вільних та демократичних інституцій в усьому світі через ініціативи приватного сектору, включно із заходами, що просувають індивідуальні права та свободи (зокрема міжнародно визнані права людини);

2) сприяти обмінам між групами приватного сектору Сполучених Штатів (політичними, бізнесовими, робітничими тощо) і демократичними групами за кордоном;

3) сприяти участі неурядових організацій США (через дві основні політичні партії, профспілки,

бізнес та ін.) у програмах демократичного навчання та розбудові демократичних інституцій за кордоном;

4) посилити демократичні виборчі процеси за кордоном у співпраці з місцевими демократичними силами;

5) підтримати участь двох основних американських політичних партій, представників праці та бізнесу, а також інших груп приватного сектору США у сприянні закордонній співпраці з тими установами та організаціями, які віддані демократичним цінностям;

6) заохочувати встановлення та розвиток демократії відповідно до національних інтересів Сполучених Штатів і конкретних вимог демократичних груп в інших країнах, яким допомагають фінансовані Фондом програми (Founding Statement of Principles and Objectives, 1984).

NED – унікальна інституція. Неурядовий характер Фонду надає йому гнучкості, що дає змогу працювати в складних умовах та швидко реагувати на можливі політичні зміни. Фінансований переважно Конгресом США, Фонд спирається на збалансовану двопартійну підтримку республіканців та демократів. Діяльність NED є прозорою та підзвітною. Щодо інституції здійснюється багаторівневий нагляд з боку державних органів США (Конгресу, Держдепу) та проводиться незалежний фінансовий аудит. (About the National Endowment, 2025).

Підтримка Фондом України відбувається в рамках його діяльності в Центральній і Східній Європі та включає такі напрями: 1) просування демократичних цінностей та європейської інтеграції; 2) захист інформаційної чесності та підтримка незалежних ЗМІ; 3) антикорупційні програми, що підвищують прозорість і підзвітність; 4) покращення доброчесності виборів та участі громадян (Central and Eastern Europe, 2025).

NED підтримує громадських активістів, журналістів і правозахисників в Україні з 1989 р. (NED's Solidarity with Ukrainian Partners, 2023). Діяльність Фонду в країні активізувалися на тлі тектонічних зрушень 2004 р. (Помаранчева революція), 2013–2014 рр. (Революція Гідності, анексія Криму та війна на сході України) та 2022 р. (повномасштабне вторгнення РФ). Ці ключові віхи продемонстрували широке суспільне прагнення до демократії та приєднання до Європи, що спричинило жорстку реакцію Росії.

У 2004–2005 рр. Фонд надав неурядовим організаціям більше 4 млн дол. на підтримку програм, пов'язаних із розвитком громадянського суспільства в Україні та її регіонах (зокрема на Донбасі), дотриманням прав людини, моніторингом електоральних процесів, незалежною журналістикою, підтримкою профспілкового, студентського та жіночого громадських рухів, покращенням бізнес-клімату та розширенням участі бізнесу в

демократичних процесах (National Endowment for Democracy. 2004 Annual report, 2005, p. 69-75; Eurasia Program Descriptions, 2005).

У 2014 р. отримувачі грантів NED мобілізувалися для подолання наслідків гуманітарної кризи, спричиненої воєнними діями на сході, що призвела до переміщення понад 1,2 млн людей всередині країни. Зокрема, правозахисний центр «Поступ» у партнерстві з 35 громадськими організаціями з Луганська, Донецька, Криму і Києва та Українською коаліцією правової допомоги, яка об'єднала 11 організацій з 10 регіонів, надав юридичну допомогу понад 12 тис. внутрішньо переміщених осіб протягом трьох місяців. «Поступ» відповів на понад 25000 дзвінків через свою гарячу лінію та надав гуманітарну допомогу 4000 переселенців у Києві та понад 5000 у зоні конфлікту (National Endowment for Democracy. 2014 Annual report, 2016, p. 55).

Відповідно до бази даних Foundation Center, Національний фонд підтримки демократії протягом 2011–2018 рр. був найбільшим приватним американським донором України за рівнем фінансової підтримки, що склала 25 млн дол. США (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 13). В цей період NED фінансував роботу афілійованих американських інститутів (на загальну суму понад 6 млн дол.) та 160 українських організацій (19 млн дол.). Гранти надавалися переважно на розбудову демократичного суспільства, зокрема на моніторинг виборчого процесу та захист прав людини. Найбільшими українськими отримувачами коштів Фонду були Сумський обласний комітет молодіжних організацій (747 тис. дол. на підтримку громадянського суспільства в Південно-Східній Україні), Український центр незалежних політичних досліджень (514 тис. дол. на підтримку досліджень політичних процесів та демократії), Молодіжна альтернатива (447 тис. дол. на підготовку молодих лідерів), Незалежна асоціація телерадіомовників (418 тис. дол. на підготовку інформаційних матеріалів у сфері прав людини, тренінги і т.п.). (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 16).

Незважаючи на повномасштабну війну, Фонд продовжує сприяти впровадженню реформ для зміцнення демократичних інститутів в Україні. Підтримуючи понад 100 українських організацій по всій країні, NED допомагає, наскільки це можливо в умовах воєнного часу, розвитку громадянської участі та демократичних процесів. Пріоритетні сфери діяльності Фонду включають розширення можливостей громадськості та залучення її до реформ, підтримку незалежних ЗМІ, зокрема задля забезпечення якісного висвітлення війни, та підтримку правозахисників, які документують воєнні злочини та виступають за відповідальність, прозорість і підзвітність влади (Central and Eastern Europe, 2025).

Партнером Національного фонду підтримки демократії та лауреатом премії NED Democracy Award 2022 є Центр громадянських свобод – одна з провідних правозахисних організацій України, що здійснює моніторинг та документування воєнних злочинів і злочинів проти людства. В минулі роки Центр займався моніторингом політичних переслідувань в окупованому Криму, документував військові злочини та злочини проти людяності під час гібридної війни на Донбасі та організовував міжнародні кампанії зі звільнення політ'язнів Кремля (Documenting War Crimes, 2022).

Одним із головних напрямів діяльності Фонду залишається підтримка незалежних журналістських антикорупційних розслідувань, які уособлює група Bihus.Info, що проявляє активність навіть в умовах повномасштабного вторгнення РФ. Діяльність групи, яка має понад 1,14 млн підписників на каналі YouTube (Official channel of the Bihus.Info project), викликає широке громадське обговорення та оперативні відповіді з боку правоохоронних органів і політичних діячів. У 2023 р. їхнє викриття про нецільове використання коштів на реконструкцію Гостомельської військової адміністрації призвело до звільнення її керівника. Інше розслідування виявило розкрадання бюджетних коштів у проектах реконструкції, що призвело до порушення п'яти кримінальних справ прокуратурою Бучанського району та Бюром економічної безпеки України (Central and Eastern Europe, 2025).

Серед країн Центральної та Східної Європи Україна для Національного фонду підтримки демократії продовжує залишатися пріоритетною країною. Про це, зокрема, свідчить фінансова статистика Фонду за 2023 р. Протягом цього року NED підтримав в Україні 87 проектів на суму 9,71 млн дол. (з 330 проектів в 11 країнах регіону на загальну суму 38,5 млн дол.) (Central and Eastern Europe, 2025).

Американський підприємець, державний службовець та філантроп Чарльз Стюарт Мотт заснував Фонд Мотта у 1926 р. для благодійних і освітніх цілей. У своїй діяльності фундація виходить із уявлень свого зачинателя про світ, у якому кожна людина живе у партнерстві з рештою людства, і де якість життя кожної людини пов'язана з добробутом спільноти – локально та глобально (Mott Foundation: History and Founder, 2025). Фонд Мотта підтримує некомерційні організації, фінансуючи їхню основну діяльність, тобто не вимагає від них формувати ті чи інші проекти відповідно до пріоритетів надавача грантів. Довгострокова підтримка часто надається відомим отримувачам грантів, але час від часу фінансуються нові ініціативи інноваційних груп та організацій. Головними програмами фундації є: «Громадянське суспільство» (сприяння активним, повноважним і справедливим спільнотам у всьому світі), «Освіта» (розширення можливостей навчання

для дітей, особливо зі спільнот із низьким і середнім рівнями доходів), «Навколишнє середовище» (захист громад та екосистем, від яких вони залежать), «Район міста Флінт» (допомога громаді міста, де знаходиться штаб-квартира фундації) (Mott Foundation: What We Do, 2025). З моменту заснування до 2024 р. Фонд надав гранти на загальну суму понад 4,2 млрд дол. США організаціям у 73 країнах (Mott Foundation: History and Founder, 2025).

Фундація Мотта почала працювати в Україні з середини 1990-х рр. Спочатку головна увага приділялася розвитку потенціалу організацій (підтримки) громадянського суспільства, а згодом фонд зосередився і на роботі рівня громади, за допомогою якої громадяни роблять свій внесок у зміни шляхом колективних дій (Mott's grantmaking in Ukraine, 2024).

Згідно бази даних Foundation Center, Фонд Мотта за обсягом підтримки (8 млн дол.) в 2011–2018 рр. був третім найбільшим приватним американським донором України після Національного фонду підтримки демократії (25 млн дол.) та Фундації відкритого суспільства (11,1 млн дол.) (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 13). Було, зокрема, зосереджено увагу на розвитку філантропії в Україні через підтримку Форуму благодійників, платформи краудфандингу та створення фондів громад. Загалом на ці ініціативи було витрачено 1,8 млн дол. Фонд Мотта також фінансував підготовку місцевих громадських активістів та заходи, спрямовані на активізацію участі громади в ухваленні рішень. Також фінансувалися програми, пов'язані з освітою для місцевих активістів, розширенням доступу до е-демократії, підтримкою громадських ініціатив, місцевим плануванням тощо. Витрати на ці ініціативи сягнули 3 млн дол. США (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, p. 18). Протягом 2013–2015 рр. серед грантерів згаданих напрямів були: Інститут соціокультурного менеджменту (Кіровоград) (школа громадянської участі), Херсонський обласний фонд благодійності та здоров'я (ресурсні центри громад в Україні), Український фонд «Крок за кроком» (Київ) (розвиток громад в Україні через програми громадських шкіл), Центр дослідження суспільства (Київ) (посилення громадянської участі в містах України), Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання» (Київ) (громадська школа), Муніципальний центр гуманістичних технологій «АХАЛАР» (Чернігів) (мобілізація громад в Україні), Національний екологічний центр України (Київ) (громадянська активність у сільських громадах), Український католицький університет (Львів) (підвищення суспільної активності через громадянську освіту) (Toward Sustainability, 2013, p. 38-39; Inspiring Change Portraits, 2015, p. 35; Flint, 2017, p. 36-37).

У сфері захисту прав людини Фонд Мотта протягом 2011–2018 рр. надав фінансування на загальну суму понад 1,2 млн дол. Українській Гельсінській спілці з прав людини (УГСПЛ), Громадянській мережі «Опора» та Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (Асоціація УМДПЛ) (Burakovsky, Anhel, Kravchuk, & Yukhymenko, 2018, р. 18). Остання громадська організація, зокрема, у 2014 р. отримала грант на суму 100 тис. дол. для реалізації програми зміцнення спроможності молоді захищати та відновлювати свої права (Inspiring Change Portraits, 2015, р. 35). Що стосується УГСПЛ, то з 2008 р. Фонд Мотта надає їй підтримку з метою організаційної розбудови, посилення спроможності правозахисної мережі (особливо громадських приймалень), а також створення більш сприятливого середовища для правозахисної діяльності загалом. З 2018 р. головний акцент робиться на наданні безоплатної правової допомоги населенню та питанні доступу до правосуддя. Кінцевими бенефіціарами цієї діяльності є як окремі особи (неповнолітні, пенсіонери, ув'язнені, постраждали від війни, люди з інвалідністю тощо), так і групи (етнічні, релігійні та ін.), права та свободи яких було порушено (Institutional Support Grants, 2024).

У зв'язку з подіями на сході України 2014 р. Фонд Мотта починає приділяти увагу допомозі організаціям, що працюють з внутрішньо переміщеними особами (ВПО) (Mott's grantmaking in Ukraine, 2024). Зокрема, у 2015 р. було надано грант на суму 150 тис. дол. Українському Жіночому Фонду на реалізацію програми «Внутрішньо переміщені особи та громади: побудова толерантності через діалог» (Flint, 2017, р. 36-37).

Після початку повномасштабного вторгнення Росії 2022 р. Фонд Чарльза Стюарта Мотта, традиційно підтримуючи громадські фонди і центри правової допомоги, започатковує нові напрями роботи, що безпосередньо пов'язані з війною (Mott's grantmaking in Ukraine, 2024). Крім того, порівняно з попередніми роками (декілька сотень тис. дол. на рік (2020. Annual report, 2021, р. 15; 2021. Annual report, 2022, р. 14-15)), значно зростає обсяг фінансування. Гранти 2022 р. склали понад 2,7 млн дол. і включали екстрену допомогу некомерційним організаціям, які перебувають в зоні бойових дій, а також гуманітарну підтримку постраждалих від війни людей та громад в Україні, а також біженців (Mott responds to war in Ukraine, 2024). Також зростає сума гранту на одну організацію. Так, «Єднання» цього року отримує \$500 000 (2023 р. – \$900 000 (2023. Annual report, 2024, р. 14)), УГСПЛ – \$350 000. Фінансування також надається організаціям з моніторингу порушень прав людини та військових злочинів. Зокрема, Глобальна мережа журналістських розслідувань (США) отримала \$110 000 для документування воєнних

злочинів в Україні. (2022. Annual report, 2023, р. 3, 14-15).

Фінансова підтримка 2023 р. склала 1,9 млн. дол. та включала як традиційні (правова допомога, громадська діяльність), так і нові напрями допомоги. Наприклад, з метою сталого відновлення України Чеська фундація екологічного партнерства за кошти Фонду допомагає українським місцевим лідерам відвідувати громади Центральної Європи з метою вивчення адаптації до зміни клімату, енергоефективності та реконструкції будівель та інфраструктури (2023. Annual report, 2024, р. 4). Інша закордонна організація – Інститут гуманітарних наук (Відень) – за допомогою українських спеціалістів збирає дані та документує події, що відбуваються в Україні під час війни (2023 Annual report, 2024, р. 15; Mott responds to war in Ukraine, 2024). Загалом протягом двох років з початку повномасштабної війни Фонд Мотта надав понад 4,6 млн. дол. допомоги переважно українським організаціям для вирішення тих чи інших проблем в Україні.

Висновки.

Таким чином, Національний фонд підтримки демократії та Фундація Мотта є своєрідними уособленнями американської «м'якої сили» в Україні, що має сприятливий ґрунт серед українського суспільства та влади і базується на спільних цінностях та інтересах. Можна виокремити схожі для двох інституцій напрями діяльності в Україні: 1) розбудова демократичних інститутів; 2) зміцнення впливу громадянського суспільства; 3) захист прав людини; 4) підвищення відповідальності, прозорості та підзвітності влади. Головними первинними цільовими групами згаданих фондів є українські громадські активісти та правозахисники, об'єднані в недержавні організації, що впливають як на владні структури, так і на широкі верстви населення.

Події 2014 та 2022 рр. стали серйозними викликами не тільки для України, але й для американських фондів. Революція Гідності дала поштовх для впровадження низки важливих демократичних перетворень, здійсненню яких сприяли й згадані інституції. Крім того, воєнні події 2014 р., а особливо 2022 р., вплинули на часткову зміну пріоритетів їхньої діяльності та впровадження нових напрямів, пов'язаних, зокрема, із гуманітарною підтримкою постраждалих від війни та документуванням воєнних злочинів. Також після 24 лютого 2022 р. зростають обсяги фінансування програм.

Що стосується відмінних особливостей кожної інституції, то головним джерелом фінансування Національного фонду підтримки демократії є держбюджет США, тоді як Фонд Мотта використовує переважно приватні кошти. Специфікою роботи останнього також є те, що він підтримує основну діяльність громадських організацій, що позбавляє

їх необхідності формувати проекти відповідно до пріоритетів грантодавача. Крім того, програми NED охоплюють більш широке коло питань, пов'язаних, зокрема, з підтримкою незалежних медіа та сприянням європейській інтеграції країни.

Головними результатами «м'якого» впливу цих інституцій можна вважати поширення західних

політичних цінностей серед українського населення, а також формування позитивного іміджу США в Україні. Одним з наслідків активності американських фондів (а також аналогічних інституцій інших країн Заходу) є становлення громадянського суспільства та демократичних інститутів, що є передумовою європейської інтеграції України.

REFERENCES

2020. Annual report of Charles Stewart Mott Foundation. (2021). Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2021/11/AR2020.pdf>
2021. Annual report of Charles Stewart Mott Foundation. (2022). Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2022/09/AR2021.pdf>
2022. Annual report of Charles Stewart Mott Foundation. (2023). Retrieved from https://www.mott.org/wp-content/uploads/2023/09/2022-Annual-Report-with-expanded-financial_FINAL_2023_1004-with-metadata.pdf
2023. Annual report of Charles Stewart Mott Foundation. (2024). Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2024/10/MT371-Annual-Report-2023-FULL.pdf>
- About the National Endowment for Democracy. (2025). Retrieved from <https://www.ned.org/about/>
- Burakovsky, I., Anhel, Ye., Kravchuk, V., & Yukhymenko, S. (2018). *Foreign Non-governmental Foundations in Ukraine: Areas and Scope of Activities*: analytical report. Kyiv
- Central and Eastern Europe. (2025). Retrieved from <https://www.ned.org/region/central-and-eastern-europe/>
- Documenting War Crimes, Ukrainian NGO Center for Civil Liberties Seeks Justice. (2022). Retrieved from <https://www.ned.org/documenting-war-crimes-ukrainian-ngo-center-for-civil-liberties-seeks-justice/>
- Eurasia Program Descriptions. (2005). Retrieved from <https://web.archive.org/web/20061026002241/http://www.ned.org/grants/05programs/grants-eurasia05.html#Ukraine>
- Flint: Reflections on crisis, community and commitment in Mott's hometown. (2017). *Annual report of Charles Stewart Mott Foundation* 2015. Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2017/01/Mott-Foundation-2015-Annual-Report.pdf>
- Founding Statement of Principles and Objectives. (1984). Retrieved from <https://www.ned.org/about/statement-of-principles-and-objectives/>
- Inspiring Change Portraits of Partnership. (2015). Annual report of Charles Stewart Mott Foundation 2014. Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2015/12/AR2014-2.pdf>
- Institutional Support Grants from the Charles Stuart Mott Foundation. (2024). Retrieved from <https://www.helsinki.org.ua/nashi-proekty/zahalnyj-proekt-scho-finansujetsya-fondom-charlza-styuarta-motta/>
- Lymar, M. (2024). U.S. Support for Democratic Values in Ukraine: the Institutional Dimension. *American history and politics*, 18, 46-57.
- Mott Foundation: History and Founder. (2025). Retrieved from <https://www.mott.org/about/history/>
- Mott Foundation: What We Do. (2025). Retrieved from <https://www.mott.org/work/>
- Mott responds to war in Ukraine. (2024). Retrieved from <https://www.mott.org/news/articles/mott-foundation-statement-about-the-invasion-of-ukraine/>
- Mott's grantmaking in Ukraine: Prioritizing local resilience and community voice in a time of war. (2024). Retrieved from <https://www.mott.org/news/articles/motts-grantmaking-in-ukraine-prioritizing-local-resilience-and-community-voice-in-a-time-of-war/>
- National Endowment for Democracy. 2004 Annual report. (2005). Retrieved from <https://www.ned.org/docs/annual/2004AnnualReport.pdf>
- National Endowment for Democracy. 2014 Annual report. (2016). Retrieved from <https://www.ned.org/publications/2014-annual-report/>
- NED's Solidarity with Ukrainian Partners. (2023). Retrieved from <https://www.ned.org/watch-neds-solidarity-with-ukrainian-partners/>
- Official channel of the Bihus.Info project. Retrieved from <https://www.youtube.com/@BIHUSinfo>
- Toward Sustainability: Helping communities engage with and protect the environment. (2013). *Annual report of Charles Stewart Mott Foundation*. Retrieved from <https://www.mott.org/wp-content/uploads/2013/12/AR2013.pdf>

Post-Satanic Groups as a Component of Countercultural Movements in the United States in the Second Half of the 20th Century

UDC: 94(4):32(019):343.341

DOI: <https://doi.org/10.172534>**Pomazan Dmytro**Ph.D., Assistant Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-4342-130X>, dmytro.pomazan@mospu.edu.ua**Hudz Viktor**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>, viktorvgudz@gmail.com*Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. In the second half of the 20th and early 21st centuries, Western civilization underwent significant transformations in the spheres of religiosity and counterculture, which led to the emergence of new spiritual phenomena. One such phenomenon is post-Satanism, a form of alternative religiosity that manifests as a protest against traditional sacrality and social norms. Despite its growing influence, this issue remains almost unexamined in Ukrainian historiography. The purpose of this study is to identify the specific features of post-Satanism as a sociocultural and religious phenomenon within the context of Western civilization in the second half of the 20th and early 21st centuries. Particular attention is given to the genesis of post-Satanist churches in the United States, their ideology, symbolic language, and the transformation of perceptions of religiosity, rebellion, and freedom.

Results. The article characterizes the mechanisms of post-Satanism formation in the context of modern spiritual searches and countercultural movements. It establishes that post-Satanic groups function not only as religious entities but also as a form of protest against the dominant monotheistic discourse. The influence of these movements on identity processes, particularly among youth, is highlighted, along with the traits of post-Satanic religiosity, which is based on philosophical atheism, ethical individualism, and theatrical opposition.

Conclusions. Post-Satanism should be understood as a complex cultural-religious phenomenon that goes beyond traditional religious frameworks. It responds to the crisis of the sacred in the conditions of late modernity and represents a tendency toward «counter-cult» religiosity, combining individualistic meaning-seeking, criticism of religious orthodoxy, and new forms of self-identification.

Keywords: post-Satanism, post-Satanic groups, alternative religiosity, counterculture, new religious movements, protest identity, secularism, atheism, symbolic language, USA

Постсатаністські групи як складові контркультурних рухів на території США у другій половині XX ст.

Помазан Дмитро, Гудзь Віктор*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (Запоріжжя, Україна)*

Анотація.

Актуальність. У другій половині XX – на початку XXI століття західна цивілізація зазнала глибоких трансформацій у сфері релігійності та контркультури, що зумовило появу нових духовних явищ. Одним із таких феноменів є постсатанізм — форма альтернативної релігійності, що репрезентує протест проти традиційної сакральності та соціальних норм. Незважаючи на його зростаючий вплив, в українській історіографії ця тема досі майже не досліджувалася. Метою дослідження є з'ясування особливостей постсатанізму як соціокультурного й релігійного феномена у контексті західної цивілізації другої половини XX – початку XXI століття. Особливу увагу приділено генезі постсатаністських церков у США, їхній ідеології, символічній мові, а також трансформації уявлень про релігійність, бунт і свободу.

Результати. У межах дослідження охарактеризовано механізми формування постсатанізму в контексті новітніх духовних пошуків і контркультурних рухів. Встановлено, що постсатаністські групи діють не лише як релігійні утворення, а й як вираз протесту проти домінуючого монотеїстичного дискурсу. Визначено їхній вплив на ідентичнісні процеси, особливо серед молоді, а також описано характерні риси постсатаністської релігійності, яка ґрунтується на філософському атеїзмі, етичному індивідуалізмі та театралізованій опозиції.

Висновки. Постсатанізм слід розглядати як складний культурно-релігійний феномен, що виходить за межі традиційного розуміння релігії. Він є реакцією на кризу сакрального в умовах пізньої модерності, демонструючи тенденцію до «контркультової» релігійності, в якій поєднуються індивідуалістичні пошуки сенсу, критика релігійної ортодоксії та нові форми самоідентифікації.

Ключові слова: постсатанізм, постсатаністські групи, альтернативна релігійність, контркультура, неорелігії, протестна ідентичність, секуляризм, атеїзм, символічна мова, США

Вступ.

Сучасний сатанізм (постсатанізм), який легально практикується мільйонами людей в багатьох країнах належить до неорелігійних течій синкретичного типу з ознаками езотерики. Цей нетеїстичний рух часто плутають з релігійним дияволопоклонництвом, люциферизмом, чії послідовники, здійснюють акти вандалізму, культові жертвоприношення, оргії й тому подібні акції. Раціональні постсатаністи не поклоняються нікому – ні Богу, ні Сатані, використовуючи образ останнього лише як символ протесту і свободи, кидаючи виклик суспільній моралі своїм крайнім індивідуалізмом, прагматизмом, егоїзмом, культом сили. Актуальність вивчення історичного аспекту постсатанізму зумовлена необхідністю розуміння його місця та ролі в соціокультурних трансформаціях, ідеологічних течіях, політичних рухах кінця XX – початку XXI століття, потребою запобігання деструктивному впливу на сучасне суспільство. Постсатанізм розглядається як реакція на глобалізаційні процеси, секуляризацію та лібералізацію суспільства, кризи традиційних релігійних інституцій. Прояви цього феномену на практиці виникають і в Україні, що викликає суспільний резонанс та дискусії щодо меж релігійної свободи, моральної автономії особистості та культурного радикалізму. Як демонструють соціологічні дослідження, електоральна база подібних організацій край різноманітна (Lewis, 2001). Тому рух має не ігноруватися, а вивчатися, як і інші неорелігії.

Попри зростаючий інтерес феноменом постсатанізму в культурологічному та релігієзнавчому дискурсах, його історичний розвиток, трансформації та впливи на суспільні процеси досліджено вкрай недостатньо. Більшість авторів зосереджуються на класичних формах сатанізму або його впливі на мистецтво та субкультури, оминаючи його подальшу еволюцію в сучасних і постмодерних умовах. Окрім загальної слабкої дослідженості постсатанізму, важливо зазначити, що його історичні витoki, зокрема у вітчизняній історіографії, також залишаються мало вивченими. Це ускладнює розуміння феномену постсатанізму, його формування та еволюції як соціокультурного явища, у взаємозв'язку з іншими ідеологічними та релігійними течіями.

Метою дослідження є з'ясування особливостей постсатанізму як соціокультурного й релігійного феномена у контексті західної цивілізації другої половини XX – початку XXI століття. Особливу увагу приділено генезі постсатаністських церков у США, їхній ідеології, символічній мові, а також трансформації уявлень про релігійність, бунт і свободу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XX століття, що зумовлено формуванням модерного розуміння сатанізму (постсатанізму)

в соціокультурному дискурсі. Географічні рамки визначені територією Сполучених Штатів Америки (далі – США), де юдео-християнська традиція, невід'ємною частиною якої є образ Сатани, набула широкого поширення (Luijk, 2016, p. 16).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Історіографічна база дослідження – досить різноманітна, через незначне поширення цієї тематики у сучасному науковому дискурсі. Проблематика постсатанізму залишається однією з найменш досліджених тем у сучасній історичній науці. Найбільше поширення постсатанізму у США спонукало до більш широкого висвітлення цього явища американськими науковцями. Так, у колективній монографії «Переляк сатанізмом» постсатанізм, якому протистоїть антикультовий рух (АСМ), розглянуто як соціальну проблему, загрозу для суспільної культури та моралі, особливо для молодіжного середовища (Richardson et. al., 1991).

Кеннет Гренгольм у окремому розділі праці «The Devil's Party» дослідив концепцію лівобічного шляху та постсатанізму, зосередившись на прикладі діяльності Храму Сета. На думку дослідника, термін «сатанізм» може бути обмеженим для опису груп, які використовують сатанинську символіку і ритуали, хоч не ідентифікують себе як сатаністи. Натомість поняття «постсатанізм» К. Гренгольм застосовує для опису таких груп, які, хоча і використовують сатанинську символіку, але прагнуть до більш еклектичних та індивідуалістичних духовних практик, виходячи за межі традиційного сатанізму (Granholt, 2012). Як відзначив К. Гренгольм, сатанізм – це контркультурна форма духовності, яка спрямована, на «внутрішню» (особисту) сакралізацію. Водночас постсатанізм – це продовження еволюції класичного (релігійного) сатанізму серед груп та індивідів, але без маніфестування фігури Сатани або залучення його сакрального наративу (Granholt, 2009, p. 86-87). Якщо спростити це визначення до більш секулярного контексту, то, очевидно, має рацію А. Петерсен, визначаючи поняття «постсатанізм» як «культ опозиції» (Petersen, 2016, p. 1-2).

Осборн Дюрендаль та його колеги у монографії «The Invention of Satanism» пропонують комплексний аналіз історії та соціології сатанізму. Автори досліджують процес трансформації поняття «сатанізм» із терміну обвинувачення в самостійно обрану релігійну ідентичність. Перша частина роботи висвітлює те, як образ Сатани поступово відокремлювався від традиційного християнського дискурсу і ставав центральним елементом західного езотеризму та індивідуалістичних релігійних практик (Dyrendal, et, al, 2015, p. 30-32).

У центрі дослідження – становлення організованого сатанізму в США, насамперед на діяльності А. ЛаВея та заснуванні Церкви Сатани у 1966 році. Автори аналізують основні ідеї, закладені

в *The Satanic Bible* (1969), а також соціокультурний контекст, у якому сатанізм перетворився на впізнаваний світоглядний рух. Окремо розглядається феномен «сатанинської паніки» кінця XX ст., де увага зосереджена на використанні риторики сатанізму у кримінальних та політичних контекстах, а також на суспільній реакції на організований сатанізм (Dyrendal et. al., 2015, p. 27-29).

У фундаментальному дослідженні «*Satanism: A Social History*» Масімо Інтровіньє проаналізовано соціальну історію сатанізму та антисатанізму від XVII століття до сучасності. Автор з'ясував, як міфи, легенди та реальні випадки, пов'язані із сатанізмом, впливали на суспільство, формуючи його страхи, моральної паніки та культурні тенденції. Водночас науковець дослідив історію сатаністських церков США, зокрема роль Антона ЛаВея та у теоретичному та організаційному оформленні сучасного сатанізму. М. Інтровіньє охарактеризував створення Церкви Сатани (1966) як ключовий момент в історії релігійного сатанізму. ЛаВей, на відміну від середньовічних демонологів або романтичних письменників XIX століття, створив нову філософію, що базувалася не на поклонінні дияволу в традиційному християнському розумінні, а на культі особистої свободи, егоцентризму та «чуттєвого натуралізму». Дослідник дійшов висновку, що американський сатанізм значною мірою виріс із контркультурного середовища 1960-х років, однак за своєю суттю він був реакцією не лише на християнську мораль, але й на ідеологію пацифізму та колективізму руху хіпі (Introigne, 2016).

Еспер А. Петерсен, у вступі до збірки «*Contemporary Religious Satanism*» проаналізував сучасний релігійний сатанізм, підкреслюючи його різноманітність та складність. Він зазначив, що сучасні сатанинські групи та індивіди по-різному інтерпретують фігуру Сатани, використовуючи її як символ бунту, індивідуалізму або духовного розвитку. Є. А. Петерсен встановив, що ці інтерпретації виходять за межі традиційних уявлень про сатанізм як протистояння божественному, що свідчить про його еволюцію в постмодерному контексті (Petersen, 2016, p. 1).

Для розрізнення від сатанізму Й. А. Петерсен одним із перших запропонував термін «постсатанізм» з метою чіткої ідентифікації цього напрямку у суспільному та науковому дискурсі епохи постмодерну. Історик наголосив, що постсатанізм є надзвичайно широким поняттям, яке охоплює численні концепції, рухи та світоглядні моделі, що суттєво відрізняються одна від одної і не вкладаються в рамки традиційного сатанізму (Petersen, 2016, p. 1-2).

Щодо українських дослідників, то про належність постсатанізму саме до культів, а не до усталених релігій наголошено в окремій описовій статті В.

Петрика (1999), та колективному навчальному посібнику з нетрадиційних культів (Петрик et. al., 2003, с. 7-8). Автори посібника поділяють сатаністів на ортодоксальних дияволопоклонників, люциферіанців (прометейців), реформованих дияволопоклонників (лавеївського типу) (Петрик et. al., 2003, с. 317). Саме про останніх, «для яких Сатана є символом та засобом звільнення людини від моральних, соціальних та релігійних догм, а також повної реалізації свого Ego», і йде мова у чинному дослідженні. (Петрик et. al., 2003, с. 318).

Результати дослідження.

Отже, позаяк існують різні визначення концепту «постсатанізм», треба наголосити, що постсатанізм – це складне й багатогранне явище, яке виходить за межі традиційного сатанізму та його окультних, релігійних або протестних форм. На відміну від класичних форм сатанізму, що переважно базуються на антирелігійному спрямуванні чи ритуальних практиках, постсатанізм являє собою культурний та філософський феномен, який відображає переосмислення ідеологічних, етичних та соціальних норм у сучасному світі. Тож, постсатанізм можна розглядати як постмодерну протестну відповідь на традиційні релігійні й ідеологічні конструкції. Він не обмежується певними догмами чи жорсткими доктринами, а натомість синкретичний і фокусується на радикальній автономії індивіда, відмові від усталених систем цінностей та експериментальному підході до моральності й ідентичності. Це явище часто проявляється у формах контркультурного руху, мистецьких концепціях, субкультурних практиках та інтелектуальних дискусіях.

Постсатанізм як напрям не можна вважати винятково модерновим явищем, бо йому передувала історія та традиція сатанізму. Сатанізм як культ виник ще в дохристиянський період, а в Європі набув поширення у середні віки. Новозавітні уявлення про Диявола значною мірою ґрунтувалися на юдейській апокаліптичній традиції, тоді як грецький вплив був другорядним. У Новому Заповіті диявол постає як занепалий ангел, володар демонічних сил і уособлення зла. Його найчастіше називають «Сатаною» або «Дияволом», але також – «Беліалом», «Спокусником», «Князем світу цього» та «Князем демонів». Хоча в пізнішій християнській традиції Сатану ототожнили з Люцифером, у Новому Завіті цей зв'язок не є очевидним. У тексті підкреслюється боротьба між Богом і Дияволом: світ, затьмарений гріхом, перебуває під владою Диявола, тоді як Христос прийшов, щоб зламати його силу та відновити зв'язок людства з Богом.

Диявол асоціюється з гріховною природою, смертю та земним світом, який протиставляється Царству Божому. Він панує над світом через спокуси та страждання, тоді як Христос приносить надію та спасіння. У ранньохристиянських текстах сатана

виступає як противник Христа, зокрема під час його спокус у пустелі. Новий Завіт розрізняє Диявола і демонів: Диявол – це уособлення абсолютного зла, тоді як демони – нижчі злі духи. Це розрізнення, однак, поступово стиралося, особливо під впливом елліністичної філософії та апокаліптичної традиції, яка розглядала сатану як ватажка занепалих ангелів.

Християнство утримувало рівновагу між дуалістичним поглядом, згідно з яким зло є незалежною силою, і твердженням, що сатана все ж підпорядкований Богові. У християнському світогляді він є могутнім противником, але не рівнозначним принципом зла (Russell, 1991, p. 45-47).

У період Просвітництва та Промислової революції відбувається фундаментальна трансформація європейського світогляду, що супроводжується ослабленням християнської парадигми. Епоха Просвітництва кардинально змінила політичне та релігійне життя, спрямовуючи суспільну думку до секуляризації й раціоналізму. У цей період релігійні уявлення про Сатану поступово втрачають свою значущість для широких мас, однак філософи й митці відкривають у цьому образі нове джерело натхнення. Адже особливістю сатанізму є відмова від християнського смирення та покірності. Ідеї бунтарства, атеїзму й індивідуалізму, насолоди гедонізму, набули особливого поширення у романтичному дискурсі (Dyrendal et. al., 2015, p. 30-32). Таким чином, у культурному дискурсі Сатана поступово перестав бути винятково релігійним антагоністом та перетворився на символ бунту й інтелектуальної свободи.

Дві світові війни, що прокотилися Європою у першій половині XX століття, спричинили масштабний занепад у сфері інтелектуального розвитку та культурної динаміки. Авторитарні та тоталітарні режими, які утвердилися в різних частинах континенту, прагнули уніфікувати суспільну свідомість, знижуючи будь-які альтернативні ідеологічні орієнтири. Репресії проти інакомислячих, жорстка цензура та масова пропаганда стали інструментами, що придушували свободу думки та унеможливлювали появу нових філософських концепцій. Водночас, безперервні бойові дії та економічні кризи руйнували соціальне й інтелектуальне середовище, в якому могли б зароджуватися та поширюватися нові світоглядні моделі. Війна створювала атмосферу страху й виживання, у якій домінували прагматичні та милітаризовані цінності, а будь-які радикально нові ідеї або містичні вчення не знаходили підґрунтя для поширення (Hanegraaff, 1999, p. 146).

Доволілогічно, що саме у цей період з'являється у публічному просторі перший «пророк» постсатанізму – Алістер Кроулі. На початку XX ст. Кроулі заснував власний релігійний рух під назвою Телема (Воля) та залишив значну інтелектуальну спадщину, зокрема

«Книгу Закону». Сучасні дослідники вважають його найвидатнішим окультистом XX ст. (Granholm, 2009, p. 90). Ідеї Кроулі мали значний соціокультурний вплив на території Європи та США та навіть мають послідовників у сучасній Україні. Саме Алістер Кроулі був однією з «ікон» контркультурного руху 60-х років (Jones, 2014, p. 26-27).

Протягом життя та після смерті А. Кроулі, його неодноразово звинувачували у сатанізмі. Частково це було наслідком його провокаційного іміджу та значного впливу на поп-культуру, особливо в контексті образів чорних магів. Звинувачення в тому, що Телема є формою сатанізму, або що сатанізм – це викривлений варіант «Кроуліанства», зазвичай висуваються в контексті нападок чи саркастичних зауважень, рідко спираючись на глибоке розуміння Телеми чи сатанізму. На наш погляд, твердження про те, що сатанізм є лише спрощеною версією Телеми або сумішшю Телеми з інверсією християнства, не відповідають ідеям А. Кроулі, який вважав, що людині необхідно розвивати самодисципліну, аніж слідувати тваринним бажанням (Morgan, 2013, p. 157-158).

Попри відсутність загальноприйнятого академічного визначення сатанізму, дослідники, зокрема Петерсен, пропонують розглядати його через три дискурсивні позиції: раціональний, езотеричний та реактивний сатанізм. Вони всі характеризуються антиноміанізмом, «саморелігією», використанням понять на кшталт «Сатана» як позитивних ідентифікаційних маркерів та певною ідеологічною генеалогією. Якщо застосувати цей підхід до А. Кроулі, то ми побачимо, що він використовує сатанінський дискурс у традиції, яка простежується від Вільяма Блейка до Шарля Бодлера. Він також застосовує термінологію, запозичену з езотеричного прочитання гностичних текстів, активно послуговується антиноміанськими мотивами й створює образ «Звіра 666». Таким чином, Кроулі сприяв деконструкції християнської демонології та перевизначенню образу Сатани в езотеричному контексті як позитивного символу. Водночас він ніколи не ототожнював себе із сатанізмом та не належав до жодної сатаністської традиції. Тому його слід розглядати радше як ключового провідника між літературним сатанізмом минулих століть та організованими формами сатанізму пізнішого часу (Dyrendal, 2012, p. 369-370).

Із завершенням Другої світової війни та поступовою лібералізацією суспільств спостерігалось відродження інтелектуального плюралізму, що проявилось у вибуховому зростанні контркультурних рухів. Вони пропонували нетрадиційні, часом революційні підходи до розуміння реальності, кидаючи виклик усталеним догмам та суспільним нормам. Доказом цієї тенденції є широка популяризація езотеричних учень у русі Нью-ейдж, який виник у другій половині XX століття.

Його філософія поєднала елементи містицизму, східних релігійних традицій та альтернативних духовних практик, що стало своєрідною реакцією на раціоналізовану й технократичну культуру воєнного та повоєнного періоду (Hanegraaff, 1999, p. 146).

У 1960-х роках розпочався справжній розквіт контркультурного руху, найяскравішим виразом якого стала течія «хіпі». Ця субкультура, що набула масового характеру у США та низці європейських країн, сформувалася в умовах глибокої соціальної кризи, викликаній війною у В'єтнамі, боротьбою за громадянські права та розчаруванням у традиційних суспільних інститутах. В основі світогляду хіпі лежав радикальний пацифізм, відмова від насильства та прагнення до духовного звільнення. Одним із найвідоміших гасел, що стало своєрідною мантрою руху, було: «Кохайся, а не воюй» (Make love, not war). Однією з найважливіших рис руху була глибока зацікавленість східними релігіями та філософськими системами, що призвело до стрімкої популяризації буддизму, індуїзму та даосизму серед молоді. Хоча вже на початку 1980-х років класичний рух хіпі значною мірою втратив свою популярність, він залишив після себе унікальний інтелектуально-духовний спадок. Саме у цьому середовищі народжувалися нові езотеричні концепції, альтернативні духовні течії та синкретичні релігійні рухи (Lewis, & Kemp, 2007, p. 7-10).

Паралельно із занепадом традиційних релігійних структур та розширенням інтелектуального простору контркультур, у XX столітті відбувалося посилення ролі держави та світських інститутів у житті індивіда. Держава поступово перебрала на себе ті функції, які раніше виконували релігія та громада: забезпечення соціального порядку, підтримка моралі, а також вирішення екзистенційних і правових питань. У сучасному суспільстві механізми правосуддя та соціального регулювання стали настільки розвиненими, що потреба в архаїчних ритуалах чи сакральних випробуваннях для встановлення істини зникла. Конституція та закони відіграють роль своєрідних «священих текстів» світського суспільства, регулюючи як життя окремого громадянина, так і державний порядок у цілому. Змінився і символічний код суспільства. Якщо в традиційних цивілізаціях сакральний порядок забезпечувався релігійною системою вірувань, то сучасна держава має свої власні символи, ритуали та навіть «обряди». Прапор, герб, гімн, державні свята та виборчі кампанії виконують функцію колективних об'єднувачих механізмів, які раніше були прерогативою церкви та релігійних спільнот (Novorun, 2016, p. 23).

Проте цей процес не означає повного зникнення потреби в сакральному. Навпаки, люди продовжують шукати форми духовності, які відповідають їхнім особистим переконанням та світоглядним концепціям. Традиційні релігії поступово поступаються місцем

більш індивідуалізованим духовним практикам, які дозволяють інтегрувати містичний досвід у сучасний раціональний світ. У таких умовах в багатьох розвинутих країнах відбувається поступова відмова від релігії як загального «цементу» суспільства, та її місце займають світські інститути, нові культурні традиції та особистісні форми духовного пошуку (Hanegraaff, 1999, p. 151-153).

Ключовою подією у формуванні постсатанізму та його відмежуванні від сатанізму стало заснування у 1966 р. Церкви Сатани в США. Її засновником та лідером виступив музикант і фотограф Антон Шелдон ЛаВей. Взнявши за основу філософію Ф. Ніцше з його волею до влади та ідеєю надлюдини, він запропонував абсолютно новий підхід до організації сатаністського руху (Andrade, 2018, p. 35-37). Церква Сатани була створена та офіційно зареєстрована в період масштабного духовного та контркультурного зрушення. Важливо усвідомлювати, що Церква Сатани отримала значну суспільну підтримку, через активну діяльність ЛаВея у ЗМІ та залучення доволі поширених символів. Наприклад, пентаграма та «Бафомет», якого запровадив Еліфас Леві вже мали історичний та культурний фон, що сприяло затвердженню організації у суспільному дискурсі (Andrade, 2018, p. 32-33).

До цього часу сатанізм існував переважно як розрізнене поєднання ідей, окремих практик, легенд та міфів, проте створення організованої структури докорінно змінило його статус у суспільному дискурсі. А. ЛаВей розглядав цю подію як початок « нової ери сатанізму », підкреслюючи її розрив із попередніми формами демонології. Але його вчення, викладене у «Біблії Сатани», не ґрунтувалося на обоженні Диявола як реальної надприродної істоти. Натомість він використовував цей образ як символ своєї філософії, яка була зосереджена на індивідуалізмі (его-релігія), відповідальності лише перед собою та прагненні кожного до реалізації власних потреб, до насолоди. А. ЛаВей переконано стверджував, що традиційні «світлі» релігії намагаються стримувати людські інстинкти, які є невіддільною та природною складовою людського життя. Натомість він запропонував альтернативний погляд на моральність, відкидаючи традиційні догми на користь прагматизму, особистої свободи та самовираження (Holt, & Petersen, 2016, p. 441-442). ЛаВей сприймав Сатану не як об'єкт поклоніння, а як символ боротьби з догматичними засадами традиційних релігій. Він вважав, що традиційні релігійні доктрини навмисно пригнічують людські інстинкти та бажання, змушуючи людину жити за штучними обмеженнями, які суперечать її істинній природі (Luijk, 2016, p. 196-197).

Сучасні дослідники не дарма вважають створення Церкви Сатани одним з найважливіших етапів формування постсатанізму. Сам факт

заснування подібної організації яскраво демонструє зміну світоглядних орієнтирів постіндустріального суспільства. Різноманітні тенденції контркультурного руху, які призвели до деконструкції традиційних соціальних міфологем, значно сприяли цьому процесу. Усвідомлення символу Сатани як опонента релігійних, політичних та соціальних парадигм відіграло ключову роль у формуванні постсатанізму як окремої ідеологічної течії. Парадокс постсатанізму полягає в тому, що сатанізм апіорно опозиційний, тому навіть Церква Сатани підлягає постійній критиці від концептуально близьких груп (Holt, & Petersen, 2016, p. 448-449).

З метою більш комплексного висвітлення проблематики постсатанізму, доречно розглянути застосування цього терміну у сучасному дискурсі. Часто міфологічні образи, які мають антагоністичний або незалежний характер у традиційних релігіях, автоматично зараховуються до сатанізму, хоча між ними можуть бути лише умовні паралелі. Безперечно, можна знайти подібності в тому, як різні рухи використовують символічні образи в окультичних та езотеричних практиках. Проте узагальнене зарахування всіх цих груп до сатанізму видається спрощенням.

Цю тезу можливо підтвердити на прикладі історії трьох груп: Храм Сета, Рунічна Гільдія та Храм Сатани. Храм Сета був заснований у 1975 році як відгалуження від Церкви Сатани. Це сталося після внутрішніх змін в організації, які викликали незгоду серед частини членів. Один із них, шукаючи відповіді, провів магічний ритуал, результатом якого став текст, що містив заклик до створення нової організації. Ця структура повинна була продовжити ідеологічну роботу, розпочату в попередній організації, але з новим акцентом. Головною фігурою Храму є Сет – давньоєгипетське божество хаосу, змін та сили, яке у традиційній міфології виступає антагоністом, але не є аналогом сатани.

Як і більшість організацій, що належать до окультичної традиції, Храм Сета діє як ініціативне товариство. Його члени проходять кілька рівнів посвяти, де особливо важливим вважається третій ступінь, який дає змогу увійти до священства Храму. Центральне поняття філософії організації – це ідея особистого становлення, що передбачає перетворення волі людини та її еволюцію до вищого стану буття. Магічні практики Храму, зокрема Мала та Велика Чорна Магія, відображають ці концепції. Перша спрямована на вплив на об'єктивну реальність, тоді як друга – на внутрішнє перетворення, яке зрештою може змінювати та зовнішній світ (Granholm, 2009, p. 91-92).

Постсатанізм не просто відкидає теїстичний або антитеїстичний дуалізм; він оперує архетипами, іронією, індивідуалізмом як міфотворенням. І в цьому контексті Храм Сету виступає як гранична форма

переходу: від культу до парадигми, від демонізації до метафізики, від бунту до самотворення. Сет тут – не «ворог Бога», а той, хто не потребує Бога взагалі. Це вже не сатанізм як заперечення, а постсатанізм як становлення – з темрявою не як запереченням світла, а як його передумовою.

Тісні зв'язки з Храмом Сета має «Рунічна гільдія», яка була заснована у 1980 році американським дослідником германських традицій та окультистом Стівеном Е. Флаверсом, який публікується під псевдонімом «Едред Торссон». Першочергово вона мала назву «Інститут рунічних студій, Асатру», що вже тоді вказувало на її подвійний вектор – академічний та магічний. Торссон, маючи науковий ступінь з германістики, поєднував університетську рунологію з езотеричними практиками, вбачаючи в рунах не лише історичний феномен, а й ключ до самопізнання, трансформації й осягнення глибинної структури буття.

Його особистий шлях до створення Гільдії пролягав через знайомство з окультичним середовищем США 1970-х років. Він на короткий час приєднався до «Церкви Сатани», а згодом, у 1984 році, вступив до «Храму Сета», де пройшов ініціації аж до ступеня Магуса – звання, яке у цій організації пов'язане з формуванням доктринального концепту. Торссон увійшов до «Ордену Трапеції», що зосереджувався на інтерпретації германської міфології у рамках традиції лівої руки, і згодом очолив його. Саме тоді, за його словами, він отримав «слово сили» – Rûna, яке стало внутрішнім знаком покликання до рунічного шляху (Granholm, 2010, p. 105-106).

У 1991 році вийшов друком навчальний курс «Дев'ятеро дверей Мідгарду», що заклав основу ініціативного навчання. Рунічна практика тут охоплює медитативне занурення, галдор (магічне проголошення рун), створення талісманів, рунічну дивінацію, а головне – шлях особистої трансформації. Цей шлях подається як «внутрішнє опанування рун», коли сили, закладені в них, розкриваються через досвід і змінюють як зовнішнє життя, так і внутрішній світ практикуючого.

З початку 1990-х років діяльність гільдії активізувалася: було відкрито центр «Ірмінхол» у Техасі, створено видавництво «Руна-Рейвен Прес», а згодом – дослідницьку інституцію «Інститут Вудгарроу». Почали проводитися міжнародні зустрічі членів гільдії, де поєднувалося обговорення практик, наукові доповіді та ритуальні дії. Членство в гільдії відбувається поступово – від асоційованого учня до майстра, а далі – до рівня філософа-еруліана, який формулює власну доктрину в межах германської традиції (Granholm, 2010, p. 105-107).

Отже, діяльність «Рунічної гільдії» є характерним прикладом постсатанізму – культурного явища, що виростає з ідей і практик сатанізму другої половини XX століття, але переосмислює їх у

ширшому традиціоналістському, герметичному та міфологічному ключі. Гільдія переймає структурні та ініціаційні моделі, властиві «Храму Сета» та іншим організаціям, однак наповнює їх змістом, який апелює до реконструкції сакрального знання германської традиції. Замість прямої опозиції до християнства чи домінантної культури, характерної для класичного сатанізму, тут бачимо спробу побудови автономної сакральної системи з власною метафізикою, мовою, ритуалом і духовною ієрархією.

Найсучаснішою течією у вимірі постсатанізму на території США, доречно вважати «Храм Сатани». Ця організація була заснована студентами зі Стенфордського університету у 2013 році та майже одразу стала популярною, через серію провокативних перфомансів (White, & Gregorius, 2019, p. 89-90). Ця організація активно використовує образ Сатани, щоб привернути увагу до проблем, пов'язаних з релігійною та політичною ситуацією в Америці. Відомою стала їхня пропозиція встановити статую Сатани на території капітолію в Оклахомі як відповідь на встановлення пам'ятника Десяти Заповідям, що порушує принцип розділення церкви та держави. Грівс зазначає, що мета була в тому, щоб показати, що якщо релігійні групи можуть домогтися того, щоб їхні переконання були визнані державними інститутами, то це має бути доступно для всіх, незалежно від їхніх поглядів.

Така діяльність Храму Сатани підкреслює два важливі аспекти: по-перше, проблему порушення розділення церкви та держави, а по-друге, домінування християнських цінностей у державних установах США. Підкреслюючи різноманіття суспільства та права на релігійну свободу, організація намагається кинути виклик християнському привілею, домагатися рівності та визнання для меншості.

Крім цієї символічної боротьби, Храм Сатани активно займається соціальними та політичними кампаніями, такими як розповсюдження сатанинських розвиваючих книг серед школярів, коли у відповідь на надані Біблії дітям у школах, а також проведення акцій протесту, наприклад, гей-цілунку на могилі одного з основних діячів антигей-руху Фреда Пелпса. Вони також займаються екологічними ініціативами, такими як «усиновлення» доріг для поширення ідей організації серед громадськості. Водночас вони ставлять собі за мету не просто привертати увагу через скандали, а й активізувати суспільство до більш свідомого, гуманного підходу до різних питань (Holt, & Petersen, 2016, p. 449-450).

Основною метою Храму Сатани є не поширення ідей сатанізму як релігії, але й просування ідеї секуляризму, боротьби за права людини, соціальну справедливість та рівність. Через свої публічні акції, вони ставлять на меті змінити суспільство в бік більшої свободи та меншого впливу релігійних структур на державні та соціальні процеси. Тому їхні

дії більше спрямовані на досягнення гуманістичних та прогресивних цілей, ніж на пропагування сатанізму як такого.

Враховуючи викладені вище факти, варто зазначити – термін «постсатанізм» може використовуватися у двох взаємопов'язаних значеннях. По-перше, він дозволяє позначати групи та окремих осіб, які певним чином пов'язані з ідеєю сатанізму, але відмовляються від цієї назви для самоідентифікації. У такому випадку сатанізм розглядається радше як явище минулого, початковий етап, який може привернути увагу шукача неосатанізму, але зрештою поступається місцем «зрілішим» альтернативам.

Друге значення терміна «постсатанізм» стосується тих рухів, філософій та груп, які мають сатаністське коріння, але з різних причин відмовилися від нього, виключаючи будь-який особливий наголос на фігурі Сатани або подібних поняттях. До таких організацій належить, наприклад, Храм Сета. Хоча цей орден походить від Церкви Сатани ЛаВея, його акцент зміщено на божество Сета, а самі поняття «сатанізм» і «Сатана» майже повністю зникають із внутрішньої доктрини, хоч і залишаються в матеріалах, доступних для широкої публіки. Це своєрідний парадокс: публічний імідж може зберігати сліди сатаністського минулого, але внутрішня філософія давно відійшла від нього (Granholm, 2012, p. 215).

На відміну від традиційного сатанізму, що ґрунтується на прямих запереченнях християнської догматики, постсатанізм акцентує на метафізичних і філософських аспектах боротьби з усталеними нормами. Його адепти можуть звертатись до образів богів, які історично асоціювалися з хаосом, боротьбою, магічними практиками та силою волі. Сет у давньоєгипетській традиції постає як бог хаосу, змін і протистояння, а Один у скандинавській міфології відомий як володар магічного знання та ініціатор сакральної трансформації. Ці постаті відіграють провідну роль у сучасних езотеричних традиціях, що тяжіють до постсатанізму, оскільки вони символізують не лише руйнування, а й відродження через особистісну ініціацію та розширення свідомості.

Необхідно зауважити, що окрім релігійно-містичного виміру, постсатанізм також виконує важливу соціальну функцію як протестний дискурс. У сучасному світі, де традиційні ідеології поступово втрачають свою гегемонію, постсатанізм стає засобом критики соціальних структур, що обмежують індивідуальну самореалізацію. Використання образів темних богів у цьому контексті є символічним актом протистояння суспільним нормам, що нав'язують конформізм та підкорення. Це особливо актуально у добу зростання інтересу до альтернативної духовності та відмови від догматичних систем вірувань у ліберальних та мультикультурних суспільствах.

Висновки.

Отже, феномен постсатанізму охоплює широкий спектр проявів – від повноцінної релігійної традиції з обрядами, спільнотними цінностями та ієрархією до індивідуалістичної філософії, яку можна охарактеризувати як «атеїстичний епікуреїзм». Інші підходи до сатанізму визначають його як «егоцентричну філософію», що заперечує теологічні концепції та трансформовану в постсатанізм. Підтверджено тезу Дж. Петерсена про те, що сатанізм епохи постмодерну віддалився від релігійного наративу та перетворився на так званий «культ опозиції».

Концепція постсатанізму поєднує матеріалістичні й трансцендентні уявлення про людське «Я», а також містить як атеїстичні, так і теїстичні постулати щодо образу Сатани. З'ясовано, що більшість сучасних сатаністських рухів і, зокрема, постсатаністських груп США, трактують цей образ не як реальну сутність, а як символ, архетип або природну силу, що відображує людську природу. Сучасний сатанізм також позбавлений жорстких догм і часто базується на принципах індивідуального пошуку істини, особистісного сакралізму та еклектики, поєднуючи різні ідеї та підходи. Тобто йдеться, скоріше, про відображення світоглядної тенденції до синкретизму та прагнення самостійно формувати власну духовність і спосіб мислення. Уточнено, що попри свою варіативність, постсатанізм залишається сатаністським у тому сенсі, що його послідовники так чи інакше апелюють до постаті Сатани – розглядаючи його як силу, зразок для наслідування або символ

самоствердження. Саме в цьому аспекті можна говорити про сатанізм як про «культ опозиції», який неможливо повністю відокремити від християнської культури, у межах якої він і сформувався.

Сатана став неоднозначним символом у США та загалом у західному світі, втілюючи якості, що сприймаються як привабливі: гордість, силу, сексуальність, нонконформізм, бунтарство та індивідуалізм. Тому, як впливає з аналізу діяльності американських груп «Рунічна гільдія», «Храм Сатани», «Храм Сета» та інших, помилково зводити постсатанізм лише до антирелігійного протесту або інверсії християнських догм. Його суть глибша та пов'язана зі складними історичними та соціокультурними процесами переосмислення та розвитку цієї традиції.

Попри свою значущість, тема постсатанізму залишається недостатньо дослідженою в академічному середовищі. Подальше вивчення цього явища потребує комплексного підходу, який містив би аналіз його історичних передумов, взаємозв'язків із філософськими та релігієзнавчими традиціями, а також його впливу на сучасні соціальні процеси. Особливу увагу варто надати способам, у які постсатанізм використовує міфологічні архетипи та езотеричні концепції, адаптуючи їх до нових культурних контекстів та практикам залучення у свої лави нових adeptів. Знання теорії та практики постсатаністських організацій сприятиме забезпеченню від їх потенційно негативних впливів на суспільство, особливо молодь.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Петрик, В. (1999). Сатанинські секти. *Українське релігієзнавство*, (9), 77-93.
- Петрик, В. М., Сьомін, С. В., та ін. (2003). *Нетрадиційні релігійні та містичні культи України: Навчальний посібник* (В. Остроухов, ред.). Київ.
- Andrade, G. (2018). Anton Lavey's Satanic philosophy: An analysis. *Intermountain West Journal of Religious Studies*, 9(1), 28-42. <https://digitalcommons.usu.edu/imwjjournal/vol9/iss1/4>
- Dyrendal, A. (2012). Satan and the beast. In H. Bogdan & M. Starr (Eds.), *Aleister Crowley and Western esotericism* (pp. 369-388). Oxford University Press.
- Dyrendal, A., Lewis, J. R., & Petersen, J. (2015). *The invention of Satanism*. Oxford University Press.
- Granholm, K. (2009). Embracing others than Satan: The multiple princes of darkness in the Left-Hand Path milieu. In J. A. Petersen (Ed.), *Contemporary religious Satanism: A critical anthology* (pp. 85-101). Ashgate.
- Granholm, K. (2010). The Rune-Gild: Heathenism, traditionalism, and the Left-Hand Path. *International Journal for the Study of New Religions*, 1(1), 95-115. <https://doi.org/10.1558/ijnsr.v1i1.95>
- Granholm, K. (2012). The Left-Hand Path and post-Satanism. In *The Devil's Party* (pp. 209-228). Oxford University Press.
- Hanegraaff, W. J. (1999). New Age spiritualities as secular religion: A historian's perspective. *Social Compass*, 46(2), 145-160. <https://doi.org/10.1177/003776899046002003>
- Holt, C., & Petersen, J. A. (2016). Modern religious Satanism: A negotiation of tensions. In J. R. Lewis & I. Tøllefsen (Eds.), *The Oxford handbook of new religious movements* (Vol. 2, pp. 441-452). Oxford University Press.
- Hovorun, C. (2016). Ideology and religion. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 3, 23-24.
- Introigne, M. (2016). *Satanism: A social history*. Brill.
- Jones, R. (2014). *In the shadow of the beast: The impact of Aleister Crowley on new religious movements and contemporary culture* [Master's thesis, Georgia State University].
- Lewis, J. R. (2001). Who serves Satan? A demographic and ideological profile. *Marburg Journal of Religion*, 6(2).
- Lewis, J. R., & Kemp, D. (2007). Defining the New Age. In J. R. Lewis & D. Kemp (Eds.), *Handbook of New Age* (pp. 1-24). Brill.
- Luijk, R. van. (2016). *Children of Lucifer: The origins of modern religious Satanism*. Oxford University Press.
- Morgan, M. (2013). The heart of Thelema: Morality, amorality, and immorality in Aleister Crowley's Thelemic cult. *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 13(2), 167-168.
- Petersen, J. A. (2016). Introduction: Embracing Satan. In *Contemporary religious Satanism* (pp. 1-36). Routledge.

- Richardson, J. T., Best, J., & Bromley, D. G. (Eds.). (1991). *The Satanism scare*. Aldine de Gruyter.
- Russell, J. B. (1991). *The prince of darkness*. Cornell University Press.
- White, M. H., & Gregorius, F. (2019). The Satanic Temple: Secularist activism and occulture in the American political landscape. *International Journal for the Study of New Religions*, 10(1), 89-110. <https://doi.org/10.1558/ijsnr.38954>

REFERENCES

- Andrade, G. (2018). Anton Lavey's Satanic philosophy: An analysis. *Intermountain West Journal of Religious Studies*, 9(1), 28-42. <https://digitalcommons.usu.edu/imwjjournal/vol9/iss1/4>
- Dyrendal, A. (2012). Satan and the beast. In H. Bogdan & M. Starr (Eds.), *Aleister Crowley and Western esotericism* (pp. 369-388). Oxford University Press.
- Dyrendal, A., Lewis, J. R., & Petersen, J. (2015). *The invention of Satanism*. Oxford University Press.
- Granholm, K. (2009). Embracing others than Satan: The multiple princes of darkness in the Left-Hand Path milieu. In J. A. Petersen (Ed.), *Contemporary religious Satanism: A critical anthology* (pp. 85-101). Ashgate.
- Granholm, K. (2010). The Rune-Gild: Heathenism, traditionalism, and the Left-Hand Path. *International Journal for the Study of New Religions*, 1(1), 95-115. <https://doi.org/10.1558/ijsnr.v1i1.95>
- Granholm, K. (2012). The Left-Hand Path and post-Satanism. In *The Devil's Party* (pp. 209-228). Oxford University Press.
- Hanegraaff, W. J. (1999). New Age spiritualities as secular religion: A historian's perspective. *Social Compass*, 46(2), 145-160. <https://doi.org/10.1177/003776899046002003>
- Holt, C., & Petersen, J. (2016). Modern religious Satanism: A negotiation of tensions. In J. R. Lewis & I. Tøllefsen (Eds.), *The Oxford handbook of new religious movements* (Vol. 2, pp. 441-452). Oxford University Press.
- Hovorun, C. (2016). Ideology and religion. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 3, 23-24.
- Introvigne, M. (2016). *Satanism: A social history*. Brill.
- Jones, R. (2014). *In the shadow of the beast: The impact of Aleister Crowley on new religious movements and contemporary culture* [Master's thesis, Georgia State University].
- Lewis, J. R. (2001). Who serves Satan? A demographic and ideological profile. *Marburg Journal of Religion*, 6(2).
- Lewis, J. R., & Kemp, D. (2007). Defining the New Age. In J. R. Lewis & D. Kemp (Eds.), *Handbook of New Age* (pp. 1-24). Brill.
- Luijk, R. van. (2016). *Children of Lucifer: The origins of modern religious Satanism*. Oxford University Press.
- Morgan, M. (2013). The heart of Thelema: Morality, amorality, and immorality in Aleister Crowley's Thelemic cult. *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 13(2), 167-168.
- Petersen, J. A. (2016). Introduction: Embracing Satan. In *Contemporary religious Satanism* (pp. 1-36). Routledge.
- Petryk, V. (1999). Satanic sects. *Ukrainian Religious Studies*, (9), 77-93.
- Petryk, V. M., Semin, S. V., et al. (2003). *Non-traditional religious and mystical cults of Ukraine: Textbook* (V. V. Ostroukhov, ed.). Kyiv.
- Richardson, J. T., Best, J., & Bromley, D. G. (Eds.). (1991). *The Satanism scare*. Aldine de Gruyter.
- Russell, J. B. (1991). *The prince of darkness*. Cornell University Press.
- White, M. H., & Gregorius, F. (2019). The Satanic Temple: Secularist activism and occulture in the American political landscape. *International Journal for the Study of New Religions*, 10(1), 89-110. <https://doi.org/10.1558/ijsnr.38954>

The Evolution of Azerbaijan's Balanced Foreign Policy since 2003

UDC: 930.1:327(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.172535>**Gurbanov Rauf**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0006-1959-4592>, gurbanovrauf7@gmail.com*Baku State University, Department of History of Slavic Countries (Baku, Azerbaijan)***Abstract.**

Relevance. Azerbaijan's geopolitical position at the crossroads of Europe and Asia, and its rich energy resources, have placed it at the center of regional and global interest. Since 2003, Azerbaijan has pursued a balanced foreign policy aimed at maintaining constructive relations with both Western and Eastern power centers. In the context of increasing geopolitical rivalry, regional conflicts, and shifting global alliances, the country's ability to maintain diplomatic balance while safeguarding national interests has become especially significant. The relevance of this topic lies in its potential to contribute to the understanding of how small and mid-sized states can maneuver within a complex international system without aligning rigidly with one geopolitical bloc. Furthermore, studying Azerbaijan's foreign policy evolution provides valuable insights into regional stability, post-conflict diplomacy, and energy geopolitics in the South Caucasus.

Since 2003, Azerbaijan has pursued a balanced foreign policy to strengthen its regional and global role. This period witnessed significant geopolitical changes, influenced by rising energy capacity, growing transit potential, regional conflicts, and global power competition. Navigating these dynamics, Azerbaijan maintained constructive relations with global and neighboring powers, aiming to protect national interests and ensure long-term stability. From 2003 to 2010, the focus was on regional cooperation, large-scale energy infrastructure (like the BTC pipeline), and enhanced security. The country carefully balanced its relations with the West, Russia, and Iran, avoiding alignment with any single bloc. Between 2010 and 2016, Azerbaijan adopted a more flexible diplomatic stance. It played an active role in international forums and supported peaceful efforts regarding the Karabakh conflict, emphasizing sovereignty and territorial integrity. The 2016–2023 phase brought more assertive foreign engagement. The 2020 Second Karabakh War marked a turning point. Post-war, Azerbaijan prioritized reconstruction, regional connectivity, and pragmatic diplomacy. It pursued a multi-vector approach, maintaining equilibrium between actors like Turkey, Russia, the EU, and China. Findings suggest this balanced strategy safeguarded Azerbaijan's independence and enhanced its international reputation. By leveraging its strategic location and energy resources, Azerbaijan emerged as a reliable, stable partner.

The purpose of this article is to examine the evolution of Azerbaijan's balanced foreign policy from 2003 to 2023 by dividing it into three major periods: 2003–2010, 2010–2016, and 2016–2023. Each of these periods represents shifts in Azerbaijan's strategic priorities, external environment, and internal capacities. The article seeks to analyze how Azerbaijan has adjusted its foreign policy tools and alliances in response to regional developments, security challenges, and global transformations. The study aims to provide a systematic and comprehensive understanding of Azerbaijan's foreign policy trajectory, evaluating the consistency of its balanced approach and its impact on national interests and regional positioning.

Keywords: Azerbaijan, balanced foreign policy, diplomacy, historical relations, foreign policy evolution, geopolitics of the South Caucasus

Еволюція збалансованої зовнішньої політики Азербайджану з 2003 року

Гурбанов Рауф*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)***Анотація.**

Актуальність. Геополітичне положення Азербайджану на перехресті Європи та Азії, а також його багаті енергетичні ресурси поставили його в центр регіонального та глобального інтересу. З 2003 року Азербайджан проводить виважену зовнішню політику, спрямовану на підтримання конструктивних відносин як із західними, так і зі східними центрами сили. В умовах посилення геополітичного суперництва, регіональних конфліктів і зміни глобальних альянсів особливо значущою стала здатність країни підтримувати дипломатичний баланс при збереженні національних інтересів. Актуальність цієї теми полягає в її потенціалі сприяти розумінню того, як малі та середні держави можуть маневрувати в межах складної міжнародної системи без жорсткого приєднання до одного геополітичного блоку. Крім того, вивчення еволюції зовнішньої політики Азербайджану дає цінну інформацію про регіональну стабільність, постконфліктну дипломатію та енергетичну геополітику на Південному Кавказі.

З 2003 року Азербайджан проводить збалансовану зовнішню політику для посилення своєї регіональної та глобальної ролі. Цей період став свідком значних геополітичних змін, на які вплинули зростання енергетичного потенціалу, зростання транзитного потенціалу, регіональні конфлікти та глобальна конкуренція за владу. Орієнтуючись у цій динаміці, Азербайджан підтримував конструктивні відносини зі світовими та сусідніми державами, спрямованими на захист національних інтересів та забезпечення довгострокової стабільності. З 2003 по 2010 рік основна увага приділялася регіональній співпраці, великомасштабній енергетичній інфраструктурі (наприклад, трубопроводу BTC) і посиленню безпеки. Країна ретельно збалансувала свої відносини із Заходом, Росією та Іраном, уникаючи приєднання до якогось окремого блоку. У період з 2010 по 2016 рік Азербайджан зайняв більш гнучку дипломатичну позицію. Вона відігравала активну роль на міжнародних форумах і підтримувала мирні зусилля щодо карабаського конфлікту, наголошуючи на суверенітеті та територіальній цілісності. Етап 2016–2023 років приніс більш активну зовнішню взаємодію. Друга карабаська війна 2020 року стала переломним моментом. Після війни Азербайджан надавав пріоритет відновленню, регіональним зв'язкам і прагматичній дипломатії. Вона дотримувалася багатовекторного підходу, зберігаючи рівновагу між такими гравцями, як Туреччина, Росія, ЄС і Китай. Результати свідчать про те, що ця збалансована стратегія зберегла незалежність Азербайджану та підвищила його міжнародну репутацію. Використовуючи своє стратегічне розташування та енергетичні ресурси, Азербайджан став надійним і стабільним партнером.

Метою цієї статті є дослідження еволюції збалансованої зовнішньої політики Азербайджану від 2003 до 2023 року шляхом поділу її на три основні періоди: 2003–2010, 2010–2016 та 2016–2023 роки.

Ключові слова: Азербайджан, збалансована зовнішня політика, дипломатія, історичні відносини, зовнішньополітична еволюція, геополітика Південного Кавказу

Стаття надійшла / Article arrived: 26.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 19.04.25

Introduction.

The concept of a balanced foreign policy is primarily explained within the theoretical frameworks of neorealism and constructivism in international relations. According to this approach, small and medium-sized powers pursue internal and external balancing strategies in order to safeguard their security and economic interests amidst global power dynamics. Azerbaijan has been one of the states that has successfully implemented this approach at a practical level in the 21st century. For Azerbaijan, situated on the geopolitical map of the South Caucasus, such a balanced approach has necessitated the coordinated management of relations with the region's key actors Russia, Iran, and Türkiye. Additionally, cooperation with the West, as well as partnership relations with NATO and the European Union, have become essential elements of this balancing strategy.

After restoring its independence in 1991, the Republic of Azerbaijan entered the system of international relations as a sovereign state. Despite the numerous challenges of the transitional period, the country quickly began to define the contours of an independent foreign policy and to establish its position as a sovereign actor in the international arena. From the outset, the primary priorities of Azerbaijan's foreign policy have been the restoration of its territorial integrity, the safeguarding of national security, the expansion of cooperation with international organizations, the protection of economic interests, and the pursuit of an active role in regional stability. Azerbaijan's strategic geographic location serving as a bridge between the Caucasus, the Caspian region, and the Middle East has created both opportunities and challenges in its foreign policy. This reality has compelled the country to pursue a balanced and multi-vector diplomatic course. The abundance of energy resources has further enhanced Azerbaijan's significance in the international relations system, transforming it into a reliable partner and strategic player. Particularly in the 21st century, starting from 2003, Azerbaijan entered a new phase in its foreign policy. During this period, the country's leadership adopted a more flexible, goal-oriented, and rational approach in international affairs, implementing a policy of diplomatic balance among various power centers namely, the West, Russia, Türkiye, Iran, and China. This balanced diplomacy has contributed not only to the formation of Azerbaijan's image as a reliable partner at the regional level but also to its increased activity and credibility within global multilateral organizations. The two decades from 2003 to 2023 represent a significant period of structural transformation in Azerbaijan's foreign policy, marked by critical regional and global developments and the consolidation of the country's geopolitical position. During this time, Azerbaijan emerged not only as an energy exporter and transit country but also as an actor engaged in conflict resolution, initiating proposals, and actively participating in multilateral diplomacy. This article systematically analyzes Azerbaijan's foreign policy across three key stages: 2003–2010, 2010–2016,

and 2016–2023. For each period, the main directions, diplomatic priorities, shifts in the international relations system, and Azerbaijan's role in regional politics are examined comparatively. The purpose of the article is to analyze the changes in Azerbaijan's foreign policy during these phases, to explore their causes and consequences, and to demonstrate how the country has evolved into a more active and influential actor within the system of international relations.

Analysis of Previous Research and Publications. A significant body of research and institutional reports has explored Azerbaijan's foreign policy, regional role, and strategic alliances, although comprehensive, periodized analyses of its balanced foreign policy over the past two decades remain relatively limited. Several academic studies and institutional sources provide valuable insights into specific dimensions of Azerbaijan's foreign relations. For instance, Akbulut Özpay (2018) and Akpınar (2005) analyze the geopolitical significance of transregional infrastructure projects such as the Baku-Tbilisi-Kars Railway and the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, highlighting Azerbaijan's strategic role in East-West energy and transport corridors. Similarly, the APA News Agency (2019) underlines Azerbaijan's position within both the East-West and North-South international transport initiatives, connecting these frameworks to the country's broader geoeconomic strategy. In terms of bilateral and multilateral diplomacy, the Aliyev Heritage Library (2020) offers a detailed institutional perspective on Azerbaijan-Israel relations, reflecting the diversity of Azerbaijan's diplomatic outreach. Aslanlı (2018) and Çevikel (2023) provide in-depth assessments of Azerbaijan-Türkiye political and economic relations, positioning this partnership as a cornerstone of Azerbaijan's regional alignment. With regard to security and conflict, Asker and Özpınar (2021) examine the military and strategic dynamics of the 44-Day War in 2020, portraying the event as a turning point in Azerbaijan's assertive foreign policy in the post-conflict era. The Ministry of Defence of Azerbaijan (2018) similarly frames the April 2016 battles as a precursor to this shift in posture. At the broader geopolitical level, Hamzaoglu (2020) discusses Azerbaijan-EU relations within the context of the European Neighborhood Policy and the Eastern Partnership, providing insight into Azerbaijan's cautious yet pragmatic engagement with Western institutions. The Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan (n.d.) emphasizes the country's active leadership within the Non-Aligned Movement, underscoring its commitment to multivector diplomacy. Finally, Mammadov (2005) provides historical background on Azerbaijan's political evolution, which is essential for understanding the foundations of its foreign policy decisions. Despite these valuable contributions, there remains a lack of comprehensive and chronological analysis that tracks the evolution of Azerbaijan's balanced foreign policy approach across clearly defined time periods. This article addresses that gap by providing

a periodized and integrated evaluation of Azerbaijan's foreign policy from 2003 to 2023, taking into account strategic, economic, and security-related developments within each phase.

Research Methods. This article presents a historical-analytical study of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan in the 21st century. The research primarily analyzes official documents, reports of international organizations, scholarly publications, and diplomatic statements. A comparative analysis of the changes in Azerbaijan's foreign policy across different periods has been conducted, thereby identifying the key aspects of the country's balanced foreign policy strategy.

Scientific Novelty. The scientific novelty of this article lies in the systematic analysis of the concept of balanced foreign policy within the context of Azerbaijan's foreign policy in the 21st century. Unlike existing studies, this work provides a comparative analysis of different phases of Azerbaijan's foreign policy (2003–2010, 2010–2016, 2016–2023), examining the implementation and outcomes of balanced diplomacy from new perspectives within both regional and global contexts.

Research results.

Between 1991 and 1992, immediately after restoring its independence (Mammadov, 2005), Azerbaijan faced severe political, economic, and security challenges. A new and strategic phase in the country's foreign policy began with the return of Heydar Aliyev to political power in 1993. Prioritizing Azerbaijan's national interests, Heydar Aliyev advanced a balanced and multi-vector foreign policy strategy aimed at strengthening the country's position within a complex regional and global environment. Heydar Aliyev's balancing policy was designed to ensure national security, accelerate economic development, and maintain a flexible stance within the international relations system by creating equilibrium among various centers of power. By balancing relations with key regional actors such as Russia, Western countries, Türkiye, and Iran, he established a favorable diplomatic environment for Azerbaijan. The main elements of Heydar Aliyev's foreign policy strategy included: Strategic cooperation with Russia: In the early years of independence, normalizing relations with Russia was a priority to ensure Azerbaijan's security. Heydar Aliyev worked to develop ties with Russia, striving to preserve stability in the South Caucasus. Opening towards the West: Securing access to Western markets for energy exports became a crucial strategic goal. Heydar Aliyev fostered close cooperation with Western companies and the United States, laying the groundwork for major energy projects such as the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline (Akpınar, 2005). Friendship and strategic partnership with Türkiye: Strengthening relations with Türkiye, based on cultural and historical ties, played an important role in Azerbaijan's regional security. Heydar Aliyev regarded Türkiye as both a strategic and political ally. Policy of good-neighborliness with Iran: Despite geographical

proximity and religious-cultural ties, relations with Iran were maintained on the basis of mutual respect. This was significant for ensuring security along the country's northern and southern borders. As a result of Azerbaijan's balanced foreign policy under Heydar Aliyev, the country, although burdened by regional conflicts, increased its international standing, strengthened its economic foundations, and gained diplomatic support regarding its territorial integrity. This strategy was further developed during the Ilham Aliyev era, laying the foundation for Azerbaijan's contemporary foreign policy course in the 21st century.

With President Ilham Aliyev's accession to power in 2003 (Çevikel, 2023), Azerbaijan's foreign policy entered a new phase while preserving the principle of strategic continuity. This period was characterized not only by the continuation of the previous political course particularly a balanced and multi-vector approach but also by its institutional deepening and a more functional restructuring based on economic foundations. During this phase, Azerbaijan's foreign policy strategy evolved primarily around the use of energy resources as a geopolitical instrument, the strengthening of the country's role as a regional transit hub, and the expansion of political and economic integration with Western structures. The consolidation of domestic political stability and the acceleration of economic growth during this period significantly enhanced Azerbaijan's capacity for a more flexible and goal-oriented foreign policy. Key national interests, such as energy security and the diversification of energy exports, took center stage in the formation of international partnerships. In this context, the implementation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and the Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) gas pipeline projects marked a significant step in expanding Azerbaijan's strategic partnership framework westward (Akbulut, 2018). These projects not only served Azerbaijan's interests but also contributed to the development of alternative energy routes for the European Union and regional countries. Energy diplomacy emerged as a key instrument of Azerbaijan's foreign policy, functioning as a form of "soft power" that helped the country establish a reputation as a reliable partner in global energy markets. Azerbaijan's leadership role in initiatives to transport Caspian energy resources to the West elevated its status as a major geopolitical and economic actor in the region. In this regard, Azerbaijan managed to maintain stable relations with Russia by avoiding direct confrontation while simultaneously deepening energy cooperation with the West, thus preserving a strategic balance. Another significant achievement of this period was the institutionalization and strengthening of relations with the European Union. In 2009, Azerbaijan joined the Eastern Partnership initiative, marking a crucial step toward integration with European structures (Hamzaoglu, 2020). Within this framework, the country intensified its political dialogue, economic cooperation,

and legal alignment with the EU. Participation in the Euronest Parliamentary Assembly further demonstrated Azerbaijan's commitment to establishing a relationship with the EU based on mutual trust and partnership. The resolution of the Karabakh conflict remained a top priority in Azerbaijan's foreign policy from 2003 to 2010. During this period, Azerbaijan consistently defended the principle of territorial integrity in line with international law. Although diplomatic negotiations continued within the framework of the OSCE Minsk Group, the status quo remained largely unchanged. Nevertheless, Azerbaijan actively sought to draw international attention to the occupation and emphasized relevant United Nations resolutions, thereby maintaining an assertive position on the diplomatic front. In summary, the period from 2003 to 2010 represents a phase in Azerbaijan's foreign policy history during which external positions were strengthened against a backdrop of internal stability. Economic tools were strategically employed to serve geopolitical objectives, and a careful balance was maintained among international actors. Azerbaijan's effective transformation of its energy resources into geopolitical leverage while adhering to a neutral diplomatic stance helped shape the country's image as a "reliable partner" in the international system during this era.

The period from 2010 to 2016 is characterized as a phase in which the Republic of Azerbaijan implemented its multi-vector foreign policy in a deeper and more systematic manner. This era is marked by Azerbaijan's consolidation of its strategic position in the international system, the pursuit of a balanced policy among various political poles, and the reinforcement of its status as a regional power. The balanced foreign policy strategy during this phase evolved within a framework that combined ideological neutrality with pragmatic interests. One of the priority directions of Azerbaijan's foreign policy in this period was the deepening of strategic alliance with Türkiye. The establishment of the High-Level Strategic Cooperation Council in 2010 significantly enhanced institutional cooperation between the two countries, leading to greater integration not only in diplomatic, but also in military-political, economic, and energy spheres (Aslanlı, 2018). Azerbaijan–Türkiye relations played a vital role in shaping new power balances within the regional security architecture and increased the influence of the Turkish factor in the South Caucasus. During this phase, Azerbaijan also adopted an active and selective diplomatic approach in its Middle East policy. Notably, the intensification of relations with Israel especially in the areas of security and military-technical cooperation played a significant role in strengthening Azerbaijan's defense capabilities and facilitating access to new technological resources (Aliyev, 2020). However, this dynamic simultaneously required a cautious and balanced approach in relations with Iran. In order to maintain good-neighborly ties and cultural-religious proximity with Tehran, Baku adopted a restrained

political rhetoric and sought to avoid confrontation. As a result, Azerbaijan maintained its unique position as one of the few regional actors capable of sustaining diplomatic symmetry between Tehran and Tel Aviv. The years 2010–2016 also marked a new phase in relations with the Russian Federation. While Azerbaijan sought to deepen cooperation with Russia in traditional areas such as the economy and energy, this engagement was guided by a principle of mutual caution and the safeguarding of national interests. Following the Ukraine crisis and the subsequent deterioration in Russia–West relations, Azerbaijan prioritized geopolitical neutrality and pursued policies aimed at preserving regional stability. This pragmatic approach demonstrated Azerbaijan's capacity to act as an independent player within regional configurations. The expansion of Azerbaijan's multi-vector foreign policy was also reflected in its increased activity within the Non-Aligned Movement. From 2011 onward, Azerbaijan adopted a proactive role in the organization, strengthening relations based on solidarity and mutual interest with developing countries (Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, n.d.). The Non-Aligned Movement became an effective platform for Azerbaijan to defend international law and counter double standards. This engagement supported Azerbaijan's position on the resolution of the Karabakh conflict based on UN Security Council resolutions and expanded the legitimacy of its stance on international platforms.

Relations with the European Union during this period intensified primarily in the spheres of energy and trade. While Azerbaijan expanded cooperation frameworks with Brussels within the context of a partnership dialogue, political integration and human rights issues at times created friction in bilateral relations.

Nevertheless, Baku sought to develop a model of cooperation that preserved national sovereignty and domestic stability without creating political dependency, thus maintaining engagement with the EU without compromising its core priorities. Efforts to resolve the Karabakh conflict through diplomatic means also continued throughout this period. Although no substantial progress was achieved within the OSCE Minsk Group framework, Azerbaijan actively defended its position in international forums such as the Inter-Parliamentary Union, the Organization of Islamic Cooperation, and the Non-Aligned Movement. Azerbaijan's proactive approach in both the diplomatic and informational arenas was marked by a balanced yet principled policy line. In conclusion, the period from 2010 to 2016 was a stage during which Azerbaijan's foreign policy became more structured, its relations with new actors at both regional and global levels were developed, and its capacity for diplomatic maneuver was broadened. A flexible policy framework based on national interests was further refined.

This phase is characterized by the strengthening of Azerbaijan's subjectivity within the international system,

the effective use of balancing strategies as geopolitical tools, and the preservation of strategic autonomy.

The period from 2016 to 2023 represents a complex and decisive stage in the foreign policy of the Republic of Azerbaijan. This era is primarily characterized by fundamental changes in the regional and global geopolitical landscape, the renewed escalation of Azerbaijan's long-standing territorial conflict, and the subsequent post-conflict realities that necessitated the restructuring of foreign policy based on new strategic frameworks. During this time, Azerbaijan intensified its diplomatic maneuvers aimed at both securing national security and strengthening its economic-political sovereignty, adopting a multi-vector and pragmatic approach responsive to contemporary challenges. The April 2016 clashes marked a shift in the regional status quo and resulted in the strengthening of Azerbaijan's position (Ministry of Defense of Azerbaijan, 2018). This military confrontation paved the way for more resolute and active diplomatic efforts by Azerbaijan. Since 2016, Azerbaijani diplomacy has increased its demands before the international community for the cessation of occupation and the restoration of territorial integrity, enhancing strategic communication and lobbying activities in this regard. Concurrently, the country's foreign policy institutions introduced new initiatives to ensure security and regional stability in the post-conflict context. The Second Karabakh War in 2020 constituted a turning point in Azerbaijan's foreign policy. The restoration of territorial integrity and liberation of occupied territories through the 44-day military operation fortified Azerbaijan's position in the international arena both legally and politically (Asker, & Özpınar, 2021). This victory not only fostered national unity and strengthened state institutions but also elevated Azerbaijan's status as a new geopolitical actor in the South Caucasus. The post-conflict period prompted a reassessment of the country's foreign policy priorities and ushered in a new phase of strategic planning. During this phase, Azerbaijan's foreign policy primarily focused on safeguarding national interests and securing long-term peace in the region. Azerbaijan intensified its relations with Western states, Russia, and Türkiye, thereby strengthening its multifaceted diplomatic engagements. Relations with Türkiye were developed at a strategic level, encompassing military-technical cooperation, political support, and regional security guarantees. These ties enhanced Azerbaijan's contribution to regional stability and expanded its geopolitical capabilities. Relations with Russia were based on balance and mutual interests; Moscow continued its mediation role in the process of restoring Azerbaijan's territorial integrity and played an important role in regional security matters. At the same time, Baku maintained ongoing dialogue with the European Union and NATO, paying particular attention to strengthening cooperation in energy, security, and economic sectors. Regional cooperation and integration assumed special significance in Azerbaijan's post-conflict

foreign policy. Within this framework, the development of the "East-West" and "North-South" transport corridors, (APA News Agency, 2019) the expansion of energy projects, and the promotion of regional economic integration became priority areas. Azerbaijan's initiatives aimed at attracting investments at both global and regional levels, as well as ensuring sustainable economic development and peace.

These initiatives held strategic importance by fostering mutual trust among regional actors and creating new formats of cooperation. Additionally, during this period, Azerbaijan's diaspora policy and international humanitarian diplomacy were implemented in a more systematic and multifaceted manner. Comprehensive programs were carried out to strengthen the cultural and political unity of Azerbaijanis living abroad and to enhance the country's international image. This also served to reinforce Azerbaijan's position on respect for international legal norms and human rights. In conclusion, the years 2016–2023 manifested in Azerbaijan's foreign policy as an adaptation to post-conflict realities, the prioritization of national interests, and the development of a flexible multi-vector strategy at regional and global levels. During this period, Azerbaijan maintained internal stability, significantly strengthened its position within the international relations system, and successfully implemented its national security strategy. This strategic approach consolidated Azerbaijan as a leading regional actor in the South Caucasus and established an important foundation for long-term peace and development.

Conclusions.

Since 1993, the foreign policy strategy of the Republic of Azerbaijan has been shaped as a balanced model, grounded in national interests and aligned with regional and global power dynamics. This policy, initiated under the leadership of Heydar Aliyev, aimed to integrate a newly independent state facing regional conflicts into the international system while preserving its sovereignty and consolidating its position in global affairs. Heydar Aliyev's political foresight laid the foundation for a model that, on one hand, enabled Azerbaijan to maintain mutually beneficial relations with neighboring countries such as Russia, Iran, and Türkiye, and on the other hand, fostered the development of cooperative ties with Western countries, the European Union, NATO, and the United States. This multi-vector and balanced approach allowed Azerbaijan to avoid falling under the exclusive influence of any single power bloc, establishing itself as an independent actor on the world stage. From 2003 onward, under the leadership of President İlham Aliyev, this foreign policy course was further refined and gained strategic depth. Between 2003–2010, 2010–2016, and particularly from 2016–2023, Azerbaijan consistently strengthened its position within the international system, increased its geostrategic significance through energy and transport projects, and actively participated in regional cooperation formats.

The 2020 Second Karabakh War, which resulted in the restoration of the country's territorial integrity, demonstrated the effectiveness and purposefulness of Azerbaijan's diplomatic and military-political strategy. In the post-conflict period, Azerbaijan's foreign policy entered a new phase, marked by initiatives aimed at promoting peace and cooperation in the region and reaffirming its commitment to international law and the principles of multilateralism. Simultaneously, the country's growing economic potential, diplomatic initiatives, and active participation in international platforms have contributed to its emergence as a globally recognized and respected actor. Consequently, Azerbaijan's balanced foreign policy model in the 21st century can be characterized as one grounded in political realism and pragmatism, reflecting an approach that is both adequate and adaptive to the contemporary international system. This model not only safeguards the country's independence and sovereignty but also ensures its active engagement in regional and global processes, positioning Azerbaijan as a center of stability and cooperation. Going forward, the continuation of this policy will be of strategic importance for the protection of national interests, economic development, and further consolidation of Azerbaijan's stature in the international arena. In the early decades of the 21st century, the emergence of a multifaceted and dynamic international

order has underscored the fact that only states with stable, coherent, and strategically grounded foreign policies are capable of withstanding multifarious geopolitical pressures. Within this context, the Republic of Azerbaijan has exemplified a pragmatic and balanced foreign policy approach, successfully safeguarding its national interests amid the evolving regional power equilibrium, while simultaneously adhering to internationally recognized legal norms and principles. Azerbaijan's model of balanced diplomacy has not merely ensured its resilience in the face of complex geopolitical challenges but has also facilitated its transformation into a proactive and agenda-setting actor within both regional and broader international frameworks. This strategic posture has positioned Azerbaijan as a pivotal nexus for major energy and transport initiatives, while concurrently serving as a platform for fostering regional stability and advancing diplomatic engagement. Looking ahead, the preservation and adaptive refinement of this strategic orientation through the incorporation of more agile and responsive policy mechanisms will be critical in further enhancing Azerbaijan's influence and relevance within the evolving architecture of the international system. Accordingly, in the context of the 21st century, foreign policy in Azerbaijan is not merely instrumental but constitutes a fundamental component of its strategic trajectory and political identity formation

REFERENCES

- "Aliyev Heydar Heritage" International Online Library. (2020). *Azerbaijan - Israel relations*. Retrieved from, <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8269149.html>
- Akbulut Özpınar, G. (2018). *The Baku-Tbilisi-Kars Railway and Its Geopolitical Importance in Terms of Turkey*. Marmara Coğrafya Dergisi(37), 103-111. <https://doi.org/10.14781/mcd.386163>
- Akpınar, E. (2005). *Baku Tbilisi Ceyhan Pure Oil Pipeline BTC And its Effects On Turkey s Geopolitics*. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25(2), 229-248.
- APA News Agency. (2019). *"East-West", "North-South" international transport corridors and Azerbaijan's geoeconomic interests*. Retrieved from, <https://apa.az/infrastructure/serq-qerb-simal-cenub-beynelxalq-neqliyyat-dehlizleri-ve-azerbaycanin-geoiqtisadi-maraqlari-meqale-551693>
- Asker, Ali, ve Zeynep Gizem Özpınar. (2021). *The Great Offense That Led Azerbaijan to Victory: The Anatomy of the 44-Days War*. Avrasya İncelemeleri Dergisi 10, sy. 1 (March 2021): 83-106.
- Aslanlı, A. (2018). *Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri*. Yönetim Ve Ekonomi Dergisi, 25(1), 15-27. <https://doi.org/10.18657/yonveek.396170>
- Çevikel, Ş. (2023). *An Evaluation from Rezulzade to İlham Aliyev on Azerbaijan-Turkey political relations*. Anasay (26), 156-171. <https://doi.org/10.33404/anasay.1380834>
- Hamzaoglu, H. (2020). *Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Programı Çerçevesinde Azerbaycan – Avrupa Birliği İlişkileri*. Kafkas Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(21), 504-520. <https://doi.org/10.36543/kauibfd.2020.022>
- Mammadov, I. M. (2005). *History of Azerbaijan*. Adiloğlu.
- Ministry of Defense of Azerbaijan. (2018). *April battles - the beginning of a great victory*. Retrieved from, <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html>
- Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan. (n.d.). *Non-Aligned Movement (NAM)*. Retrieved from, <https://mfa.gov.az/en/category/beynelxalq-teskilatlar/qosulmama-herekati-qh>

The Evolution of Approaches to Church Policy in the Ukrainian People's Republic

UDC: 94(477.6/.8)"1917/1921":322

DOI: <https://doi.org/172536>**Bondar Serhii**Master, <https://orcid.org/0000-0003-2844-3914>, s19021987@gmail.com*Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)***Abstract.**

Relevance. Ukrainian church-building and the recognition of the Orthodox Church of Ukraine by the global Orthodox community remain relevant issues not only at the beginning of the 20th century but also in the early 21st century. These topics are the subject of both religious and academic discourse today. The purpose to investigate, through a source-based analysis of archival documents, scholarly works, and memoirs, the dynamics and patterns of the development of religious processes in the Ukrainian People's Republic (UPR).

The results. The research has demonstrated the evolution of state– church relations in the UPR. From the initial debates during the period of the Central Rada, the Directory of the UPR proclaimed the autocephaly of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), recognizing the importance of cooperation with the church. State responsibility for religious life increased, and regulation was transferred to state institutions, which promoted the Ukrainization of the church. Church brotherhoods supported this process. Thus, in the UPR, there was a qualitative shift in the relationship between the state and the church, marked by an increase in state responsibility and support for Ukrainization.

Conclusions. The legal regulation of church and religious life in the UPR evolved gradually. From the initial discussions on creating a state body for managing church relations during the Central Rada, the state under the Directory of the UPR assumed responsibility for Orthodoxy by proclaiming the autocephaly of the UAOC on January 1, 1919. The leaders of the UPR moved from ignoring the religious issue to recognizing the importance of cooperation and systematic dialogue. The state became responsible for religious life, and the church served as its support in this sphere. While under the Central Rada the church movement was centered around the All-Ukrainian Orthodox Church Council, under the Directory of the UPR the central institution became the Ministry of Cults (later renamed the Ministry of Confessions). The strengthening of the state's role as a regulator contributed to the Ukrainization of the church, while church brotherhoods ensured independent activity. Therefore, the UPR experienced an evolution in state– church relations, characterized by increased state responsibility and support for Ukrainization.

Keywords: Ukrainian church, Orthodox Church, Ukrainian Autocephalous Orthodox Sobor Church, Ukrainian Greek Catholic Church, socio-religious movements, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, metropolitan, bishop, Minister of Cults of the Ukrainian People's Republic, Minister of Confessions of the Ukrainian People's Republic, Ukrainian Holy Synod

Еволюція підходів до церковної політики в Українській Народній Республіці

Бондар Сергій*Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)***Анотація.**

Актуальність. Українське церковне будівництво та визнання Православної Церкви України з боку світового православ'я залишаються актуальними питаннями не лише на початку ХХ, а й на початку ХХІ століття та є предметом як релігійного, так і наукового дискурсу сьогодення. Мета статті – дослідити на основі джерелознавчого аналізу архівних документів, наукових праць та мемуарів динаміку та закономірності розвитку релігійних процесів в Українській Народній Республіці.

Результати. Дослідження показало еволюцію державно-церковних відносин в УНР. Від початкових дискусій за часів УЦР держава за Директорії УНР проголосила автокефалію УАПЦ, усвідомивши важливість співпраці з церквою. Зросла державна відповідальність за релігійне життя, а регулювання перейшло до державних інституцій, що сприяло українізації церкви. Церковні братства підтримували цей процес. Отже, в УНР відбулася якісна зміна відносин між державою та церквою, позначена зростанням державної відповідальності та підтримкою українізації.

Висновки. Юридичне регулювання церковно-релігійного життя в УНР поступово еволюціонувало. Від початкових дискусій про державний орган для налагодження відносин із церквою за часів УЦР держава за Директорії УНР взяла на себе відповідальність за православ'я, проголосивши 1 січня 1919 року автокефалію УАПЦ. Лідери УНР пройшли шлях від ігнорування релігійного питання до усвідомлення важливості співпраці та системного діалогу. Держава стала відповідальною за релігійне життя, а церква – опорою в цій сфері. Якщо за УЦР церковний рух об'єднувався навколо Всеукраїнської Православної Церковної Ради, то за Директорії УНР центром стало Міністерство культів (згодом – ісповідань). Посилення ролі держави як регулятора сприяло українізації церкви, а церковні братства забезпечували незалежну діяльність. Отже, в УНР відбулася еволюція відносин між державою та церквою, позначена зростанням державної відповідальності та підтримкою українізації.

Ключові слова: українська церква, православна церква, Українська Автокефальна Православна Соборна Церква, Українська греко-католицька церква, громадсько-релігійні рухи, Українська Народна Республіка, Українська Держава, митрополит, єпископ, міністр культів Української Народної Республіки, міністр ісповідань Української Народної Республіки, Український Священний Синод

Вступ.

Проблематика становлення незалежної Української Православної Церкви та її визнання у світовому православ'ї є питанням не лише глибоко історичним, що сягає своїм корінням у національно-визвольні змагання початку XX століття, але й надзвичайно актуальним для сьогодення. Ці питання перебувають у центрі жвавих релігійних та наукових дискусій, визначаючи духовний ландшафт сучасної України та її місце у православному світі. У цьому контексті особливої значущості набуває вивчення історичного досвіду Української Народної Республіки (УНР) – першої спроби відродження незалежної української державності в новітній історії. Саме в цей період, позначений бурхливими політичними та соціальними трансформаціями, уперше на державному рівні постало питання про необхідність автокефалії Української Православної Церкви як невід'ємної складової національної ідентичності та державного суверенітету.

Мета дослідження. Дослідити на основі джерелознавчого аналізу архівних документів, наукових праць та мемуарів динаміку та закономірності розвитку релігійних процесів в Українській Народній Республіці.

Аналіз попередніх публікацій. Аналіз попередніх публікацій з тематики національно-визвольних змагань 1917–1920 років та церковних процесів свідчить про тривале замовчування цієї проблематики в радянській історіографії. Натомість в емігрантському середовищі значну увагу цим питанням приділяли історики та безпосередні учасники подій.

Серед найавторитетніших дослідників виділяються праці Василя Біднова й Олександра Лотоцького. Їхні роботи є цінним джерелом для аналізу взаємовідносин між державою та внутрішньоцерковними процесами доби УНР. Лотоцький у своїх публікаціях зосереджується на оцінці церковної політики різних періодів Української революції, зокрема критично аналізуючи ігнорування церковного фактора за УЦР та позитивно відзначаючи реалізацію автокефалії за Директорії УНР, до чого він був безпосередньо причетний.

Василь Біднов у своїх дослідженнях розглядає церковні процеси як складову ширшого контексту національного становлення та боротьби ідентичностей у період УНР. Він акцентує увагу на народному характері українського церковного відродження.

Дмитро Дорошенко також звертався до історії церковного руху доби УНР, аналізуючи взаємодію між УЦР і церковними колами.

Значний внесок у вивчення теми належить чотиритомній праці Івана Власовського, котрий дає власну оцінку церковним подіям періоду УНР, зокрема відзначаючи важливість проголошення автокефалії за Директорії, на відміну від попереднього періоду УЦР.

Сучасний етап історіографії характеризується відходом від ідеологічних догм та використанням широкого кола архівних документів. Одним із найгрунтовніших досліджень є колективна праця Андрусишина й Ульяновського, яка детально реконструює церковні процеси та політику УНР щодо релігійних організацій. Дослідження душпастирської служби в армії УНР представлене в монографії Забзалюка.

Отже, аналіз попередніх публікацій показує еволюцію дослідницької думки щодо церковних процесів доби Української Народної Республіки – починаючи від ідеологічно заангажованих радянських інтерпретацій до більш об'єктивних сучасних досліджень, що базуються на широкій джерельній базі. Найбільш цікавими контекстами для подальшого дослідження залишаються детальний аналіз механізмів реалізації автокефалії УАПЦ, роль церковних братств у національному відродженні та порівняльний аналіз церковної політики різних політичних сил в УНР.

Результати дослідження.

Для будь-якої новопосталої держави важливо сформулювати ті ідейні засади, задля яких вона була утворена, та які формують її ключові цінності. Українська Народна Республіка з самого початку творилася як національна держава українського народу, тому й природно, що акцент її державотворчих процесів фокусувався насамперед на національному відродженні та творенні української ідентичності в свідомості її громадян. Одним із важливих питань порядку денного, піднятих на гору в межах подій національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років, було відродження національної за формою та змістом української православної церкви. Вимога церковного відродження лунала як від селянського з'їзду, так і від військового з'їзду, а також окремих епархіальних проукраїнських церковних з'їздів.

Однак лідери лівих партій відкидали значущість церковного питання в умовах української революції (Дорошенко, 1932, с. 408). Тому на початок української революції потреба в українізації церковного життя була дещо зміщеною на периферію порядку денного і головним чином була об'єктом зацікавлення простих людей та максимально наближеною до них інтелігенції. Однією з провідних верств українського суспільства, що з самого початку революційних подій відчувала потребу в церковному душпастирстві, були солдати та матроси українізованих військових частин і кораблів.

Проте актуальність церковного відродження мала широкий відгомін навіть у тих сферах суспільного життя, де його годі було очікувати. Саме хаотичність та строкатість процесу українізації збройних формацій сприяла поступовому заміщенню російських за духом капеланів на національно свідомих священників. Цей процес поступово почав давати свої плоди.

Так, на початку грудня 1917 року відбувся Третій Всеукраїнський військовий з'їзд. На цьому з'їзді була висловлена вимога самостійності України та прийнята окрема резолюція про автокефалію православної церкви такого змісту:

1. Щоб негайно був скликаний Всеукраїнський православний церковно-парафіяльний з'їзд;
2. Щоб у вільній демократичній Українській Народній Республіці була вільна автокефальна православна церква, незалежна від держави та з соборним устроєм;
3. Щоб служба Божа відбувалася українською мовою (Щусь, 1992, с. 85).

Важливість церковного питання у національному військовому будівництві постала в повний зріст на прикладі символіки стягів. Хаотичність у процесі формування національних військових формацій не позбавляла їх однієї спільної риси, а саме – важливості появи церковної символіки на їхніх стягах. Оскільки стяг є символом військової формації, а церковні атрибути в ньому тісно перепліталися з національними, то й справедливим буде твердження, що для вояків, які в ньому служили, вірність Богові мала не менше значення, ніж батьківщині, а ставлення держави до церкви, як і церкви до держави, впливало на їхній бойовий дух.

Серед найбільш яскравих поєднань національної та релігійної символіки, як правило, згадують ті, що творилися свідомими національними зусиллями.

Першим справжній стяг отримав Перший Український полк ім. Богдана Хмельницького. Він був освячений 21 липня 1917 року. Цей стяг був наданий йому Українським Генеральним Військовим Комітетом. Він мав малиновий колір та зображення Архангела Михаїла в ролі «герба України». З лицьового боку було зображено портрет Богдана Хмельницького (Народня воля, 1917, с. 69).

Цікавим та оригінальним явищем у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1920 рр. стала 1-ша Українська дивізія, або, як її називали в народі, «Синя дивізія». Так, наприклад, у полку ім. Дорошенка стяг мав такий вигляд: на лицьовому боці містилося зображення хреста традиційного для України «степоного» типу. Також на полотнищі були сонце, місяць і зорі – давня символіка запорізьких козацьких стягів та старовинних козацьких гербів. На зворотному боці містилося зображення ікони Святої Покрови (Дашкевич, 1996, с. 824).

1918 року 2-й Запорізький полк отримав стяг з іконою, тризубом і написом «З вірою святою в конечну перемогу». Корпусу залізнично-технічних військ було подаровано знамена із написами «У.Н.Р.» і «Хай живе вільна, незалежна мати – Україна». На звороті було зображено православний хрест (Дашкевич, 1996, с. 825).

Наприкінці існування Української Центральної Ради в Українській Народній Республіці було

розроблено уніфікований зразок для всіх полкових стягів новоствореного українського війська. Цей зразок затвердила Військова рада. Він передбачав полотнище «полкових хоругв» малинового кольору, обрамлене золотою каймою, із гербами по кутах, а на зворотному боці розміщувалася ікона, індивідуальна для кожного полку (Військово-Науковий вісник Генерального Штабу УНР, 1918, с. 53).

Ще одним яскравим прикладом проникнення церковного питання в реалії Української революції стала подія, що символізувала українізацію Чорноморського флоту, – ухвалення 27 січня (14 січня за ст. ст.) 1918 р. закону про флот УНР. Попри тимчасовий характер, цей закон визначав подальший розвиток українського флоту, а в його другому пункті зазначалося: «Прапором Українського військового флоту є полотнище у двох кольорах: блакитному і жовтому. У кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х ст.» (CSASAAU України, 1917–1918а, арк. 9; 1918b, арк. 24).

Власне, поява хреста на тризубі, а отже, і на прапорі, була прямою вимогою моряків, які наполягали, що без хреста в море не вийдуть. Історія творення української військово-морської символіки та еволюція військово-морського прапора є свідченням запиту на посилення ролі церкви в державотворчих та національно-визвольних процесах. Так, наприклад, живучість Андріївського прапора та популярність різних гібридних варіантів на його основі в умовах українізації флоту значною мірою пояснюється не політичними, а релігійними чинниками. Справа в тому, що формування особового складу військового флоту та всіх збройних сил відбувалося за становим принципом: матросами були селяни, які зберігали релігійні переконання та рудименти кріпосного мислення, тоді як офіцери, зазвичай, походили з дворянських родів і, хоча б формально, демонстрували вірність християнській вірі.

Ще однією важливою суспільною верствою, яка особливо гостро відчувала потребу в церкві, було селянство. Голосом та провідником його ідей в Українській революції стала сільська інтелігенція. Саме селянство, як найбільш чисельна й традиційна за своїм менталітетом та консервативністю в релігійному аспекті частина українського суспільства, найчутливіше реагувало на церковні й релігійні питання. Біле сільське духовенство стало рушійною силою українізації церковного життя. Вже з перших днів існування Української Центральної Ради численні звернення й листи селянських та солдатських зібрань порушували питання необхідності відродження української церкви при збереженні звичних форм повсякденної церковної практики. Результатом такої активності стало звернення УЦР до українського народу про перехід богослужінь на українську мову (Пилипів, 2010, с. 37).

Однак ця суспільна активність у сфері релігійного будівництва не знайшла належного відгуку з боку лідерів українських партій, які формували внутрішню і зовнішню політику Української Центральної Ради. Концептуально погляди українських лівих на церковне питання виглядали так: проголошувалася повна свобода совісті, церква відокремлювалася від держави, а освітні заклади (за винятком суто релігійних) позбавлялися впливу з боку релігійних організацій. Втім, на початку національно-визвольних змагань серед лівих партій були такі, що усвідомлювали важливість церковного питання.

Позиція Української партії соціалістів-федералістів (з грудня 1917 року – УПСС), яка виходила за межі традиційних поглядів лівих партій, була такою: «Церква в Україні має бути незалежною за статутом та українською за суттю, згідно з історичною традицією; богослужіння мають відправлятися українською мовою; має бути задекларована свобода віросповідань як запорука свободи народу» (Ульяновський, 1997, с. 24). Про це не раз йшлося в їхній партійній пресі (Нова рада, 1918, с. 1, 3, 4).

Загалом на початку національно-визвольних змагань склалася ситуація, за якої цікавість до церковних справ була у фокусі самостійників та консервативних за поглядами політичних сил. Так, приміром, автор брошури «Самостійна Україна» та ідейний натхненник незалежності української держави Микола Міхновський на великому мітингу біля Софії Київської 1 квітня 1917 року виступив із промовою, у якій обґрунтовував необхідність створення українського патріархату (Ульяновський, 1997, с. 25).

На думку Дмитра Дорошенка, в уряді Української Центральної Ради лише генеральний писар Олександр Лотоцький, оскільки мав релігійну освіту, до кінця усвідомлював усю складність та драматизм церковних подій того часу. Таке категоричне твердження, вочевидь, викликане політичними уподобаннями Дмитра Дорошенка, все ж мало підґрунтя. Принаймні його діяльність на посаді писаря свідчить про те, що він розумів, що питання церкви мусить привертати увагу молоді української держави нарівні з іншими аспектами націєтворення. Традиції православної церкви, що сягали ще візантійських часів, передбачали тісну взаємодію між православною церквою та державою або ж антагонізм церкви щодо світської влади з опорою на численну православну паству. Тож ігнорування важливості православної церкви, враховуючи її вплив на своїх вірян, створювало додаткову загрозу для існування самої Центральної Ради (Дорошенко, 1932, с. 410).

Саме зусиллями Олександра Лотоцького 15 листопада 1917 року Генеральний секретаріат Української Центральної Ради ухвалив рішення доручити генеральному писареві заснувати

«управління в справах віри» (CSASAAU України, 1917a, арк. 77 зв.; 1917b, арк. 6).

Ситуація для церковного відродження в українському війську складалася цілком сприятливо. Річ у тім, що очільник Генерального секретаріату військових справ Симон Петлюра цілком усвідомлював і розумів значення капеланства. Під час Всеукраїнського церковного з'їзду він мав зустріч із представниками духовенства, зокрема з делегатом від Херсонщини отцем Пашевським. Згодом той став військовим священником полку імені гетьмана П. Дорошенка. Священником першого українського полку імені Б. Хмельницького Симон Петлюра обрав отця Миколу Маринича. Він також доручив Павлу Пашевському здійснювати відбір капеланів для українських військових частин.

За словами самого Симона Петлюри, фінансове утримання духовенства покладалося на ті формації, у яких воно служило. Павло Пашевський виправдав усі покладені на нього сподівання. Завдяки його старанній та систематичній роботі в ролі капелана Дорошенківського полку вдалося зберегти боєздатність і дисципліну. Саме цей полк боронив Україну під Конотопом від більшовиків. Тож не дивно, що Павла Пашевського було переведено на роботу в департамент ісповідань при Міністерстві внутрішніх справ УНР. Упродовж усього періоду національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Павло Пашевський продовжував свою службу Україні та Богові (Забзалюк, 2012, с. 57–58).

З утворенням Української Народної Республіки постала потреба у створенні Головної управи військового духовенства. Очільником її став священник Микола Маринич (Тинченко, 2011, с. 226; CSASAAU України, 1917, арк. 9–10).

Восени 1917 року активно формувалися українські полки, зокрема полки імені Полуботка, Богуна, Грушевського, Сагайдачного, Шевченка, Наливайченка. Спочатку капеланами в цих полках були священники російської армії, проте з часом, через матеріальну скруту, вони поступово заміщувалися священниками з проукраїнськими патріотичними поглядами, такими як А. Матеюк, М. Метеюк, О. Маричів, П. Білон, В. Сукачів. Водночас не всі військові формації у 1917 році практикували капеланство (Тинченко, 2011, с. 226–227; Забзалюк, 2012, с. 58–59).

Військове духовенство, окрім суто церковних справ, у своїх формаціях активно займалося просвітою та брало участь в всеукраїнських православних заходах, як то участь у Всеукраїнській православній церковній раді, що була утворена у грудні 1917 року. Очолив її член Української Центральної Ради та за сумісництвом полковий священник Олександр Маричев. Практика військового капеланства яскраво демонструє як потребу війська в духовному піклуванні, так і шлях для держави в

підвищенні дисципліни серед військ, адже військові формації, що мали своїх капеланів, найзапекліше боронили Центральну Раду від більшовиків. Саме Дорошенківський полк, де капеланом був Пащевський, та Богданівський полк, де капеланом був Маринич, проявили найбільшу стійкість у битві за Київ. На думку П. Пащевського, саме наближеністю свого життя до життя вояків капелани здобували від них повагу та визнання (Забзалюк, 2012, с.59).

З перших днів революції релігійне питання було одним з найважливіших для найширших і найчисленніших верств українського народу. Об'єктивність важливості цього питання обумовлена тим, що обговорення цього питання відбувалося насамперед на місцях та з'їздах верств населення і таким чином йшло знизу, а нав'язувалося з трибун УЦР УНР чи Генерального секретаріату. Революційні події ніби проводили диференціацію цінностей українців і піднімали на гору найважливіші цінності притаманні простому людові. Без їх врахування не можливе було формулювання і висунання політичних гасел та програм, що мали б суспільне схвалення. Незважаючи на це, лідери Української Центральної Ради були значною мірою заручниками лівих концепцій, і тому дуже складно еволюціонували в умовах революційних політичних реалій, що швидко змінювалися. Навіть проголошення незалежності Української Народної Республіки в Четвертому Універсалі не стало підставою для проголошення автокефалії православної церкви (Лебедович, 1963, с. 297– 298; Лотоцький, 1984, с. 62– 63; CSASAAU України, 1918-1919, арк. 17), хоча народна потреба в автономії української церкви вже назріла (Нова рада, 1918, с. 2). Така недалекоглядність і непослідовність у питаннях національного відродження була характерною для доби Української Центральної Ради (Ресент, 2013, с. 256-257).

З початком антигетьманського повстання єпископат православної церкви одностайно став на бік Української Держави Павла Скоропадського (Біднов, 1921, с. 15). Собор закликав православних України в ці складні дні боротьби гетьмана з Директорією Української Народної Республіки стати на бік першого, заборонив поминати членів Директорії УНР, як владу в Україні, а стосовно Петлюри ж лунали навіть образи. Такі дії духовенства остаточно дискредитували його не лише в очах членів Директорії Української Народної Республіки, а й широкої громадськості – інтелігенції, робітників та селян. Тому цілком очевидно, що таку деструктивну громадську позицію, яку зайняв православний єпископат, Директорія УНР просто не могла залишити без уваги.

Отже, не дивно, що зі вступом Директорії УНР в Київ, Собор припинив своє існування (Біднов, 1921, с. 23– 24; Власовський, 1998, с. 60– 61). Петлюра зі свого боку категорично заборонив агітацію проти

уряду Директорії Української Народної Республіки (Державний архів Черкаської області (ДАЧО, 1918, арк. 8).

З перших днів, як тільки функції уряду перебрав на себе Тимчасовий Революційний Комітет, в Києві почався пошук лідерів російських шовіністичних сил, у тому ж числі і церковних. Однією із основних акцій по зачистці Києва від російських шовіністів стала проведена вранці 17 грудня 1918 року акція по арешту шовіністів в Лаврі. Події розгорталися наступним чином: ще зранку Свято-Успенську Києво-Печерську Лавру було оточено двома ротами вояків. Увечері, приблизно о 18:00, до митрополита Київського Антонія (Храповецького) в його лаврську резиденцію з'явився сотник Чайківський, що займав на той час посаду начальника політичного відділу штабу Облового Корпусу. Метою його візиту була вимога до митрополита Київського Антонія (Храповецького) видати колишнього міністра внутрішніх справ Української Держави Ігоря Кістяківського, що, за наявними в сотника Чайківського даними, переховувався в Лаврі. Окрім Київського митрополита Антонія (Храповецького) на той час в Лаврі були виконуючий обов'язки намісника Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври архімандрит Димитрій, та архієреї Діонісій Кременецький, Пахомій Чернігівський, Прокопій Єлисаветградський, Гавриїл Чиябінський, Пантелеймон Двінський, Варлаам Омельський, Аполінарій Рильський. Для арешту владик Чайківський виписав ордери, проте арешт Київського митрополита був неможливий без згоди державної влади. Тому після телефонної розмови зі штабу Облового Корпусу було арештовано лише архієпископа Євлогія. Архієреї сприйняли арешт архієпископа як помсту за його діяльність проти уніатів в Галичині ще за часів Першої світової війни (Андрусишин, 1997, с.18).

Увечері 17 грудня 1918 р. в Києво-Печерській лаврі відбулася архієрейська нарада. На цій нараді було прийнято постанову, в якій підкреслювалося вірність рішенням Першого Всеукраїнського Церковного Собору, підпорядкованість московському патріарху Тихонові та його наступникам. В постанові також містилося, що будь-які ініціатори, які йдуть у суперечність з постановами Першого Всеукраїнського Церковного Собору чи прагнутимуть скликання нового Собору і на тих, хто прийматиме участь у тому Соборі, накладається «прещеніє». Духовенство втрачає сан, а миряни ж відлучаються від церковних таїнств. На цій нараді було прийнято постанову, в якій підкреслювалося вірність рішенням Першого Всеукраїнського Церковного Собору, підпорядкованість московському патріарху Тихонові та його наступникам. У постанові також містилося, що будь-які ініціатори, які йдуть у суперечність з постановами Першого Всеукраїнського Церковного Собору чи прагнутимуть скликання нового Собору і

на тих, хто братиме участь у тому Соборі, накладається «прещеніє». Духовенство втрачає сан, а миряни ж відлучаються від церковних таїнств (Андрусишин, 1997, с. 17–18; Біднов, 1921, с. 23–24).

Також у цьому документі містилися випадки проти уніатів. Спілкування з ними заборонялося до тих пір, поки всі католики не перейдуть у православ'я. До цієї постанови долучилися ті архимандрити, що перебували в Києві. Метою цих заходів, що відбувалися в Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі та цієї постанови, було запобігти намаганням Директорії УНР утворити автокефальну українську православну церкву, а будь-які заходи по українзації церкви ставали причиною відлучення від неї. Реакція єпископату на дії нової влади не обмежувалася лише вищезгаданою постановою. Була ще скарга комісару Міністерства ісповідань Олександрові Лотоцькому. Лотоцький був вражений тим, що сталося. Митрополит Платон (Рождественський) та Олександр Гнатівич звернулися до штабу Облового корпусу з проханням звільнити Євлогія. У цьому проханні було відмовлено. Влада Директорії УНР діяла швидко та рішуче. 18 грудня 1918 року був арештований митрополит Київський Антоній (Храповецький) (Андрусишин, 1997, с. 18–19; CSASAAU України, 1918, арк. 2 зв.). Згодом митрополита Антонія (Храповецького) та архієпископа Євлогія і єпископа Нікодима було відправлено до галицького монастиря в місті Бучач. Така їх висилка ставила на меті не лише припинити їх деструктивну діяльність, а й врятувати самих владик. Настільки великим було обурення української громадськості їхньою діяльністю (Біднов, 1921, с. 23–24).

Питання організації відносин між державою та церквою, хоча спочатку не мало консолідованого рішення через позицію прихильників курсу Центральної Ради, що полягав у повному відокремленні держави та церкви (таку позицію дотримувався голова Директорії УНР Володимир Винниченко), полягало в тому, що слід було утворити не департамент, а саме Міністерство ісповідань як державний орган, що впроваджуватиме державну політику в церковній сфері. Власне, церковну політику доби Директорії УНР визначали компетентні в цьому питанні діячі. Насамперед це Прем'єр-міністр УНР Володимир Чехівський, який за Центральної Ради УНР очолював Департамент ісповідань, Опанас Андрієвський, що був членом Директорії УНР та найближчим соратником Симона Петлюри, а також людиною, компетентною в церковних питаннях, Міністр юстиції Сергій Шелухін і, що найважливіше, Симон Петлюра (Петлюра, 2006, с. 557–563; Українська Центральна Рада, 1997, с. 412).

В контексті церковного питання слід зосередитися на особистих поглядах Симона Петлюри на церкву та її місце в національно-визвольних змаганнях. Найяскравіші та найпослідовніші поборники

українського православ'я, Олександр Лотоцький та Іван Огієнко, бачили в ньому глибокого державного діяча, який насамперед виходив з державницьких позицій в осмисленні церковних питань (Власовський, 1998, с. 67–76).

Високу оцінку йому, як державному діячеві, який усвідомлює важливість церковного питання, давали лідери українського церковного руху. Зокрема, з великою прихильністю до Симона Петлюри ставився Олександр Лотоцький. У своїй праці Лотоцький згадував, що Симон Петлюра вважав церковну політику УНР такою, що є непродуманою та непослідовною. На думку Петлюри, логічним підсумком українського церковного будівництва має стати не лише автономізація, а й автокефалізація церкви. При цьому усвідомлення такої необхідності є недостатнім для напрямку автокефалії та сприяння їй з боку як держави і світських діячів, так і церковного середовища.

Об'єктом критики з боку Симона Петлюри ставала романтична позиція тих церковних діячів, які наївно вважали, що творення лише церковної структури та возсідання митрополита Київського як голови української церкви в Києві сприятиме її незалеженню від Російської православної церкви (Лотоцький, 1936, с. 51–52).

У питаннях церкви Симон Петлюра був не лише критиком, а й мав чіткі погляди на розвиток церковного руху та адміністративну структуру церкви. Вважаючи глибоко помилковими та половинчастими кроки за гетьманату Скоропадського, Петлюра пропонував автокефалію української церкви у формі патріархату, що урівнювало б її з рештою автокефальних церков. Аргументуючи свою позицію, він наводив приклад сербської церкви суверенної держави, яку очолює патріарх (Лотоцький, 1936, с. 51–55). Для Петлюри було природним і очевидним місце церкви в діалозі держави з переважно малоосвіченим населенням Української Народної Республіки. Там, де не було прихильності та довіри до партійних агітаторів, існувала прихильність парафіяльного священика, що хрестив дітей, вінчав молодих та відспівував небіжчиків, і що найсуттєвіше, був частиною громади (Бондар, 2024, с. 49; Донцов, 1952, с. 7–8).

1 січня 1919 року було прийнято «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви» (Поцулко, 2008, с. 215). У цьому законі проголошувалася автокефалія Української Православної Церкви, реалізуючи таким чином принцип, сформульований ще міністром ісповідань Української Держави Олександром Лотоцьким на Українському Церковному Соборі 12 листопада 1918 року. Суть його полягала в тому, що в незалежній державі має бути автокефальна церква.

Цей закон містить наступні положення:

1. Всеукраїнський Церковний Собор володіє вищою адміністративною, законодавчою та судовою

владою. Рішення Всеукраїнського Церковного Собору мають державну вагу, а тому у разі фінансових видатків з державного бюджету на реалізацію цих рішень потребують для вступу в силу законодавчого затвердження з боку держави.

2. Для безпосереднього управління Українською Автокефальною Православною Церквою утворюється Український Церковний Синод, що складається з 62 членів, серед яких мають бути 2 єпископи, 1 протоієрей, 1 священник, 1 диякон, священник від військового відомства та 3 мирянина. До скликання Всеукраїнського Церковного Собору, який має обрати членів Українського Церковного Синоду та передавати їх кандидатури на затвердження українському уряду, члени Українського Церковного Синоду призначаються урядом.

3. До повноважень Українського Церковного Синоду належать релігійні, адміністративні, господарські, освітні, контрольно-ревізійні, а згодом – рішенням Директорії УНР – й судові.

4. На засіданнях Українського Церковного Синоду інтереси держави має представляти державний представник. До його функцій насамперед належить роз'яснення суті законів членам Українського Церковного Синоду та стежити за їх дотриманням з їхнього боку, а також державний представник має право опротестування рішень Українського Церковного Синоду перед урядом. Діяльність Української Автокефальної Православної Церкви з усіма її органами та посадовцями фінансується коштом державних установ відповідно до штату, встановленого для цього додатково; Українська Автокефальна Православна Церква є автокефальною та адміністративно і ієрархічно незалежною від Всеросійського Патріарха.

5. Український Церковний Синод в управлінні церквою та скликання Всеукраїнського Церковного Собору видає накази, які набирають сили після затвердження їх урядом Української Народної Республіки (Лебедевич, 1963, с. 297–298; Лотоцький, 1984, с. 62–63; CSASAAU України, 1918–1919, арк. 17).

На думку Олександра Лотоцького, прийняття 1 січня 1919 року закону про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви стало останнім установчо-державним актом на шляху творення автокефальної православної церкви в Україні (Ювілейна книга, 1971, с. 59).

Окрім того, з січня 1919 року владу в Україні було остаточно перебрано Директорією УНР. Головним виконавчим органом державної влади, що профільно займався питанням церкви, стало Міністерство ісповідань. Міністром цього міністерства з 4 січня 1919 року призначено Івана Львовича Липу. Товаришем міністра ісповідань став Костянтин Минович. Структура міністерства була наступною: в ній містилося 4 департаменти, а саме загальних

справ, православної церкви, інослав'я та духовної освіти (CSASAAU України, 1918а, арк. 48; 1918b, арк. 58; 1919а, арк. 1 зв.; 1919b, арк. 73).

З перших днів діяльності перейменованого Міністерства ісповідань на Міністерство культів Директорія УНР звертала особливу увагу на його діяльність. Проте й за часів Директорії траплялися опоненти церковної справи або ті, хто не розумів її. Наприклад, 25 квітня 1919 року на засіданні Кабінету Міністрів, який очолював Мартос, було порушено питання щодо ліквідації Міністерства культів. Натомість мав з'явитися відповідний департамент в рамках Міністерства внутрішніх справ і таким чином повернутися до практики часів Центральної Ради. (Делятинський, 2001, с. 985)

Всередині Міністерства культів велася праця над налагодженням діловодства державною мовою. Уже 10 січня Іван Липа врегулював питання прийому відвідувачів та гостей міністерства. На посаді міністра культів Липа здійснював послідовну кампанію, націлену на українізацію Міністерства культів, що співпадало з баченням Директорії УНР. Для цього було окремо видано документ від 25 січня 1919 року, який регулював засади мовної політики. У ньому зазначалося, що, оскільки лише українська мова є державною, то і діловодство має вестися лише українською мовою. При цьому це стосувалося не лише офіційного листування, подання заяв, звітів, звернень, а й проповідей та інших форм відносин між церквою, державою та паствою. (CSASAAU України, 1918, арк. 1–1 зв.)

Іван Липа приділяв суттєву увагу службовим якостям чиновників Міністерства культів і зокрема їх дисципліні. Для цього був виданий 18 січня 1919 року відповідний наказ за номером 18 (CSASAAU України, 1918, арк. 60). Велике значення Липа приділяв висвітленню діяльності міністерства та його департаментів, з цією метою видавався бюлетень. Було створено бюро, що займалося збором та аналізом інформації, яка стосувалася церкви. Це сприяло хорошій поінформованості міністра про стан справ в церкві.

Особливе місце в історії українського церковного руху на початку XX ст. займало військове капеланство. Власне, воно ще за доби Української Центральної Ради Української Народної Республіки стало одним з наріжних каменів церковного руху. Впродовж усього періоду національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років головні ініціативи по розбудові інституту військового капеланства походили з низу, і тому були природними та мали дійсно народний характер. За доби Директорії УНР в значній мірі було переглянуто ставлення до ролі духовенства в суспільстві загалом та Армії УНР зокрема, і тому державна влада не ставила перепон, а навіть по можливості сприяла становленню інституту військового духовенства.

Одним з перших законів, що інституціонував військове капеланство та сприяв розвитку українського церковного руху у війську і визначав місце військового капеланства в церкві, був прийнятий закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви від 1 січня 1919 року. У цьому законі передбачалося впровадження посади «Головний священник Армії УНР» та зазначалося, що він має бути членом Українського Церковного Синоду. (Забзалюк, 2012, с. 66)

Впродовж січня 1919 року відбувався процес створення Головної управи військового духовенства як складової Генерального штабу Армії УНР. Головна управа військового духовенства являла собою орган обліку та управління військовими капеланами. Своїм наказом від 15 січня 1919 року. Першим головним священником Армії УНР, призначеним наказом Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри, став отець Антоній Метелюк. (Ульяновський, 1997, с. 227) На той час отець Антоній Метелюк вже був активним учасником українського національного руху, як політичного, оскільки представляв Холмщину та Підляшшя в Українській Центральній Раді так і церковного, будучи капеланом Окремого Запоріжського загону Армії УНР. (Борщевич, 2015, с. 227, 230; Забзалюк, 2012, с. 67)

Головна управа військового духовенства Армії УНР за головування отця Антонія Метелюка здійснювала укомплектацію військових частин Армії УНР як запрошеними нею на службу до війська священників, так і узгоджуючи пропонувані їй кандидатури капеланів військовими частинами. Попри кипучу діяльність отця Антонія Метелюка комплектація Армії УНР капеланами все ж залишалася недостатньою, якщо на рівні дивізії капелани були скрізь, то на полковому рівні так було не завжди. (Борщевич, 2015, с. 227)

Не було й врегульовано ієрархічної структури, адже офіційно існував поділ лише на головного священника та інших священників без врахування як місця служби, так і тривалості цієї служби. (Забзалюк, 2012, с. 69)

Головна управа військового духовенства офіційно прийняла на військову службу з 1 січня 1919 року 30 священників православного віросповідання, яких було прирівняно до підполковників, з аналогічним утриманням. (Забзалюк, 2012, с. 66-67)

У корпусі Січових Стрільців, де значна частина вояків походила з Галичини і була греко-католиками, було відразу два капеланства, православного та греко-католицького віросповідання. Керівництво православними капеланами здійснював протоієрей Маричев, а греко-католиками отець Семен Гребенюк. У корпусі Січових Стрільців впродовж усього його існування точився плідний міжконфесійний діалог, що сприяло укріпленню боєздатності корпусу.

(Забзалюк, 2012, с. 67)

16 вересня 1919 року Міністром ісповідань Української Народної Республіки стає Іван Огієнко. Він був близьким до церковної теми. Саме тому Огієнко охопив всі суттєві аспекти церковного життя. Він чудово усвідомлював ту колосальну роль та значення, яке могла б мати українська православна церква при правильному осмисленні її ролі та значенні в українському суспільстві. Вступаючи на посаду, підкреслював, що має на меті всебічну підтримку духовенства. Солідарним з ним в цьому питанні був і колишній прем'єр-міністр УНР та очільник департаменту ісповідань ще за часів Української Центральної Ради УНР Володимир Чехівський. (Енциклопедія історії України, 2013, с. 309 – 312)

Вже 17 вересня 1919 року, приступаючи до виконання своїх обов'язків, Іван Огієнко пропонує створення дорадчого органу, а 11 листопада 1919 року приймається закон про утворення «Ради міністра ісповідань» (Андрусишин, 1997, с. 71– 78; Біднов, 1921, с. 28; Дражевська et al, 1956, с. 233– 235).

Метою створення «Ради міністра ісповідань» стало прагнення зробити роботу Міністерства ісповідань більш ефективною в умовах хронічного дефіциту кадрів. (Жолоб, 2024, с. 1390)

До складу ради було зібрано авторитетних діячів, які розуміли церковне питання як світських, так і тих, що мали духовний сан. Перейменувавши назву з «Міністерство культів» на «Міністерство ісповідань», Огієнко не лише змінив вивіску, а й перебудував його роботу. Огієнко в своїй взаємодії з церквою робить ставку не лише на збір інформації про церкву, її потреби, а й на донесення до церкви суспільних проблем та очікувань, а також про події, які стосуються військового та політичного становища, в якому тоді перебувала Українська Народна Республіка. Для цього міністр ісповідань ініціював збір актуальної суспільної інформації з інших міністерств та політичних партій (Андрусишин, 1997, с. 71– 78; Біднов, 1921, с. 28; CSASAAU України, 1918, арк. 1– 7).

21 вересня 1919 року головним офіційним рупором міністерства ісповідань стає тижневик «Українська церква». Попри свій невеликий обсяг в один аркуш він мав дві частини: офіційну та неофіційну. Тираж становив 5 тисяч екземплярів. (Андрусишин, 1997, с. 76) Крім того Іван Огієнко запропонував оновити текст присяги для чиновників та військовослужбовців. (CSASAAU України, 1919, арк. 7-8)

Головним завданням на цьому шляху була українізація богослужіння та повернення до старих українських церковних звичаїв. Першим же своїм наказом Іван Огієнко поставив вимогу прочитання церковнослов'янських текстів українською мовою, а також виголошення проповідей і впровадження офіційного діловодства українською мовою. 18 та 24 вересня 1919 року було видано відповідні накази, в яких йшлося про вживання української мови в

богослужінні та правила її вимови, а також про необхідність переходу в церковному діловодстві з російської мови на українську. (Біднов, 1921, с. 27), (Андрусишин, 1997, с. 71 – 78)

Початком українізації церкви стало впровадження української вимови церковнослов'янської мови як богослужбової мови 22 вересня 1919 року. На Раді міністра ісповідань було обговорено питання впровадження української вимови церковнослов'янської мови у літургії та зачитування Святого Письма українською мовою. Також предметом обговорення стала необхідність використання української мови під час проповідей, на чому також наполягав Іван Огієнко. 24 вересня 1919 року міністром ісповідань Української Народної Республіки Іваном Огієнком було висловлено вимогу переходу на українську вимову церковнослов'янської мови не пізніше ніж у місячний термін, при цьому кількість церковних посад мала відповідати наявному кліру, що володіє українською мовою. (CSASAAU України, 1919, арк. 25)

Такий чіткий та послідовний курс на українізацію церковного життя не міг не викликати спротиву з боку проросійського духовенства, лідером якого на той момент на підконтрольних урядові Української Народної Республіки територіях був Кам'янець-Подільський єпископ Пимен. 10 жовтня 1919 року він написав Іванові Огієнку об'ємного листа російською мовою. Головними тезами, викладеними в його листі, було те, що церковнослов'янська мова є надзвичайно важливою як літургійна мова для церкви. Українська вимова церковнослов'янської мови нібито є штучною та такою, що спотворює святу мову, наближаючи її до розмовної, а її історичність є фікцією, що не має наукового підтвердження. Також, на думку владики, не існує жодної російської вимови церковнослов'янської мови як варіанту вимови, а мова церковнослов'янська в Новомосковському ізводі нібито є її оригінальною формою.

Пимен також стверджував, що перевчити духовенство на українську вимову – справа безнадійна та така, що завдасть шкоди внутрішньо-церковному життю. У цьому ж листі йшлося про те, що українська вимова церковнослов'янської мови є не українською, а суто галицькою, і походить від греко-католиків, наближаючи її до них (Делятинський, 2005, с. 181).

Втім, українізація церкви продовжилась.

1 жовтня 1919 року розпочався розгляд законопроекту про утворення комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою. На потреби цієї комісії пропонувалося виділити 10 000 000 гривень. (CSASAAU України, 1919, арк. 1-1 зв.)

Щодо цього Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки зробила ухвалу наступного змісту :

– утворити 1 жовтня 1919 року при Міністерстві

ісповідань УНР комісію для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою;

– наділити Міністерство ісповідань правом видати відповідну інструкцію комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою;

– затвердити додані до цього штати цієї комісії; Виділити з державного бюджету необхідні кошти на період з 1 жовтня по кінець 1919 року в обсязі 131 500 гривень, а з 1920 року виділяти необхідні суми в порядку кошторису;

– впровадити в дію цей закон шляхом поширення за допомогою телеграфу (CSASAAU України, 1919, арк. 2.) .

У пояснювальній записці до цього законопроекту обґрунтовувалась необхідність його прийняття наступним чином: церковно-релігійне життя українців тісно перепліталось з політичним, а отже й найкращі представники українського духовенства підтримували в народі національну самосвідомість. Ще не так давно в українських храмах лунала рідна і мила нашому вуху українська вимова церковнослов'янської мови, як в богослужінні, так і при читанні богослужбових книг. Розуміючи важливість денаціоналізації українців, колонізаторська політика нищила все українське, і в тому числі, не оминула й українську вимову церковнослов'янської мови. Паралельно з денаціоналізацією українців йшов процес заміщення українського єпископату російським. Саме тому в добу національного відродження важливо не оминати своєю увагою церковне відродження. Одним з аргументів на користь неможливості переходу на українську мову в церкві є саме відсутність богослужбової літератури українською мовою (CSASAAU України, 1919, арк. 3-3 зв., арк. 15-15 зв., арк. 16-16 зв., арк. 17).

Для вирішення питання з відсутністю такої літератури необхідне утворення комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою. До складу цієї комісії мають входити 9 постійних та непостійних тимчасово запрошених членів (CSASAAU України, 1919, арк. 4-4 зв.). Саме тому на роботу цієї комісії слід виділити 10 000 000 гривень, а на утримання її членів – 526 800 гривень (CSASAAU України, 1919, арк. 3-3 зв.) Штат та його видатки були окремо обґрунтованими міністром ісповідань Іваном Огієнком (CSASAAU України, 1919, арк. 15-15 зв., арк. 16-16 зв., арк. 17, арк. 14-14 зв.).

Втім, на практиці ці благі наміри розбивалися об жорсткі реалії браку коштів у державній скарбниці. 19 жовтня 1919 року на засіданні Фінансової Комісії при Народному Міністерстві Фінансів УНР було запропоновано скоротити обсяг виділених коштів до 2 000 000 гривень (CSASAAU України, 1919, арк. 6.).

Також 2 листопада 1919 року питанням

фінансування цієї комісії зацікавилася Бюджетова комісія Всеукраїнського Трудового Конгресу (CSASAAU України, 1919, арк. 8).

У підсумку Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки ухвалила наступне:

- утворити при Міністерстві ісповідань Комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою;

- делегувати Міністерству ісповідань видати відповідну інструкцію Комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою і встановити членам цієї комісії плату відповідно кошторису;

- виділити з державного бюджету на утримання Комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою до кінця 1919 року 85 000 гривень, а починаючи з 1920 року фінансування Комісії для перекладу Святого Письма й богослужбової літератури українською мовою має відбуватися згідно кошторису. Впровадити в дію цей закон шляхом поширення за допомогою телеграфу (CSASAAU України, 1919, арк. 10.).

Не лише єпископ Пимен був опонентом українізації церкви. До активного протистояння українській мові та самій владі Української Народної Республіки і рішенням Міністерства Ісповідань виступали численні проросійські священники, зокрема отець Гомілко. Особливо ж великої шкоди така агітація завдавала на селі. Одночасно з саботажом реформ, які прагнув впровадити Іван Огієнко, відбувалася спроба боротьби з українізацією церкви на місцях шляхом боротьби з патріотично налаштованими священниками. Так, наприклад, 8 грудня 1919 року Пимен заборонив до служіння отця Павла Погорілка. Причиною його заборони стала українізація церкви, а саме перехід на українську вимову церковнослов'янської мови в богослужінні, після чого на його парафію було направлено іншого священника. Проте від нового священника вже відмовилися парафіяни. (Андрусишин, 1997, с. 82)

Для якісної українізації церкви було необхідно ефективно впроваджувати роботу з переходу священства на українську вимову церковнослов'янської мови. В контексті взаємодії Міністра ісповідань з церквою Іван Огієнко намагався розпочати діяльність Українського Священного Синоду. Тимчасово в ньому мало бути лише два єпископи: Амвросій та Пимен. Проте єпископи відмовилися від участі в Українському Священному Синоді. Все ж з 14 жовтня 1919 року позиція єпископа Амвросія пом'якшилася. Тим часом Огієнко займався організацією повітових курсів українською мовою. Метою цих курсів було навчити духовенство, диригентів церковних хорів правилам української мови (Біднов, 1921, с. 28-29).

Для цього було розглянуто створення курсів перепідготовки для священників 22 березня 1919 року,

а з 29 вересня розпочато їхню роботу. Відповідальним за курси був професор Василь Біднов. Складена ним програма перепідготовки містила 11 лекцій. Три з них стосувалися української вимови при прочитанні книг церковнослов'янською, три з історії української церкви, дві – з історії України, дві – з історії українського письма та одна – з географії України.

Викладацький склад цих лекцій був наступним: історію українського письма читав Чехівський, Біднов викладав історію України та історію української церкви, української вимови церковнослов'янської мови навчав Іван Огієнко (Жолоб, 2024, с. 1394).

Ще одним важливим напрямком у діяльності Івана Огієнка на посаді міністра ісповідань Української Народної Республіки було впровадження видавничої справи та переклад Святого Письма українською мовою. Для цього 1 грудня 1919 року Огієнко створив Комісію по перекладу Святого Письма, що займалася не лише перекладом Святого Письма, а й інших церковних текстів (Хома, 1987, с. 27).

Комісія мала складатися з 9 осіб. Очолив Комісію у справах перекладу Святого Письма та інших богослужбових книг українською мовою професор Тимченко. Секретарем її став Лисинецький, перекладачем з грецької мови – Любарський, з єврейської – Неселовський, а також дав свою згоду на співпрацю в перекладі Самійленко. (Андрусишин, 1997, с. 85– 86)

Робота Комісії по перекладу Святого Письма тривала з 1 грудня 1919 року по 14 листопада 1920 року і припинила свою діяльність у зв'язку з відступом української армії з Кам'янець-Подільського та переїздом уряду Української Народної Республіки з міста (Андрусишин, 1997, с. 86).

Результатом діяльності Комісії по перекладу Святого Письма стало те, що у жовтні 1920 року було надруковано «Новий Завіт» та «Діяння святих Апостолів» у перекладі на українську мову (Андрусишин, 1997, с. 86; Адамський, 2013, с. 442).

Проте, з того починання нічого не вийшло. Майже весь наклад згорів під час боїв за Кам'янець-Подільський між Армією УНР і РСЧА (Андрусишин, 1997, с. 86).

Однак не лише інтенсивні військові дії шкодили видавничій діяльності Міністерства ісповідань УНР. Велику проблему становив брак виробничих потужностей, фарб та паперу. Попри це, Міністерство ісповідань ставило перед собою амбітні завдання щодо друку житій святих, катехізису, Закону Божого та історії Української церкви. (Андрусишин, 1997, с. 86– 87)

Черговий етап діяльності Міністерства ісповідань за міністра Івана Огієнка був початий в травні 1920 року. Міністерство ісповідань відновило свою роботу з 3 травня 1920 року. 18 червня 1920 року з цього приводу було проведено засідання Ради міністра ісповідань (CSASAAU України, 1920, арк. 5– 5зв.).

Серед основних досягнень Івана Огієнка на цьому етапі в якості міністра ісповідань Української Народної Республіки насамперед слід віднести прийняття закону від 2 липня 1920 року про ліквідацію духовних консисторій і створення на заміну їм Церковних Єпархіальних Рад. Також на цьому етапі було здійснено церковну реформу по передачі духовних шкіл для хлопчиків та дівчаток від церкви до Міністерства освіти Української Народної Республіки. (Біднов, 1921, с. 35)

У справі українізації церковного життя українських єпархій, актуальність якої посилилася з приходом до влади Директорії УНР, зросла роль створеного ще за часів Гетьманату Скоропадського Ученого Комітету. І хоча фінансування Ученого Комітету суттєво зменшилося, його функції дещо змінилися, проте роль, яку він виконував, все ж залишалася суттєвою.

Найважливішими питаннями, що були на порядку денному Ученого Комітету за доби Директорії УНР, були переклад Святого Письма та богослужбових текстів українською мовою і перехід церковної служби з церковнослов'янської мови на українську. Значною мірою ці питання мали свій розвиток і розв'язання під впливом поглядів професора Петра Кудрявцева. Основні свої погляди на справу перекладу на українську мову з церковнослов'янської Кудрявцев публікував у періодичних виданнях.

Головною тезою цих публікацій була наступна: переклад Євангелія викликав бажаний ефект і зворушував читачів, наближаючи текст для розуміння. При цьому Кудрявцев вважав за необхідне враховувати урочисто-поетичний стиль написання святих та богослужбових текстів, тому при перекладі на українську мову бажано було зберегти той стиль. У разі, якщо не знаходилося відповідних слів, які підкреслювали урочисто-поетичний стиль і давали точний переклад, то є сенс зберегти старий, хоч і малозрозумілий текст, який хоча б за своїм стилем буде ближчим до оригіналу.

Отже, на думку Петра Кудрявцева, процес перекладу на українську мову мав бути тісно пов'язаним з релігійними питаннями (Андрусишин, 1997, с. 50–52).

До щоденних клопотів, очолюваного Кудрявцевим, Ученого Комітету першочергово входили релігійно-просвітницька діяльність, як-то переклади на українську мову Біблії та богослужбових книг, видання творів з історії церкви, житій церковних подвижників, насамперед українських, а також проведення експертиз створення довідників і каталогів. Учений Комітет навіть розглядав можливість організації видавничої справи та створення відповідних складських приміщень (Андрусишин, 1997, с. 50–52). Втім, життя розставило свої корективи, і ще довгий час українізація церкви тривала на рівні впровадження української вимови

церковнослов'янської мови (CSASAAU України, 1918–1923, арк. 42).

Вже з перших днів існування Міністерства культів, а після його перейменування в Міністерство ісповідань відродженої Української Народної Республіки, перед ним стояло завдання інтеграції шкіл, що існували при церкві, у світську систему освіти з подальшим їх переведенням під юрисдикцію Міністерства освіти УНР. У цьому починанні проявилася тяглість підходу до шкіл духовного відомства, що був сформульований ще за Української Центральної Ради УНР та Української Держави Павла Скоропадського (Андрусишин, 1997, с. 88, 91). Тому закон Української Держави про передачу закладів освіти, що підпорядковувалися Найсвятішому Синоду, до Міністерства Народної Освіти та Мистецтва залишився в силі (Андрусишин, 1997, с. 88).

Крім того, 17 вересня 1919 року Міністерством ісповідань УНР було піднято питання про перетворення шкіл духовного відомства в звичайні загальноосвітні школи з подальшим їх переведенням під юрисдикцію Міністерства освіти УНР. З 6 жовтня 1919 року Рада міністра ісповідань почала роботу над законопроектом, в якому малося йтися про реформування закладів духовної освіти. До його обговорення було долучене православне духовенство.

На нараді, що відбулася 9 жовтня 1919 року, вперше було піднято фінансовий аргумент проти передачі закладів духовної освіти до Міністерства освіти УНР. Суть цього аргументу полягала в тому, що церква вклала в ці школи значні кошти, а реформа по передачі цих шкіл Міністерству освіти позбавляла церкву майна, купленого на її гроші. Православна мережа закладів освіти духовного відомства складалася з: Київської Духовної академії, 15 духовних семінарій та 40 шкіл, з яких 38 були для хлопчиків і 2 для дівчаток. Опіка над закладами освіти духовного відомства та охорона пам'яток старовини була сферою відповідальності Департаменту духовної освіти. На утримання православних та католицьких закладів освіти виділялися Міністерством культів необхідні кошти. Своє бачення на компроміс між Міністерством ісповідань та церквою в питанні належності шкільного майна при передачі духовних шкіл під юрисдикцію Міністерства освіти УНР висловив протоієрей Липківський. На його думку, при передачі шкіл у Міністерство освіти їх майно мало залишитися у церковній власності, а не перетворитися на державне, і таким чином фінансовий аргумент проти передачі закладів духовної освіти нівелювався сам собою (Андрусишин, 1997, с. 94).

На нараді Ради міністра ісповідань, що відбулася 16 жовтня 1919 року, Іван Огієнко наполіг на передачі закладів освіти духовного відомства Міністерству освіти разом з усім його майном, оскільки вони були окремими юридичними особами, і їхнє майно

належало насамперед їм, а вже потім церкві. Така передача могла врятувати ці освітні заклади від закриття через брак коштів. Після тривалих дискусій було сформульоване компромісне рішення, яке мало наступний вигляд: духовні школи повинні були перетворитися на братські школи, а у разі їх юридичної ліквідації майно переходило у власність церкви. Підсумком цієї тривалої роботи, заповненої тривалими та палкими дискусіями, стало ухвалення Радою Народних Міністрів УНР 29 червня 1920 року і затвердження 2 липня 1920 року Директорією УНР закону, яким школи духовної освіти для хлопчиків та дівчаток і перших чотирьох класів духовної семінарії перетворювалися у братські школи та переходили під юрисдикцію Міністерства освіти УНР (Андрусишин, 1997, с. 95).

Реформі підлягала й духовна вища освіта. Українська Народна Республіка у своїй політиці до Київської Духовної академії прагнула узалежнити її від церковних ієрархів. Першочергово було демократизовано підхід до набору абітурієнтів. Міністр ісповідань Іван Огієнко обстоював позицію необхідності єдності системи освіти, яка б забезпечувала можливість вступу до Київської духовної академії як випускникам середніх шкіл, так і випускникам семінарій. З цього випливає, що змогу отримувати вищу богословську освіту міг кожен бажаючий (Андрусишин, 1997, с. 97). Також за міністра ісповідань Огієнка приділялося багато уваги українізації закладу, зокрема при написанні та захисті наукових робіт.

Окрім відділення освіти від церкви, постало питання і передачі обов'язків від церкви до світської влади в частині реєстрації актів сімейного стану. Зокрема, Міністерство ісповідань упорядковувало реєстрацію шлюбів між людьми одного віросповідання. 3 листопада 1919 року Рада міністра ісповідань розглянула питання заборони шлюбів між людьми, які сповідують православ'я, та особами, що належать до інших конфесій. Практику заборони міжконфесійних шлюбів було скасовано. Контроль за виконанням покладался на Міністерство ісповідань. 29 вересня 1919 року Рада міністра ісповідань розглянула питання належності права реєстрації народжень. Предметом дискусій щодо метричних записів було те, хто мав здійснювати їх реєстрацію: органи місцевого самоврядування чи парафіяльні храми. У результаті обговорення Рада міністра ісповідань дійшла висновку, що має сенс збереження традиційного порядку реєстрації народжень. Також Директорією Української Народної Республіки 4 липня 1920 року був затверджений «Закон про розірвання шлюбу», прийнятий урядом УНР. Цим законом було урегульовано порядок розірвання шлюбу. Право вирішувати розірвати шлюб чи ні належало Єпархіальній Церковній Владі. Рішення Єпархіальної церковної ради було самодостатнім і

остаточним, і не потребувало підтвердження вищих церковних структур. Таким чином, церковний шлюб, залишаючись справою церкви, регулювався з боку держави юридично. У разі незгоди з рішенням Єпархіальної церковної ради, арбітром ставало Міністерство ісповідань, куди незадоволена особа могла подати скаргу (Андрусишин, 1997, с. 110–111).

Призначення Івана Огієнка Міністром ісповідань УНР співпало з драматичним поворотом в історії військового духовенства, що було особливим прошарком української церкви, а саме смертю отця Антонія Мелетюка (Тинченко, 2011, с. 230). Новим головним священником Армії УНР у листопаді 1919 року було призначено протопресвітера отця Павла Пашевського. Початок його діяльності на посаді головного священника Армії УНР припав на кінець листопада 1919 року, коли Дієва Армія УНР опинилася в умовах «Трикутника смерті», цілковитого оточення з загрозою повного знищення або інтернування в польські табори (Тинченко, 2011, с. 228).

У цих складних військових обставинах Головним отаманом Армії УНР, у погодженні з військовими, було прийнято рішення про перехід від позиційної оборони до глибокого рейду по тилах Збройних сил Півдня Росії (Петлюра, 1994, с. 165–169.) Для цього зосередили сили на вузькій ділянці фронту з метою прориву. Розпочався рейд, очолюваний Михайлом Омеляновичем-Павленком, по тилах генерала Денікіна 6 грудня 1919 року, який тривав до 6 травня 1920 року і увійшов в історію як «Перший зимовий похід» (Енциклопедія історії України, 2011, с. 170).

Паралельно з цим велася інтенсивна дипломатична робота по пошуку допомоги серед країн Антанти (Петлюра, 1959, с. 365). Серед заходів, що передували початку Першого зимового походу, був урочистий молебень за участі отця Миколи Маринеча, протоієрея Василя Сукачіва та новопризначеного головного священника Армії УНР Павла Пашевського. Окрім релігійної мети, завданням цього молебню була підтримка морального духу учасників Першого зимового походу. Супроводжуючи Армію УНР у її бойовому поході, капелани, зокрема й головний священник Дієвої армії Павло Пашевський, розділяли з паствою весь тягар цього рейду по тилах ворога, що збільшувало їхній авторитет серед війська. Окрім своєї прямої пастви, капелани піклувалися про духовні потреби мешканців українських земель, через які проходила Армія УНР, що викликало довіру та схвалення з боку простого люду. Це не залишилося непоміченим і з боку військового командування. Михайло Омелянович-Павленко згадував, що спільна молитва вояків та селянства єднала їх. Те, чим жило військо, ставало близьким і рідним українському селянству, а вояки проникалися селянськими думками й турботами (Забзалюк, 2012, с. 70–71).

По завершенні Першого зимового походу Армія УНР зосередилася в місті Ямпіль. До міста прибув

Головний отаман Армії УНР Симон Петлюра. Він оглянув Армію УНР, взяв участь в урочистому молебні та військовому параді і виступив з промовою перед вояками та городянами. 29 липня 1920 року Симон Петлюра надіслав до Армії УНР наказ, яким оголошувалася подяка головному священнику Армії УНР Павлу Пашевському, а також капеланам Миколі Мариничу та Василю Сукачіву за їх службу під час Першого зимового походу (Забзалюк, 2012, с. 70-71).

З поразкою національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років участь у них для військового духовенства не завершилася. Опинившись інтернованими в польські табори для полонених, вояки Армії УНР перебували, з одного боку, в стані психологічного пригнічення, а з іншого – не полишали намірів поновити боротьбу. Командування Армії УНР усвідомлювало, що для відновлення національно-визвольної боротьби українського народу слід насамперед зберегти українські військові формації, їх чисельність та морально-бойовий дух. Виходячи з цих потреб українського війська, вибудовувалася робота українського духовенства. Зусилля по духовній опіці над вояками УНР насамперед були направлені на проведення Служб Божих, а також на моральну та психологічну підтримку через бесіди та поширення літератури (Забзалюк, 2012, с. 70-71).

В умовах адаптації Армії УНР до нових для себе умов інтернування слід було реформувати організаційну структуру капеланства. З цією метою Симон Петлюра в тісній співпраці з Міністерством ісповідань видав ряд наказів. Зокрема, наказ, що уточнював структуру капеланства. Відповідно до наказу Симона Петлюри та штабу Армії УНР штаби дивізій та полків були розміщені в таборі, водночас служителі (капелани) ставали священниками в таборах. З цього приводу міністр ісповідань Іван Огієнко провів з'їзд за широкої участі військового духовенства (Забзалюк, 2012, с. 70-71).

Висновки.

За весь період існування Української Народної Республіки юридичне регулювання церковно-релігійного життя поступово еволюціонувало. В умовах становлення Української Народної Республіки та утвердження влади Української Центральної Ради

на українських землях дискусії щодо регулювання церковного життя обговорювалися в контексті необхідності створення центрального органу виконавчої влади, який би регулював відносини між державою та церквою. За часів Директорії УНР держава взяла на себе відповідальність за долю українського православ'я, проголосивши 1 січня 1919 року закон про автокефалію Української Автокефальної Соборної Православної Церкви.

Таким чином, суспільство, а передусім лідери УНР, пройшли шлях еволюції: від ігнорування релігійного питання до усвідомлення важливості співпраці з церквою і, зрештою, до системного діалогу. Держава взяла на себе відповідальність за релігійне життя, а церква стала опорою в реалізації політики в цій сфері. Така еволюція стала результатом не лише зміни політичних обставин, а й зусиль цілої плеяди українських державних і церковних діячів. До цього процесу спричинилися керівники вищих органів виконавчої влади, які відповідали за релігійні питання, а також лідери держави, які в добу Директорії УНР більш зріло й позитивно ставилися до церковного питання та українського церковного руху.

Якщо за часів Української Центральної Ради український національний церковний рух об'єднувався довкола Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яка виконувала функції організаційного комітету для скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору та координувала дії церковного руху, то в добу Директорії УНР центром організації стало Міністерство культів, а згодом – Міністерство ісповідань уряду УНР. Посилення ролі держави як регулятора церковних процесів у період національно-визвольних змагань 1917–1920 років позитивно вплинуло на українізацію церкви. Національний церковний рух перейшов від декларативних та організаційних кроків до практичної українізації церковного простору. Особливе місце у цій справі належало традиційній формі самоорганізації українських мирян і духовенства – церковним братствам. Саме вони забезпечували можливість продуктивної й незалежної діяльності навіть за умов протидії проросійського єпископату.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адамський, В. Р. (2013). Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного університету України в національному освітньому просторі (1918–1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. Іван Огієнко. Історичні науки*, Вип. 6, 435-446.
- Андрусишин, Б. І. (1997). *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*. Київ: Либідь.
- Біднов, В. О. (1921). *Церковна справа на Україні*. Тернів: Вид-во «Українська автокефальна церква».
- Бондар, С. В. (2024). Державотворча діяльність Симона Петлюри у сучасному науковому дискурсі. *Вісник аграрної історії: наук. журн.*, Вип. 43-44, 45-46.
- Борщевич, В. (2015). Волинська єпархія 1917–1919 рр.: церковно-демократичний та національний виміри. *Волинський благовісник*, № 3, 67-78.
- Військово-Науковий вісник Генерального Штабу УНР. (1918). *Військово-Науковий вісник Генерального Штабу УНР*, Ч. 1, с. 53 (101).

- Власовський, І. (1998). *Нарис історії Української православної церкви* (Т. 4, ч. 1) [Репринтне видання]. Київ: Українська Православна Церква Київського Патріархату. 384 с.
- Дашкевич, Я. (Упоряд.) (1996) *Історія українського війська (1917–1995)*. Львів: Світ.
- Делятинський, Р. І. (2005). Релігійна політика ЗУНР (листопад 1918 – липень 1919 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Вип. IX, 28–41. Івано-Франківськ.
- Делятинський, Р. І. (n.d.). Становище та діяльність духовенства Станіславської єпархії УГКЦ в 1919 – 1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Вип. VII, 69–77.
- Державний архів Черкаської області. (1918). *Накази, розпорядження Директорії УНР з питань мобілізації* [Архівна справа] (Ф. Р-498, оп. 1, спр. 1). Державний архів Черкаської області, Черкаси, Україна.
- Донцов, Д. (1952). *Правда прагдів великих*. Філадельфія: *Видання Головної Управи Організації Оборони Чотирьох Свободи України*. 95 с.
- Дорошенко, Д. (1932). *Історія України 1917–1923 рр.* Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород.
- Дражевська, Л., Лівницька-Холодна, Н., Чикаленко, Л., М. Шлемкевич, М., & Шпірук, П. (1956). *Симон Петлюра: Статті, листи, документи*. Т. 1. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США.
- Жолоб, М. П. (2024а). Діяльність Івана Огієнка на посаді міністра ісповідань Української Народної Республіки як апогей та підсумок українізації та упорядкування церковного життя в добу перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920 років. *Вісник науки та освіти (Серія: Історія та археологія)*, 8(26), 1387–1398.
- Жолоб, М. П. (2024b). Іван Львович Липа – перший міністр культів в діалозі з Українською Автокефальною Православною Соборною Церквою. *Актуальні питання у сучасній науці (Серія: Історія та археологія)*, № 7(25), 979–987.
- Забзалюк, Д. С. (2012). *Душпастирська служба українських військових формувань першої половини ХХ ст.: монографія*. Львів: ЛьвДУВС.
- Історичні зошити: Шусь, О. Й. (1992). *Всеукраїнські військові з'їзди*. Препринт №7 Академія наук Української РСР, Інститут історії. Київ.
- Лебедович, І. (1963). *Полеві духовники Української Галицької Армії: у 45-річчя участі у визвольних змаганнях: (матеріали до історії)* Вінніпег: видав о. Іван Лебедович.
- Лотоцький, О. (1936). *Симон Петлюра*. Б. м.: Накладом комітету для вшанування Х річниці смерті Симона Петлюри.
- Лотоцький, О. (1984). *Українські джерела церковного права = Ukrainian Sources of Ecclesiastical Law*. Бавнд Брук; Нью-Йорк: Вид-во Св. Софії УПЦ в США.
- Народна воля*. № 4. (1917).. Щоденна українська газета, яку видавали з 4 (17) травня 1917 по 14 листопада 1919 року Центрального українського кооперативного комітету та Українська селянська спілка.
- Нова рада*. № 21. (1918). Офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.
- Нова рада*. № 35. (1918). Офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.
- Нова рада*. № 4. (1918). Офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.
- Нова рада*. № 41. (1918). Офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.
- Нова рада*. № 9. (1918). Офіційний орган Української партії соціалістів-федералістів.
- Петлюра, С. В. (1994). *Вибрані твори та документи*. Всеукр. т-во "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, Укр. б-ка ім. С. Петлюри в Парижі, Фундація С. Петлюри в Канаді. Київ: Довіра.
- Петлюра, С. В. (2006). *Статті. Листи. Документи*. Т. IV / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства; Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України; Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Київ: [б. в.].
- Пилипів, І. В. (2010). Міжнародна діяльність ГКЦ у контексті боротьби за самовизначення українців Польщі. *Сумська старовина*, (XXX), 60–69.
- Поцулко, О. А. (2008). Еволюція автокефального руху в Україні (1917–1936 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*, (2), 213–218.
- Реснт, О. (2013). На чолі Української держави (до 140-річчя від дня народження Павла Скоропадського). *Краєзнавство*, (2), 87–94.
- Симон Петлюра: *Статті, листи, документи*. Т. 2 (1959). Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США; Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі.
- Смолій, В. А. та ін. (Ред.) (2011). *Енциклопедія історії України: (2013)*. Т. 8: Па – Прик. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка.
- Смолій, В. А. та ін. (Ред.) (2013). *Енциклопедія історії України: (2013)*. Т. 10: Т– Я. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка.
- Тинченко, Я. Ю. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)* (Кн. 2, 2011). Київ: Темпора.
- Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. (1997). Упоряд. В. ф. Верстюк (керівник) та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка. 424 с.
- Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. (1997). Упоряд. В. ф. Верстюк (керівник) та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка.
- Ульяновський, В. І. (1997). *Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник*. Київ: Либідь.
- Ульяновський, В. І. (1997). *Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник*. Київ: Либідь.
- Хома, І. (1987). *Апостольський Престіл і Україна 1919–1922*. Рим.
- ЦДАВОВ. (1919). *Листування про звільнення рабина-вчителя від мобілізації...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 92). Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1917–1918). *Універсали (копії) УЦР, відозва на захист УНР...* [Архівна справа] (Ф. 1063, оп. 2, спр. 2). Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

- ЦДАВОВ. (1917). *Постанови Генерального Секретаріату, протоколи, журнали засідань...* [Архівна справа] (Ф. 1063, оп. 3, спр. 1). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918–1919). *Бюлетені та накази міністерств УНР...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 14). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918–1919). *Накази та листування з Директорією УНР про призначення на посади...* (Архівна справа) (Ф. 1065, оп. 1, спр. 25). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918). *Доповідні записки, листування в організаційно-господарських питаннях...* [Архівна справа] (Ф. 1071, оп. 1, спр. 232). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918). *Листування про призначення священика та дяка...* [Архівна справа] (Ф. 1071, оп. 1, спр. 123). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Закон УНР про перетворення шкіл духовного відомства...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 25). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Законопроект Міністерства сповідань УНР...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 26). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Прохання С. І. Борського про дозвіл на шлюб...* (Архівна справа) (Ф. 1072, оп. 1, спр. 87). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Реєстр вихідних документів по департаменту православної церкви...* (Архівна справа) (Ф. 1072, оп. 1, спр. 48). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Щоденник інформаційного бюро. Вирізки з газет...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 17). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1917–1918). *Витяг з протоколів засідань Центральної Ради, радіотелеграма РНК УРСР...* [Архівна справа] (Ф. 1063, оп. 1, спр. 6). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1917–1918). *Протоколи та журнали засідань Генерального Секретаріату України...* [Архівна справа] (Ф. 1115, оп. 1, спр. 26). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1917). *І-й та III-й універсали УЦР, статут Товариства «Кобзар»...* [Архівна справа] (Ф. 1115, оп. 1, спр. 4). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918–1923). *Листування про відраджень лекторів до таборів інтернованих українських військових...* (Архівна справа) (Ф. 1062, оп. 2, спр. 55). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1918). *Витяги з протоколів, закони УЦР про військо та фінанси* [Архівна справа] (Ф. 1115, оп. 1, спр. 29). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1919). *Законопроект про урочисту присягу міністрів...* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 27). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1920). *Копії протоколів нарад партій, надісланих до міністерства* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 3, спр. 1). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- ЦДАВОВ. (1920). *Протоколи засідань Ради Міністра сповідань УНР* [Архівна справа] (Ф. 1072, оп. 1, спр. 108). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- Ювілейна книга: 50-річчя відродження української автокефальної православної церкви 1921–1971 (1971)*. Вид. Укр. правосл. церкви в США.

REFERENCES

- A new council*. № 21. (1918). Official organ of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists.
- A new council*. № 35. (1918). Official organ of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists.
- A new council*. № 4. (1918). Official organ of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists.
- A new council*. № 41. (1918). Official organ of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists.
- A new council*. № 9. (1918). Official organ of the Ukrainian Party of Socialists-Federalists.
- Adamsky, V. R. (2013). Faculty of Theology of Kamianets-Podilskyi State University of Ukraine in the National Educational Space (1918–1920). *Bulletin of Kamianets-Podilskyi National University. Ivan Ohienko. Historical Sciences*, Vol. 6, 435–446.
- Andrusyshyn, B. I. (1997). *The Church in the Ukrainian State in 1917–1920 (era of the Directory of the Ukrainian People's Republic)*. Textbook for students of higher educational institutions. Kyiv: Lybid.
- Bidnov, V. O. (1921). *Church Affairs in Ukraine*. Terniv: Publishing house "Ukrainian Autocephalous Church".
- Bondar, S. V. (2024). State-Building Activity of Symon Petliura in Modern Scientific Discourse. *Bulletin of Agrarian History: Sci. Journal*, Vol. 43–44, 45–46.
- Borshchevych, V. (2015). Volyn Eparchy 1917–1919: Church-Democratic and National Dimensions. *Volyn Annunciation*, No. 3, 67–78.
- Choma, I. (1987). *The Apostolic Throne and Ukraine 1919–1922*. Rome.
- CSASAAU. (1919). *Correspondence about the release of the rabbi-teacher from mobilization...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, p. 92). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1917–1918). *Universals (copies) of the UCR, appeal to the defense of the UNR...* [Archival File] (F. 1063, op. 2, sp. 2). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1917). *Resolutions of the General Secretariat, minutes, journals of meetings...* [Archival File] (F. 1063, op. 3, sp. 1). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918–1919). *Bulletins and orders of the ministries of the Ukrainian People's Republic...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, sp. 14). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918–1919). *Orders and correspondence with the Directory of the Ukrainian People's Republic on appointment...*

- (Archival File) (F. 1065, op. 1, sp. 25). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918). *Correspondence on the appointment of a priest and a deacon...* [Archival File] (F. 1071, op. 1, p. 123). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918). *Memorandums, correspondence in organizational and economic issues...* [Archival File] (F. 1071, op. 1, p. 232). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *Diary of an Information Bureau. Newspaper Clippings...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, sp. 17). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *Draft law of the Ministry of Confessions of the Ukrainian People's Republic...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, p. 26). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *Register of Source Documents by Department of the Orthodox Church...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, sp. 48). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *S. I. Borsky's request for permission to marry...* (Archival File) (F. 1072, op. 1, sp. 87). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *The Law of the UPR on the Transformation of Schools of the Theological Department...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, sp. 25). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1917–1918). *Extract from the minutes of the meetings of the Central Rada, radio telegram of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR...* [Archival File] (F. 1063, op. 1, sp. 6). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1917–1918). *Minutes and logs of meetings of the General Secretariat of Ukraine...* [Archival File] (F. 1115, op. 1, sp. 26). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1917). *The First and Third Universals of the UCR, the Statute of the Kobzar Society...* [Archival File] (F. 1115, op. 1, sp. 4). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918–1923). *Correspondence about the business trips of lecturers to the internment camps of the Ukrainian military...* (Archival file (F. 1062, op. 2, sp. 55). Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1918). *Extracts from the Protocols, Laws of the UCR on the Army and Finance* [Archival Business] (F. 1115, op. 1, sp. 29). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1919). *Draft law on the solemn oath of ministers...* [Archival File] (F. 1072, op. 1, sp. 27). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1920). *Copies of minutes of party meetings sent to the ministry* [Archival File] (F. 1072, op. 3, sp. 1). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- CSASAAU. (1920). *Minutes of meetings of the Council of the Minister of Confessions of the Ukrainian People's Republic* [Archival File] (F. 1072, op. 1, p. 108). Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
- Dashkevych, Y. (ed.) (1996) *History of the Ukrainian Army (1917–1995)*. Lviv: World.
- Deliatynskyi, R. I. (2005). Religious Policy of the Western Ukrainian People's Republic (November 1918 – July 1919). *Bulletin of the Precarpathian University. History*, Vol. IX, 28–41. Ivano-Frankivsk.
- Delyatynskyi, R. I. (n.d.). The Situation and Activities of the Clergy of the Stanislav Eparchy of the UGCC in 1919 – 1920. *Bulletin of the Precarpathian University. History*, Vol. VII, 69–77.
- Dontsov, D. (1952). *The Truth of the Great Greats*. Philadelphia: Publication of the Main Board of the Organization of Defense of the Four Freedoms of Ukraine. 95 p. (in Russian).
- Doroshenko, D. (1932). *History of Ukraine 1917–1923. Vol. 1. The Age of the Central Rada*. Uzhhorod.
- Drazhevsk, L., Livytska-Kholodna, N., Chykalenko, L., M. Shlemkevych, M., & Shpyruk, P. (1956). *Symon Petliura: Articles, letters, documents*. Vol. 1. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA.
- Historical Notebooks: Shchus, O. Y. (1992). *All-Ukrainian Military Congresses*. Preprint No. 7 Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Institute of History. Kiev.
- Jubilee Book: 50th Anniversary of the Revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church 1921–1971 (1971)*. Ed. Ukrainian Orthodox Church in the USA.
- Lebedovych, I. (1963). *Field Confessors of the Ukrainian Galician Army: in the 45th Anniversary of Participation in the Liberation Struggles: (Materials for the History)* Winnipeg: published by Fr. Ivan Lebedovych.
- Lototsky, O. (1936). *Symon Petliura*. B. m.: By the circulation of the committee to commemorate the X anniversary of the death of Symon Petliura.
- Lototsky, O. (1984). *Ukrainian Sources of Ecclesiastical Law = Ukrainian Sources of Ecclesiastical Law*. Bownd Brook; New York: St. John's Publishing House. St. Sophia of the UOC in the USA.
- Military Scientific Bulletin of the General Staff of the Ukrainian People's Republic. (1918). *Military-Scientific Bulletin of the General Staff of the Ukrainian People's Republic*, Part 1, p. 53 (101).
- Narodnya volya*. № 4. (1917). Daily Ukrainian newspaper, which was published from May 4 (17), 1917 to November 14, 1919, by the Central Ukrainian Cooperative Committee and the Ukrainian Peasants' Union.
- Petliura, S. V. (1994). *Selected works and documents*. All-Ukr. Society "Prosvita" them. T. G. Shevchenko, Ukr. b-ka them. S. Petliura in Paris, S. Petliura Foundation in Canada. Kyiv: Trust.
- Petliura, S. V. (2006). *Articles. Letters. Documents*. Vol. IV / Taras Shevchenko National University of Kyiv; Center for Ukrainian Studies; Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine; Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Kyiv: [b. v.].
- Potsulko, O. A. (2008). Evolution of the Autocephalous Movement in Ukraine (1917–1936). *Science. Religion. Society*, (2), 213–218.

- Pylypiv, I. V. (2010). International activities of the GCC in the context of the struggle for self-determination of Ukrainians in Poland. *Sumy Antiquity*, (XXX), 60-69.
- Reient, O. (2013). At the head of the Ukrainian state (to the 140th anniversary of the birth of Pavlo Skoropadsky). *Local History*, (2), 87-94.
- Smoliy, V. A. et al. (Ed.) (2011). *Encyclopedia of the History of Ukraine: (2013)*. Vol. 8: Pa – Prik. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Scientific Thought.
- Smoliy, V. A. et al. (Ed.) (2013). *Encyclopedia of the History of Ukraine: (2013)*. Vol. 10: T– Ya. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Scientific Thought.
- State Archives of Cherkasy Region. (1918). *Orders, orders of the Directory of the Ukrainian People's Republic on mobilization [Archival business]* (F. R-498, op. 1, sp. 1). State Archives of Cherkasy Region, Cherkasy, Ukraine.
- Symon Petliura: *Articles, letters, documents*. Vol. 2 (1959). New York: Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA; Library. Simon Petliura in Paris.
- Tinchenko, Y. Y. (2007). *Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)* (Book 2, 2011). Kyiv: Tempora.
- Ukrainian Central Rada: Documents and Materials. In 2 vols. – Vol. 2: December 10, 1917 – April 29, 1918 (1997). Order. V. F. Verstyuk (head) and others; Ed. coll.: V. A. Smoliy (ed.) and others. Kyiv: Science. thought. 424 p. (in Russian).
- Ukrainian Central Rada: Documents and Materials. In 2 vols. – Vol. 2: December 10, 1917 – April 29, 1918 (1997). Order. V. F. Verstyuk (head) and others; Ed. coll.: V. A. Smoliy (ed.) and others. Kyiv: Science. thought.
- Ulyanovsky, V. I. (1997). *The Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the era of the Ukrainian Central Rada): Teaching manual*. Kyiv: Lybid.
- Vlasovsky, I. (1998). *Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church* (Vol. 4, Part 1) [Reprint edition]. Kyiv: Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. 384 p.
- Zabzaliuk, D. E. (2012). *Pastoral Service of Ukrainian Military Formations of the First Half of the Twentieth Century: Monograph*. Lviv: LvSUIA.
- Zholob, M. P. (2024a). The activities of Ivan Ohienko as the Minister of Confessions of the Ukrainian People's Republic as the apogee and result of Ukrainization and ordering of church life in the era of the first national liberation struggles of the Ukrainian people in 1917-1920. *Bulletin of Science and Education* (Series: History and Archeology), 8(26), 1387-1398.
- Zholob, M. P. (2024b). Ivan Lvovich Lypa is the first minister of cults in dialogue with the Ukrainian Autocephalous Orthodox Catholic Church. *Current Issues in Modern Science* (Series: History and Archeology), No. 7(25), 979– 987.

Czech Cultural Associations and Organizations in the Territory of Ukraine

UDC: 94(437+477):327.7

DOI: <https://doi.org/10.172537>**Hotra Yan**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-7876-4236>, yan.hotra@uzhnu.edu.ua

Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)

Abstract.

The issue of Czech unions was studied by the well-known Ukrainian scientist S. Vidniansky (2013) and O. Tsup (2009). This problem was also discussed at conferences «Czechs in Volyn: International Scientific and Historical and Local History Conference. devoted to the 150th anniversary of the resettlement of Czechs in Volyn») and «Czechs and Slovaks in Ukraine: common pages of history and culture of Ukraine, the Czech Republic, Slovakia, preservation of historical memory, cultural heritage for posterity». Much of the information about Czech cultural unions is available on the official websites and forums of the unions themselves. In general, this topic has been little studied.

Purpose. The study examines the existing Czech cultural unions in the territory of modern Ukraine. The beginning of their activities is also being investigated, persons and key figures involved in the development and formation of a particular cultural association in different regions of the country.

Results. It is important to identify and characterize the purpose of their activities, how the goals and objectives of each individual union, why the unions operate in Ukraine, and whether Czech politicians and public figures are interested in the life of the Czech diaspora in different regions. It was important to organize film festivals in different regions of the country, which allowed Ukrainians to appreciate Czech cinematic art. The study also shows the activities of the Czech Center in Kyiv, one of the key unions in Ukraine for the development and dissemination of Czech culture in Ukraine. It also shows the events it organizes and the chronology of the development of this. Conferences are an important tool for actualizing community problems, discussing them, ways to solve problems, exchanging opinions and ideas, and planning for the future.

Conclusions. As a result of the study, it was possible to describe the work of the unions and identify their key figures and the purpose and methods of their activities.

Keywords: cultural unions, Ukraine, Czech Republic, countries, meetings, contacts, cooperation

Чеські культурні спілки та організації на території України

Готра Ян

Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)

Анотація.

Питання чеських спілок досліджували відомий український вчений С. Віднянський (2013) та О. Цуп (2009). Ця проблема також обговорювалася на конференціях «Чехи на Волині Міжнародна наукова конференція з історії та краєзнавства, присвячена 150-річчя переселення чехів на Волинь» та «Чехи та словаки в Україні: спільні сторінки історії та культури України, Чехії, Словаччини, збереження історичної пам'яті, культурна спадщина для нащадків» Значна частина інформації про чеські культурні спілки доступна на офіційних веб-сайтах та форумах самих спілок. Загалом, ця тема мало вивчена.

Мета. У дослідженні розглядаються існуючі чеські культурні спілки на території сучасної України. Також досліджується початок їхньої діяльності, особи та ключові фігури, причетні до розвитку та становлення того чи іншого культурного об'єднання в різних регіонах країни.

Результати. Важливо визначити та охарактеризувати мету їхньої діяльності, які цілі та завдання кожної окремої спілки, чому спілки діють в Україні, та чи цікавляться чеські політики та громадські діячі життям чеської діаспори в різних регіонах. Важливим було організувати кінофестивалі в різних регіонах країни, що дозволило українцям оцінити чеське кінематографічне мистецтво. У дослідженні також показано діяльність Чеського центру в Києві, однієї з ключових спілок в Україні з розвитку та поширення чеського кіномистецтва та культури в Україні. Також показано заходи, які вона організовує, та хронологію її розвитку. Конференції є важливим інструментом для актуалізації проблем громади, їх обговорення, шляхів вирішення проблем, обміну думками та ідеями, а також планування майбутнього.

Висновки. В результаті дослідження стало можливим описати роботу спілок та визначити їхніх ключових фігур, мету та методи їхньої діяльності.

Ключові слова: культурні спілки, Україна, Чеська республіка, країни, зустрічі, контакти, співпраця

Вступ.

Чеська діаспора в Україні складала трохи більше 5 тисяч осіб, станом на 2001 рік. Попри це їх публічна діяльність досить активна і відбувається вона за рахунок культурних спілок. Знайти інформацію про чеські культурні спілки пересічний читач зможе на офіційних сайтах і форумах самих спілок. Загалом ця тема потребує більш детального розкриття.

З огляду на це у статті розглядається функціонування різних чеських культурних спілок на території України, в тих регіонах, де проживає найбільша кількість етнічних чехів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання чеських спілок досліджували відомий український вчений С. Віднянський (2013) та О. Цуп (2009). Ця проблема також обговорювалася на конференціях, «Чехи на Волині: Міжнародна наукова конференція з історії та краєзнавства, присвячена 150-річчя переселення чехів на Волинь» та «Чехи та словаки в Україні: спільні сторінки історії та культури України, Чехії, Словаччини, збереження історичної пам'яті, культурна спадщина для нащадків».

Значна частина інформації про чеські культурні спілки доступна на офіційних веб-сайтах та форумах самих спілок. Загалом, ця тема мало вивчена.

Результати.

Аналізували цю проблематику українські вчені С. В. Віднянський та О. В. Цуп. Також ця проблема обговорювалась на багатьох конференціях, але питання було досліджено поверхово та частково і потребує набагато детальнішого аналізу.

Одним з перших потужних осередків чеської культури в Україні став Чеський центр в Києві. У 1996 році було засновано два Чеських Центри (ЧЦ) – Київський та Нью-Йоркський.

Завдяки великому інтересу до чеської культури та мови з української сторони був однозначним вибір відкрити Чеський Центр в Україні. Всього ЧЦ переходив на іншу локацію п'ять разів. Загалом це відбувалось тричі – протягом терміну повноважень директора Рудольфа Седлачека, ще раз під час терміну повноважень Дагмар Остржанської та востаннє, коли ЧЦ переїхав з Луцією Єгоржіковою. Наразі він знаходиться за адресою вулиця Івана Федорова, 12. Ця будівля розташована в центрі міста і є резиденцією кількох дипломатичних установ. У лютому 2022 року через російське вторгнення ЧЦ переїхав до пражської штаб-квартири, де залишався у вимушеному вигнанні до осені того ж року, коли відновив свою діяльність у Києві (Сайт Чеського культурного центру).

Важливий аспект роботи ЧЦ – це культурна програма. Взаємозв'язок України та Чехії, або Чехословаччини йде глибоко в історію, тому культурна програма та мовні курси завжди були дуже успішними з початку роботи центру. Інтерес українців, особливо до мовних курсів, завжди був величезним, і

можна сказати, що більшість програмних заходів були розроблені саме в цьому напрямку. Зі створенням Чеського центру пересічні українці одразу відкрили геніальність п'єс і творів Вацлава Гавела та з ентузіазмом зустріли їх переклад українською мовою, а відвідуваність їхніх вистав на сценах місцевих театрів була величезною. На театральній сцені також мали успіх такі ансамблі, як «Divadla vřeznické», «Buchty a loutky», які поверталися в Україну часто і з задоволенням. Починаючи з 2002 року, Чеський центр регулярно представляє українській аудиторії популярний «Тиждень чеського кіно» (Сайт «30 років чеського центру»).

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні діяльності чеських культурних спілок на території України, а також визначенні мети та специфіки їх діяльності.

Завдання дослідження – охарактеризувати функціонування різних чеських культурних спілок на території України, в тих регіонах, де проживає найбільша кількість етнічних чехів.

Було проведено хронологічний аналіз історії створення та функціонування кожної окремої спілки, їх керівників в різні роки існування. Також описано цілі існування спілок і шляхи реалізації цих цілей на практиці (за рахунок мовних курсів, організації національних святкувань, урочистих подій щодо національних героїв, тощо).

Під час першого головування Чехії в ЄС великий успіх мав проект під назвою «Золоте 60-те», який являв собою виставку кіноафіш, на якій демонструвалися десять найуспішніших фільмів періоду так званої чехословацької нової хвилі. У минулому він також налагодив співпрацю з важливими кінофестивалями (Молодість, Жовтень, Вишеградські дні кіно або Docudays) (Сайт «30 років чеського центру»).

У 2003 році ЧЦ Київ реалізувала спільний проект із Кінематографістами Братів Чадіків – показ чеських фільмів під відкритим небом у кількох містах України. Варто згадати те що 12 березня 2001 р. у Брно відбулося урочисте відкриття Почесного консульства України в ЧР. За згодою української та чеської сторін, почесним консулом у Брно призначено громадянина Чеської Республіки pana Павла Камарита. До Консульського округу Почесного консульства України включає п'ять областей Чеської Республіки, а саме Південну Моравію, Височину, Оломоуц, Острава-Сілезія та Злін (Сайт «30 років чеського центру»).

Цікавою в контексті часу була виставка «CI.CZ» – фірмовий стиль якої розповіла історію чеського корпоративного дизайну. Виставка «CI.CZ» була унікальним проектом, який представив добірку фірмових стилів, створених у Чехії після 1990 року. Відібрані проекти заслужили статус зразкових з різних причин, а саме першість створення, інноваційна форма творчого рішення і комплексний вплив на розвиток корпоративного дизайну.

Після проголошення незалежної України почалися процеси відновлення товариств, які ставлять собі за мету відновити мову та культурні традиції предків. Їх зусилля направлені підтримувати історичний зв'язок із батьківщиною своїх предків. Це відображено в різноманітній діяльності 17 чеських асоціацій, підпорядкованих Чеській національній раді України (ЧНРУ), заснованій 30 травня 1995 року. Ця рада є дорадчим та координаційним органом і партнером Чеської Республіки у справах асоціацій емігрантів в Україні. Крім цих асоціацій, в Україні й досі діє Чеський Незалежний євангельський братський хор у Богемці та Чеська незалежна євангельська братська громада в селі Веселинівка («Краяни» 2008, с.1).

У 1993 році в місті Мелітополь був створений один з перших національних колективів – чеське культурно-просвітне товариство «Богемія». Його головою став чех, історик, учитель гімназії-19 Віктор Мохов. На базі товариства творив, зберігав мову, духовні та культурні традиції чехів ансамбль пісні «Богемія», яким керував Лео Крузман. Завдяки його творчим пошукам ансамбль був удостоєний почесного звання «народний аматорський колектив України». Поїздки регіоном, Україною, на фестивалі в Чеську Республіку дали цьому художньому колективу бути визнаним, мати своїх щирих шанувальників. На виступах в містах люди плакали, коли чули пісні мелітопольських музикантів, адже вони зберегли пісні, які вже знають і пам'ятають лише старше покоління чехів (Сайт товариства «Богемія», 1993).

Участь у загальноміських заходах, поїздки на фестивалі, організація літнього відпочинку для дітей в Чеській республіці, освітні та культурні поїздки дорослих, курси вивчення мови, спільне проведення національних свят – все це згуртувало учасників товариства, дозволило зберегти їм національну самобутність. З 2000 по 2013 рр. колективом керували Володимир Швігл, Віра Дворжек, Світлана Козлова, Павло Бодрілов (Сайт товариства «Богемія», 1993).

В селі Богемка, Миколаївської області діє чеське культурологічне товариство. Завдяки зусиллям цього товариства у 1996 році було освячено Віфліємську каплицю – чесько – братську євангелістичну церкву. Більше інформації про дане товариство не доступно у відкритих джерелах Сайт товариства («Богемія», 1993). Селище Богемка складається з осіб чеської національності. Загальна кількість населення – 450 осіб, з яких 197 осіб це чехи. В селі знаходиться Віфліємська каплиця (1996 р., проект інж. арх. Петра Пірохти з м. Брно) та новий млин, збудований у 1998 році. Але безперечно найпомітнішою будівлею не лише для села, але й для району, побудованою у повоєнні роки, є Віфліємська каплиця, якою Богемка отримала статус історичного села. Надзвичайний і повноважний посол Чехії в Україні Карел Штіндл у 2006 році відвідав село Богемка (Сайт початкової школи «Богемка», 1996).

Звертає на себе увагу організація «Житомирська спілка волинських чехів». Перші збори спілки пройшли у 1990 році, ініціатором проведення став чех Микола Кудімов, місце проведення – на Крошні, у школі 16 (школа була вибрана не випадково – вона була побудована чехами-переселенцями для навчання своїх дітей рідній чеській мові), прийшло всього 12 людей.

Ось прізвища декотрих з них: Н. Деканчук, В. Шиманський, С. Шмідт та ін. На одному із зібрань було прийнято рішення про присвоєння чеському товариству імені чеського педагога-гуманіста, громадського діяча, єпископа Яна Амоса Коменського. Тоді ж був складений Статут товариства та на житомирському обласному радіо прозвучало оголошення про проведення зборів чехів міста. 6 травня 1991 року за участю консула Генерального консульства Чеської Республіки в Україні п. Зденека Умла збори відбулись. Головою товариства була обрана Емілія Снідевич. (Сайт «Житомирська спілка волинських чехів», 1990).

Були створені подібні товариства в ряді областей України, де раніше було зафіксовано компактне проживання чехів. Пізніше ці товариства об'єдналися у Чеську Раду України і житомирське товариство стало його активним членом. Були створені вокальні колективи, які неодноразово брали участь у фольклорних фестивалях Житомира, України та Чеської Республіки. У товаристві розпочалося активне вивчення мови. Діти щороку оздоровлюються у таборах, старші з них почали здобувати вищу освіту у іноземних ВУЗах. Дорослі члени товариства отримали можливість вдосконалити знання з мови безпосередньо на батьківщині своїх предків.

У зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року евакуація м. Прип'яті, де проживало близько 45 000 жителів, розпочалася 27 квітня. Протягом тижня було евакуйовано також мешканців у радіусі 30 км. навколо станції. Також частина територій Київської і Житомирської областей отримали статус радіоактивно забруднених. Влітку 1990 року до Чехословаччини на тримісячний оздоровчий відпочинок було привезено близько трьох сотень дітей із сімей волинських чехів. В Україну було організовано постачання продуктової допомоги та з метою забезпечення майбутнього переселення етнічних чехів розпочалося розроблення законодавчої бази. Підготовкою переселення, на доручення президента Вацлава Гавела, безпосередньо на місці в дев'яностих роках займалася гуманітарна співробітниця Віра Доушова (Сайт «Radio Prague international»).

Влада Чехословацької Республіки відгукнулася на прохання житомирської чеської діаспори, постраждалої від радіації та домовилася з керівництвом України про другу хвилю реєміграції колоністів, яка була проведена впродовж 1991-1993

пр. За цей період з України в Чехію повернулось близько 600 родин (приблизно 1900 осіб).

З 1999 року на житомирському обласному радіо започатковується трансляція перших і єдиних в Україні передач чеською мовою під назвою «Чеська світлиця». Їх створює і готує до ефіру Олена Лаговська – заслужений журналіст України. Чеськомовні передачі житомирського обласного радіо неодноразово ставали переможцями всеукраїнських та міжнародних теле-радіо конкурсів і фестивалів серед учасників з багатьох країн Європи і України, а їх автор – Олена Лаговська – була нагороджена дипломами та цінними відзнаками (Сайт «Житомирська спілка волинських чехів», 1990).

Унікальною спілкою, що і по нині існує на території країни, є культурне товариство «Чеська Бесіда» яке було утворене 17 лютого 1867 року і вважається найстарішою спілкою у Європі. Серед почесних членів товариства є колишній президент Чеської республіки Вацлав Гавел, президент Вацлав Клаус, посол України в ЧР Роман Лубківський та академік Микола Колеса. У 1990 році товариство відновило свою діяльність на території країни («У Львові святкують 140 річчя товариства чехів», 1990).

Що стосується Закарпаття то тут можна відзначити наступні культурні організації. У липні 1995 року в Ужгороді було створено Спілку чеської культури ім. «Яна Амоса Коменського» (голова Ольга Буксар), що здійснювала культурно-просвітницьку діяльність, спрямовану на поширення чеської культури та народних традицій. За сприяння Спілки у березні 2003 року в Ужгороді встановили бюст першому президенту Чехословаччини Томашу Масарику.

Відкриття першого бюста Масарика відбулось жовтні 1928 року та на початку сімдесятих він був знищений у місті Простейов за наказом комуністичної партії Чехословаччини. У лютому 1992 чеські депутати запропонували встановити пам'ятник Масарику. Ця подія викликала дискусії у суспільстві. Ветеран «Просвіти» І. Черничко, у своєму виступі висловився категорично проти встановлення пам'ятника. Натомість, газета «Новини Закарпаття» дала слово одразу двом авторам, які підтримали ідею чеських парламентаріїв – ветерану М. Фізеру та від Ужгородської культурно-просвітницької організації «Матица Словацька» І. Латку. З часом дискусію підхопили «Єдинство-плюс», «Християнська родина», «Ужгород», «РІО-Інформ», які підтримали ідею встановлення пам'ятника. Їм опонували газети «Карпатський голос», «Срібна Земля -Фест», «Срібна Земля». Ця тема стала болючою для суспільства. 22 липня 1994 року за підписом голови Ужгородської міської Ради народних депутатів С. М. Ратушняка було підготовлено розпорядження «Про дозвіл на розробку проектно-кошторисної документації на відновлення пам'ятника колишньому першому президенту Чехословацької Республіки Томашу

Гаррігу Масарику в м.Ужгороді на Московській набережній». У березні 2002 року відбулось відкриття пам'ятника (Падяк, 2002).

З 1997 року Спілка чеської культури ім. Яна Амоса Коменського видає культурно-історичний альманах «Наш календар» у співпраці з клубом Т. Масарика, що був створений 20 березня 1998 року в Ужгороді, і Закарпатським товариством охорони пам'яток історії та культури. Також видано збірник «Т. Г. Масарик та Закарпаття» та малий енциклопедичний словник «Визначні діячі культури, історії Закарпаття» (Сайт «Чехи Закарпаття», 1997).

Змістовну роботу, щодо розвитку чеської культури, мови, історії, традицій на Закарпатті проводить громадська організація «Закарпатське товариство чеської культури» (голова Тетяна Сергієнко). Тісні зв'язки підтримують між собою українські та чеські вузи (діє близько 15 угод про співробітництво між вишами України та Чеської Республіки). Важливим є факт створення у Карловому університеті Інституту українських студій, спеціальності україністики на філософському факультеті Масариківського університету м. Брно, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова в Празі у 2003 р.

Чеська діаспора також представлена в Україні. Згідно з переписом населення 2001 р., в Україні постійно проживає 5 917 осіб чеської національності (Drbal, 2005). У травні 1995 р. було створено спільну земляцьку організацію – Чеську національну раду, яка об'єднувала земляцтва різних областей. Мета діяльності Ради і земляцтв – збереження чеської мови, культурної спадщини, відновлення чеських шкіл (Мудрієвська, 2014, с.157).

В роки незалежності також були створені наступні організації: «Чеська компанія» м. Рівне (27.1.1991), «Матица Волинська» у Луцьку (21.5.1991), «Богема» у Мелітополі.(07.03.1992) та «Вишеград» у Києві (29.11.1992). Після переселення земляків-чорнобильців до Чехословаччини в 1991-1993 рр. деякі асоціації стали самостійними.

Товариство чехів Волині «Матице Волинська» розпочало свою діяльність в області з 1991-го року. Через чотири роки вони переїхали у нинішнє приміщення, де й відкрили пам'ятну дошку. На час створення в товаристві було три людини, нині вже 100 осіб («Члени чеського товариства «Матице Волинська», 1991).

На початку 90 –х після проголошення української незалежності і утворення самостійної Чеської Республіки посилювалися позитивні тенденції в їхніх відносинах. Українсько-чеська співпраця почала активно розвиватися у напрямі взаємообміну між мистецькими та науковими установами, участі митців у спільних культурних акціях, міжнародних фестивалях та виставках а також конференціях співпраці з українською діаспорою. Поступово відбулося формування міжнародно-правової основи

українсько-чеського співробітництва в галузі культури, освіти та інформації. Визначальним став Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою від 26 квітня 1995 року (Сайт Верховної Ради України, 1995), в якому для регулювання співпраці в цій сфері було відведено окремий блок статей.

Відповідно до статті 8 Договору обидві держави з метою забезпечення необхідних умов для зближення їх народів на основі дружби і довіри, домовилися всіляко сприяти розширенню контактів між своїми громадянами, полегшувати контакти між неурядовими організаціями, перш за все між політичними партіями, профспілками, церковними та релігійними організаціями, просвітницькими, науковими та культурними об'єднаннями громадян, а також засобами масової інформації. На створення належних умов для підтримання безпосередніх зв'язків та спільних ініціатив учених, дослідників, науково-дослідних інститутів, установ Академії наук та науково виробничих об'єднань було спрямовано зміст 10 статті.

Заходи щодо розширення та поглиблення співробітництва в галузі культури, науки та освіти а також інформації знайшли своє відображення у 15 статті документу. Інші домовленості стосувалися покращення умов взаємовигідного партнерства в галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення, працевлаштування громадян, туризму, спорту та молодіжних обмінів, догляду за військовими похованнями та пам'ятниками на своїй території, їх збереження і доступу до них («Громадсько-політичний науковий збірник», 2008, с. 245).

Варто відзначити, що саме підписання Договору про дружні відносини та співробітництво, між Україною та Чеською Республікою стало важливим поштовхом до розробки нової комплексної договірної бази міждержавної співпраці в сфері культури та освіти. Чехія успадкувала досить могутній науковий потенціал після розпаду Чехословаччини в 1993 р. Саме в Чехії були зосереджені провідні науково-дослідні інститути й найбільш відомі університети Чехословаччини. З 1996 року стало можливим підписання Угоди про співробітництво між академіями наук України та Чехії після зустрічі посла України А. Озадовського з президентом академії наук Чехії Р. Заградніком (Організація науки і наукових досліджень у сучасній Чехії). Під час зустрічі було обговорено питання розвитку українсько-чеського співробітництва в науковій сфері та відзначено що даний документ сприятиме поглибленню українсько-чеських дружніх взаємовідносин (Громадсько-

політичний науковий збірник, 2008, с. 245).

З подій, пов'язаних з мистецтвом кінематографа, які мали на меті представлення чеської культури можна згадати Київський фестиваль документального кіно, в рамках якого було показано надихаючу роботу режисера Ярослава Брабека «Прага», або вітрину сучасного чеського кіно в Києві та Тернополі. Тиждень чеського кіно та 13-й Фестиваль чеського кіно – обидва відбулися у Львові. Наприкінці квітня 2004 року відбувся світський вечір напередодні вступу Чехії до Євросоюзу під гаслом: «Ми входимо в ЄС, але не виходимо» з України». Протягом травня у Києві поступово проходили Дні Європи у Дніпрі та у Львові, в рамках якого окремі країни-члени мали свої презентації («Kulturní diplomacie České republiky vůči Ukrajině», 2004.).

Геннадій Москаль, тодішній голова Закарпатської обласної державної адміністрації усіляко сприяв розвитку культурного життя в регіоні. Саме завдячуючи йому у листопаді 2000 року було відкрито монумент відомому чехові Івану Ольбрахту. Автором скульптури став закарпатський митець М. Белень. Пам'ятник стоїть у самому центрі села біля Колочавської загальноосвітньої школи №1.

Висновки.

В Україні, одну з провідних ролей у поширенні чеської культури відіграє Чеський центр у Києві, який за один лише 2004 рік провів 63 культурні заходи, найбільше зі сфери музики (23 заходи), кіно (11 заходів) та образотворчого мистецтва (10 заходів). І сьогодні, чеські спілки які, діють в Україні, проводять власну діяльність в Ужгороді, Львові, Києві, Житомирі та інших містах плекаючи традиції власної країни, сповідуючи релігію та знайомлячи українців із чеським культурним надбанням. Також вони проводять навчання і літні відпочинки для всіх бажаючих на території Чеської республіки що є цінною можливістю для наших співвітчизників побачити країну.

Попри невелику кількість чеської діаспори на території України, вона зуміла широко представити свої інтереси і зберегти традиції, це засвідчує про існування чисельних товариств і спілок, що успішно діють і понині. Уряд країни сприяє встановленню пам'ятників національним фігурам, фінансує культурні та мистецькі проекти, організовує конференції з актуальних питань діаспори і допомагає охочим у вивченні чеської мови, сприяє її розвитку.

Чеські релігійні об'єкти, єдиними архітектурними спорудами, чеські політики долучаються до відкриття пам'ятників історичним фігурам, це свідчить про важливість етнічної спільноти для уряду країни.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Віднянський, С. В (2012). ЧЕХІЯ, Чеська Республіка. *Енциклопедія історії України*: Т. 10
Вісник чеського земляцтва в Україні Країни. Відновлено з <https://mzv.gov.cz/file/141125/krajane1.pdf>
Громадсько-політичний науковий збірник. (2008)., Астропринт, Випуск 11, Серія: Історія, 245.

- «Житомирська спілка волинських чехів». Відновлено з <https://chehyvolyni.com.ua/about/about-us>.
- «Ключові аспекти розвитку процесу співробітництва України з країнами Вишеградської групи в культурно-гуманітарній сфері». Відновлено з https://elibrary.ivinas.gov.ua/3879/1/kliuchovi_aspekty_rozvytku_protsestu_spivrobitnytstva_ukrainy_z_krainamy_vyshehradskoi_hrupy.pdf?__cf_chl_tk=uepojxyqjls6qmvrtcjvwwzcgkwa6cylkfygbw_q7hy-1690186110-0-ganycgzndba
- «Культурно-просвітницьке товариство Богемія». Відновлено з <https://mvk.zp.ua/kulturno-prosvitnitske-tovaristio-bogemiya/>
- Мудрієвська, І. (2014). Ключові аспекти розвитку процесу співробітництва України з Країнами Вишеградської групи в культурно-гуманітарній сфері// *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* - Вип. 1(2). ,157.
- «Небогемна Богемка». Відновлено з <https://umoloda.kyiv.ua/number/1947/286/69240/>
- «Організація науки і наукових досліджень у сучасній Чехії». Відновлено з <http://kolochava.com/ua/pamyatniki-kolochavi1/van-olbrax.html>
- Падяк, В. І. (2002). Вісник Ужну. Серія «Історія» №7, 28.
- «30 років чеського центру». Відновлено з <https://30years.czechcentres.cz/zalozeni-ceskeho-centra-kyjev>
- Сайт початкової школи в селищі Богемка. Відновлено з <http://www.bogemka-nvk.edukit.mk.ua/>
- Сайт «Чеського культурного центру», 1996. Відновлено з <https://kyiv.czechcentres.cz/uk/>
- Сайт «Radio Prague international». Відновлено з https://ruski.radio.cz/vneshnyaya-politika?field_term_theme_tid%5B%5D=7633636&combine=
- Сайт Верховної Ради України, 1995. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_018#Text
- «У Львові святкують 140 річчя товариства чехів». Відновлено з https://zaxid.net/u_lvovi_svyatkuyut_140richchya_naystarishogo_tovarystva_chehiv_v_ukrayini_n1045647
- «Члени чеського товариства «Матице Волинська відкрили у Луцьку пам'ятну дошку». Відновлено з <https://vo.suspilne.media/news/12351>
- «Чехи Закарпаття». Відновлено з <https://mediavista.com.ua/archives/2849>

REFERENCES

- «30 rokov cheskeho tsentru». Retrieved from <https://30years.czechcentres.cz/zalozeni-ceskeho-centra-kyjev>
- «Chekhy Zakarpattia». Retrieved from <https://mediavista.com.ua/archives/2849>
- «Chleny cheskeho tovarystva «Matitse Volynska vidkryly u Lutsku pam'iatnu doshku». Retrieved from <https://vo.suspilne.media/news/12351>
- «Kliuchovi aspekty rozvytku protsestu spivrobitnytstva Ukrainy z krainamy Vyshehradskoi hrupy v kulturno-humanitarnii sferi». Retrieved from: https://elibrary.ivinas.gov.ua/3879/1/kliuchovi_aspekty_rozvytku_protsestu_spivrobitnytstva_ukrainy_z_krainamy_vyshehradskoi_hrupy.pdf?__cf_chl_tk=uepojxyqjls6qmvrtcjvwwzcgkwa6cylkfygbw_q7hy-1690186110-0-ganycgzndba
- «Kulturno-prosvitnitske tovarystvo Bohemiia». Retrieved from: <https://mvk.zp.ua/kulturno-prosvitnitske-tovaristio-bogemiya/>
- «Nebohemna Bohemka». Retrieved from <https://umoloda.kyiv.ua/number/1947/286/69240/>
- «Orhanizatsiia nauky i naukovykh doslidzhen u suchasni Chekhii». Retrieved from https://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12087.003.pdf
- «Pam'iatnyk Ivanu Olbrakhtu». Retrieved from <http://kolochava.com/ua/pamyatniki-kolochavi1/van-olbrax.html>
- «U Lvovi sviatkuut 140 richchia tovarystva chekhiv». Retrieved from https://zaxid.net/u_lvovi_svyatkuyut_140richchya_naystarishogo_tovarystva_chehiv_v_ukrayini_n1045647
- «Zhytomyrska spilka volynskykh chekhiv». Retrieved from <https://chehyvolyni.com.ua/about/about-us>.
- Hromadsko-politychny naukovy zbirnyk. (2008). Astroprint, Vypusk 11, Serii: Istorii, 245.
- Kulturní diplomacie České republiky vůči Ukrajině Bakalářská práce Barbora Prášková. (2013). Vedoucí práce: PhDr. Michal Kořan, Ph.D. UČO: 273737 Obor: MV-E. Imatrikulční ročník: 2011 Ostrava, 2013.page 21.
- Mudriievska I., 2014. Kliuchovi aspekty rozvytku protsestu spivrobitnytstva Ukrainy Z Krainamy Vyshehradskoi hrupy v kulturno-humanitarnii sferi. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii : Istorii.* - Vyp. 1(2). ,157.
- Padiak, V. I.,(2002). Visnyk Uzhnu. Serii «Istorii», №7, 28.
- Sait «Cheskeho kulturnoho tsentru». Retrieved from: <https://kyiv.czechcentres.cz/uk/>
- Sait «Radio Prague international». Retrieved from https://ruski.radio.cz/vneshnyaya-politika?field_term_theme_tid%5B%5D=7633636&combine=
- Sait pochatkovoi shkoly v selyshchi Bohemka. Retrieved from: <http://www.bogemka-nvk.edukit.mk.ua/>
- Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1995. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_018#Text
- Týden českého filmu ve Lvově. (2004). *České centrum Kyjev.* Retrieved from <http://kyiv.czechcentres.cz/cs/program/detail-akce/tyden-ceskeho-filmu-ve-lvove2/>.
- Vidnianskyi S. V. (2012). Cheska Respublika. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 10.
- Visnyk cheskeho zemliatstva v Ukraini Kraiany. Retrieved from: <https://mzv.gov.cz/file/141125/krajane1.pdf> [In Czech].
- Visnyk cheskeho zemliatstva v Ukraini Kraiany. Retrieved from: <https://mzv.gov.cz/file/141125/krajane1.pdf>.

Transversality as a Step Towards the Stabilization of Instability in Education

UDC: 37.091.33:330-026.16

DOI: <https://doi.org/10.172538>**Yakymchuk Oksana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9729-8389>, yakimchyk1409@gmail.com*Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

In this article, we will turn to an approach in education that can be a valid alternative on the way to balancing the instability of the processes that are currently taking place. It is about transversality and a transversal approach, which is an effective strategy in conditions of complete uncertainty, crisis and ephemerality of the future.

Relevance. The need to search for such strategies in education that would be effective specifically for the context of Ukraine. Recently, most of the innovations and norms of educational orientations resemble tests. However, we cannot afford to continue conducting experiments within the education system, as this only reduces its resources and distracts the focus in the perception and understanding of a unified strategy. The purpose of the study is to investigate the established UNESCO "Framework of Transversal Competencies" in accordance with Ukrainian realities: with their unstable situation and uncertainty of the future.

Results. Taking into account the "Framework of Transversal Competencies" established by UNESCO, we will try to analyze the level of its adaptability in relation to modern Ukrainian realities. And based on it, we will form a network of actual domains (spheres) that require attention and focus on the development of relevant competencies and skills, which would not only correspond to the context of our present but would also be a good perspective for further development.

Conclusions. In order to adapt to the realities of today, the structure of transversal competences proposed by UNESCO must be revised. Namely, pay attention to "orientation towards global citizenship". Instead, we suggest taking a course on strengthening identity and being ready to rebuild, etc. These and other connotations, as a strategy, will contribute to the further development of post-war Ukraine.

Keywords: transversality, transferability, instability, flexibility, adaptability, environmental friendliness, global awareness, fluid identity, flexibility

Трансверсальний підхід в освіті України: перспектива подолання нестабільності

Якимчук Оксана*Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)*

Анотація.

Стаття орієнтована на висвітлення засад трансверсального підходу в освіті, який може бути слушною альтернативою на шляху до врівноваження нестабільності процесів, які наразі відбуваються. Проведення освітнього процесу на принципах трансверсальності / трансверсального підходу, на сьогодні може бути дієвою стратегією, що в умовах цілковитої невизначеності, кризовості та ефемерності майбуття, може вплинути на стабілізацію ситуації.

Актуальність. Обумовлена потребою пошуків таких стратегій в освіті, які б були ефективними саме для контексту України. За останній час більшість нововведень, норм освітніх орієнтацій нагадують випробування. Однак, ми не можемо собі дозволити й надалі проводити експерименти в межах системи освіти, оскільки це лише знижує її ресурсність та розсіює фокус у сприйнятті та розумінні єдиної стратегії. Метою дослідження є вивчення встановленої ЮНЕСКО «Рамки трансверсальних компетентностей» у відповідності до українських реалій, з їх нестабільністю ситуації та невизначеністю майбуття.

Результати. Взявши до уваги встановлену ЮНЕСКО «Рамку трансверсальних компетентностей», ми аналізуємо рівень її адаптивності щодо сучасних українських реалій. Та на основі неї формуємо мережу фактичних доменів (сфер), які потребують уваги і націленості на розвиток відповідних компетенцій та навичок, які б не лише відповідали контексту нашого сьогодення, але й були б гарною перспективою до подальшого розвитку.

Висновки. В результаті проведеного дослідження ми приходимо певності, що для адаптації відповідно до реалій сьогодення, пропоновану ЮНЕСКО структуру трансверсальних компетенцій необхідно переглянути. А саме, звернути увагу на «орієнтацію на глобальне громадянство». Натомість ми пропонуємо прийняти курс на зміцнення ідентичності та готовність до відбудови тощо. Ці та інші конотації, в якості стратегії, сприятимуть в подальшому розвитку повоєнної України.

Ключові слова: трансверсальність, трансферабельність, нестабільність, гнучкість, адаптивність, екологічність, глобальні поінформованість, плінна ідентичність, флексибельність

Вступ.

Все більш відчутливим стає тяжіння до того, що в сучасному конкурентному, глобальному, а водночас і нестабільному світі недостатньо мати вузькоспеціалізовані знання. Як власне, і недостатньо володіти обмеженим набором компетенцій чи навичок. Саме тому є нагальна потреба у свідомій та цілеспрямованій орієнтації на нові та актуальні підходи, які стануть міцним підґрунтям в адаптації до нових умов.

При всіх спробах урівноваження нестабільних процесів, до прикладу, орієнтація на глобальні чи універсальні компетенції, все ж прийомів виявляється обмаль, оскільки їх всезагальне спрямування не дозволяє вирівняти ситуацію, а лише докидає нових складнощів при вкладанні в «програмне забезпечення». Та й їх ефективність (йдеться про глобальні / *global competencies*, універсальні компетенції / *universal competencies*) не у всіх контекстах є ефективною. Те, що може діяти в європейських умовах, не завжди може спрацювати в українських реаліях.

Тож, наша пропозиція щодо ймовірної орієнтації освітнього процесу – це курс на трансверсальність, оскільки вона ґрунтується не лише на компетенціях, навичках чи певних здатностях, але й закладає систему цінностей, яка увиразнюється у відповідності до контексту, а також поступово формує відповідне ставлення до ситуації. Трансверсальність уособлює різнопланові вміння та знання, що стають ключовим фактором, не лише до адаптації щодо умов, але й системної організації визначеного простору.

Аналіз попередніх публікацій. Звернувшись до аналізу літератури та джерел, які існують з даного питання, ми приходимо висновку, що трансверсальний підхід лише в останні роки набуває обертів у поширенні. Так, якщо нормативні роботи, до прикладу, «ERI-Net's framework on transversal competences» ЮНЕСКО чи виклад ідей Проекту VISKA (Бельгія, Ісландія, Ірландія) в якості експериментальних підходів у освіті, пропонують свої основоположення ще в 2026, 2017 рр., то більш менш концептуальну аналітику фахівців, ми знаходимо лише з 2020 р., а в українському контексті й того пізніше.

Так, у своїй роботі ми звертаємося до нормативних робіт, які пропонують концептуальну сітку мережі трансверсальних компетенцій, як от «ERI-Net Asia-Pacific Regional Policy Series Preparing and Supporting Teachers in the Asia-Pacific to Meet the Challenges of Twenty-first Century Learning Regional Synthesis Report 2015 ERI-Net Regional Study on Transversal Competencies in Education Policy and Practice (Phase III)» (2016), а також до низки аналітиків, до прикладу, «Towards the identification and assessment of transversal skills» (2019). З-поміж українського контексту нашу увагу привернули роботи І. Мигович

«Формування глобальної компетентності через академічну мобільність як форму інтернаціоналізації системи вищої освіти на інституційному рівні» (2019), Н. Ткаченко «Трансверсальні компетентності: еволюція поняття через призму контекстів» (2022) та ін. Щодо західних дослідників, то важливими для нашої роботи є такі дослідження, як от робота Е. Кер та Р. Люо «Assessment of transversal competencies: policy and practice in the Asia-Pacific region» (2016), що пропонують адаптивну форму тих нормативів, що задекларовані ЮНЕСКО. У роботі Х. Бельчер-Рохи, І. Кастільйо-Мартінса та Е. Сімеєз (2022) досліджується значення трансверсальних компетентностей у контексті сучасних викликів ринку праці. У статті Х. Гарсії-Альвареса, А. Васкеса-Родрігеса, А. Кворої-Карріло та Д. Прієго Каамано (2022) аналізується значення трансверсальних компетентностей для процесів працевлаштування випускників університетів. Трансверсальні компетентності як педагогічна проблема та виклик для філософії освіти розглянуті у роботі О. Осіповської, А. Коельйо та П. Тасі (2024).

Мета дослідження спрямована на те, аби підкреслити значимість трансверсального підходу та увиразнити його оптимальність до застосування в умовах нестабільності. Попри це, ми маємо намір вивести чітку систему трансверсальних компетенцій, які можуть бути реалізованими в українських реаліях.

Результати дослідження.

Освітній простір нашого сьогодення заповнений різноманітними навичками, вміннями, компетенціями чи компетентностями. І кожна чергова їх добірка видається як свого роду панацея, що здатна остаточно дати відсіч викликам сучасного світу. Та починаючи від *hard skills/soft skills* та завершуючи мережею глобальних, універсальних чи ключових компетенцій / *key competencies* ми все більше вгрузаємо в неупорядкований хаос чергового випробування. Оскільки, всі ці навички/компетенції є пропозиційними змінними до впровадження в освітні програми, то ситуація стає ще більш обтяжливою.

Аналізуючи різні системи навичок/компетенцій ми приходимо деяких висновків, які мають стати ключовими до розуміння подальших кроків. Більшість з них є ситуативними випадками, які неперспективні для подальшої реалізації адже не передбачені для нових викликів. Деякі компетенції дублюються в тій чи іншій, умовно кажучи, «компетенційній сітці». Або ж є такими, що актуальні лише в певному контексті і будуть не більш ніж провальним експериментом при застосуванні в інших умовах. Наведемо деякі приклади. «Річард Ламберт виділяє п'ять компонентів глобальної компетентності: світові знання, володіння іноземною мовою, культурна емпатія, сприйняття іноземних людей і культур, здатність практикувати свою професію в міжнародних умовах (*World knowledge, foreign language proficiency, cultural*

empathy, approval of foreign people and cultures, ability to practice one's profession in an international setting)» (Мигович, 2019, с. 41). Здавалося б у цю сітку закладено лише всі необхідні навички для буття сучасної людини. Однак, ми маємо розуміти, що така орієнтація на глобальність лише посилює відхід від власної культури, унікальності ідентичності тощо: «Глобальна компетентність існує, коли молода людина здатна зрозуміти взаємозв'язки між народами і системами, має знання з історії та світових подій, сприймає та може впоратися з існування різних культурних цінностей і установок, визнає багатство та переваги культурного розмаїття» (Солодка, 2024, с. 11). Власне, це теж є доречним для сучасної людини, але лише тоді, коли в людини є досить виражене та стабільне сприйняття власної культури, розуміння національної значимості, економічна стабільність тощо. Напевне тому, авторка вище згаданого фрагменту зауважує, що глобальна мережа компетенцій просувається і є значимою для США, однак для якихось локальних культур вона виявиться геть недоречною, а в окремих випадках ще й руйнівною. «Інтерес до глобальної компетентності переважно відображено у поглядах США на цю концепцію. Це частково тому, що велика частина літератури про глобальну компетенцію походить від організацій США, таких як Рада з міжнародних освітніх обмінів, Американська рада Міжнародної міжкультурної освіти та Фонд Стенлі, а також Американська Рада з питань освіти. Усі ці організації наголошують на розвитку ролі такої компетентності у повсякденному та професійному житті громадян США. Навчальні заклади можуть запропонувати основні шляхи для глобального розвитку компетентностей... проект під назвою «Mapping the Nation» – це інтерактивна карта, яка об'єднує демографічні, економічні та освітні показники для того, щоб показати, що Сполучені Штати є країною глобального і міжнародного бізнесу» (Солодка, 2024, с. 9).

Досліджуючи питання трансверсальності, трансверсального підходу ми пересвідчилися в тому, що не існує однастих визначень та пояснень чіткого того чим є феномен трансверсальності та на що він орієнтований: на розвиток навичок, компетенцій/компетентностей чи якостей. Чергове підтвердження даної думки: «Наразі не досягнуто і міжнародного консенсусу щодо розуміння понять «навички» і «компетентності». Визначення цих феноменів відрізняються навіть в офіційних документах Європейської комісії. Показовим прикладом є Рекомендації щодо ключових компетентностей для навчання протягом усього життя, де навички трактуються як складова компетентності, та Рекомендації щодо створення Європейської Рамки кваліфікацій для навчання протягом усього життя, в яких обидва поняття поставлено на один рівень

разом із знаннями» (Ткаченко, 2022, с. 135). Однак, достеменно можна стверджувати, що він втягує в площину свого впливу чітку систему доменів (сфер).

Орієнтуючись на нормативні документи та аналітику щодо них, ми можемо взяти за основу «Рамку трансверсальних компетентностей». Насамперед трансверсальність спрямована на певні сфери: інтелектуальна, комунікаційна, інформаційна, міжособистісна, глобальна. Так, до них відносять: критичне та інноваційне мислення, міжособистісні навички, внутрішньо особистісні навички, глобальне громадянство, медіа та інформаційна грамотність, інші: (залишається на розсуд тієї чи іншої країни чи економічної системи). Це усталений стовп «ERI-Net's framework on transversal competences» визначених ЮНЕСКО у 2016 році. Варто відмітити, що у групи дослідників з Технологічного інституту Корка (Ірландія) ці сфери є критеріями на які мають орієнтуватися всі експериментальні освітні практики, а згодом вони ж є орієнтиром для визначення результатів «попереднього навчання» (Goggin, 2019).

Перш ніж розширити дані сфери на ті вміння, навички/компетенції, що ними декларуються, необхідно відзначити наступне. Доречність трансверсальності, трансверсального підходу в сьогоденні є доречною та найбільш оптимальною саме тому, що вона орієнтована не лише на освітній простір чи роботодавця (чи співпрацю освітнього простору з потенційним роботодавцем), але й включає розвиток цінностей та формування відповідних ставлень щодо ситуації. Ці складові є свідченням розуміння взаємопов'язаності всіх систем та сфер буття людини. Ми дійсно маємо прийти свідомого розуміння, що у глобальному світі взаємозалежними є не лише система освіти та сфера праці, але й культура, економіка тощо. Досить важливим є і налаштування на відповідне ставлення до ситуації. В умовах нестабільності, некарності ринку праці, турбулентних змін в різних структурах необхідно вміти швидко реагувати і при цьому утримувати власну психічну стабільність. До прикладу, людина має вміти адекватно реагувати на необхідність зміни робочого місця в разі скорочень чи інших пертурбацій: «Їх треба відкрити. На цьому рівні велике значення мають відчуття, інтуїція, осяяння, інсайт – те, що лежить в основі переходу як трансгресивного акту. Значна роль при цьому належить особливого роду рефлексії – рефлексії над межами, принципами і переплетіннями» (Горбунова, 2012, с. 103).

Та повернемося до перспективності набуття вмінь, які декларують зазначені сфери. Так, креативному та інноваційному мисленню відповідають: креативність, підприємливість, винахідливість, рефлексивне мислення, обґрунтоване прийняття рішень. Міжособистісні охоплюють навички спілкування, організаторські навички, робота в команді, співпраця, комунікабельність,

емпатія, співчуття. Внутрішньо особистісні виражені у: самодисципліні, самостійності, гнучкості і адаптивності, самосвідомості, наполегливості, само мотивації, самоповазі. За глобальним громадянством стоїть: поінформованість, толерантність, відкритість, відповідальність, повага до різноманіття, етичне розуміння, міжкультурне розуміння, здатність вирішувати конфлікти, демократична участь, вміння вирішувати конфлікти, повага до навколишнього середовища. Інформаційна грамотність передбачає: здатність отримувати та аналізувати засобами інформаційних технологій, вміння критично оцінювати інформацію, етичне використання інформаційні технології. За «Іншим» частіше за все передбачено фізичне здоров'я, релігійні цінності, а відповідно і повага до них, визнання тощо (2015 ERI-Net regional study, 2016). Цікавий підхід також пропонується у дослідженні Наталії Ткаченко: «У рамках проекту ERUSMUS+EU «KEYSTART2WORK» (2014-2017 рр.) трансверсальні компетентності співвідносять із трансферабельними (transferable). Це компетентності, які пов'язані з певним видом діяльності чи професією. Вони можуть бути набуті і під час невиробничої діяльності чи відпочинку або шляхом навчання чи підготовки. Загалом, це компетентності, набуті в одному контексті або для оволодіння певною ситуацією/проблемою, які можуть бути перенесені в інший контекст. За результатами цього міжнародного дослідження було розроблено документ «Каталог трансверсальних компетентностей. Ключ для працевлаштування» (The Catalogue of Transversal Competences. Key for Employability), в якому наведено опис дванадцяти доменів (сфер): міжкультурні навички та глобальна поінформованість; гнучкість та адаптивність; стратегічне та інноваційне мислення; організаційні навички та планування часу; здатність приймати рішення; здатність працювати у команді; емпатія/вміння будувати відносини; здатність вирішувати проблеми; орієнтація на навчання; навички ведення переговорів; лідерські навички; здатність збирати та обробляти інформацію» (Ткаченко, 2022, с. 138).

Однак, давайте спробуємо проаналізувати дані сфери щодо їх адаптивних спроможностей під контекст наших українських реалій. Так, беззаперечної уваги варті міжкультурні навички та глобальна поінформованість. У світі, який постійно глобалізується, помножується знанням про відмінність культур, релігій та національностей, вміння співіснувати, комунікувати, а відтак і цінувати відмінності є надзвичайно важливим. Міжкультурні навички формують здатність до ефективного спілкування та взаємодії з людьми з різним культурним фоном, надають розуміння цінностей, якими вони керуються, їх звичаїв тощо. Глобальна ж поінформованість лише посилює це, адже передбачає розуміння глобальних проблем,

процесів та тенденцій. Вона налаштовує людину на бачення світу як багатогранного явища. Набуття вмінь та навичок у цій сфері може сформувати у людини цінні якості для досягнення успіху, як в особистому, так і професійному житті; сприятиме залученню особистості до вирішення глобальних проблем та всілякому сприянню їх розв'язку. Скерованість освітніх практик на дану сферу дозволить розвинути такі навички і якості як: комунікація, вивчення іноземної мови, ведення перемовин, відкритість до переміщень, формування команд та робота в спільноті однодумців тощо.

Та водночас не варто залишати поза увагою і небезпеки, які стоять за такою орієнтацією на між культурність та глобальність. Насамперед, не варто забувати, що надмірність та стрімкість в бік глобалізації загрожує втратою власної ідентичності. Розвиток технологій, соціальні мережі, зміна культурних норм надто стирають унікальну ідентичність людини переводячи її в бік «плинної». Що в свою чергу, виступає неабияким фактором на шляху до переживання криз, втрати стабільності людиною, її соціальною ізоляцією чи конфліктністю. Саме тому, виходячи з контексту нашого сьогодення, яке й без того, є надто кризовим та нестабільним, орієнтир на глобалізацію та міжкультурні зв'язки, ми все ж винесли б в окрему категорію сфер, які варто розвивати вже тоді, коли людина є сформованою особистістю. Але аж ніяк, коли вона знаходиться на шляху становлення та набуття себе.

Гнучкість та адаптивність – є не менш важливою сферою, яку варто освоювати сучасній людині. Бути гнучкою щодо зовнішніх обставин в своїх думках, планах, діях – це те, що може втримати людину від постійного стресу чи психологічної травми. Замість того, щоб щоразу під тиском чергової непередбачуваної біфуркації, втрачати рівновагу та перебувати в стресі, людина на свідомому рівні має визнати, що сучасний світ є швидкозмінним і змінити цей фактор людині не під силу. Тому, все що їй залишається, то бути готовою до перегляду своїх упереджень та прийняття нових рішень. Варто вчитися готовності швидкого освоєння нових навичок та інструментів, які сприятимуть пошуку альтернативних шляхів вирішення проблем чи досягнення поставленої мети. Так, з розумінням необхідності задіяння цієї сфери людина вчиться тому, що психологи називають «вихід з зони комфорту». Освоєння нових речей, інструментів чи знайомство з новими людьми, культурами поступово утворює «плинну комфортність», а відтак і відкритість до змін та вміння постійно вчитися. Інвестування в розвиток цих якостей дозволить людині протягом життя швидко адаптуватися до змін на роботі чи в повсякденному житті, розвине емоційний інтелект та здатність екологічно залишати звичне місце.

Знову ж таки, не буз участі глобалізації, в сучасному світі все складнішим стає процес

генерування нових ідей. Та все ж їх генерації, як і пошуку нових рішень може посприяти розвиток сфери стратегічного та інноваційного мислення. Шлях до оптимізації якої, полягає у поступовому набутті вміння аналізувати поточну ситуацію, будь-якого рівня та в будь-якій структурі, а також у визначенні бажаної перспективи та розробці плану дій щодо неї. Та задля досягнення рівня функціонування в даній сфері, людині необхідно вчитися виходити за рамки звичних уявлень, а також змінювати свої погляди та підходи в міру зміни ситуації (так звана флексибельність).

Подібну аналітику можна провадити відповідно до всіх вищезазначених складових і кожна з них буде розкривати як свої переваги та недоліки. І саме це має бути визначальним, оскільки, перш ніж переносити систему трансверсальних компетенцій на українські реалії, її необхідно проаналізувати та адаптувати щодо дійсності. Тим більш, якщо ми візьмемо рамку цих компетенцій встановлену ЮНЕСКО, то вона відкрита для внесення власних складових характерних для особливостей країни. На що також слід звернути увагу, так це на те, що переважна більшість з усталених трансверсальною мережею складових є орієнтованою на розвиток вмінь, навичок, включаючи навіть ставлення до ситуації (як от гнучкість та адаптивність), але далека від формування відповідних цінностей.

Саме тому, наша пропозиція щодо перспективи впровадження трансверсального підходу в систему української освіти полягає в тому, аби його адаптація пройшла крізь «фільтр» сьогодишньої ситуації війни. Дана ситуація є прикладом максимальної кризовості, невизначеності та нестабільності, а тому для впровадження трансверсального підходу є оптимальною. Тобто, в залежності від обставин громадяни країни і без того вчаться бути гнучкими та адаптивними, а закладена система чітко встановлених скілів буде працювати на перспективу.

Висновки.

Одна з дослідниць феномену трансверсальності, що розтлумачує дане поняття з філософської точки зору, звертає увагу на те, що «Для Вельша трансверсальність – це форма життя, а не форма рефлексії. Водночас, коли він говорить про необхідність з боку трансверсального розуму реконструювати будь-які зв'язки між дивергентними парадигмами, він наполегливо закликає до роботи розуміння» (Горбунова, 2012, с. 104). Відтак, зважаючи на це тлумачення, ми маємо виходити з того, що впровадження трансверсального підходу в освіті може закласти певний спосіб життя, але

на основі свідомого розуміння його необхідності, адже «...розум на відміну від раціональності – це не здатність забезпечити перші принципи та засади деякого первинного ладу. Радше він пронизує деякі сфери свідомості і форми раціональності. Він не є чимось статичним і принцип-орієнтованим. Навпаки, він динамічний, і його діяльність розгортається в переходах. Саме в цьому сенсі Вельш говорить про «трансверсальний розум» (Горбунова, 2012, с. 100).

Отже, на підставах свідомого розуміння, цілком можна переймати пропоновану ЮНЕСКО структуру, але з певними похибками. Насамперед, ми пропонуємо переглянути орієнтацію на глобальне громадянство і натомість звернутися до (1) зміцнення національної ідентичності. Долучення даного домену дозволить сформуванню стійкі зв'язки зі спільнотою, якій людина належить та сформувати чітке розуміння своєї культурної належності, а відтак і вкоріненості у бутті народу. Такий орієнтир дозволить стабілізувати ціннісний загал знань про власну культуру, сформує відповідне ставлення до неї у людини, а також сприятиме виведення підмурку стабільності та впевненості, принаймні, в розумінні своєї національної належності. Наступний аспект, який може бути приведений в рух трансверсальним підходом – (2) готовність до відбудови. Цей домен можна віднести до категорії «Інше» в структурі рамки пропонованої ЮНЕСКО. Він може бути спрямований як на формування цінностей, так і на розвиток певного ставлення. Важливо, що без орієнтації на цю сферу майбутнє нашої країни виглядатиме ускладненим. Готовність до відбудови вже зараз вимагає закладання комплексу заходів, стратегій та ресурсів, необхідних для ефективного відновлення пошкодженої чи зруйнованої інфраструктури, економіки чи соціальної сфери. Вже зараз кожен українець має свідомо включатися в аналітику викликів, які несе війна. Якщо на початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року ми могли говорити про те, що «нас не вчили жити в умовах війни» та потрібно було вчитися виживати, то за три роки перебування в цьому стані ми маємо бути максимально свідомими та відповідальними за подальше існування нашого народу. Досить відома, усталена але така розвита сфера (3) соціальної згуртованості теж не може залишатися без уваги. Особливо, коли наразі підвищений рівень міграційних процесів, неузгодженостей та конфліктів між різними групами всередині країни, а також відсутня довіра до інститутів влади. Є потреба у формуванні міцних соціальних зв'язків, зниження соціальної напруги через вирівнювання відчуття справедливості тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Горбунова, Л. (2012). Мислення у світі плюральності: проект трансверсальності розуму В. Вельша. *Філософія освіти*, 1-2 (11), 93-109. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2012_1-2_6
- Мигович, І.В. (2019). Формування глобальної компетентності через академічну мобільність як форму інтернаціоналізації

системи вищої освіти на інституційному рівні. *Педагогічні інновації*, 19 (3), 39-45. <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-19-3-8>

- Солодка, А. (2024). Глобальна компетентність як імператив XXI століття. *International Science Journal of Education & Linguistics*, 3(2), 8-18. <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20240302.02>
- Ткаченко, Н., & Веніцин, Ю. (2022). Трансверсальні компетентності: еволюція поняття через призму контекстів. *Наукові інновації та передові технології*, 5(7), 130-143. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-5\(7\)-130-143](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-5(7)-130-143)
- 2015 ERI-Net regional study on transversal competencies in education policy and practice (Phase III): preparing and supporting teachers in the Asia Pacific to meet the challenges of twenty-first century Learning; regional synthesis report. (2016). Bangkok: UNESCO Office Bangkok. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246852>
- Belchior-Rocha, H., Casquilho-Martins, I., & Simões, E. (2022). Transversal Competencies for Employability: From Higher Education to the Labour Market. *Education Sciences*, 12(4), 255. <https://doi.org/10.3390/educsci12040255>
- Care E., Luo R. (2016). *Assessment of transversal competencies: policy and practice in the Asia-Pacific region*. Bangkok: UNESCO Office Bangkok. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246590>
- García-Álvarez, J., Vázquez-Rodríguez, A., Quiroga-Carrillo, A., & Priegue Caamaño, D. (2022). Transversal Competencies for Employability in University Graduates: A Systematic Review from the Employers' Perspective. *Education Sciences*, 12(3), 204. <https://doi.org/10.3390/educsci12030204>
- Goggin D., Sheridan I., Lárusdóttir F., Guðmundsdóttir G. (2019). Towards the identification and assessment of transversal skills. *13th International Technology, Education and Development Conference*, 2513-2519. <https://doi.org/10.21125/inted.2019.0686>
- Osipovskaya, E., Coelho, A., Tasi, P. (2024). Transversal Competencies Assessment and Pedagogical Methods for Higher Education: A Literature Review. In: Zimmermann, R., Rodrigues, J.C., Simoes, A., Dalmarco, G. (eds) *Human-Centred Technology Management for a Sustainable Future*. IAMOT 2024. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-72486-2_20

REFERENCES

- 2015 ERI-Net regional study on transversal competencies in education policy and practice (Phase III): preparing and supporting teachers in the Asia Pacific to meet the challenges of twenty-first century Learning; regional synthesis report. (2016). Bangkok: UNESCO Office Bangkok. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246852>
- Belchior-Rocha, H., Casquilho-Martins, I., & Simões, E. (2022). Transversal Competencies for Employability: From Higher Education to the Labour Market. *Education Sciences*, 12(4), 255. <https://doi.org/10.3390/educsci12040255>
- Care E., & Luo, R. (2016). *Assessment of transversal competencies: policy and practice in the Asia-Pacific region*. Bangkok: UNESCO Office Bangkok. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246590>
- García-Álvarez, J., Vázquez-Rodríguez, A., Quiroga-Carrillo, A., & Priegue Caamaño, D. (2022). Transversal Competencies for Employability in University Graduates: A Systematic Review from the Employers' Perspective. *Education Sciences*, 12(3), 204. <https://doi.org/10.3390/educsci12030204>
- Goggin D., Sheridan I., Lárusdóttir F., Guðmundsdóttir G. (2019). Towards the identification and assessment of transversal skills. *13th International Technology, Education and Development Conference*, 2513-2519. <https://doi.org/10.21125/inted.2019.0686>
- Horbunova, L. (2012). *Thinking in a world of pluralism: project of transversality of mind V. Welsh*. *Philosophy of Education*, 1-2 (11), 93-109. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhilEdu_2012_1-2_6
- Myhovich, I.V. (2019). Formation of global competence through academic mobility as a form of internationalization of the higher education system at the institutional level. *Pedagogical Innovations*, 19(3), 39-45. <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-19-3-8>
- Osipovskaya, E., Coelho, A., Tasi, P. (2024). Transversal Competencies Assessment and Pedagogical Methods for Higher Education: A Literature Review. In: Zimmermann, R., Rodrigues, J.C., Simoes, A., Dalmarco, G. (eds) *Human-Centred Technology Management for a Sustainable Future*. IAMOT 2024. Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-72486-2_20
- Solodka, A. (2024). Global competence as an imperative of the 21st century. *Science Journal of Education & Linguistics*, 3(2), 8-18. <https://doi.org/10.46299/j.isjel.20240302.02>
- Tkachenko, N., & Wenjing, Y. (2022). Transversal competencies: the evolution of the concept through the prism of contexts. *Science Innovations and Advanced Technologies*, 5(7), 130-143. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-5\(7\)-130-143](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-5(7)-130-143)

Memory and Trauma: Commemoration Practices in Ukrainian Culture

UDC: 130.2:316.356.4

DOI: <https://doi.org/172539>**Starodubtseva Lidiya**Dr.Sc., Full Prof., <http://orcid.org/0000-0002-8259-4775>, l.starodubtseva@karazin.ua**Petrenko Dmytry**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>, d.v.petrenko@karazin.ua*V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Is determined by the insufficient level of research in Ukrainian humanitarian discourse regarding the peculiarities of commemorative practices of remembering historical traumas in cultural consciousness through a series of “places of memory” associated with a tragic past: the Holocaust, the Holodomor, the Chernobyl disaster, the Heavenly Hundred of Maidan, and the Russo-Ukrainian war. The Research Objective is to outline the specificity of the mutual correlations between historical memory and traumatic experience in the practices of commemoration in Ukrainian culture on the example of the Babyn Yar Memorial.

Results. Based on an analysis of a series of previous publications on this issue, three key research dimensions have been identified: historical-philosophical, sociocultural, and psychological. The study examines one of the Holocaust Memorial Center in Kyiv projects, which transforms the Babyn Yar into a “place of memory” through an immersive experience. This approach aims to dissolve the binary oppositions of death/life, violence/freedom, descent into despair/ascent to hope, and darkness/light.

Conclusions. The study outlines the specificity of the mutual correlations between historical memory and traumatic experience in the practices of commemoration in Ukrainian culture, using the Babyn Yar Memorial as an example. It identifies several strategies for constructing the “historical optics” of trauma remembrance (extrusion, inversion, metaphorization, and hyperbolization). Two primary commemorative pathways are delineated (escapism and immersion). The research demonstrates that the Babyn Yar Memorial is intended to redirect Ukrainian commemorative practices from escapism toward immersion, from formalized museum contemplation to participatory historical re-enactment (re-experiencing) a dramatic event.

Keywords: amnesia, commemorative practice, escapism, history, immersion, memorial, memory, oblivion, past, place of memory, trauma

Пам'ять і травма: практики комеморації в українській культурі

Стародубцева Лідія, Петренко Дмитрій*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність зумовлена недостатнім рівнем дослідженості в українському гуманітарному дискурсі особливостей комеморативних практик пам'ятування про історичні травми, що залишили слід у свідомості культури низкою «les lieux de mémoire» – «місць пам'яті» про трагічне минуле: Голокост, Голодомор, Чорнобиль, Небесна сотня Майдану, російсько-українська війна. Метою дослідження є окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру.

Результати. На основі аналізу серії попередніх публікацій з цієї проблематики виокремлено три її дослідницьких виміри: історико-філософський, соціокультурний і психологічний. Проаналізовано один із проєктів міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві, що перетворює Меморіал Бабиного Яру на «місце пам'яті» через імерсивний досвід переживання, спрямованого на зняття опозицій смерті/життя, насильства/свободи, спуску у відчай / сходження до надії, темряви/світла.

Висновки. Окреслено специфіку взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру, а саме: визначено низку стратегій конструювання «історичної оптики» спогадів про травму в свідомості культури (екструзія, інверсія метафоризація та гіперболізація); окреслено два головні шляхи комеморації: ескапістський та імерсивний; доведено, що Меморіал Бабиного Яру покликаний повернути актуальні українські комеморативні практики від ескапізму до імерсії, від формалізованого музейного споглядання до історичного re-enactment: співучасного «занурення» у жах знов-переживання драматичної події.

Ключові слова: амнезія, забуття, ескапізм, імерсія, історія, комеморативна практика, місце пам'яті, меморіал, минуле, пам'ять, травма

Вступ.

Чим є низка «les lieux de mémoire» – «місця пам'яті» про трагічне минуле в українській свідомості: Голокост, Голодомор, Чорнобиль, Небесна сотня Майдану, російсько-українська війна? «Уколом», «докором» чи «виροком» історії? Реперними точками побудови історичного метанаративу чи відкинутим камінням гіркого досвіду самоусвідомлення, яке, насправді, і є наріжним? Спробуємо відштовхуючись від цих ледь не риторичних питань представити досвід розмірковування над двома проблемами *sub specie memoriae*. Перша з них окреслена телеологічним питанням: «навіщо пам'ятати про травму», друга – інструментальним: «як пам'ятати про травму». Метою цієї статті є окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру. Ця тема, складна і суперечлива, ймовірно, потребує особливої інтродукції.

Аналіз попередніх публікацій. Тема взаємозв'язку пам'яті та травми є предметом серії кросдисциплінарних досліджень, що спираються на потужну інтелектуальну традицію. Вона бере початок із класичних штудій пам'яті на перетинах філософії, історії, культурології, соціології, психології та мистецтвознавства. Одними із перших мислителів у XX столітті цю проблему поставили у центр концептуальних рефлексій Вальтер Бенямін, який в роботі «Про поняття історії» запропонував трагічну метафору «янгола історії», що рухається вперед з обличчям, оберненим у минуле, і бачить в ньому лише хаос і руїни (Benjamin, 2009), і Теодор Адорно, який в есеї «Що означає опрацювання Минулого» нарікав: «Побутує переконання, що людям, які зазнали несправедливості, слід її забути і пробачити» (Адорно, 2018, с. 7): антитезою історичній амнезії німецький мислитель вважав зберігання в пам'яті досвіду про травму через комеморативну процедуру «опрацювання минулого».

Залишаючи поза межами наших роздумів розрізнення «культурної», «соціальної» та «історичної» пам'яті, що є улюбленим предметом рефлексій в дослідженнях з Memory Studies: згадаймо хоча б класичні праці «Колективна пам'ять» Моріса Альбвакса (Halbwachs, 2022), «Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті» Я. і А. Ассман (Ассман, 2012), «Теперішнє, нація, пам'ять» П. Нора (Нора, 2014) і «Пам'ять, Історія, Забуття» П. Рікера (Ricoeur, 2006), – підкреслимо «надособистісний вимір» культурної, соціальної та історичної пам'яті у якості їхнього ключового семантичного маркера і уточнимо, що спогад про травму розглядається у нашому дослідженні в контексті поняття історичної пам'яті культури.

У концептуальних рамках Memory Studies проблема взаємозв'язку між пам'яттю та травмою,

що представлена неосяжною кількістю досліджень, здебільшого розглядається в трьох вимірах: історико-філософському, соціокультурному і психологічному. Згадаємо лише декілька з ключових праць.

Історико-філософський вимір досліджуваної проблеми репрезентований в серії фундаментальних досліджень, таких як «Пам'ять про майбутнє: історія, досвід, травма» Сари Кліфт, яка розглядає проблему детермінованості майбутнього пам'яттю через посередництво мови та оповіді, часових стрибків, коливання та блокування, а також роль випадковості в репрезентації минулого як альтернатив, що змушують нас переоцінити те, як ми розуміємо історію та ідентичність у травматичний або навіть у посттравматичний вік (Clift, 2013); «Етика пам'яті та наслідки забування: нариси про травму, історію та пам'ять» Майкла О'Лафліна, який у межах критичної історії досліджує етичні аспекти відновлення «небезпечної пам'яті» та створення інтерстиціальних просторів, де міжгенераційні травми можуть бути озвучені (O'Loughlin, 2014); «Втілена контр-пам'ять: християнська соціальна етика травми» Стефані С. Едвардс, яка досліджує християнську етику втіленої контр пам'яті, що порушує культурні наративи, які вимагають забуття, натомість закликаючи нас протистояти репресивним силам для боротьби зі складнощами особистого та колективного страждання у нашому зраненому світі (Edwards, 2024); «Травма, пам'ять і право» Лоуренса Патіхіса, який аналізує «війни пам'яті» і так звані помилкові спогади – псевдоремінісценції, що породжують дисоціативну амнезію та розлад ідентичності (Patihis, 2024); а також праці багатьох дослідників, які аналізують онтологічні, епістемічні, метафізичні, релігійні, морально-правові та етичні аспекти філософії травми (Патрік Бракен, Юрій Вернік, Джеральд Гартунг, Агнес Геллер, Карін Р. Мелоне, Джон Л. Робертс, Джейсон Фредді, Леонард С. Хейвз, Меттью Шарп та ін.).

Соціокультурний вимір досліджуваної проблематики, найбільш яскраво окреслений в класичній соціологічній праці «Культурна травма та колективна ідентичність» Джеффри С. Александера, Рона Аермена, Бернарда Гісена, Нейла Дж. Смельзера і П'ютра Штомпки (Alexander, Eyerman, Giesen, Smelser, & Sztompka, 2004), знайшов продовження у величезній кількості досліджень, присвячених травматичній пам'яті про Голокост, сталінські репресії, Хіросиму, війни і збройні конфлікти, зокрема у контексті постколоніальних студій (Вікторія Ааронс, Алан Л. Бергер, Бан Вонг, Дженні Едкінс, Бенедикт Джагер, Бессел ван дер Колк, Олександра Онуф, Елізабет Рознер, Стеффі Хобус, Акіко Хашимото та ін.). Відзначимо у цьому контексті масштабну колективну монографію «Мови травми: історія, пам'ять і медіа» за редакцією Пітера Ліза, Джейсона Крутамеля, Джулії Барбари Кене, які досліджують різні культурні

мови, в яких індивідуальні та колективні форми травми виражені в різноманітних варіантах (зокрема в усних і письмових оповідях, літературі, коміксах, фотографії, театрі, кінематографічних зображеннях) у різноманітних історичних моментах, починаючи з Першої світової війни, і певних культурних контекстах в Європі, Сполучених Штатах, Азії та Африці: так дослідники намагаються допомогти деколонізувати традиційну західноцентричну історію травми, розчинивши її в багатогранних транснаціональних історіях культур травми (Leese, Crouthamel, & Köhne, 2021). Для розкриття соціокультурного значення пам'яті про травму особливу значущість мають дослідження репрезентації історичних травм у музиці, перформативних мистецтвах і кінематографі (Джон Аерленд, Майкл Баумгартен, Лінні Блейк, Евеліна Бочковська, Джанет Волкер, Нуріц Гертц, Діджана Джелача, Майкл Елм, Томас Ельзассер, Раз Йозеф, Клер Сіско Кінг, Джордж Клейфі, Адам Лавенстейн, Райя Мораг, Еніл Нерін, Адам Пламмер, Марія Чизміч та ін.).

Психологічний вимір проблеми аналізу взаємних кореляцій між пам'яттю і травматичним досвідом, започаткованого ще у другій половині XIX століття працею «Травма, пам'ять і дисоціація» Дж. Дугласа Бремера і Чарльза Р. Мармара, знайшов узагальнення в праці Майкла С. Рота «Пам'ять, травма та історія: есе про життя з минулим», присвячений психоаналізу історії та декодуванню культурних конструкцій пам'яті, в якій автор аналізує зв'язки між історичною свідомістю та проблемами, пов'язаними з психікою, включаючи травму та репресії, та доводить необхідність зберігати «вірність минулому» і жити з минулим, не піддаючись домінуванню ним (Roth, 2011) і був розвинений у психотерапевтичному ключі Пітером А. Левінім у його компендіумі «Травма і пам'ять: мозок і тіло в пошуках живого минулого: практичний гайд для розуміння травматичної пам'яті та роботи з нею» (Levine, 2015), що спирається на серію робіт із психології травматичної пам'яті (Деніел П. Браун, Мішель Весса, Джон П. Вілсон, Бонні Л. Грін, Джуп де Джонг, Елізабет К. Карлл, Кеті Карут, Рассел Міерс, Герта Флор й ін.) та знайшов продовження в таких роботах як «Переосмислення лікування травми: прихильність, повторна консолідація пам'яті та стійкість» Кортні Армстронга (Armstrong, 2019), «Травма і пам'ять» за редакцією Валері Сінасон і Ешлі Конвей (Sinason & Conway, 2021), «Усунути реакцію на травму: реконсолідація пам'яті» Алуна Перрі (Perry, 2022), «Робочий зошит EMDR щодо травм і посттравматичного стресового розладу: навички керування тригерами, виходу за межі травматичних спогадів і повернення життя» Меган Салар і Аріель Шварц (Salar & Schwartz, 2023) та ін.

В українському гуманітарному дискурсі відзначимо кроскультурні дослідження у галузі

психології колективних травм Павла Горностая (Горностай, 2023), аналітичні розробки з інтерпретації «розривів» колективної пам'яті Оксани Довгополової та Memoгу Lab (Довгополова, 2019), численні праці з аналізу історичної та колективної пам'яті вітчизняних філософів, культурологів та істориків (С. Асатуров, Г. Боднар, О. Бойко, Р. Гурський, К. Євсєєв, Л. Зашкільняк, І. Знак, Г. Касьянов, А. Киридон, М. Лановик, О. Любовець, Л. Мазур, М. Скринник, С. Сторожук, В. Солошенко, Х. Федорів, Л. Чекаленко, А. Чик, В. Шеховцова-Бурянова й ін.).

Зазначимо, що попри високий ступінь дослідженості цієї проблематики в цілому в її концептуальному полі все ще залишаються своєрідні лакуни, зокрема «білі плями» в українській філософії культури, що потребують пошуку нових дослідницьких ракурсів, серед яких обраний нами теоретичний вектор аналізу взаємозв'язку між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі Бабиного Яру.

Результати.

Якою мовою можна висловити і передати досвід травми? Чи його не можна ані вербалізувати, ані транслювати взагалі? Опубліковані в 5-томному виданні «Бабин Яр: Людина, влада, історія» (Євстаф'єва & Нахманович, 2004) та збережені в онлайн-архіві, зібраному Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр» (Бабин Яр, 2025) оцифровані матеріали містять сотні тисяч документів XX сторіччя – протоколи допитів НКВС тих свідків, які дивом врятувалися від розстрілів 29–30 вересня 1941 року; описані звичайними, простими словами нестерпні історії: про автоматні черги, гамір кулеметів, крики, плач і зойк, що заглушували музикою і звуком літака, який ширяв у небі над цим пеклом, вчиненим зондеркомандою 4а на чолі із штандартенфюрером Паулем Блобелем; про гори одягу, речей і документів; про немовлят, яких відкидали вбік, як дрова, і розстрілювали; про вузьку щілину смерті – проріз піщаної стіни, крізь який відстріляні тіла скидали до рову; про ряди засипаних землею закривавлених мертвих тіл, а пізніше – про запах сотень і тисяч оголених трупів, палаючих у печач.

У цих розповідях увагу акцентовано не тільки на надмірно жахливих звірствах події, але й на «людських, надто людських» деталях: «з мене зняли білу шубку», «люди, які виходили через ці загородження, йшли вперед метрів 50 або 100, потім повертали ліворуч, таким чином, що єврейське кладовище залишалося з правого боку», «там, біля паркану, у всіх відбирали речі і складали тут же біля паркану, причому клали їжу окремо, а речі окремо»; «цінні речі, як хутрянні шуби, годинники, кільця, сережки німці одразу ж відбирали і ділили між собою. Від того місця, де біля паркану складали речі, людей направляли праворуч»; «одну жінку, що махала руками, скинули

вниз і розстріляли в польоті»; «було видно, що з боку вулиці Дорогожицької і вздовж Бабиного Яру вздовж дороги, де тепер проходить вулиця Д. Коротченка, були перекриті гітлерівськими автоматниками з собаками», «всі конвоїри були у темно-зеленій формі з емблемами СС, а у офіцерів на високих кашкетах були кокарди з зображенням черепа зі складеними навхрест кістками» (Бабин Яр, 2016).

Чи випадково загострений зір наводить фокус на дрібні подробиці події? Ціле залишається ніби «розфокусованим» – його просто не в змозі охопити свідомість. Масштаб події перевищує здатність її розуміти. Як відомо, за офіційними даними, за два перших дні трагедії у Бабиному Яру було вбито 33321 людину, за три роки розстріляно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб, і за весь час цього кошмару врятувалося усього лише 29 людей (Бабин Яр: онлайн-архів, 2025). Навіть у банальному кількісному вимірі між однією людиною, що вижила, і тисячами розстріляних – прірва фатальної несумірності. Що вже казати про етичний та соціально-психологічний виміри трагедії? Межі несприйняття, окреслені больовим порогом, у черговий раз показують самоочевидне: між частиною і цілим – неподолана когнітивна прірва. Пам'ять, нібито після вибуху, розсипається на сотні осколків, шматочків спогадів і хапається за ці рятівні соломинки, щоб не потонути в океані розпачу. Інакше – не витримати. І кожна з цих рятівних соломинок – *pars pro toto*: зверхконцентрована частина замість неосяжного цілого. Вочевидь, між тим, що пережили ці свідки, та їхнім буденним лексиконом – прірва. Такий недорікуватий і місцями кострубатий багатоголосий сторітелінг історичної та культурної травми розверзає безодню тотальної несумірності слова і досвіду, що свідчить, скоріше, не про «складнощі говоріння», а про принципову неможливість проговорити непроговорюване.

Так, про трагічний досвід простіше мовчати, ніж говорити. У травмованій свідомості людей, які пережили війну, катастрофу, смерть близьких, десятками років ніби самі собою вибудовуються умовні мовні бар'єри, окреслюються «червоні лінії» заборон на розкриття таємниці нестерпного болю, з яким ти завжди один-на-один. Іноді табу накладаються не тільки на зайві, але й на будь-які слова. У такому разі спроба розповісти про трагедію може стати чимсь на кшталт зради, профанацією сакрального. Адекватна травматична мова – тиша. Мова німоти. *Silentium*. Така «мовчазна пам'ять» про прихований злочин не має нічого спільного з так званим «замовчуванням» – однією з улюблених посмішок мистецтва історичної амнезії. «Замовчування» травматичного досвіду – штучно сконструйована стратегія, а тут йдеться про якийсь рятівний природний інстинкт самозахисту свідомості, що таким чином береже себе від розладу і розпаду. Однак непроговорена, витіснена у несвідоме травма калічить, спотворює, псує свідомість, утворює

в ній тріщини, розколи і розлами, чи то «чорні діри», чи то «білі плями». Розриви континуїтету свідомості – ті самі провалля в пам'яті, що людина намагається штучно заповнювати шлаком повсякденності й тим, що Блез Паскаль колись називав «розвагою» (див., наприклад: Ріпа, 2023). Частіше за все такі спроби марні: прихований кошмар дає про себе знати в знаках-нагадуваннях: звуках, запахах, образах сновидінь. Захований біль потребує бути висловленим, рветься на поверхню, з мертвої історії – в живу пам'ять.

«Як біле каміння в глибині колодязя» лежать такі спогади і у пам'яті людській, і у надлюдській пам'яті культур. І, як не парадоксально, чим глибше колодязь часу, тим складніше витягнути травмуючий спогад на поверхню свідомості. «Час лікує? Загоює рани?» – ні. Просто віддаляє точку зору, корегує оптику сприйняття. Час збільшує дистанцію, і тому глибше і глибше ховає від очей те, що боїшся побачити. Невблаганний Хронос, страж пам'яті, виявляється в той же самий час і старанним охоронцем забуття. Дистанціювання від трагічної першоподії, як і віддалення від джерела звуку – стихання, як і віддалення від джерела світла – згасання.

У цьому сенсі Меморіал Голокосту «Бабин Яр» покликаний стати «сигніфікатором», знаком-нагадуванням, вказівною стрілкою, націленою на безпам'ятство з його «розривами буття»; закликком повернутися до «точки неповернення» – аж до самого джерела історичного болю, до першоподії величезної культурної травми. Вочевидь, «розриви буття» Джорджо Агамбена (Agamben, 2017) слід розглядати у більш широкому контексті онтології розрізнення, у першу чергу звертаючись до роздумів Жилья Дельоза про барочні розриви, «складки» і «розрізнення»: створена таким чином у «розриві буття» відмінність «розгортається і згинає складки по кожну з двох сторін, і розгортає одну сторону не інакше, як складаючи іншу» (Deleuze, 2014). Меморіал – місце реактуалізації та проблематизації історії, простір пам'яті, згусток її субстанції: «мнеми». Він покликаний виконати своє головне мнемонічне призначення – ствердження максими необхідності знов і знов пригадувати те, про що не можна забути, і ні на мить не забувати про те, про що не можна не пам'ятати. Як помічник однієї з дочок богині пам'яті Мнемозини – музи історії Кліо – Меморіал є гарантом протистояння вектору забування–згасання–стихання, окреслити контури «території незабуття» і остаточно вказати, де ставити кому в амбівалентності історичного вибору: «Забути не можна пам'ятати».

Пам'ять і забуття нерозривно пов'язані одне з одним. Ми не можемо забути того, чого раніше не було в пам'яті, і не можемо пригадати те, що раніше не було забути. Таким є мнемонічне коло свідомості, в якому пам'ять і забуття вічно намагаються наздогнати одне одного і отримати одне над одним перемогу. Однак перемагає лише «істинне»: марно і даремно давньогрецьке

поняття «істина», «алетейя», згідно до однієї з етимологічних версій, походило від назви річки Лети і означало буквально «а-летейя» – незабуте, те, що не кануло в Лету. Сито історичної свідомості це і є випробування на істинність – відділення чистих зернин від кукіль, розсічення-розщеплення потоку історичних спогадів на те, що варто пам'ятати, і те, що опиняється в забутті: буквально – в за-бутті, забуттям.

«Tantum scimus, quantum memoria tenēmus»: ми знаємо стільки, скільки вміщує наша пам'ять – скільки вона здатна вмістити і скільки вона в змозі витерпіти. Але що робити з «нестерпною» пам'яттю? Мнемонічні практики і рецепти науки «мнемоніки» споконвічно були спрямованими на те, щоб пам'ятати тільки те, що не порушує межі психологічного комфорту, забуваючи про драматичний досвід: «як тренувати пам'ять, щоб навчитися забувати?». Але «навчитися забувати» – це не аж ніяк не спробувати стерти сліди, витіснити «нестерпні» спогади на периферію свідомості чи загнати їх у несвідоме. Навпаки, це означає зробити їх очевидними, явними – проговорити і продумати, «проробити» історичний досвід, яким би трагічним він ні був.

Однак чи значить, що «забути» у такому сенсі є «простити» чи «відпустити»? Погодимося з Теодором Адорно: право на жест «все забути і все пробачити» мають лише ті, хто зазнав несправедливості, але цим правом можуть скористатися і прихильники тих, хто винен у цій несправедливості. Чи не тому філософ називає опрацювання Минулого дуже підозрілим девізом? Жертва може прощати, ката прощати не можна. Тим більше, «якщо минуле, від якого хочуть втекти, є ще живим» (Адорно, 2018, с. 9). «Минулого хочуть позбавитись: це справедливо, адже ніхто не може жити в тіні Минулого, до того ж і страх ніколи не зникне, якщо розплатою за провину та насилля також стане провина та насилля; це також і несправедливо, позаяк Минуле, якого хотіли б позбутись, ще й досі цілком живе» (там само). Для того, хто пережив страждання і отримав травму, забуття є знаком прощення, але для того, хто її наніс, – усього-то індульгенцією і формою втечі від почуття провини. Ми не маємо права прощати вбивцю, насильника, ката. Вони не мають право на забуття. Саме тому Меморіал Бабиного Яру – це не тільки вшанування пам'яті про загиблих, але й вирок системі, в якій було вчинено злочин, і застереження: це не повинно повторитися. Таким є Дволик Янус пам'яті: один її лик повернений в минуле, інший вдивляється в теперішнє.

Погодимося з П'єром Нора: «Між непередбаченим майбутнім і знову зануреним у темряву минулим відбувається автономізація теперішнього як категорії розумності нас самих; але вже історичного теперішнього, яке подвоєне усвідомленням себе та своєї істини» (Нора, 2014). Час, якщо скористуватися

метафорою французького філософа Тристана Гарсія, схожий на стос паперу. Ми бачимо лише його верхній аркуш – сучасне. Інші, невидимі – знаходяться нижче. Це минуле. І вся ця дивна конструкція спочиває на абсолютно невідомому майбутньому (Garcia, 2014). Сон історичної свідомості народжує монстрів: якщо в минулому залишити щось забуте, то там оселяться «химери, морок і завороты» (Венедиктова, 2016). Якщо забуті місця минулого не відрефлектувати, воно не може минути, і тоді майбутнє не здійснюється, а минуле неминуче знову повторюється. Так майбутнє мимоволі стає заручником нашої здатності переосмислення історії, вміння бачити невидимі аркуші стосу паперу часу.

Минуле керує теперішнім і нездоланно програмує майбутнє. Йдеться не тільки про Бабин Яр, але й про інші катастрофічні моменти в українській історичній свідомості. Якщо сконструювати мапу історичного самоусвідомлення спираючись на найтрагічніші моменти минулого, то отримаємо забарвлену в похмурі тони «чорну легенду» української історії – драматичний наратив пам'яті про нескінченну травму, розтягнутий між полюсами сентименту і ресентименту, що занурюють у відчай, змушують нескінченно роз'яструвати рани, підштовхують до ризикованих, а то й безглузвих дій і провокують шукати шляхи «вічного повторення» одного й того ж самого, якихось нескінченних рекомбінацій елементів пережитого травматичного досвіду. Втім, якщо, навпаки, сконструювати мапу історичного самоусвідомлення спираючись на систему координат успіхів і злетів, ймовірно, отримаємо не менш небезпечну, скривджену картину минулого – прикрашену героїзованим пафосом «золоту легенду» історії, що провокує стати на бік хворобливого інфантизму та немотивованої самовпевненості з її небезпечною оптикою квазі-історичного оптимістичного невігластва. Але як відшукати «третій шлях», *coincidentia oppositorum*, що знімає протилежності та лежить поза редукованою чорно-білою (або в цьому контексті, скоріше, «чорно-золотою») логікою бінарного історичного мислення?

У пошуках «третього шляху» звернемося до безмовного і приреченого майже не вічно залишатися відкритим питання «навіщо». Отже, навіщо пам'ятати про травмуючий досвід трагедії Бабиного Яру? Першу самоочевидну відповідь: «щоб не повторювати помилок минулого», звичайно, слід одразу безжалісно відкинути як наївну і таку, яка не витримує випробування часом. І тут складно не пригадати знамениту думку, що була висловлена Гегелем у вступі до «Філософії історії» як заперечення Цицеронівському твердженню про те, що історія є вчителькою життя: «досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчилися з історії». Втім, сьогодні хотілося б дещо посперечатися одразу з обома, і з Цицероном, і з Гегелем, – приблизно так, як

це зробив Умберто Еко, який із легкою витонченістю постнеокласичного історика якимось жартівливо помітив: «Все повторюється по колу, історія учитель, тому що вчить, що її немає» (Еко, 2024, с. 72). Якщо це і жарт, то досить серйозний.

Як добре відомо, історія завжди залишається у минулому, а в теперішньому часі живуть лише її сліди, відзвуки, відблиски. Така історія розгортається нелінійно, хронологічно. Як міг би сказати історик, на кшталт П'єра Нора, історія живе лише у пам'яті. Як міг би сказати філософ, на кшталт Жана Бодрійєра, історія – це слід (Baudrillard, 2017). Зникаючий, хиткий, вислизаючий слід в пам'яті. Да і остання є субстанцією досить крихкою і ненадійною. Тож, «історії не існує» у тому сенсі, що вона – усього-то рухлива тінь минулого, яка перебуває виключно у вимірах «плинної сучасності» і переживає в комеморативному просторі нескінченні метаморфози.

Трансформації історичної пам'яті культур багато в чому нагадують хвороби старечої людської пам'яті: тут зустрінемо і гру свідомості з часом, і псевдоремінісценції, і підміну фактів, і фрагментацію подій минулого, і рекомбінацію їхніх уривків, і витіснення небажаних моментів, і мимовільні прогалини, і порушення хронологічної послідовності, і розсипання історії в калейдоскоп, і «осучаснення» пережитого досвіду. По суті, те ж саме відбувається й з історичною пам'яттю культур, що стикається, крім цього, ще й з іграми ідеологічних корекцій, політично забарвлених практик вимушеної амнезії, пригадування як вигадування того, чого ніколи не було, і більш ніж відомого «переписування» історії.

Спогад про травму в історичній свідомості культур, мабуть, ще в більшій мірі схильний до пластичних деформацій, що, як правило, підкоряються логіці однієї з стратегій, що ми могли б умовно позначити так: 1) екструзія, або натискання на клавішу delete (замовчування, видалення, витіснення у забуття); 2) інверсія, або натискання на клавішу bottom up (карнавалізація, перегортання «догори дригом» сенсів подій); 3) метафоризація, спрямована на зниження, або натискання на клавішу top down (переніс уваги з головного на другорядне, несуттєве, погляд «зверху вниз»); 4) гіперболізація, або натискання на клавішу bottom to top (героїзація жертв, піднесення, насиченість пафосом, погляд «знизу вгору»). Звісно ж, це далеко не повний список: стратегій деформації спогадів про травму у комеморативному просторі культур безліч.

Проблема вибору історичної оптики залишається невіршеною: крізь які окуляри дивитися на травму? Крізь які лінзи? Крізь збільшувальне скло? Зменшувальне? Затемнювальне? Здається, погляд Лінкея – не «на» подію, а «крізь» неї, без будь-яких лінз і окулярів, погляд на причини і коріння того, що відбулося, все ще залишається нездійсненою ілюзією. Як система кривих дзеркал, повернутих у

минуле, пам'ять постійно змінює його абрис, щось висвітлює, а інше ховає в тінь, здійснюючи роль іноді цензора, іноді прокурора, іноді адвоката, а іноді й просто ситуативного аксіологічного коректора. За допомогою цих дзеркал ми усвідомлюємо і переосмислюємо минуле, але і, *vice versa*, саме через віддзеркалення у минулому усвідомлюємо і переосмислюємо самих себе: «скажи мені, про що ти пам'ятаєш, і я скажу, хто ти».

Саме тому відповідь на питання, навіщо пам'ятати травматичний досвід трагедії Бабиного Яру, на наш погляд, така: щоб усвідомити самих себе і той історичний момент, в якому ми зараз опинилися. Усвідомити, не натискаючи жодних клавіш комеморативної деформації. Усвідомити без лінз і окулярів. Усвідомити, тікаючи від пасток бінарного мислення і прислухаючись до поради Спінози *non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere*: «не плакати, не сміятися, не ненавидіти, а розуміти». «Картина історії» змінює нас, а ми змінюємо світ. Сам жест артикуляції стратегії незабуття про трагедію Бабиного Яру може стати одним із найсуттєвіших маркерів самоідентичності сучасного українського соціуму, що знаходиться в стані війни, в епіцентрі переживання нового травматичного витку історії, і тому потребує аж ніяк не якогось поверхового, «застиглого» пригадування, наповненого офіційними штампами і стереотипами з підручників з історії, а особливих – глибоких, неформалізованих, «живих» практик комеморації.

І тут постає питання, як пам'ятати про травму. У якомусь сенсі, місія меморіальних просторів пригадування про травму схожа на покликання вчителя, чи то «психолога», чи то «психопомпа», який запрошує неофіта пройти страшний ритуал ініціації. А це означає, що меморіал, присвячений спогаду про травму, на кшталт Елевсінських містерій, може стати місцем, де відвідувач переживає трансформацію: символічну смерть й нове народження. Ймовірно, не випадково переможцем міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві у 2019 році було обрано проєкт, у якому нібито за логікою ритуалу ініціації відвідувач має пережити досвід «другого народження»: спочатку зануритися у темряву насилля-смерті (основна експозиція з вузькою щілиною-входом тут розташована на 20 метрів нижче рівня землі), щоб потім ожити у світлому, сповненому надії, прозорому просторі: померти і народитися знову. Як писали організатори конкурсу, архітектурне рішення побудоване «на контрасті між цими просторами темряви й світла» (Обрано переможця, 2019). Концепцію цього проєкту за авторством команди австрійського архітектурного бюро Querkräft Architekten з ландшафтним архітектором Kieran Fraser Landscape Design, свідомо чи несвідомо побудовано на чистій грі опозицій: смерть/життя, насильство/свобода, спуск у відчай / сходження до надії, темрява/

світло, вузька щілина / відкритий простір, низ/верх, глухе каміння / прозоре скло.

Зупиняючись лише на одній з цих опозицій, останній, згадаємо старовинні єврейські кладовища – розсипи каменів. З біблійних часів саме каміння було «локалізацією» пам'яті, її притулком і вмістилищем. Скло ж, принаймні, для християнської традиції, так чи інакше пов'язано з апокаліптичним символом Небесного Граду Єрусалиму: «Вулиця міста – шире золото, мов прозоре скло» (Біблія, Одкр. 21:21). І каміння, і скло пронизані мнемонічними значеннями.

В якомусь сенсі, набуття темним минулим якості прозорого і є функцією пам'яті, що вихоплює у свого давнішого ворога-забуття неусвідомлений досвід і виводить його на світло раціоналізації, на поверхню, в площину «сьогодня». Пригадування, «анамнесис», і є актуалізацією потенційного, раціоналізацією нерационального, усвідомленням несвідомого. Може, цей символічний перехід через межу смерті й життя, каменю і скла, мертвенної темної матерії забуття і життєдайної світлої «мнеми» може стати своєрідною лабораторією пам'яті, простором ментального переродження?

Є два споконвічні шляхи комеморації, які умовно можна назвати ескапістським та імерсивним, і вибір між ними, що постає перед концепцією історичної пам'яті про травму в цілому і Меморіалу Голокосту зокрема, на нашу думку, є більш ніж очевидним.

Шлях ескапізму – це «лінія втечі», практика історичного манкуртства, коли культура біжить від травматичного минулого, боягузливо намагається «залатати» діри пам'яті й стягнути швами розриви, заповнюючи їх якимось квазі-історичним брудом й ерзацами тих подій, що бентежать і мучать, під гаслом «ми дамо вам light version того, що було насправді, бо hard version є нестерпною пам'яттю. Культура ховається від таких «неугодних» спогадів. Іноді нам здається, що ця нестерпна пам'ять нас переслідує, а насправді вона ховається від нас, бо це ми переслідуюмо її.

Шлях імерсії – це «лінія занурення», історичного re-enactment, коли ми, навпаки, потрапляємо в точку «знов-переживання» історичного болю, і дотик до такого «місця пам'яті» змушує кожного разу заново переживати травматичний досвід страждання. Поняття «re-enactment» (реактуалізація, відбудова, нове введення в дію) детально пророблене у блискучому дослідженні з публічної історії американського дослідника Джерома де Гру (De Groot, 2016). Це не те відчужене знання, яке приходить ззовні та негайно забувається, не абстраговано-інтелектуальне пригадування про те, що відбувалося не з нами, а «присвоєне» минуле, яке ніби дивиться на нас із середини, з серцевини нашого власного буття, і кличе нас. Це «поклик» і «виклик» минулого, що стало нашим: воно вийшло з-за лаштунків історичної сцени, відчинилося нам назустріч.

Завдяки імерсивним практикам комеморації «пригадане минуле» перестає бути минулим. Зникає історична дистанція. «Минуле не минуло»: тануть межі між чужим і своїм, колишнє стає теперішнім – вихлюпується в актуальну свідомість. Ти ніби і мертвий, і живий одночасно, ти в одну й ту саму мить і там, і тут. Це мимоволі перегукується з тим, що Ролан Барт у «Camera Lucida» йменував «синкопованим часом», що відкривається, коли людина стикається з «симультанним образом», «образом-пунктумом»: дивлюся на фото матері й одночасно знаю, що вона мертва (Барт, 2022). Чи не відсилають нас всі ці та їм подібні образи до класичного образу пригадування – «мадленки Пруста», до переживання здвоєного часу, в одному з вимірів якого оповідач Марсель їсть тістечко Мадлен, а в іншому перебуває у просторі минулого? У такій «лабораторії пам'яті» історія не залишається в історії, а «трапляється заново», і у цьому розриві історії «проглядає Jetztzeit – стиснений, спресований до точки месіанський час-тепер» (Benjamin, 2009). Відбувається ніби «схлопування» часів: минулого і сучасного, коли вже неможливо зрозуміти, який з них реальний, а який уявний, тому що вони знаходяться в складці «часу-тепер». Згадаємо альтюсерівську «інтерпеляцію», окликання (Althusser, 2014). Ця «нестерпна пам'ять» кличе саме тебе. Анонімна трагедія всіх знаходить власну назву і стає особистою трагедією, яка не відбувалася там і тоді, а трапляється тут і тепер, в самому тобі, в точці вічного повернення, в durée: у тривалості нескінченного часу-тепер.

Той, хто йде шляхом ескапізму, обирає стежки «в обхід»: через текст, розповідь, образ і будь-які інші медіуми. Шлях імерсії пропонує лінію «навпростець», що робить будь-які медіуми прозорими і зайвими, бо ця стріла націлена в саме серце. Ми можемо поійменувати таку імерсивну практику комеморації різними словами: емпатійна, парципаторна, перформативна, учасна, співчуттєва. Але справа не в іменах, а в сутності.

Сучасному моменту розвитку українського суспільства відповідають такі практики пам'ятання, що здатні перетворити музей на справжній «театр пам'яті», спровокувати реактуалізацію Події, стати «дієвим інструментом перетворення байдужих на небайдужих» і надати відповіді на низку актуальних питань, що постають в усьому різноманітному спектрі контекстів її розуміння: соціально-політичних, психологічних, етичних, геокультурних. Традиція «театру пам'яті» сягає коренями аж до ренесансної мнемоніки, однак ми маємо на увазі аж ніяк не містичні концепції «мистецтва пам'яті» в дусі тих, що були описані в компендіумі Ф. А. Йейтс (Yates, 2011), а, скоріше, звертаємося до сучасних несподівано глибоких інсайтів з проблеми історії як театру і театру історії, що містяться у розвідках із Performance Studies Ребекки Шнайдер, згідно до якої саме у перформативній дії історія «трапляється

заново» (Schneider, 2014). Звернення до пам'яті про травму минулого є найвпливовішим засобом віднайти довгострокові ліки від геноциду. Така пам'ять не працює на розпалювання ненависті в якійсь спосіб, бо така пам'ять, навпаки, працює саме на зупинення ненависті. Які проблеми сучасного українського суспільства віддзеркалюються в пам'ятанні про травматичний досвід минулого? – прояви дискримінації і соціальної несправедливості, злочин і насилля, винність і пробачення, черствість і байдужість, жорстокість й безкарність, нездатність вболівати.

Висновки.

Таким чином, у цьому дослідженні нами представлено спробу окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру. На основі аналізу серії попередніх публікацій з цієї проблематики виокремлено три її дослідницьких виміри: історико-філософський, соціокультурний і психологічний. Досліджено різницю між «мовчазною пам'яттю» та «замовчуванням» травми як форми історичної амнезії. Визначено місію комеморативних практик, націлених на конструювання «місць пам'яті» як своєрідних «сигніфікаторів», знаків-нагадувань, що заперечують безпам'ятство з його «розривами буття» і слугують закликком повернутися до першоподії культурної травми. Досліджено низку стратегій конструювання «історичної оптики» спогадів про травму в свідомості культури, схильної до пластичних деформацій: екструзія, інверсія метафоризація та гіперболізація. Визначено два головні шляхи комеморації: ескапістський («лінія втечі», практика

витіснення травми) та імерсивний («лінія занурення», історичного re-enactment, «знов-переживання» травматичного досвіду). Проаналізовано один із проєктів міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві, що перетворює Меморіал Бабиного Яру на «місце пам'яті»: «lieu de mémoire», повернувши актуальні українські комеморативні практики від шляху ескапізму до шляху імерсії, від формалізованого музейного споглядання до співучасного «занурення» у жах знов-переживання драматичної події, спрямованого на зняття опозицій смерті/життя, насильства/свободи, спуску у відчай / сходження до надії, темряви/світла. Ключовий меседж Меморіалу можна умовно визначити як пошук нових форматів імерсивних практик комеморації: пам'ятай так, ніби ця трагедія відбулася саме з тобою. Ти був не свідком. Ти був не катом. Ти був – і по суті завжди є – жертвою. І часточку цього травматичного досвіду ми покликані зберігати кожному мить. Дотик до цієї «нестерпної пам'яті» – застереження через нагадування про крихкість і неміцність життя, «виклик» тоталітарним режимам, фашизоїдним урядам, дискримінаційним, геноцидним і насильницьким практикам сьогодення. Місця пам'яті про історичну травму культури не можуть бути холодним архітектонічним некрологом чи візуалізованим мартирологом втрат – вони покликані стати місцями «живої пам'яті»: лабораторіями трансмутації свідомості, зануреної у досвід нестерпного. Залишається сподіватися на те, що така імерсивна меморативна практика re-enactment у трагічного минулого і насправді здатна впливати на теперішнє і змінювати майбутнє.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адорно, Т. (2018). Що означає «Опрацювання минулого». (Переклад з німецької мови, анотація і примітки Віталія Брижніка). *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 1(22), 6-24. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
- Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті*. (Переклад з німецької мови К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін). Київ: Ніка-Центр. ISBN 978-966-521-162-4
- Бабин Яр. (2025). Імена. Архів. (7113903 документів). БУНМС. Відновлено з <https://babynyar.org/ua/archive>
- Бабин Яр. (2016). Історії тих, хто вижив. (ТСН. Спеціальний проєкт). Відновлено з https://tsn.ua/special-projects/babi_yar/
- Барт, Р. (2022). *Camera Lucida. Нотування фотографії*. (Переклад з французької мови Олена Червоник). Харків: Мосcop. ISBN 978-3-947922-08-6
- Біблія. (2017). Книги Святого Письма Старого і Нового Заповітів. Канонічні. (Переклад з англ./пол. сучасною українською літературною мовою з паралельними місцями Олександр Гіжа). Київ: Друк КТ Забеліна-Фільковська. ISBN 978-966-2613-18-6
- Венедіктова, Л. (2016). Диктатура жертви. *Національний центр театрального мистецтва імені Леся Курбаса, Альманах*, 11/10, 104-116. Відновлено з <http://www.kurbas.org.ua/projects/almanah11/10.pdf>
- Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Монографія. (Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології). Кропивницький: Імекс-ЛТД. ISBN 978-966-189-703-7
- Довгополова, О. (2019). «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Ukraina Moderna*, 26, 141-161. Відновлено з <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.26.141>
- Еко, У. (2022). Маятник Фуко. (Переклад з італійської мови Мар'яна Прокопович). Харків: Фоліо. ISBN 978-966-03-8207-7
- Євстаф'єва, Т., & Нахманович, В. (Eds.). (2004). *Історична топографія. Хронологія подій*. (Кн. 1; в 5 кн.: Бабин Яр: люди-на, влада, історія: Документи і матеріали). Київ: Зовнішторгвидав. ISBN 966-8274-04-0
- Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять*. (Переклад з французької мови Андрій Рєпа). Київ: Кліо. ISBN 978-617-7023-09-7

- Обрано переможця архітектурного конкурсу на кращий проєкт Меморіального центру голокосту в Києві. (2019, Вересень 9). Відновлено з <https://babynyar.org/ua/news/55>
- Ріпа, А. (2023). Політична філософія Блезе Паскаля: між «трагічним світоглядом» і «новим сувереном». *Гуманітарний вісник*, Число 36, 16-30. Відновлено з <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/4683?locale=uk>
- Agamben, G. (2017). *The Omnibus Homo Sacer*. (Meridian: Crossing Aesthetics). Redwood City, CA: Stanford University Press. ISBN 978-1503603059
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, CA: University of California Press. ISBN 978-0520235953
- Althusser, L. (2014). *On The Reproduction Of Capitalism: Ideology And Ideological State Apparatuses*. New York: Verso. ISBN 978-1781681640
- Armstrong, C. (2019). *Rethinking Trauma Treatment: Attachment, Memory Reconsolidation, and Resilience*. New York, NY: W. W. Norton & Company. ISBN 978-0393712551.
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic Exchange and Death*. (Published in association with Theory, Culture & Society). Los Angeles, CA: SAGE Publications Ltd. ISBN 978-1473907584.
- Benjamin, W. (2009). *On The Concept of History*. CreateSpace Independent Publishing Platform. ISBN 978-1448670413.
- Clift, S. (2013). *Committing the Future to Memory: History, Experience, Trauma*. New York, NY: Modern Language Initiative. ISBN 978-0823254200
- Deleuze, G. (2014). *Différance and Repetition*. (Bloomsbury Revelations). London: Bloomsbury Academic. ISBN 978-1472572356
- De Groot, J. (2016). *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary popular culture*. (2nd ed.). London; New York: Routledge. ISBN 978-1138905320
- Edwards, S. C. (2024). *Enfleshed Counter-Memory: A Christian Social Ethic of Trauma*. Maryknoll, NY: Orbis Books. ISBN 978-1626985827
- Garcia, T. (2014). *Form and Object: A Treatise on Things*. Speculative Realism. (Translation from French by Mark Allan Ohm, Jon Cogburn). Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0748681501.
- Halbwachs, M. (2022). *La mémoire collective*. Champhol: Editions le mono. (French Edition). ISBN 978-2381115078.
- Leese, P., Crouthamel, J., & Köhne, J. B. (Eds.). (2021). *Languages of Trauma: History, Memory, and Media*. Toronto, ON: University of Toronto Press. ISBN 978-1487508968.
- Levine, P. A. (2015). *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley, CA: North Atlantic Books. ISBN 978-1583949948.
- O'Loughlin, M. (2014). *The Ethics of Remembering and the Consequences of Forgetting: Essays on Trauma, History, and Memory*. (New Imago). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. ISBN 978-1442231870.
- Parry, A. (2022). *How To Remove Trauma Response: A Memory Reconsolidation*. (Guidebook for Therapists and Coaches). London: Fresh Therapists. ISBN 978-1399933605.
- Patihis, L. (2024). *Trauma, Memory, and Law: Lectures on false memories, repression, dissociative amnesia, and dissociative identity disorder*. (3rd ed.). Portsmouth: Independently published. ISBN 979-8323592388.
- Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting*. Chicago, IL: University of Chicago Press. ISBN 978-0226713427.
- Roth, M. S. (2011). *Memory, Trauma, and History: Essays on Living with the Past*. New York, NY: Columbia University Press. ISBN 978-0231145688.
- Salar, M. & Schwartz, A. (2023). *The EMDR Workbook for Trauma and PTSD: Skills to Manage Triggers, Move Beyond Traumatic Memories, and Take Back Your Life*. Oakland, CA: New Harbinger Publications. ISBN 978-1684039586.
- Schneider, R. (2014). *Theatre and History*. Malton, UK: Methuen Drama, 2014. ISBN 978-0230231405.
- Sinason, V. & Conway, A. (Eds.). (2021). *Trauma and Memory*. New York, NY: Routledge. ISBN 978-1032044293.
- Yates, F. A. (2011). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. ISBN 978-0710023384.

REFERENCES

- Adorno, T. (2018). What Does Coming to Terms with the Past Mean / transl. from German, annotation and notes by Vitaliy Bryzhnik. *Philosophy of Education*. 1(22), 6-24. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
- Agamben, G. (2017). *The Omnibus Homo Sacer*. (Meridian: Crossing Aesthetics). Redwood City, CA: Stanford University Press. ISBN 978-1503603059
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, CA: University of California Press. ISBN 978-0520235953
- Althusser, L. (2014). *On The Reproduction Of Capitalism: Ideology And Ideological State Apparatuses*. New York, NY: Verso. ISBN 978-1781681640
- Armstrong, C. (2019). *Rethinking Trauma Treatment: Attachment, Memory Reconsolidation, and Resilience*. New York, NY: W. W. Norton & Company. ISBN 978-0393712551
- Assman, A. (2012). *Spaces of Memory: Forms of Transformation of Cultural Memory*. (Translated from German by K. Dmytrenko, L. Doronicheva, & O. Yudin). Kyiv: Nika-Center. ISBN 978-966-521-162-4
- Babyn Yar. (2016). Istorii tyh, hto vyzhiv. (TSN. Special project). Retrieved from https://tsn.ua/special-projects/babi_yar/
- Babyn Yar. (2025). Imena. Archive. (7113903 documents). BYHMC. Retrieved from <https://babynyar.org/ua/archive>
- Barthes, R. (2022). *Camera Lucida: Reflections on Photography*. (Translated from French by Olena Chervonyk). Kharkiv: Mocsop. ISBN 978-3-947922-08-6
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic Exchange and Death*. (Published in association with Theory, Culture & Society). Los Angeles, CA: SAGE Publications Ltd. ISBN 978-1473907584
- Benjamin, W. (2009). *On The Concept of History*. CreateSpace Independent Publishing Platform. ISBN 978-1448670413
- Bible. (2017). Books of the Holy Scripture of the Old and New Testaments. Canonical. (Translated from English/Polish into

- modern Ukrainian literary language with parallel places by Oleksandr Gyzha). Kyiv: K. T. Zabyelina-Filkovska Printing. ISBN 978-966-2613-18-6
- Clift, S. (2013). *Committing the Future to Memory: History, Experience, Trauma*. New York, NY: Modern Language Initiative. ISBN 978-0823254200
- De Groot, J. (2016). *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary popular culture*. (2nd ed.). London; New York: Routledge. ISBN 978-1138905320
- Deleuze, G. (2014). *Difference and Repetition*. (Bloomsbury Revelations). London: Bloomsbury Academic. ISBN 978-1472572356
- Dovgoplova, O. (2019). "Breaks" in collective memory: issues of identification and treatment. *Ukraina Moderna*. 26, 141-161. Retrieved from <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.26.141>
- Eco, V. (2024). *Foucault's pendulum*. (Translated from Italian by Mariana Prokopovich). Kharkiv: Folio. ISBN 978-966-03-8207-7
- Edwards, S. C. (2024). *Enfleshed Counter-Memory: A Christian Social Ethic of Trauma*. Maryknoll, NY: Orbis Books. ISBN 978-1626985827
- Evstafieva, T., Nahmanovich, V. (Eds.). (2004). *Historical Topography. Chronology of Events*. (Book 1; In 5 books. Babyn Yar: Man, Power, History: Documents and materials). Kyiv: Zovnishtorgvydav. ISBN 966-8274-04-0
- Garcia, T. (2014). *Form and Object: A Treatise on Things*. Speculative Realism. (Translation from French by Mark Allan Ohm, Jon Cogburn). Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0748681501
- Gornostay, P. (2023). *Psychology of collective traumas*. Monograph. (National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology). Kropyvnytsky: Imex-ltd, 2023. ISBN 978-966-189-703-7
- Halbwachs, M. (2022). *La mémoire collective*. Champhol: Editions le mono. (French Edition). ISBN 978-2381115078
- Leese, P., Crouthamel, J., & Köhne, J. B. (Eds.). (2021). *Languages of Trauma: History, Memory, and Media*. Toronto, ON: University of Toronto Press. ISBN 978-1487508968
- Levine, P. A. (2015). *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley, CA: North Atlantic Books. ISBN 978-1583949948
- Nora, P. (2014). Present, Nation, Memory. (Translated from French by Andriy Ripa). Kyiv: Klio, 2014. ISBN: 978-617-7023-09-7
- O'Loughlin, M. (2014). *The Ethics of Remembering and the Consequences of Forgetting: Essays on Trauma, History, and Memory*. (New Imago). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. ISBN 978-1442231870
- Parry, A. (2022). *How To Remove Trauma Response: A Memory Reconsolidation*. (Guidebook for Therapists and Coaches). London: Fresh Therapists. ISBN 978-1399933605
- Patihis, L. (2024). *Trauma, Memory, and Law: Lectures on false memories, repression, dissociative amnesia, and dissociative identity disorder*. (3rd ed.). Portsmouth: Independently published. ISBN 979-8323592388
- Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting*. Chicago, IL: University of Chicago Press. ISBN 978-0226713427
- Ripa, A. (2023). The Political Philosophy of Blaise Pascal: Between a "Tragic Worldview" and a "New Sovereign". *Humanitarian Bulletin*. Issue 36, 16-30. Retrieved from <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/4683?locale=uk>
- Roth, M. S. (2011). *Memory, Trauma, and History: Essays on Living with the Past*. New York, NY: Columbia University Press. ISBN 978-0231145688
- Salar, M. & Schwartz, A. (2023). *The EMDR Workbook for Trauma and PTSD: Skills to Manage Triggers, Move Beyond Traumatic Memories, and Take Back Your Life*. Oakland, CA: New Harbinger Publications. ISBN 978-1684039586
- Schneider, R. (2014). *Theatre and History*. Malton, UK: Methuen Drama, 2014. ISBN 978-0230231405
- Sinason, V. & Conway, A. (Eds.). (2021). *Trauma and Memory*. New York, NY: Routledge. ISBN 978-1032044293
- The winner of the architectural competition for the best project of the Holocaust Memorial Center in Kyiv has been selected*. (2019, September, 9). Retrieved from <https://babynyar.org/ua/news/55>
- Venediktova, L. (2016). The Dictatorship of the Victim. *Les Kurbas National Center for the Study of the Humanities*, Almanac, 11/10, 104-116. Retrieved from <http://www.kurbas.org.ua/projects/almanah11/10.pdf>
- Yates, F. A. (2011). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. ISBN 978-0710023384

Ethical Challenges and Prospects for the Philosophy of Artificial Intelligence in the XXI century

UDC: 141:004.8

DOI: <https://doi.org/10.172540>**Diatlova Iryna¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3063-9772>, irena518@ukr.net**Patlaichuk Oksana²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1448-3360>, oksana.patlaichuk@nuos.edu.ua**Stupak Olga²**Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0001-7846-1489>, stupako428@gmail.com¹ *Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University (Kharkiv, Ukraine)*² *Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Mykolaiv, Ukraine)*

Abstract.

The rapid development of artificial intelligence in the twenty-first century has raised complex philosophical and ethical questions for society. Technological progress is already changing the economy, science, medicine, and social communications, but along with new opportunities, it also creates serious social challenges. In particular, the issues of machine autonomy, responsibility for their decisions, algorithmic bias, and the impact of AI on traditional notions of consciousness and moral choice remain controversial, which is why this study is relevant.

We aim to analyze the philosophical and ethical aspects of the development of artificial intelligence, identify the main challenges associated with its implementation, and assess the prospects for further development of AI in the twenty-first century.

The study results showed that ethical dilemmas related to artificial intelligence go beyond technical issues and affect fundamental aspects of human existence that require comprehensive understanding and critical analysis. Despite the risks, AI has significant potential to improve lives: from automating routine processes to developing personalized medicine and combating climate change. However, uncontrolled implementation of the technology can lead to new threats, including loss of control over autonomous systems, mass unemployment, and ethical conflicts related to the use of AI in the military.

The conclusions emphasize that the philosophy of artificial intelligence is a tool for understanding how technology can change our society. It also forms the basic principles that should govern the use of AI to avoid ethical and moral problems. The challenges we face today relate not only to technical aspects, but also to important humanistic questions about how and for what purpose we want to use these technologies. At the same time, it is important to remember that although AI can improve our lives, it needs strict control and reasonable restrictions to ensure that human dignity, freedom, and security are not compromised.

Keywords: artificial intelligence, ethics, autonomy, philosophy of technology, AI regulation, the future of technology, social challenges

Етичні виклики та перспективи філософії штучного інтелекту у XXI столітті

Дятлова Ірина¹, Патлайчук Оксана², Ступак Ольга²¹*Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (Харків, Україна)*²*Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)*

Анотація.

Стрімкий розвиток штучного інтелекту у XXI столітті поставив перед суспільством складні філософські та етичні питання. Технологічний прогрес уже змінює економіку, науку, медицину та соціальні комунікації, проте разом із новими можливостями створює й серйозні суспільні виклики. Зокрема, дискусійними залишаються питання автономності машин, відповідальності за їхні рішення, алгоритмічної упередженості та впливу ШІ на традиційні уявлення про свідомість і моральний вибір, що й зумовили актуальність дослідження.

Маємо на меті проаналізувати філософські та етичні аспекти розвитку штучного інтелекту, визначити основні виклики, пов'язані з його впровадженням, а також оцінити перспективи подальшого розвитку ШІ у XXI столітті.

Результати дослідження показали, що етичні дилеми, пов'язані зі штучним інтелектом, виходять за межі технічних питань і зачіпають фундаментальні аспекти людського існування, що вимагають всебічного осмислення та критичного аналізу. Попри ризики, ШІ має значний потенціал для покращення життя: від автоматизації рутинних процесів до розвитку персоналізованої медицини та боротьби зі змінами клімату. Проте неконтрольоване впровадження технологій може спричинити нові загрози, зокрема втрату контролю над автономними системами, масове безробіття та етичні конфлікти, пов'язані з використанням ШІ у військовій сфері.

У висновках підкреслюється, що філософія штучного інтелекту є інструментом для розуміння того, як технології можуть змінити наше суспільство. Вона також формує базові принципи, які мали б регулювати використання ШІ, щоб уникнути етичних і моральних проблем. Виклики, з якими ми стикаємося сьогодні, стосуються не тільки технічних аспектів, але й важливих гуманістичних питань про те, як і з якою метою ми хочемо використовувати ці технології. Водночас важливо пам'ятати, що хоча ШІ і здатен покращити наше життя, однак потребує суворого контролю і розумних обмежень, аби не зашкодити людській гідності, свободі та безпеці.

Ключові слова: штучний інтелект, етика, автономність, філософія технологій, регулювання ШІ, майбутнє технологій, суспільні виклики

Стаття надійшла / Article arrived: 23.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.04.25

Вступ.

Сучасний світ інформаційних технологій, що розвивається шаленими темпами, дивує і робить буденними речі, які ще декілька років тому здавалися недосяжними. Мова про штучний інтелект, без якого значна частина населення планети вже не уявляє свого життя. З теоретичної точки зору ШІ – «це галузь інформатики, що зосереджена на створенні розумних машин або систем, які здатні виконувати завдання, що зазвичай вимагають людського інтелекту. Системи штучного інтелекту розробляються для навчання на власному досвіді, виявлення закономірностей та прийняття рішень на основі вхідних даних. На практиці – під ШІ можна розуміти інтелектуальні гаджети, механізми та програмні рішення. Важливо зазначити, що штучний інтелект не лише автоматизує рутинні завдання, але й береться за виконання складних аналітичних функцій, приймає бізнесові рішення, допомагає в медицині, науці, фінансах, транспорті тощо, а його позитивний вплив на різноманітні аспекти людської життєдіяльності стає дедалі помітнішим.

Разом із ним, однак, виникає й ціла низка питань, пов'язаних з очевидними загрозами, які несе за собою тотальне використання «розумних машин». Річ у тому, що здатність ШІ майже миттєво аналізувати великі масиви даних, самостійно приймати рішення та виконувати завдання, що раніше вимагали людського втручання, ставить перед суспільством нові виклики. Проблема автономії штучного інтелекту, моральної відповідальності за його дії, можливості створення свідомих машин, соціальних наслідків автоматизації, загрози порушення приватності, безпеки та прав людини набувають дедалі більшої ваги. У цьому контексті філософський аналіз ШІ є необхідним і надзвичайно актуальним, бо дозволяє осмислити етичні, епістемологічні та онтологічні аспекти взаємодії людини та технології, визначити межі та можливості машинного інтелекту, а також передбачити його вплив на культуру, суспільство та саму природу людської свідомості.

У процесі дослідження філософських та етичних аспектів штучного інтелекту використано такі методи: аналіз джерельної бази (вивчення наукових праць, статей та філософських концепцій, що стосуються проблеми ШІ, його етичних викликів та перспектив розвитку), порівняльні (зіставлення різних підходів до оцінки впливу ШІ на суспільство, мораль і право, аналіз позицій гуманістичних та техноцентричних парадигм), системний підхід (розгляд штучного інтелекту як складного феномену, що інтегрується у соціальну, економічну та культурну сфери, виявлення його багатовимірного впливу) герменевтичний (інтерпретація філософських текстів і дискусій про свідомість, автономію та відповідальність у контексті розвитку штучного інтелекту) прогностичний аналіз (оцінка можливих сценаріїв розвитку технологій

ШІ, їхніх потенційних ризиків та етичних викликів у майбутньому) тощо.

Застосування цих методів дозволяє комплексно дослідити проблему та сформулювати обґрунтовані висновки щодо майбутнього штучного інтелекту в етичному та філософському вимірі.

Аналіз попередніх публікацій.

Штучний інтелект є одним із ключових феноменів сучасної науки й техніки, що змінює уявлення про мислення, автономію та етику в технологічному просторі. Історія дослідження його філософії почалася ще у 1950 році, коли британський математик Алан Тюрінг, «знаменитий зламувач німецьких шифрів під час Другої світової війни, якого заслужено вважають одним із батьків IT і AI» (Huxley), запропонував протестувати електронно-обчислювальну машину, щоб виявити її спроможність думати як людина. Він змодельовав спілкування «людини», «комп'ютерної програми» та «судді», ізолюючи учасників один від одного. За принципом питання / відповідь суддя мав визначити, з ким спілкується, а його неправильний вибір означав би, що машина пройшла тестування, тобто – може думати. Таку точку зору пізніше спростував американський філософ Джон Серль, у 1980 році оприлюднивши теорію «Китайської кімнати», у якій припустив, що машина може симулювати розум і маніпулювати поняттями, яких насправді не розуміє, їй під силу змодельувати людське мислення за допомогою чітких алгоритмів.

Дослідження Серля стали знаковими для вивчення філософії штучного інтелекту та нейронауки, після них дискусія про свідомість та інтенціональність (властивість свідомості бути спрямованою на деякий об'єкт, за філософією феноменологізму Едмунда Гуссерля) штучного інтелекту набула нового виміру і змісила вчених звернулися до проблеми семантики, свідомого досвіду та меж обчислювального підходу до мислення. Як стверджує О. Мороз, «на зламі століть у зв'язку зі стрімким розвитком синергійно взаємодіючих наукомістких супертехнологій питання «чиможемашинамислити?» особливо актуалізувалось, набуваючи вкрай гострого характеру. Саме завдяки цьому прогнозуються радикальні зміни у сфері комп'ютерних технологій. Очікується, зокрема, що синергізм супертехнологій має привести не тільки до створення ШІ (еквівалентного за «інтелектуальним» потенціалом людському інтелекту), але й «штучного суперінтелекту» (ШСІ) чи просто «суперінтелекту» – ШІ надлюдського рівня» (Bostrom, с. 26). Про це йдеться, скажімо, в дослідженні «Скільки до суперінтелекту?» філософа і директора Інституту майбутнього людства Оксфордського університету Ніка Бострома, зосередженому на ризиках, пов'язаних із розвитком штучного інтелекту, та на концепції «суперінтелекту».

Серед сучасних українських дослідників філософії штучного інтелекту доцільно назвати О.

Добровольську, В. Штанько, О. Комар, І. Бичка, О. Пархомчук, С. Довгань, В. Ніконенка, В. Додонову, І. Курпатово, О. Мороз, А. Шевченко, Р. Вербову тощо, в наукових працях яких з'ясовується вплив штучного інтелекту на глобальну політику та міжнародні відносини, розглядаються перспективи та етичні аспекти використання штучного інтелекту в освіті, тлумачаться філософські аспекти ШІ та його вплив на сучасне суспільство тощо.

Метою запропонованого нами дослідження є аналіз філософських та етичних аспектів розвитку штучного інтелекту, визначення основних викликів, пов'язаних із його впровадженням, а також оцінка перспектив подальшого розвитку ШІ у XXI столітті. Для досягнення поставленої мети вважаємо за необхідне вирішення таких основних завдань: дослідити історичні та філософські засади штучного інтелекту, проаналізувати основні етичні дилеми, пов'язані із застосуванням ШІ, визначити ризики та можливості його використання у різних сферах життя, оцінити перспективи розвитку та регулювання ШІ у майбутньому.

Результати.

Активний розгляд поняття філософії штучного інтелекту виник не сам по собі, а був спровокований цілою низкою об'єктивних чинників, серед яких експоненційний розвиток технологій у другій половині XX століття прийнято вважати першочерговим. Маємо на увазі прискорене зростання технологічних досягнень, яке характеризується приростом обчислювальної потужності, зменшенням вартості технологій і підвищенням швидкості їх впровадження. Нагадаємо, що ще у 1965 році «закон Мура» (одного із засновників компанії Intel) встановив, що кількість транзисторів на кристалі мікросхеми буде подвоюватися кожні 18–24 місяці, тому ріст комп'ютерних можливостей відбуватиметься дуже швидко, а швидкий розвиток біотехнологій, генетики та космічних технологій заклав фундамент для сучасної цифрової епохи, в якій штучний інтелект почуває себе напрочуд впевнено.

Філософія ШІ – це міждисциплінарна галузь, яка досліджує концептуальні та методологічні основи штучного інтелекту, його вплив на людське мислення, суспільство та етику. Вона об'єднує знання з різних сфер науки та мислення і формується за допомогою метафізики (досліджує природу свідомості, особистості та самосвідомості ШІ), епістемології (аналізує, чи може ШІ мати справжнє знання та як воно відрізняється від людського), етики (вивчає моральні аспекти створення та використання ШІ, такі як відповідальність, справедливість, безпека), знань із галузі комп'ютерної науки та інженерії (кібернетики та інформатики), психології, соціології, юриспруденції та лінгвістики (моделювання природної мови для спілкування між ШІ та людиною). Таким чином, філософія ШІ – це

точка перетину гуманітарних і технічних наук, що дозволяє комплексно осмислювати роль і можливості штучного інтелекту.

Суть філософії ШІ можна звести до кількох основних аспектів:

– онтологічного, що вивчає природу буття, представлення та сутності речей, а в контексті штучного інтелекту з'ясовує, чи може він бути суб'єктом, чи залишається лише інструментом? Він – складна обчислювальна система, чи щось більше? Чи здатні алгоритми породити справжню свідомість, чи лише імітують її? Чи можна вважати ШІ особистістю? Наразі немає однозначних відповідей на ключові питання онтології штучного інтелекту, хоча різні філософські та наукові підходи намагаються прояснити і по-своєму інтерпретувати ті чи інші погляди. З точки зору так званого редукціоністського підходу, свідомість штучного інтелекту може бути описана через механізми обробки інформації. Дуалістичний підхід трактує її як щось більше, ніж просто обчислення і переконує, що вона не може виникнути в машині. Гіпотеза сильного ШІ Джона Серля показує, що машина має здатність імітувати розуміння тощо. Онтологічні роздуми подібного ґатунку важливі не лише для теоретичної філософії, а й для майбутнього людства, яке «приречене» взаємодіяти з новими технологіями;

– епістемологічного, що досліджує природу, джерела та межі знань і цікавиться тим, чи може ШІ мати справжнє знання і які він має межі пізнання? Джон Маккарті, Рей Курцвейл стверджують, що ШІ може досягнути знання, якщо досягне рівня людини. Але теорія «Китайської кімнати» нівелює їх істину і віддає перевагу імітації, а не творчості;

– метафізичного, який вивчає фундаментальні питання про природу реальності та свідомість. У контексті ШІ метафізичний аспект намагається прояснити, що означає бути розумною істотою? Чи може штучний інтелект мати справжню суб'єктивність та особистість? Чи він є частиною природного світу, чи чимось принципово новим? Бачимо фундаментальні питання про природу розуму, реальності та теорії. І хоч сьогодні ШІ залишається лише інструментом, розвиток технологій може змінити ці прояви, поставивши перед людьми нові виклики щодо розуміння свідомості та буття;

– етичний аспект філософії штучного інтелекту досліджує моральні питання, пов'язані з розробкою, використанням і впливом ШІ на суспільство. Людство цікавить, чи несе ШІ моральну відповідальність за свої вчинки? Або хто відповідатиме за помилки або шкоду, завдану ШІ? І хоч ми розуміємо, що

поки що за рішення ШІ відповідає людина, адже ШІ – це інструмент без власної волі, однак розвиток автономних систем дуже швидко змусить нас переглянути це твердження.

Етичні засади штучного інтелекту – це складний

набір питань, пов'язаних із відповідальністю, справедливістю та загрозами, спричиненими стрімким розвитком технологій. Сьогодні перед людством стоїть чи не найважчий виклик – створити етичні рамки використання ШІ, які б захищали людей від можливих ризиків і зловживань. Етичні дилеми, пов'язані з застосуванням штучного інтелекту, виникають у різних сферах суспільного життя, повністю підвладних ШІ. Ключові питання стосуються упередженості, конфіденційності, відповідальності та соціальних наслідків автоматизації (ШІ та відповідальність):

- Упередженість алгоритмів. Оскільки ШІ навчається на історичних даних, він може відтворювати і навіть підсилювати соціальні стереотипи. Наприклад, у 2018 році алгоритм рекрутингової системи Amazon дискримінував жінок, віддаючи перевагу чоловікам у процесі відбору кандидатів (Amazon відмовився). Це підкреслює необхідність розробки механізмів контролю за нейтральністю ШІ.

- Приватність і безпека даних. ШІ аналізує величезні масиви персональної інформації і створює ризики порушення конфіденційності. Наприклад, скандал із Cambridge Analytica показав, як алгоритми можуть використовувати персональні дані без згоди користувачів для впливу на політичні вибори (Cambridge Analytica).

- Автономні системи та відповідальність. «Юридично визначено, що відповідальність лежить на розробниках за принципом продуктової відповідальності. Якщо виявлено, що шкода викликана через дефекти у продукті, саме розробник є відповідальним. Важливо зрозуміти, що використання штучного інтелекту також тягне за собою права, обов'язки та відповідальність. Але через недосконалість закону саме у питаннях пов'язаних з використанням ШІ багато питань залишаються без відповідей та вирішуються за аналогією з іншими подібними правовідносинами» (ШІ та відповідальність). Саме тому ще й досі немає відповіді, хто несе хто несе відповідальність, наприклад, за дії бойових дронів – оператор, розробник чи сама система? Така ж дилема, коли автопілот в автомобілях Tesla потрапляє у ДТП: «Власники автомобілів Tesla часто намагаються перекласти відповідальність на компанію під час аварій, коли вони використовували систему Автопілот. Тобто вони намагаються перекласти відповідальність за шкоду спричинену діями ШІ на власне розробників цього ШІ (у даному випадку автопілота)».

- Етичні аспекти автоматизації праці. Масове впровадження ШІ може призвести до втрати робочих місць, особливо в рутинних професіях. Наприклад, автоматизовані каси в супермаркетах витісняють працівників і породжують нові соціально-економічні виклики. Таким чином, розвиток ШІ потребує не

лише технічного вдосконалення, а й чітких етичних регуляцій, які допоможуть знизити потенційні ризики. Автоматизація за допомогою ШІ може загострити проблему економічної нерівності, адже компанії, які володіють передовими технологіями, можуть отримати значні переваги над іншими. Використання ШІ для фальсифікації наукових даних або створення підроблених зображень ставить під загрозу достовірність досліджень.

Розширення автономних систем (наприклад, бойових роботів) може поставити під загрозу глобальну безпеку, а концентрація влади в руках компаній чи урядів, що використовують ШІ, може призвести до порушення демократії, а збір даних про людей з допомогою ШІ може призвести до порушення приватності та зловживання інформацією. Важливо забезпечити, щоб ШІ не приводив до дискримінації, упередження або порушення прав людини, особливо в контексті використання алгоритмів для прийняття важливих рішень (наприклад, у судочинстві або при наданні кредитів).

Практичний аспект філософії штучного інтелекту проявляється в дослідженні того, як ШІ впливає на реальний світ, розглядає етичні, правові та соціальні питання тощо. В такому контексті доцільно говорити про перспективи використання ШІ в реальних сферах людської життєдіяльності у XXI столітті, серед яких:

- медицина – ШІ діагностує хвороби, створює індивідуальні плани лікування, автоматизує медичні процедури, керує роботами-хірургами тощо. Штучний інтелект вже сьогодні використовується для моделювання біологічних процесів, розробки нових ліків, діагностики хвороб на ранніх стадіях. У майбутньому можливе створення персоналізованої медицини, де лікування буде підбиратися на основі генетичного профілю пацієнта.

- фінанси – використовується для автоматизованого трейдингу, як ідентифікатор, виявляє шахрайства, прогнозує фінансові ризики тощо; використання ШІ в бізнесі може значно підвищити продуктивність праці, а також суттєво знизити витрати підприємства.

- транспорт – автономні автомобілі, дрони та інші транспортні засоби, що вибирають ШІ для навігації та прийняття рішень і можуть зменшити кількість аварій на автошляхах та підвищити ефективність транспорту.

- освіта – ШІ може персоналізувати навчальний процес, створюючи індивідуальні програми для учнів і студентів. Алгоритми можуть адаптувати навчальні програми під кожного учня, створювати персоналізовані курси та допомагати у вивченні складних тем. У сфері мистецтва та літератури ШІ стає інструментом для генерації музики, текстів та візуальних образів.

- соціальна сфера та побут – змінитися може не лише робоче середовище, а й повсюдне життя.

Наприклад, розумні будинки, помічники на основі ШІ вже зараз допомагають людям у побутових справах.

Однією з найбільш амбітних перспектив є створення гібридних систем «людина–ШІ», які можуть розширити когнітивні та фізичні можливості людини. Це може відкрити шлях до нових форм взаємодії між людиною та машиною. Таким чином, перспективи ШІ у XXI столітті є надзвичайно широкими, охоплюючи як позитивні зміни, так і серйозні виклики. Головне завдання людства – знайти баланс між технологічним прогресом і етичними нормами, щоб використання ШІ сприяло розвитку суспільства без загрози його фундаментальним цінностям.

Як бачимо, практичний аспект філософії ШІ ставить акцент на реальному впливі технологій на суспільство, їхніх можливостях та дослідженнях. Він спрямований на те, щоб зрозуміти, як ШІ можна застосувати на користь людству, не порушуючи соціальних та етичних норм. Тому важливо не лише розвивати технології, а й продумувати законодавчі, етичні та соціальні рамки їх застосування.

Висновки.

Філософія штучного інтелекту у XXI столітті стоїть на перетині етичних викликів і технологічних перспектив. ШІ не лише трансформує економіку, науку та повсякденне життя, а й змушує людство переосмислювати фундаментальні поняття свідомості, свободи волі та моральної відповідальності. Сьогодні штучний інтелект став одним із найважливіших феноменів, що впливає на всі сфери людського життя – від економіки та медицини до освіти, мистецтва та військової справи. Його розвиток породжує нові можливості, але водночас висуває серйозні етичні виклики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Блозова, Л. (2016). Штучний інтелект: філософсько-антропологічний погляд. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 4, 4-10.
- Воронкова, В., Нікітенко, В., Кивлюк, О. (2024). Філософія штучного інтелекту у контексті викликів, можливостей та змін. У V. Shpak, S. Tabachnikov. *Modern innovative strategies in education and science: collective monograph* California: GS Publishing Services, 90-103. Відновлено з https://www.eo.kiev.ua/resources/arhivMonographs/Mono-modernInnovation/mono_2024_119.pdf
- Грицевич, Ю. В. (2023). Філософія штучного інтелекту: Алан Тюрінг. Академічна доброчесність, відкрита наука та штучний інтелект: як створити доброчесне освітнє середовище: збірник есе програми підвищення кваліфікації. Львів – Торунь: Liha-Pres, 126-131.
- Довгаль, С., Бутурліна, О., & Тухтарова, Т. (2020). Філософські проблеми трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 23(1-2), 40-48. <https://doi.org/10.15421/172012>
- Мороз, О. Я. (2014). Штучний інтелект versus природний інтелект? (майбутнє людини в контексті викликів інтелектуальних супертехнологій). *Політологічний вісник*, 72, 18-35.
- Смінк, В. (2023). Три стадії штучного інтелекту: чи може він знищити людство? Відновлено з <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65728291>
- Шевченко, А. (2023). *Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні*: монографія. Київ: ППШІ.
- ШІ та відповідальність: хто заплатить за помилки машин. Відновлено з <https://hackyourmom.com/yurydychna-kiberbezpeka/shi-ta-vidpovidalnist-hto-zaplatyt-za-pomyly-mashyn/>
- Що таке штучний інтелект (ШІ)? (2023). Retrieved from <https://thetransmitted.com/adlucem/shho-take-shtuchnij-intelekt-shi/>
- Amazon відмовився від AI-рекрутера через дискримінацію жінок : <https://happymonday.ua/amazon-v-dl-96dmovivsja-v-dl-96d-ai-rekrutera-cherez-diskrim-dl-96nac-dl-96ju-zh-dl-96nok>
- Bostrom N. *How long before Superintelligence?* Retrieved from <https://nickbostrom.com/superintelligence>
- Cambridge Analytica, компанія в центрі скандалу з Facebook, закривається Відновлено з <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43980978>

- Huxley. (2025). Надінтелект замість святого духа: у філософії історії з'явився новий герой. (2025).. *Альманах про філософію, мистецтво та науку* Відновлено з <https://huxley.media/nadintelekt-zamist-svjatogo-duha-u-filosofii-istorii-z-javivsja-novij-geroj/>
- Searle, J. (1980). *The Chinese Room*. Retrieved from <https://rintintin.colorado.edu/~vancecd/phil201/Searle.pdf>

REFERENCES

- AI and responsibility: who will pay for machine errors. Retrieved from <https://hackyourmom.com/yurydychna-kiberbezpeka/shi-ta-vidpovidalnist-hto-zaplatyt-za-pomylky-mashyn/>
- Amazon abandoned AI recruiter due to discrimination against women. Retrieved from <https://happy monday.ua/amazon-v-d1-96dmovivsja-v-d1-96d-ai-rekrutera-cherez-diskrim-d1-96nac-d1-96ju-zh-d1-96nok>
- Blozwa, L. (2016). Artificial intelligence: philosophical and anthropological view. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*, 4, 4-10.
- Bostrom N. How long before Superintelligence? Retrieved from <https://nickbostrom.com/superintelligence>
- Cambridge Analytica, the company at the center of the Facebook scandal, is closing Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-43980978>
- Dovgal, S., Buturlina, O., & Tukhtarova, T. (2020). Philosophical problems of transformation of media space under the influence of digital technologies. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 23(1-2), 40-48. <https://doi.org/10.15421/172012>
- Hrytsevyh, Y. V. (2023). Philosophy of artificial intelligence: Alan Turing. Academic integrity, open science and artificial intelligence: how to create a virtuous educational environment: a collection of essays of the advanced training program. Lviv - Torun: Liha-Pres, 126-131.
- Moroz, O. Y. (2014). Artificial Intelligence versus Natural Intelligence (Human Future in the Context of Challenges of Intellectual Supertechnologies). *Political Science Bulletin*, 72, 18-35.
- Searle, J. (1980). *The Chinese Room*. Retrieved from <https://rintintin.colorado.edu/~vancecd/phil201/Searle.pdf>
- Shevchenko, A. (2023). *Strategy for the development of artificial intelligence in Ukraine: a monograph*. Kyiv: IISS.
- Smink, V. (2023). *Three stages of artificial intelligence: can it destroy humanity?* Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-65728291>
- Superintelligence instead of the holy spirit: a new hero in the philosophy of history. Huxley. *Almanac of Philosophy, Art and Science*. Retrieved from <https://huxley.media/nadintelekt-zamist-svjatogo-duha-u-filosofii-istorii-z-javivsja-novij-geroj/>
- Voronkova, V., Nikitenko, V., Kivliuk, O. (2024). Philosophy of artificial intelligence in the context of challenges, opportunities and changes. IN V. Shpak, S. Tabachnikov. *Modern innovative strategies in education and science: collective monograph* California: GS Publishing Services, 90-103. Retrieved from https://www.eo.kiev.ua/resources/arhivMonographs/Mono-moderInovation/mono_2024_119.pdf
- What is artificial intelligence (AI)? (2023). Retrieved from <https://thetransmitted.com/adlucem/shho-take-shtuchnij-intelekt-shi/>

Dialectic of the Cinematic Image: Philosophical Understanding of Cinema Art

UDC: 130.2:791.3

DOI: <https://doi.org/10.172541>**Kundenko Yana**Ph.D, Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3252-1949>**Zinchina Oleksandra**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-4680-857X>*O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Cinema as an art form occupies a central place in contemporary culture, synthesizing the expressive means of various artistic forms and shaping new modes of aesthetic and philosophical comprehension of reality. In the context of global transformations in media and culture, the study of cinema through the lens of philosophical dialectics is particularly significant, as it enables the revelation of its ontological and aesthetic specificity. Thus, the philosophical analysis of cinema is relevant for systematizing theoretical approaches and defining its place within the humanities.

Objective. The article aims to philosophically conceptualize cinema as a synthetic art form that dialectically sublates (aufhebt) previous artistic forms, thereby forming a new aesthetic reality. The study employs Hegel's concept of Aufhebung to analyze the contradictions between the form and content of the cinematic image and to define cinema as a universal modification of art.

Results. It has been revealed that cinema represents the culmination of the dialectical development of art, as it synthesizes elements of architecture, sculpture, painting, music, poetry, and theater, transforming them into a new spatio-temporal form. It has been established that the cinematic image functions as a dynamic interplay of content (symbolic narratives, cultural codes) and form (montage, rhythm, frame composition), generating aesthetic tension and opening space for interpretation. It has been clarified that Hegel's notion of Aufhebung allows cinema to be interpreted as a sublated form that not only integrates but also sublimates previous arts, creating a new ontological reality. The specificity of cinematic conventionality has been characterized, reflecting the symbolic, classical, and romantic stages of art through close-ups, montage, and perspective. The influence of technological and worldview changes on the formation of cinema as an art of movement, uniting the sensory givenness of nature and the speculative reality of human consciousness, has been evaluated.

Conclusions. Cinema emerges as a philosophically sublated form of art that integrates the materiality, plasticity, dynamics, and inwardness of previous artistic forms, forming a new aesthetic truth. It has been established that the contradiction between the form and content of the cinematic image is the source of its artistic energy. The necessity of metanarrative systematization of film studies in Ukraine to overcome the fragmentation of humanities research has been noted. Cinema, as a universal modification of art, aligns with the worldview of modernity and postmodernity, opening new perspectives for philosophical analysis.

Keywords: cinema, dialectics, Aufhebung, cinematic image, synthetic form, aesthetics, philosophy of cinema, montage, spatio-temporal organization, Hegelian aesthetics

Діалектика кінообразу: філософське осмислення кіномистецтва

Кунденко Яна, Зінчина Олександра*Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова (Харків, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Кінематограф як мистецтво займає центральне місце в сучасній культурі, синтезуючи виражальні засоби різних мистецьких форм і формуючи нові способи естетичного та філософського осмислення реальності. У контексті глобальних трансформацій медіа та культури дослідження кіномистецтва через призму філософської діалектики набуває особливої значущості, оскільки дозволяє розкрити його онтологічну та естетичну специфіку. Отже, філософський аналіз кіно є актуальним для систематизації теоретичних підходів і визначення його місця в гуманітарних студіях. Метою статті є філософське осмислення кіномистецтва як синтетичної форми мистецтва, що діалектично знімає попередні мистецькі форми, формуючи нову естетичну реальність. У дослідженні застосовано гегелівську концепцію Aufhebung для аналізу суперечностей між формою та змістом кінообразу, а також для визначення кіно як універсальної модифікації мистецтва.

Результати. Виявлено, що кіномистецтво є кульмінацією діалектичного розвитку мистецтва, адже синтезує елементи архітектури, скульптури, живопису, музики, поезії та театру, трансформуючи їх у нову просторово-часову форму. Встановлено, що кінообраз виступає динамічною взаємодією змісту (символічні наративи, культурні коди) та форми (монтаж, ритміка, композиція кадру), що породжує естетичну напругу та відкриває простір для інтерпретації. З'ясовано, що гегелівське поняття Aufhebung дозволяє інтерпретувати кіно як зняту форму, яка не лише поєднує, а й сублімує попередні мистецтва, створюючи нову онтологічну реальність. Охарактеризовано специфіку кінематографічної умовності, яка відображає символічний, класичний і романтичний етапи мистецтва через великий план, монтаж і ракурс. Оцінено вплив технологічних і світоглядних змін на формування кіно як мистецтва руху, що об'єднує почуттєву даність природи та умоглядну реальність людської свідомості.

Висновки. Кіномистецтво постає як філософськи знята форма мистецтва, що поєднує матеріальність, пластичність, динаміку та внутрішність попередніх мистецьких форм, утворюючи нову естетичну істину. Встановлено, що суперечність між формою та змістом кінообразу є джерелом його художньої енергії. Констатовано необхідність метанаративного систематизування кінознавчих досліджень в Україні для подолання фрагментарності гуманітарних студій. Кіно як універсальна модифікація мистецтва відповідає світовідчуттю модерності та постмодерності, відкриваючи нові перспективи для філософського аналізу.

Ключові слова: кіномистецтво, діалектика, Aufhebung, кінообраз, синтетична форма, естетика, філософія кіно, монтаж, просторово-часова організація, гегелівська естетика

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.25

Вступ.

Кінематограф як мистецтво є відносно молодим феноменом у культурному просторі, проте за свою коротку історію він набув статусу одного з найвпливовіших засобів художнього мислення сучасності. Його специфіка полягає в здатності синтезувати риси та виражальні засоби різних мистецьких форм – від театру до живопису, від літератури до музики, створюючи при цьому власну унікальну систему знаків і смислів. Цей синтез потребує філософського осмислення як вияв діалектики форми та змісту в структурі кінообразу.

Кінематограф з часів свого виникнення не вважався видом мистецтва або частиною «високої культури», що створює духовну основу людини і суспільства.

Однак розуміння кіно як найважливішої синтетичної форми сучасного мистецтва, що є його змістовним узагальненням, підтверджується існуванням авторського і незалежного напрямку в кіномистецтві, який створює шедеври, що змінюють суспільну і особистісну свідомість, формує «людину маси» та еліту, створює ідеології – тоталітарні та ліберальні. У цьому контексті важливо осмислити кінематограф через діалектику «зняття» (*Aufhebung*), яку розробив Гегель (Hegel, 2018), як такий, що заперечує окремі форми мистецтва, але одночасно зберігає їх зміст і підносить їх у новій цілісності – кіномистецтві. Саме ця сублімація визначає кіно не як механічну суму, а як якісно новий рівень естетичного буття.

Розгляд проблеми існування кіно на межі естетичного та повсякденного, різних видів та історичних форм мистецтва із застосуванням гегелівської діалектики є метою даної роботи. Досягнення цієї мети передбачає визначення кіно як особливого виду мистецтва, що створює нову віртуальну реальність і гіпертекст життя сучасної людини. Такий підхід спирається на гегелівське поняття *Aufhebung*, яке передбачає не лише заперечення попередніх форм, але й їх збереження та піднесення в новій якості. У кіномистецтві це зняття відбувається як філософське самоперевернення мистецтва – не просто нова форма, а момент істини у її часо-просторовій динаміці.

Методологія ґрунтується на методі історичного і логічного, на діалектичному та системному підходах, що синтезують основні напрацювання в галузі філософії та естетики та спрямовують на розуміння сенсу мистецтва у визначеності його практичної реалізації як кінообразу.

Науковою новизною є обґрунтування специфіки синтетичної форми мистецтва – кіно – через визначення суперечностей змісту та форми кінообразу, філософське визначення кіномистецтва як діалектичної, «знятої» (*aufgehoben*) форми попередніх мистецтв, що не просто їх синтезує, а сублімує:

заперечує, зберігає та підносить, утворюючи новий рівень естетичного досвіду.

Аналіз попередніх публікацій. Усебічне вивчення кіно в різних напрямках гуманітарного знання становить концепції та твердження різного рівня узагальнення, Філософія кіно досліджує кіно як мистецтво, його естетичні, етичні, онтологічні та соціокультурні аспекти, а також взаємозв'язок із людським досвідом і суспільними процесами. Як окремий напрям вона почала формуватися на початку XX століття разом з розвитком самого кінематографу та набуття ним статусу визнаного виду мистецтва. Ранні теоретики, такі як Р. Арнхейм (Arnheim, 1957), З. Кракауер (Kracauer, 1960) і А. Базен (Bazin, 1958–1962), заклали підґрунтя онтологічної кінотеорії, яка осмислювала кіно як посередника, що поєднує реальність і уяву. У другій половині XX століття філософія кіномистецтва збагатилася завдяки екзистенціалізму, семіотиці (К. Метц (Metz, 1971), Р. Барт (Barthes, 1963; Barthes, 1975; Barthes, 1977) Ж. Мітрі (Mitry, 1987), фройдомарксизму (Ж. Лакан (Lacan, 1999) та феноменології (М. Мерло-Понті (Merleau-Ponty, 2003)). Філософія кіно Ж. Дельоза (Deleuze, 1983; Deleuze, 1985) стала новаторським підходом до аналізу кінематографу через призму філософських концепцій. Дельоз розглядає кіно не лише як мистецтво чи наратив, а як спосіб мислення, що створює нові образи реальності, часу та руху. Його підхід ґрунтується на ідеях А. Бергсона, Ф. Ніцше та семіотики Ч. Пірса, але адаптований до унікальних можливостей кінематографу. Ці підходи розширили розуміння кіно як тексту, що формує культурні наративи, гендерні репрезентації та тілесний досвід.

Сьогодні у сфері української кінознавчої думки відомі доробки О. Безручко (2017), Л. Брюховецької (2011), В. Войтенка (2023), І. Зубавіної (2006), О. Кирилової (2018), О. Мусієнко (2009), Скуратівського (1997), С. Тримбача (2020) та ін. Крім того, кіномистецтво є предметом безпосереднього дослідження таких наук, як соціологія – для дослідження кінематографу як соціального інституту, функціонування кіно у соціумі, потреб суспільства у кіномистецтві тощо; психології – для вивчення взаємозв'язків кіномистецтва і психічних феноменів свідомості людини; культурології – для інтерпретації кіно як феномена культури тощо. Але характеристика кінообразу як мистецької форми не має цілісного визначення.

Водночас неможливо створити естетичну теорію кіномистецтва шляхом простого підсумовування, механічного поєднання численних концепцій. Для її побудови необхідно філософське узагальнення тих знань про кіно, які мають соціогуманітарні та технічні науки, що створюють емпіричну та теоретичну базу філософського визначення кіномистецтва.

Результати.

Розгляд кінематографу як окремого виду мистецтва

вимагає співвідношення його з визначенням мистецтва в цілому й аналіз його особливих модифікацій. Згідно з класичним тлумаченням, мистецтво є першим щаблем узагальнюючого розумного пізнання, де загальний закон, що поєднує буття й мислення, подається в почуттєвій формі як реальність витвору мистецтва. Ця специфічна очевидність естетичної форми загального припускає єдність внутрішнього змісту, втіленого у відповідну образну форму. Як зміст виступає виявлена в пізнанні людини сутність реальності, що має необхідний і дійсний характер і припускає єдність протилежностей. Зовнішня форма є гармонією, суперечливим поєднанням виразних засобів (ліній, фарб, звуків, слів), властивих даному виду мистецтва, що складаються в цілісний естетичний ідеал, художній образ, що зображує прекрасне. Форма твору мистецтва є зовнішньою реалізацією змісту і тому відповідає йому, однак не в змозі відбити його повноту, як і будь-яке явище не відбиває повноти сутності. Це породжує відображення змісту в інших формах, тобто створення нових шедеврів, що розкривають багатство духовної складової світу. На відміну від поняття художній образ містить не визначення, а зображення сутності реальності, є метафорою, що розкриває таємницю, яка лежить за межами почуттєвої даності. Ось чому образ умовний та алегоричний.

Протилежністю прекрасного, що реалізувало себе в почуттєво даній формі ідеалу, є «потворне» як відсутність цілісності образу після творення – через суб'єктивну невизначеність самого змісту і недовершеність форми – або їх повна розбіжність.

Реальністю твору мистецтва, що має духовний характер, є щось не тільки прекрасне, але й «піднесене», що піднімає (возвеличує) як творця, так і тих, що споглядають. Протилежним «піднесеному» є «низинне», що має безпосередній характер як у реальності життя, так й у свідомості людини. Приниженою відчуває себе безпосередня свідомість у присутності шедевра, що не залишає її байдужою і тому змушує вдосконалюватися.

Подолання безпосередності свого Я, виявлення в собі об'єктивного й загального є явище не тільки прекрасне й піднесене, але й трагічне, на відміну від протилежного – комічного, пов'язаного з акцентом на свою власну значимість і велич. «Прекрасне» і «потворне», «піднесене» і «низинне», «трагічне» і «комічне» становлять класичний категоріальний простір естетичного мислення, що розкриває змістовне наповнення художнього образу, який є естетичним об'єктом.

Провідним елементом у мистецтві є творча суб'єктивність – взаємодія автора, глядача й критика, що створюють об'єктивну реальність загального в художньому творі. Творчість автора полягає в перенесенні свого духовного світу в сферу реального, почуттєво відчутного, але

одночасно має загальний характер. Глядач виступає протилежністю авторові, бо виявляє сховану в реальності твору загальну суть, тому є співавтором і творцем прекрасного. Призначення дослідника – визначити міру об'єктивності в діяльності автора й глядача. У філософському узагальненні він визначає ступінь розкриття прекрасного або потворного в реальності даного твору, тому що основною метою й призначенням мистецтва, а також пов'язаної з ним естетичної свідомості, є виявлення загального в почуттєво даній образній формі.

Характеризуючи один з видів мистецтва, зокрема, кінематограф, необхідно звернутися до основ класифікації мистецтва за видами. Виходячи з визначення мистецтва як реалізованої в почуттєвій формі загальної духовної основи світобудови, істинним буде розподіл, що ґрунтується на щаблі розвитку змістовної складової, тобто уявлення про загальне і відмінність виразних засобів, що дозволяють передати даний зміст. При цьому необхідно врахувати нерозривний зв'язок логічного змісту й історичного становлення у видовій розмаїтості мистецтва. Три основні модифікації – символічне, класичне й романтичне мистецтво – відповідають трьом основним світоглядним формам, що відбивають поняття про загальне.

Перша модифікація – символічне мистецтво – історично відповідає мистецтву Давнього Сходу, художньо представлене образом єгипетського сфінкса. Щодо змістовного наповнення, то йому властива невизначеність у розумінні загального, уявлення про яке присутнє у світогляді. З боку форми – пошуки символічного вираження, здатного художньо передати цю невизначеність змісту. Виходячи із цього, зазначимо, що символічному мистецтву властива абстрактність у співвідношенні символу і його значення, туманність і таємнича багатозначність образів. Слід відзначити, що символічне мистецтво індивідуалізується в архітектурі, що є найбільш безпосередньою особливою формою мистецтва в цілому. Вона використовує «важкий» природний матеріал відповідно правильності й симетричності його конфігурації. Розвиток світогляду в розумінні загального дає можливість вирішити протиріччя символічного мистецтва, яке одночасно виступає його специфікацією. У наступні періоди розвитку мистецтва відбувається конкретизація формально відповідних один одному змісту й форми, символу й значення, зберігаючи при цьому в мистецтві символічність образу й архітектуру як особливий вид.

Друга модифікація – класичне мистецтво, що відповідає античній культурі, яка образно визначена Гегелем як мистецтво «прекрасної індивідуальності» (Hegel, 2018). Естетичне уявлення про загальне досягає найбільш розвиненої форми, відбиваючись як у релігійних, так й у філософських поглядах. Загальний зміст у процесі свого визначення знаходить

адекватний символ – реальність тіла людини у своєму спокійному й гідному спогляданні сягаючої божественної гармонії й безсмертя. Основними рисами мистецтва цього періоду є антропоморфізм, індивідуалізм і пластичність. Класичне за змістом, таке мистецтво знаходить своє зовнішнє вираження в скульптурі, що відокремилася від архітектури, пов'язаної з символічним періодом. Невизначеність і природна важкість архітектурних форм Давнього Сходу змінюється зовнішньою пропорційністю й гармонією людського тіла як колиски прекрасного й вишуканого. Світоглядною основою образів, відбитих у скульптурі, є міфологія. Театр, що припускає драматичну дію, виникає як подолання статичності – основного протиріччя класичного мистецтва.

Вирішення протиріччя класичного етапу відбувається в романтичному мистецтві, що історично співпадає із Середньовіччям і культурою Нового часу. У цей період «виявляється» і досліджується джерело руху й життя – душа як специфічна реальність, метаморфози якої стають змістом творів романтичного мистецтва. Для втілення даного змісту необхідні специфічні виразні засоби, які утворюють видову особливість живопису, музики й поезії. За допомогою кольорів, фактури, світлотіні, перспективи й композиції живопис показує видимість, очевидність безпосередніх переживань. На відміну від живопису, музика йде від просторового зображення до «часової» тональності рухів душі, застосовуючи для цього такі засоби виразності як темп, такт, ритм, співзвуччя, мелодія. Значеннєве навантаження просторово-часового континуума «ідеальної» реальності душі передає поезія за допомогою слова, що має описовий характер і не представляє самостійного значення. Залежно від змісту твору поезія поділяється на епос, присвячений історичним, епохальним подіям; лірику, зосереджену винятково на інтимних переживаннях людини, й драму як зображення конфлікту людини і його соціального оточення. Драма є перехідним моментом до істотно іншої історико-логічної форми мистецтва, що має основою синтез попередніх форм і представлена як театр.

Театр, зберігаючи протиріччя романтичного мистецтва в цілому, зосереджений на суб'єктивних переживаннях людини, що є істотним моментом у світобудові, однак відділені від процесів, що відбуваються у навколишній об'єктивній реальності.

Такий розвиток мистецтва від архітектури до театру можна розглядати як діалектичний рух, де кожна наступна форма знімає попередню: долає її обмеження, зберігає її зміст і переводить у нову якість. Кінематограф – це кульмінація цієї діалектичної спіралі, в якій мистецтво досягає рефлексивної самосвідомості, стаючи здатним показати не лише реальність, а й саму структуру її зображення.

Філософське підґрунтя цієї концепції можна побачити в естетичній системі Гегеля, який у

«Лекціях з естетики» стверджував: «У мистецтві дух ще відчуває себе обмеженим у зовнішній формі, яку йому доводиться приймати, але ця форма – необхідна сходинка у самопізнанні» (Hegel, 1835). Кінематограф, у цьому сенсі, є «четвертою» стадією – де не лише зміст мистецтва, а й сам процес його створення й сприйняття стає об'єктом осмислення. Це і є *Aufhebung* – мистецтво, яке знімає межу між буттям, мисленням і формою.

Це розуміння перегукується з критичною теорією Теодора Адорно, який вважав, що форма в мистецтві є кристалізованим виявом суспільної істини (Adorno, 1970). Монтаж, великий план, контрастність кадру – це не просто техніка, а естетична діалектика між суб'єктом і об'єктом, ідеологією і дійсністю.

У цьому ж річищі мислення Вальтер Бенямін зауважив, що там, де зникає аура, виникає новий тип сприйняття – відсторонений, колективний, повторюваний (Benjamin, 1961). Кіно як «знята» форма ліквідує дистанцію між мистецтвом і глядачем, але не знищує мистецтво – воно змінює його умови. Саме в цьому полягає гегелівський момент зняття: заперечення традиційної аури – і водночас її нове втілення у динаміці, ракурсі, погляді камери.

Нарешті, Жиль Дельоз у працях «Кіно 1: Образ-рух» та «Кіно 2: Образ-час» стверджує, що кіно не зображує рух – воно є самим рухом, онтологією в дії (Deleuze, 1983; Deleuze 1985). Це відповідає гегелівській логіці зняття – рух як форма духу, що самоусвідомлюється через сприйняття. Кіно «знімає» статичність мистецтва, вводячи поняття події, монтажної істини, світової мови рухомих образів.

Отже, відзначимо, що реалістичні тенденції, які поступово нарастають в мистецтві, свідчать про необхідність узагальнити дві протилежні складові світу, зображувані у творах мистецтва: почуттєву даність природи й умоглядну реальність людської душі, показати їхню постійну взаємодію й дійсність. Це стає змістовним наповненням й особливістю сучасного мистецтва, початок якого історично віднесений до кінця XIX–початку XX ст. Складність змісту вимагає не тільки взаємодії всіх класичних форм й особливих видів мистецтва, але й максимального розвитку його синтетичної модифікації – театру, а також сприяє виникненню узагальнюючої форми – кінематографа. На відміну від театру, що поєднує й використовує виразні засоби різних модифікацій і спирається, перш за все, на слово, кіно синтезує попередні форми і виробляє свої специфічні засоби виразності, що мають узагальнений характер. Таким чином, з виникненням кінематографа як найбільш розвиненої форми мистецтва вочевидь виявляє свою суть. Тому дослідження кіно дозволяє визначити поняття мистецтва в цілому, а також його розвиток в особливих формах.

Зміст сучасного мистецтва – це максимально розвинене філософське розуміння про загальне як про

поняття, що постійно розвивається і об'єднує буття та мислення. Для передачі такого складного уявлення про суть світобудови необхідний весь комплекс виразних засобів мистецтва і міць науково-технічного забезпечення, що постійно вдосконалюється. Це дає можливість відображати рухливість дійсності в її об'єктивності, що стає метою кінематографа як найбільш молодого й одночасно максимально розвиненого виду мистецтва. Виникнення нової модифікації не припиняє існування в сучасному мистецтві класичних видів і форм, які реалізують новий зміст, крім того, перебувають у постійній взаємодії й збагачуються тими засобами виразності, які властиві кіно.

Дослідження кіно як особливої форми мистецтва вимагає розгляду його змістовного наповнення й тих виразних засобів, які дозволяють реалізувати даний зміст. У зв'язку із цим необхідно відзначити, що кіно як узагальнююча модифікація мистецтва спирається на максимально розвинене в релігійному уявленні й визначене в філософському узагальненні розуміння істини як поняття, що розвивається і поєднує буття й мислення, реальність і сутність.

У почуттєвій формі таке розуміння загального подається в зображенні дійсності, що постійно змінюється і виявляє власну сутність і таким чином досягає об'єктивності. Тематична спрямованість кіно пов'язана із зображенням руху в його основних формах, що етимологічно зафіксовано у назві: «кінематограф» із грецького – «опис руху». У творах даного виду мистецтва реальність предметів, що постійно змінюється, взаємодіє з емоційним фоном і оцінкою людини. Основою їх взаємодії є розвиток думки як специфічного виду руху, його максимальної форми.

Зображення руху як цілі мистецтва взагалі та його особливих видів зокрема визначається суттю самого мистецтва й стає очевидним у сучасному мистецтві, де «рухливими» стають раніше «статичні» й «просторові» архітектурні споруди, скульптури, мальовничі полотна, а ті види мистецтва, що опираються на рух часу і припускають зображення переживань людини, знаходять зримі форми – відеокліпи; комікси; монтаж; зовнішній рух та атракціони в театрі. Можливість зафіксувати рух у реальності твору мистецтва з'явилася не стільки у зв'язку з розвитком технічного забезпечення цього процесу (всі складові були розроблені раніше), але, насамперед, було пов'язане зі зміною у світогляді, що включає не тільки уявлення про загальне як про поняття, що розвивається, але й про простір і час – протилежні складові руху, через призму якого сучасна людина розглядає світ у цілому, а також його окремі моменти.

Кінематограф визначається як мистецтво часу у формах простору, а кінообраз виступає синтезом простору й часу в зображенні процесуальності

дійсності. Враховуючи уявлення про простір і час як форми, властиві чуттєвості людини, стає очевидним, що зображення на екрані є реальністю свідомості людини, що зв'язує сприйняті почуттями предмети в єдності простору, який згодом змінюється у напрямку виявлення постійного й істотного. «Об'єktiv» кінокамери «знімає» як у прямому, кінематографічному, так й у філософському змісті безпосередність почуттєво даної реальності. При цьому виявляється й зображується глибина її суті, очевидна у свідомості суб'єкта, об'єktivний характер здобуває як зображувана дійсність, так і свідомість кінооператора, що її знімає.

Відносно цього, кіно – спадкоємець фотографії, що виникла як результат реалістичних прагнень образотворчих видів мистецтва, але в той же час не має натуралістичного характеру і відбиває погляд фотографа, що виявив щось істотне з побаченого в «подвійній» (негатив і позитив), відповідно сутності природи, формі. Кінематограф об'єднав ці протилежності, сховані в реальності й показав процес переходу негатива в позитив, тобто виявлення схованої в реальності суті за допомогою створення специфічного кінематографічного простору й часу. Цей просторово-часовий континуум – «ідеальна реальність» свідомості людини, втілена в гранично реалістичні образи природи й соціуму. Тому кінематограф позбавлений властивих класичним видам мистецтва умовностей, тобто тих «умов», які дають нам можливість споглядати сутність. Кінозображення гранично «безумовне» – реалістичне, єдиною умовою є те, що надане для сприйняття – це сама суть і умовність.

Зображення рухливості дійсності, що має об'єktivний характер, дало можливість увести нову «діючу особу» – природу. Крім того, змінилася позиція людини: основний персонаж в класичному мистецтві, що присутній у центрі уваги, діє в контексті природної або соціальної реальності й нарівні з нею. В кіно «знімається» властива театру гіпертрофована зосередженість людини на своїй персоні, переборюється її суб'єktivність і стає очевидним об'єktivне призначення – у своїй свідомості виявити сутність реальності. Людина й предметно-речове середовище виступають «полюсами» драматичного конфлікту, що лежить в основі кінообразу. Кінематограф трансформує театральну дію в дійсність кінофільму, виступаючи гідним спадкоємцем драматичного оповідання й театральної вистави. Стає очевидним, що конфлікт як єдність і боротьба протилежностей за значенням, що є основою класичної драми, необхідний при зображенні реальності руху, надає їй мету й необхідність. Конкретизуються лише учасники й «місце» – сфера духу й боротьба почуттів, які властиві людині. Вони здобувають об'єktivний «розмах», який має гранично реалістичні обриси і включає у себе природні форми.

Крім того, якщо драматичний твір і театральна вистава спираються на слово як основний виразний засіб, то кіно використовує пластику тіла й міміку особи, вираз очей і малюнок поведінки.

Рухливість реальних форм в кіномистецтві «вдихнула» життя у фотографічне зображення, «насичене» копіюванням того, чого немає в дійсності: статичного стану реальності, яка не відбиває її глибини, що виявляється в русі. Динаміка почуттів і думки людини, вписана в контекст реальності, що змінюється, «об'єктивує» граничну суб'єктивність драматичної дії.

Розвиненість змісту кіномистецтва задає узагальнюючий характер виразних засобів, що виступають синтезом художніх можливостей класичних різновидів мистецтва. Відбувається визначення необхідної сутності й вирішення внутрішніх протиріч у зображенні дійсності.

Кінообраз не є ні суто образотворчим, ні виключно наративним явищем. Його структура постає як динамічна взаємодія змістової глибини та формальної організації. Зміст фільму, окрім очевидного сюжетного рівня, охоплює символічні наративи, візуальні метафори, культурні коди, алюзії, психологічні імплікації. У свою чергу, форма кіно – це система монтажу, ритміки, композиції кадру, світлотіньових ефектів, акустичного супроводу, тобто всього, що створює аудіовізуальну тканину твору.

Суперечність між цими рівнями полягає в тому, що зміст у кінематографі завжди є опосередкованим, «перекладеним» через візуально-часову форму. Саме ця суперечність і є джерелом художньої енергії фільму, його естетичної напруги та відкритості до інтерпретації. Кіно не лише показує, а й змушує бачити, осмислювати і переосмислювати.

У специфіці кінематографічної умовності знаходить себе символічний етап мистецтва: зображувана в кіно реальність життя є символом такої. Для її показу кінорежисер виявляє ті елементи й сполучення, які символізують схований в ній істотний зміст. Завдяки цьому кіно набуває монументальності, що притаманна архітектурі й скульптурі символічного періоду, виявляючи собою міфологічну реальність, де є присутнім свій Олімп – Голівуд, населений пантеоном богів-кінозірок, чие життя є легендою й сказанням, невідокремленими від створюваної на екрані кіноказки.

Кіноробить очевидним основу класичного періоду в мистецтві: рух тіла й душі людини є каталізатором у динаміці різних, реальних форм дійсності. Пластика актора в кіно – це розвиток статичного образу давньогрецької «прекрасної індивідуальності», тому що в малюнку своєї волі він виявляє не тільки власні психологічні безодні, але й сутність зображуваної у фільмі реальності, що має дійсний характер.

Епоха романтичного мистецтва знаходить у кінематографі своє відбиття у специфічному

художньому й звуковому оформленні переживань «прекрасної індивідуальності», що у міжособистісних відносинах розкриває глибину зображуваного. Здійснилися заповітні мрії: художника – оживити картину, композитора й письменника – візуалізувати музику й слово.

Однак виразні засоби нового мистецтва не є сумою художніх прийомів попередніх форм мистецтва, а є узагальненням, що містить суттєве, яке визначає принцип умовності в мистецтві в цілому: великий план, монтаж і ракурс. Це дає можливість прекрасному втілитися в кінообразі у виділеній великим планом, змонтованій та поданій під певним ракурсом «ідеальній реальності» соціуму.

Монтаж – це естетична основа й архітектоніка фільму, що визначає його змістовну лінію й художнє оформлення. Великий план дає можливість виявити те, що є сутнісною і сполучною основою у зримій тривалості кінематографічної реальності. Ракурс є специфічною точкою зору й перспективою, що дозволяє виявити настрій реальності, що знімається; це образотворчий синтез суб'єктивного й об'єктивного в кіно.

Необхідно відзначити, що в попередніх формах мистецтва специфічні засоби виразності, властиві кіно, присутні як основа існування й розвитку. Образ, виведений у будь-якій особливій естетичній формі, виділяється великим планом і з певної точки зору, «монтується» з ліній і площин – в архітектурі й скульптурі; фарб і світлотіні – у живописі; звуків і тональності – у музиці, слів та образів – у поезії й театрі. Змістовною складовою будь-якої образної форми є сутність реальності, істина, до визначення якої прагне не тільки мистецтво, але й наука, релігія, філософія.

Висновки.

Філософське осмислення мистецтва виявляє у кінематографі типову для синтетичних форм властивість: не лише поєднувати, але й трансформувати елементи попередніх мистецтв. У цьому сенсі кіномистецтво постає як модифікована та знята (в гегелівському сенсі) єдність живопису, музики, літератури, театру, архітектури.

На відміну від традиційних мистецтв, що здебільшого належать до однієї з категорій простору або часу, кінематограф володіє властивістю просторово-часової організації образу. Він не лише фіксує подію, а створює нову реальність, яка існує в динаміці – у часі монтажу, ритму, темпоритму кадру, у глядацькому сприйнятті. Таким чином, кіно втілює можливість тотального художнього досвіду, в якому об'єднуються споглядання, емоція, розповідь і філософське осмислення.

Обґрунтовуючи специфіку кіно як синтетичної форми мистецтва через визначення суперечностей змісту та форми кінообразу нами концептуалізовано філософське визначення кіномистецтва як найбільш

розвиненої модифікації мистецтва, що в знятому вигляді містить всі його визначені форми та види. Таким чином, кіномистецтво постає не лише як новітня форма естетичного вираження, а як філософськи знята (*aufgehoben*) форма мистецтва, що поєднує матеріальність архітектури, пластичність скульптури, динаміку музики, внутрішність поезії та театральну дійовість, утворюючи нову форму естетичної істини – зриму, часо-просторову, діалектичну. Констатовано очевидність суперечності в наочному існуванні кіномистецтва зі станом дослідження в гуманітарних студіях на теренах України як основи для подальшого розвитку, що потребує не тільки наративного опису, а

й метанаративного систематизування (універсального філософського визначення). Кіно як синтетична форма мистецтва не лише поєднує риси інших видів мистецтва, але й виходить за межі кожного з них, утворюючи нову художню цілісність. Його філософська специфіка виявляється у діалектичній єдності форми й змісту, у здатності знімати (сублімативно долати) попередні форми мистецтва та втілювати їх у новій естетичній якості. У цьому сенсі кіномистецтво може бути інтерпретоване як вища, універсальна модифікація мистецтва, що адекватно відповідає світовідчуттю доби модерності та постмодерності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Безручко, О. В. (2017). *Формування кінематографічної школи в Україні: монографія*. Київ: Видав. центр КНУКіМ.
- Брюховецька, Л. І. (2011). *Кіномистецтво: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* К.: Логос.
- Войтенко, В. (Ред.). (2023). *У KINO-KOЛI*. Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Центр європ. гуманітар. дослідж., Центр дослідж. історії і культури східноєвроп. єврейства. Київ: Дух і Літера.
- Зубавіна, І. Б. (2006). *Екранна культура: засоби моделювання художньої реальності (час і простір у кінематографі)*. К: Інтертехнологія.
- Кирилова, О. О. (2018). Філософія кіно, метод моделювання та проблема декадентського кінотвору. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 1, 17-23.
- Мерло-Понті, М. (2003). *Видиме й невидиме: 3 робочими нотатками*. Пер. з фр. Є. Марічев; упоряд., авт. передмови та післямови К. Лефор. Київ: Видавничий дім КМ «Академія»
- Мусієнко, О. С. (2009) *Українське кіно: тексти і контексти*. Вінниця: Глобус-Прес.
- Скуратівський, В. (1997). *Екранні мистецтва в соціокультурних процесах ХХ століття*: Генеза. Структура. Функція: У 2 т. К: КМІЦ «Поезія»
- Тримбач, С. (2020). *Кіно, народжене Україною. Ілюстрована історія*. Київ: Техніка.
- Adorno, T. W. (1970). *Ästhetische Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Arnheim, R. (1954). *Art and visual perception: a psychology of the creative eye*. University of California Press.
- Arnheim, R. (1957). *Film as Art*. University of California Press. Berkeley, Los Angeles, London
- Barthes, R. (1963). Sur le cinéma (avec M. Delahaye et J. Rivette). In *Œuvres complètes, Livres, textes, entretiens (1942–1980)*. Paris: Seuil, pp. 255–266.
- Barthes, R. (1975). En sortant du cinema [Leaving the Movie Theater]. *Communications*, no. 23, pp. 104–107.
- Barthes, Roland (1977). The third meaning. Research notes on some Eisenstein stills.
- Barthes, Roland. Image. Music. Text (essays, selected and translated by Stephen Heath). *Fontana Press*, pp. 52–68.
- Bazin, A. (1958–1962). *Qu'est-ce que le cinéma?* Paris: Éditions du Cerf.
- Benjamin, W. (1961). *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Original work published 1936).
- Deleuze, G. (1983). *Cinéma 1: L'image-mouvement*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Deleuze, G. (1985). *Cinéma 2: L'image-temps*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Kracauer, S. (1960) *Theory of film: the redemption of physical reality*. New York: Oxford University Press.
- Lacan, J. (1999) *Les écrits techniques de Freud: Séminaire 1953–1954*. Paris
- Metz, Christian (1971). *Langage et Cinéma*. Paris: Larousse.
- Mitry, J. (1987) *La Sémiologie en question: Language et cinéma*. Paris, Cerf.
- Sandkaulen, B. (Ed.). (2018). *G. W. F. Hegel: Vorlesungen über die Ästhetik*. De Gruyter.

REFERENCES

- Adorno, T. W. (1970). *Ästhetische Theorie*. Suhrkamp.
- Arnheim, R. (1954). *Art and visual perception: A psychology of the creative eye*. University of California Press.
- Arnheim, R. (1957). *Film as art*. University of California Press.
- Barthes, R. (1963). Sur le cinéma (avec M. Delahaye et J. Rivette). In *Œuvres complètes, livres, textes, entretiens (1942–1980)* (pp. 255–266). Seuil.
- Barthes, R. (1975). En sortant du cinéma [Leaving the movie theater]. *Communications*, 23, 104–107. Retrieved from <https://doi.org/10.3406/comm.1975.1356>
- Barthes, R. (1977). The third meaning: Research notes on some Eisenstein stills. In *Image, music, text* (S. Heath, Trans., pp. 52–68). Fontana Press.
- Bazin, A. (1958–1962). *Qu'est-ce que le cinéma?* Éditions du Cerf.
- Benjamin, W. (1961). *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*. Suhrkamp. (Original work published 1936)
- Bezrychko, O. V. (2017). *Formuvannia kinematohrafichnoi shkoly v Ukraini: Monohrafiia*. Vydavnychiy tsentr KNUKіM.
- Briuhovetska, L. I. (2011). *Kinomystetstvo: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Logos.

- Deleuze, G. (1983). *Cinéma 1: L'image-mouvement*. Les Éditions de Minuit.
- Deleuze, G. (1985). *Cinéma 2: L'image-temps*. Les Éditions de Minuit.
- Kyrylova, O. O. (2018). Filosofiia kino, metod modeliuвання ta problema dekadentskoho kinotvoru. Naukovi zapysky NaUKMA. *Istoriia i teoriia kultury*, 1, 17-23. <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2018.1.17-23>
- Kracauer, S. (1960). *Theory of film: The redemption of physical reality*. Oxford University Press.
- Lacan, J. (1999). *Les écrits techniques de Freud: Séminaire 1953–1954*. Seuil.
- Merleau-Ponty, M. (2003). *Vydyme y nevydyme: Z robochymy notatkamy* (Ye. Marychev, Trans.; K. Lefort, Ed.). Vydavnychi dim KM «Akademiia».
- Metz, C. (1971). *Langage et cinéma*. Larousse.
- Mitry, J. (1987). *La sémiologie en question: Language et cinéma*. Cerf.
- Musienko, O. S. (2009). *Ukrainske kino: Teksty i konteksty*. Globus-Pres.
- Sandkaulen, B. (Ed.). (2018). *G. W. F. Hegel: Vorlesungen über die Ästhetik*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783050087610>
- Skurativskiy, V. (1997). *Ekranni mystetstva v sotsiokulturnykh protsesakh XX stolittia: Geneza, struktura, funktsiia* (Vols. 1–2). KMTS «Poeziia».
- Trymbach, S. (2020). *Kino, narodzhene Ukrainoiu: Iliustrovana istoriia*. Tekhnika.
- Voitenco, V. (Ed.). (2023). *U KINO-KOLI*. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia», Tsentr yevropeiskyykh humanitarnykh doslidzhen, Tsentr doslidzhen istorii i kultury skhidnoievropeiskoho yevreistva. Dukh i Litera.
- Zubavina, I. B. (2006). *Ekranna kultura: Zasoby modeliuвання khudozhnoi realnosti* (chas i prostir u kinematohrafi). Intertekhnolohiia.

Philosophical Aspects of Collective Memory: Historical Trauma and Rethinking the Past

UDC: 101:122/129+159,942+93/94

DOI: <https://doi.org/10.172542>Semenenko Anzhelika¹Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-3989-2152>, semlika71@gmail.comKulyk Vitalii²Senior Lecturer, <https://orcid.org/0009-00050562-2233>, kulykv2011@gmail.comTsykhuliak Ivan³Ph.D., Assoc. Prof. <https://orcid.org/0000-0002-8931-5951>, tsykhuliak@gmail.com¹ National Academy of Fine Arts and Architecture (Kyiv, Ukraine)² Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)³ "Interregional Academy of Personnel Management" Zhytomyr Institute (Zhytomyr, Ukraine)

Abstract.

The article examines the traumatic experience of the past and its rethinking from the perspective of forming collective memory for consolidating the community around historical trauma, which should become an impetus for catharsis and development.

Relevance. Due to the need to rethink historical traumas and their impact on the formation of collective memory as one of the aspects of the axiology of the community and the importance of overcoming the challenges formed as a result of genocides and traumatic experiences in general. The purpose of the study is to identify effective strategies for rethinking the past in order to consolidate the community that has experienced a traumatic experience that has affected collective memory.

Results. Study demonstrates interdisciplinary approaches to the study of collective memory, the impact of historical traumas on the community, and the rethinking of history through philosophical-anthropological and philosophical-culturological approaches to understanding traumatic experience. Attention to the past of various communities has been increased by both modern socio-political transformations of the world and globalization processes, as well as the complex historical experience of the 20th century, which left a mark in memory as a century of ideologies, genocides, and world wars. Rethinking the past, overcoming historical traumas, and forming new meanings and identities require consideration of philosophical aspects. Historical traumas, especially those deeply rooted in the collective consciousness, affect the axiological orientations and ontological foundations of society. Therefore, the analysis of the philosophical aspects of collective memory through the prism of historical traumas allows us to reveal the mechanisms of formation and changes in collective identity, in particular, through the prism of the psychological consequences of historical traumas.

Conclusions. Emphasize the importance of studying collective memory, historical traumas, and rethinking history through the prism of interdisciplinary approaches and methodologies. It is found that interdisciplinary approaches help to characterize the phenomenon of historical trauma and its impact on identity, subsequent generations of the community, self-representation, axiological and ontological aspects of society's activities from different points of view. The diversity of scientific visions on the problem of historical trauma, collective memory is characterized, in particular on the examples of the Holodomor, the Holocaust, the deportation of the Crimean Tatars. The accidental nature of certain events is indicated, which should be useful in rethinking the impact of historical traumas on the community.

Keywords: axiology, accidentality, genetics, identity, historical trauma, collective memory, ontology, philosophical anthropology

Філософські аспекти колективної пам'яті: історична травма та переосмислення минулого

Семенико Анжеліка¹, Кулик Віталій², Цихуляк Іван³¹Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (Київ, Україна)²Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана (Київ, Україна)³"Міжрегіональна Академія управління персоналом" Житомирський інститут (Житомир, Україна)

Анотація.

У статті досліджено травматичний досвід минулого та його переосмислення з точки зору формування колективної пам'яті для консолідації спільноти навколо історичної травми, що має стати поштовхом для катарсису та розвитку.

Актуальність. Зумовлена потребою в переосмисленні історичних травм та їх впливу на формування колективної пам'яті як одного з аспектів аксіології спільноти та важливості долати виклики, сформовані в результаті геноцидів та загалом травматичного досвіду. Мета дослідження – виявити ефективні стратегії переосмислення минулого задля консолідації спільноти, що пережила травматичний досвід, який вплинув на колективну пам'ять.

Результати. Демонструють міждисциплінарні підходи до вивчення колективної пам'яті, вплив історичних травм на спільноту та переосмислення історії через філософсько-антропологічні та філософсько-культурологічні підходи до осмислення травматичного досвіду. Увагу до минулого різних спільнот посилили як сучасні суспільно-політичні трансформації світу й глобалізаційні процеси, так і складний історичний досвід ХХ ст., що залишило у пам'яті слід як століття ідеологій, геноцидів та світових війн. Переосмислення минулого, подолання історичних травм та формування нових сенсів та ідентичностей вимагають розгляду філософських аспектів. Історичні травми, особливо глибоко вкорінені у колективну свідомість, впливають на аксіологічні орієнтири та онтологічні засади суспільства. Тому аналіз філософських аспектів колективної пам'яті через призму історичних травм дозволяє розкрити механізми формування та змін колективної ідентичності, зокрема, крізь призму психологічних наслідків історичних травм.

Висновки. Підкреслюють важливість вивчення колективної пам'яті, історичних травм та переосмислення історії крізь призму міждисциплінарних підходів та методології. З'ясовано, що міждисциплінарні підходи допомагають з різних точок зору охарактеризувати феномен історичної травми та її вплив на ідентичність, наступні покоління спільноти, само-/репрезентацію, аксіологічні та онтологічні аспекти діяльності суспільства. Охарактеризовано різноманіття наукових візій на проблему історичної травми, колективної пам'яті, зокрема на прикладах Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар. Вказано на акцидентальність тих чи інших подій, що має стати у нагоді при переосмисленні впливу історичних травм на спільноту.

Ключові слова: аксіологія, акцидентальність, генетика, ідентичність, історична травма, колективна пам'ять, онтологія, філософська антропологія

Стаття надійшла / Article arrived: 25.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 18.04.25

Вступ.

Сучасні суспільно-політичні трансформації, що охопили світ, особливо під впливом глобалізаційних процесів, стали суттєвим поштовхом до зацікавлення своїм минулим різними спільнотами. За словами Киридон А., «меморативна дія, спрямована на набуття відчуття часу й образів, призводить у рух значну кількість смислових координат/ліній, формуючи гетеротопії [гетеротопії у даному контексті – смислові простори пам'яті – Авт.], задіюючи феноменологію тілесного досвіду, занурюючи людину в середовище мимовільних спогадів, що збуджують уяву» (Киридон, 2016, с. 8).

Процеси переосмислення минулого, подолання історичних травм та формування нових сенсів й ідентичностей вимагають й розгляду філософських аспектів даної проблематики. Адже історичні травми, особливо за умов глибокого вкорінення у колективну свідомість, безпосередньо впливають на аксіологічні орієнтири та онтологічні засади суспільства. Тому увага до філософських аспектів колективної пам'яті крізь призму історичних травм та переосмислення минулого дозволяють розкрити механізми формування й змін колективної ідентичності та зрозуміти, яка роль у цьому належить історичним травмам і їхньому трансгенераційному впливу.

В умовах сучасних викликів (війни, епідемії, зміни клімату, соціальна нестабільність) спостерігаємо зростання уваги до історичних травм та переосмислення минулого саме з точки зору їхнього впливу на теперішнє й можливі впливи на майбутнє спільноти, як на конструкт, що впливав на колонізаційні процеси, тоталітарні режими, культурне придушення та гноблення у різних частинах світу. Психологічні складові дають підстави для універсального реагування на історичну травму та зцілення від неї шляхом «проживання» минулого, його всебічного компаративного аналізу. Порівняння різних травматичних досвідів, загалом організованих форм насилля, допомагає як сформулювати спільні риси, так і виокремити відмінні для пошуку ефективної стратегії переосмислення минулого для конкретної спільноти.

Аналіз попередніх публікацій.

Вже стали класикою праці, присвячені вивченню проблем пам'яті у контексті історичного розвитку та філософського осмислення впливу історичного минулого на формування ідентичності, системи цінностей, традицій, ідеалів тощо. Зокрема, значну дослідницьку увагу привертала проблема травматичного досвіду та його впливу на наступні покоління й загалом життя спільноти. Філософ Гальбвакс М. визначив колективну пам'ять як своєрідну соціальну рамку, яка є рухливою та охоплює просторо-часові та соціальні уявлення. Колективна пам'ять є значущою для соціальної, культурної, історичної ідентифікації та самоідентифікації

спільноти, а також для індивідуальної пам'яті, яка формується під впливом заданих соціальних рамок, тобто «переважна більшість спогадів, які людина вважає персональними, насправді уможливленні наявністю «соціальних рамок»: для дитини – це судження й оцінки дорослих, для зрілих людей – культурний і політичний контекст, який виникає завдяки комунікації й, зокрема, «читанню газет», чи впливу ЗМІ загалом. Саме завдяки «соціальним рамкам» людина отримує контекст, своєрідне тло для запам'ятовування навіть суто приватних подій. І ті ж такі «соціальні рамки» – це також критерії для оцінювання подій із приватного життя» (Євсєєв, 2014, с. 348).

Серед класичних праць дослідження пам'яті відзначимо напрацювання Ассман А., Коннертона П., Нора П., Рікера П. Науковці вивчали процеси запам'ятовування, забування, інтерпретації спогадів та їх вплив на суспільно-політичні процеси, на вибудовування ідентичності, формування меморіального ландшафту (Ассман, 2012; Коннертон, 2004; Нора, 2014; Рікер, 2005).

Масштабним дослідженням природи геноцидів є праця Джонса А. «Геноцид. Вступ до глобальної історії». Автор розкриває суть геноцидів як одного із найстрашніших бичів людства і водночас нашим історичним спадком (Джонс, 2020). Вплив травматичного досвіду на людей і суспільство, а також шляхи зцілення (з використанням досвіду ветеранів війни у В'єтнамі) вивчав Колк ван дер Б., психіатр та письменник (Колк, 2022).

Лофтус Е. свої наукові дослідження скеровує на вивчення пам'яті та пізнання. Вона зосереджується на пластичності пам'яті, впливі зовнішніх чинників на спогади, зокрема, на можливості навіяти чи конструювати спогади, а також феномені витісненої пам'яті, особливо про травматичні події (Loftus, 1992). Філософ Тейлор Ч. розмірковував над онтологічними витоками ідентичності та яким чином цінності впливають на її формування. Зокрема, він розглядав історичні події та культурні цінності як такі, що мають вплив на наше розуміння себе та інших спільнот (Тейлор, 2005).

Мислитель Андерсон Б. вивчав націю як єдність мовну, культурну, історичну та базовану на об'єднавчих ідентичностях (Андерсон, 2001). Теоретичні аспекти вивчення пам'яті та історичних травм з точки зору історії, філософії, психології, соціології, політології, культурології ґрунтовно висвітлені у статті Кісь О., де дослідниця наголосила: «...дослідження колективної травми є особливо складним через його неминучу емоційну забарвленість (то ж «ми ризикуємо почати думати, оперуючи пам'яттю, замість того, щоб думати про пам'ять») та політичне значення (що проявляється у тиску з боку офіційної політики пам'яті)» (Кісь, 2016).

Загалом важливо підкреслити, що дослідники

переважно рефлексують не над минулим як таким, а над його репрезентацією, через його онтологічні та аксіологічні сенси (символи, пам'ятники, історичний дискурс, комеморативні практики тощо) (Іщенко, 2020).

Результати дослідження.

Поняття історичної травми використовують історики, психологи, філософи для позначення емоційного стану людей, причому різних поколінь, які мали спільний травматичний досвід, пам'ять про який переходить від покоління до покоління та впливає на ідентичність, норми поведінки, сприйняття історії, планування майбутнього тощо. Дослідження історичних травм є міждисциплінарним. Як синоніми, використовують терміни «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма», «колоніальна травма». Таке термінологічне розмаїття дозволяє науковцям у межах своїх дослідницьких підходів поглянути на проблему з точки зору історії, філософії, психології, культурології, біології. Також маємо й різноманіття наукових підходів до теоретичного осмислення та обґрунтування таких понять, як «колективна пам'ять», «національна пам'ять», «соціальна пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «суспільна пам'ять», «політика пам'яті», «історична амнезія», «травматичний досвід», «політика забування» (Маклюк, & Бессонова, 2023, с. 273-275).

Історична травма є складним феноменом та належить до колективної травми, яку пережила група людей, об'єднаних ідентичністю, обставинами або належністю до певної спільноти. Така спільнота відчуває, що зазнала впливу жакливної події (війна, епідемія, голод, геноцид, рабство, депортація, стихійне лихо). І ця подія залишила незабутній слід у груповій свідомості, назавжди вплинувши на спогади та змінюючи майбутню ідентичність. Травматичний досвід, який єднає спільноту, може призвести до накопичення психоемоційних ран, які передаються від покоління до покоління. Зазвичай історична травма має містити три компоненти:

- масштабність події, яку пережила група людей;
- спільна ідентичність або приналежність спільноти;
- вплив травми на фізичне і психічне здоров'я наступних поколінь; від міжгенераційної травми вона відрізняється тим, що міжгенераційна травма є конкретним досвідом в родині, але не обов'язково є травмою усієї спільноти (Mohatt, Thompson, Thai, & Tebes, 2014).

Спільноти, що пережили історичну травму, є більш вразливими до проблем із ментальним здоров'ям у наступних поколіннях, а також «реакцією тіла», тобто хвороб фізичних як реакцією на стрес. Постійний цикл травм руйнує як людину, сім'ю, родину, так і усю спільноту та загрожує повноцінній життєдіяльності цілих культур, але «ми не знаємо,

скільки поколінь цей ефект може зберігатися» (Whitbeck, Walls, Johnson, Morrisseau, & McDougall, 2009). Нагадування про історичну травму через економічні важелі впливу на спільноту, національну неповагу, дискримінацію та розмивання культурної ідентичності ще більше посилюють заглиблення спільноти у негативні наслідки пережитого. Однак тут маємо парадоксальну ситуацію. Як приклад, життя корінного населення Америки у резерваціях, за спостереженнями науковців.

«Для корінних народів, яким пощастило не бути повністю виселеними зі своїх рідних територій, резервації/заповідники являють собою залишок «батьківщини». Однак ця «батьківщина» часто займає найменш продуктивну, найменш бажану територію того, що колись було їхньою величезною територією. Як соціальний контекст, застереження/заповідники одночасно є символом того, що було, і представленням того, що сталося. Земля уособлює шановане минуле, але історії деяких резервацій/заповідників наповнені історіями про епідемії, корумпованих урядових агентів, брак їжі та репресії. Просто життя в резерваціях/заповідниках може бути нагадуванням про етнічні чистки, порушені обіцянки, постійне зазіхання на плеємні землі та постійний тиск асиміляції. Водночас резервації/заповідники можуть бути притулком від дискримінації, а земля – символом живої культури. Вони зберігають священні місця та залишаються сховищем культурних знань» (Whitbeck, Walls, Johnson, Morrisseau, & McDougall, 2009).

Американський історик, соціолог і політолог Гросс Я.Т. в одному зі своїх інтерв'ю зазначив: «Якщо подивитись навіть не на часи Другої світової війни, а лише на період мого життя (Гросс народився у 1947 р. – Авт.), то можна побачити достатньо прикладів по всьому світу, як сусіди починали вбивати одне одного, щойно ситуація дозволяла. Або коли їх до цього заохочували недобросовісні політики чи люди зі зброєю. Згадаймо, що відбулося в Руанді. Або в країнах колишньої Югославії під час розпаду держави. Це не якась специфічна риса Другої світової чи Голокосту. Це людська природа, підживлена маніпуляціями, розбурхуванням ненависті та відчуттям безкарності. Найстрашніше, що це може бути хто завгодно: поляки і євреї, хуту і тутсі, серби і хорвати. Будь-хто. Історія свідчить, що люди мають цю жакливу властивість – схильність до насилля. Це не залежить від жодних географічних чи соціальних умов, а вкорінено дуже глибоко в нашій природі» (Платонова, 2021).

Суголосним із ним і дослідник геноцидів Наймарк Н., який вважає, що «геноцид – це частина людської цивілізації від самого її початку» (Бігун, & Зарічняк, 2015). Професор політології Джонс А. також із жалем констатує: «<...> правдою лишається те, що на всіх етапах задокументованої історії людства і майже в усіх частинах світу в той чи інший час відбувалися

геноциди, часто повторювані» (Джонс, 2015, с. 16).

Слова науковців є вкрай актуальними, зважаючи на те, що нині переживає Україна та українці. Адже нас не перестає дивувати жорстокість російських окупантів, але, якщо звернутися до історії, то побачимо там Батуринську трагедію часів Петра I, політику Катерини II стосовно українського козацтва, злочини більшовиків у Києві в січні 1918 р., наступні Голодомори... (Котович, 2023). Загалом, «минуле, сучасне і майбутнє перебувають у постійному русі і взаємовпливі ..., минуле змінює майбуття, але водночас і саме минуле постійно змінюється» (Гриневиц, 2017). Тому всебічне й продумане переосмислення, або «пропрацювання», «подолання минулого» є важливим з точки зору формування майбуття й проживання сьогодення. Оскільки колективна пам'ять часто зосереджена на трагічних, травматичних подіях та явищах, то й переосмислювати необхідно цей досвід з врахуванням психоемоційних складових пам'яті про ці події та явища, а також їхню присутність в житті спільноти у формі комеморацій, меморіальних комплексів, музейних експозицій, офіційної державної політики пам'яті тощо. Окрім того, ставлення спільноти до переосмислення свого минулого впливає із «ментальнісного цивілізаційного вибору нації» та є необхідним «для моделювання свого подальшого шляху, для виховання молодшої генерації суспільства, яка житиме в умовах, коли не існуватимуть залізні завіси тоталітарних країн, не буде двополюсного світу, поділеного між державами вільного світу і країнами «соцтабору» (Гирич, Шаповал, 2010, с. 4).

Історична травма стосується не лише минулого. Йдеться й про все, що відбувається у теперішньому та проєктує майбутнє. Тому переосмислення минулого, як своєрідний катарсис, є необхідною умовою до формування стійкості спільноти, стратегій її розвитку, а подеколи – й виживання. Виміряти вплив минулих подій, яким іноді кілька століть, на перебіг сьогодення, складно, тому варто досліджувати вплив історичної травми на поточну поведінку через аксіологічні та онтологічні складники життя спільноти. Нам також імпонує розуміння історичної травми, запропоноване Огієнком В. на прикладі Голодомору, та опис проявів такої травми: «Історична травма»: процес передавання, зміни, зникнення або перетворення травматичної пам'яті. Історична травма – це пояснювальна модель, в межах якої травматична пам'ять розглядається через призму індивідуальної, колективної та культурної травми. Індивідуальна травма вражає індивідуумів, колективна – групи людей. Під культурною травмою мається на увазі творення та перетворення наративу, дискурсу та комеморативних практик травми.

Вищенаведені виміри історичної травми є взаємопов'язаними та накладаються один на одного. Втім, вони також мають різну сутність та

структуру. Поєднує ж їх травматична пам'ять, яка заповнює їх як вода суміжні посудини. Індивідуальна та колективна травми є психічними процесами, які можуть відбуватися і свідомо, і позасвідомо. Культурна травма розгортається винятково у сфері культури. Оригінальний досвід, емоції, страхи, страждання входять у культурну сферу, стають культурно опосередкованими, та знаходять вияв у кіно, літературі, мистецтві, політиці» (Огієнко, 2018).

Історичні травми порушують фундаментальні цінності, такі як життя, гідність та справедливість. Вони руйнують соціальні зв'язки та підривають довіру до інститутів. Наприклад, Глібовицький Є. в одному зі своїх інтерв'ю наголошує: «Травма настільки поширена (говоримо про травму як комбінацію двох історичних травм – тоталітарної і колоніальної травми в Україні), що неможливо виокремити себе на тлі іншого і побачити різницю» (Травми та страхи українців: Євген Глібовицький, 2021). Тобто, йдеться про те, що травма стала нормою; «в результаті отримуємо збиті мірила нормальності. Наприклад, масштабна недовіра українців до інституцій сприймається як даність. По ній вибудовується нульова система кордонів. В той самий час, коли наслідком травми є власне ця недовіра. Якщо ми не будемо розуміти, що є причиною, що є наслідком, ми в результаті застосуємо не ту терапію». Глібовицький Є. висловив гіпотезу, що після 1991 р., тобто вже в умовах відновлення державної Незалежності України, у свідомості людей не відбулося повноцінного «перезаснування держави» (Травми та страхи українців: Євген Глібовицький, 2021), тому ми успадкували сприйняття держави як потенційно тоталітарної, а, отже – небезпечної для особистості, для її фізичного й ментального здоров'я, благополуччя, добробуту, розвитку, майна та усього, що може мати цінність для людини.

Зміни у такому сприйнятті держави можемо спостерігати вже після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Зокрема, за даними всеукраїнського опитування «Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у період з 29 листопада по 14 грудня 2024 р., «91% опитаних громадян України «дуже пишаються» або «скоріше пишаються» своїм українським громадянством. У 2015 р. таких було 68%, у 2010 р. – 62%, у 2000 р. – 62%» (Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути – всеукраїнське опитування, 2025). Але за результатами соціологічного опитування «Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.)» Центру Разумкова маємо наступну ситуацію:

Довіряють:

ЗСУ (Збройним Силам України) – 91,5 % опитаних;

ДСНС (Державній службі з надзвичайних ситуацій) – 83 %;

волонтерським організаціям – 80%;

добровольчим загонам – 79,5%;

НГУ (Національній гвардії України) – 74 %;

Державній прикордонній службі – 70 %;

СБУ (Службі безпеки України) – 64 %;

Міністерству оборони України – 63 %;

Церкві – 62,5%;

громадським організаціям – 59 %;

Національному банку України – 50%;

Національній поліції України – 50 %;

Президенту України – 48,5 %;

Омбудсмену – 42 %;

голови міста, селища, села – 47 %.

При цьому не довіряють Верховній Раді України 78,5%; чиновникам – 77 %; політичним партіям – 73,5 %; судовій системі – 70 %. Не високий рівень довіри в Україні й до медіа – 45%; профспілок – 26 % (Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, 2024).

Також до аксіологічних та онтологічних аспектів історичної травми у контексті України зараховують толерування корупції (адже часто саме корупція ставала єдиним шансом на виживання в умовах репресій) та перехід від тоталітаризму до автократії сприймається як покращення, а не як ненормальна ситуація (Глібовицький, 2024).

Аксіологічні підходи до вивчення історичних травм та переосмислення відповідного історичного минулого дозволяє нам: сформулювати та інтерпретувати цінності, які були знищені або кардинально спотворені й трансформовані внаслідок травматичних подій; мати розуміння, як ці порушення вплинули на суспільство, на наступні покоління; розробити візії й стратегії для відновлення/розроблення ціннісних орієнтирів для суспільства та його повноцінного розвитку. Історичні травми змінюють й онтологічний, буттєвий дискурс суспільства, впливаючи на його колективну та індивідуальну ідентичність та само/презентацію себе. Вони створюють нові форми буття, такі як пам'ять про травму та прагнення до справедливості (відплати, покарання винних, вшанування загиблих). Історичні травми можуть руйнувати ідентичність, викликаючи почуття втрати, безсилля та відчаю, або, навпаки, заціпеніння і бажання витіснити травматичний досвід (Огієнко, 2018; Волков, 2023). Вони можуть також призвести до формування нових форм ідентичності, заснованих на травматичному досвіді.

Наприклад, трагедія Голокосту порушила фундаментальні цінності життя й гідності людини. Аксіологічний підхід дозволяє сформулювати розуміння, як антисемітизм може призвести до геноциду. Онтологічний аналіз демонструє, як

трагедія змінює колективну ідентичність та формує форми пам'яті й норми поведінки (Міхєєва, 2022; Телуха, 2023). Депортація кримських татар в СРСР у 1944 р. стала трагедією цілого народу на кілька поколінь. Аксіологічне бачення депортації кримських татар надає можливість вивчити, як радянська влада застосовувала етнічні чистки задля утвердження своєї влади та залякування людей (Панасюк, 2022; Барсукова, 2024). Онтологічний аналіз депортації кримли демонструє, як ці події вплинули на колективну ідентичність цілого народу та сформували форми пам'яті про рідну землю та прагнення до життя.

Історичні травми також ставлять перед нами фундаментальні питання про природу людини, її здатність до добра і зла, її місце у світі. Тому філософсько-антропологічний аналіз історичних травм надає можливість усвідомити вплив історичного минулого насамперед травматичного досвіду, на розуміння людини себе після пережитого та транспортування цього досвіду до наступних поколінь; визначити морально-етичні наслідки історичної травми; розуміти вплив історичних травм на колективну пам'ять та її роль у консолідації/розпорошеності спільноти.

Історичні травми часто є результатом випадкових подій або збігу обставин. Наприклад, початок Першої світової війни був спровокований вбивством єрцгерцога Франца Фердинанда, подія, яка могла статися або не статися. Так само, Голокост був результатом складної сукупності факторів, включаючи економічну кризу, політичну нестабільність та антисемітизм, які могли скластися інакше. Акцидентальність історичних травм означає, що вони не є неминучими. Це, у свою чергу, відкриває простір для переосмислення історії та пошуку альтернативних сценаріїв.

Розуміння ролі акцидентальності в історичних травмах може допомогти нам переосмислити історію та уникнути повторення минулих помилок. Наприклад, усвідомлення того, що Голокост не був неминучим, може спонукати нас до боротьби з антисемітизмом та іншими формами дискримінації.

Останні дослідження показали, що історичні травми можуть мати генетичні наслідки, «коли код ДНК не змінюється, а модифікується експресія генів. Крихітні мітки додаються або видаляються з нашої ДНК у відповідь на зміни в середовищі, в якому ми живемо» (Енрікес, 2019; Шиманова, Власенко, & Ригель, 2024). Генетичні наслідки історичних травм можуть впливати на здоров'я та поведінку нащадків, а також на їхнє сприйняття історії. Виокремлюють соціокультурний шлях передачі травматичного досвіду і біологічний. Соціокультурний шлях передбачає, що вплив культурних цінностей, норм поведінки; мови та комунікації; соціальних ролей і статусів; сімейних цінностей; релігійної, етнічної та національної ідентичності дозволяє людині отримати інформацію про історичну травму, навіть якщо

вона або її близькі люди не зазнали безпосередньої травматизації. Біологічним шляхом успадковуються посттравматичні стресові розлади; «цей феномен відображає процес, за якого психічна травма може передаватися через генетичні коди нащадкам, які мають підвищений ризик розвитку психічних порушень після пережитих стресових подій» (Шиманова, Власенко. & Ригель, 2024, с. 192-193).

Вивчення філософських аспектів історичних травм та через них переосмислення історії є важливою складовою духовного розвитку суспільства, його консолідації навколо спільних ціннісних орієнтирів, морально-етичних важелів функціонування спільноти, її катарсис від пережитих трагедій та пошук шляхів до стійкості в складних умовах буття як в сьогоденні, так і на перспективу.

Висновки.

Класичні наукові праці, присвячені вивченню проблем пам'яті у контексті історичного розвитку, зосереджені на впливі історичного минулого на формування ідентичності, системи цінностей та традицій. Серед класичних праць відзначимо напрацювання Ассман А., Гальбакса М., Коннертона П., Нора П., Рікера П., які вивчали процеси запам'ятовування, забування та інтерпретації спогадів, а також вплив травматичного досвіду на ідентичність, як колективну, так і індивідуальну, роль та місце держави у формуванні колективної пам'яті, консолідації чи роз'єднаності спільноти з оперттям на історичну минувшину. Наразі дослідники зосереджують увагу на філософських, психологічних, культурологічних, соціальних наслідках історичних травм, трансгенераційних травмах, а також пошуках ефективних стратегій одужання спільнот.

Історична травма – це емоційний стан, трактування та осмислення травматичного досвіду, що передається від покоління до покоління, впливаючи на ідентичність та поведінку. Дослідження історичних

травм є міждисциплінарним, з використанням різних термінів на позначення проблеми: «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма», «колоніальна травма». Історична травма передбачає масштабність події, спільну ідентичність та вплив на фізичне і ментальне здоров'я наступних поколінь, стійкість спільноти загалом. Історичні травми часто є результатом випадкових подій, що відкриває простір для переосмислення історії та пошуку альтернативних сценаріїв. Розуміння ролі акцидентальності в історичних травмах допомагає уникнути повторення минулих помилок. Історичні травми можуть мати генетичні наслідки, впливаючи на здоров'я та поведінку нащадків. Виділяють соціокультурний та біологічний шляхи передачі травматичного досвіду.

Спільноти, що пережили історичну травму, є більш вразливими до проблем з ментальним здоров'ям та фізичних хвороб. Нагадування про травму через економічний тиск, дискримінацію та розмивання культурної ідентичності посилюють негативні наслідки. Однак, існує парадокс, коли місця травми стають символами збереження культурної ідентичності. Переосмислення минулого є важливим для формування майбутнього, особливо з урахуванням психоемоційних складових пам'яті.

Аксіологічні підходи до вивчення історичних травм дозволяють інтерпретувати цінності, порушені травматичними подіями, та розробляти стратегії для відновлення ціннісних орієнтирів. Онтологічний аналіз показує, як травми змінюють колективну та індивідуальну ідентичність. Філософсько-антропологічний аналіз допомагає усвідомити вплив минулого на розуміння людини себе та його морально-етичні наслідки.

Перспективи подальших напрямків дослідження бачимо у компаративному аналізі історичних травм та їх вплив на спільноти в умовах наступних історичних травм, що є особливо актуальним для України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.
- Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.
- Барсукова, О. (2024). Забрали все. Навіть море і смак винаграду. Інтерв'ю з істориком про депортацію кримських татар. *Українська правда*, 24 травня. Відновлено з <https://life.pravda.com.ua/society/2024/05/18/254348/>
- Бігун, І. & Зарічняк, Р. (2015). Світова історія геноциду. Лекція Нормана Наймарка. *Історична правда*, 15 жовтня. Відновлено з <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/15/148576/>
- Волков, К. (2023). Травматичний досвід: історична експлікація вивчення в психології. *Психологічні перспективи*. Випуск 41. С. 55-73. Відновлено з <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vol>
- Гирич, І. & Шаповал, Ю. (2010). *Чому необхідно переосмислювати минуле?* Фонд Конрада Аденауера. Представництво в Україні. 47 с. Відновлено з https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=685d908e-1192-e55c-b6ec-0d2f6c3c335b&groupId=252038
- Глібовський, Є. (2024). Пригоди українців з довірою: вплив війни й тоталітарна травма. *Svidomi*, 2 лютого. Відновлено з <https://svidomi.in.ua/en/page/pryhody-ukraintsiv-z-doviroiu-vplyv-viiny-i-totalitarna-travma>
- Гриневич, В. (2017). Подолання тоталітарного минулого. Частина 5: Історія: «опрацювання» комуністичного та колоніального минулого. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, 1 січня. Відновлено з <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5/>
- Джонс, А. (2020). *Геноцид. Вступ до глобальної історії*. Київ: Дух і Літера.
- Енрікес, М. (2019). Чи успадковуємо ми травми, пережиті нашими батьками й дідами? *BBC. News. Україна*, 28 березня. Відновлено з <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-47725277>

- Євсєєв, К. (2014). Становлення концепту «історична пам'ять». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Випуск 3. С. 347-357. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziptend_2014_3_33
- Іщенко, Є. (2020). Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. *Питання культурології*, № 36. С. 49-59. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>
- Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті. теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.
- Кісь, О. (2016). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, 22 листопада. Відновлено з <https://uamoderna.com/md/216-216/>
- Колк, ван дер Б. (2022). *Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому*. Vivat.
- Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Київ: Ніка-Центр.
- Котович, С. (2023). Століття російського терору проти українців. *Ukrainian*, 4 травня. Відновлено з <https://www.ukrainer.net/stolittia-rosiyskoho-teroru/>
- Маклюк, О. & Бессонова, М. (2023). Історичні колективні травми: особливості прийняття та подолання. *Емінак*, 3(43), 273-293. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).670](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).670)
- Міхєєва, А. (2022). Травма Голокосту, часосприйняття та поетика темпоральності у збірці «Автобіографічні нотатки» й романі «Подорож» Іди Фінк. *Наукові записки НаУКМА. Літературознавство*. Том 3. С. 100-107. <https://doi.org/10.18523/2618-0537.2022.3.100-107>
- Нора, П. (2014). *Тепершнє, нація, пам'ять*. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо».
- Огієнко, В. (2018). Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих наративах свідків Голодомору. *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, 6 квітня. Відновлено з <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma/>
- Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024 р.) (2024). *Разумков Центр*, 15 жовтня. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r>
- Панасюк, С. (2022). Із вини росіян: сторіччя депортацій з України. *Ukrainian*, 24 жовтня. Відновлено з <https://www.ukrainer.net/istoriia-deportatsiy/>
- Платонова, А. (2021). *Ян Томаш Гросс: «Історія знає багато прикладів, коли сусіди починали вбивати одне одного, щойно ситуація дозволяла»*. LB.UA, 31 жовтня. Відновлено з https://lb.ua/culture/2021/10/31/497370_yan_tomash_gross_istoriya_znaie_bagato.html
- Рікер, П. (2005). *Ідеологія та утопія*. Київ: Дух і Літера.
- Тейлор, Ч. (2005). *Джерела себе: творення новочасної ідентичності*. Київ: Дух і Літера.
- Телуха, С. (2023). Травматична пам'ять: слідами біографічних наративів (приклади Голокосту, Чорнобиля, Фукусіми). *Сторінки історії*, № 55. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269589>
- Травми та страхи українців: Євген Глібовицький. (2021). *Локальна історія*, 26 лютого. Відновлено з <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ievgen-glibovitskii/>
- Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути — всеукраїнське опитування. (2025). *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*, 21 січня 2025. Відновлено з: <https://dif.org.ua/article/ukrainainedina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya>
- Шиманова, О., Власенко, Ю. & Ригель, О. (2024). Механізми передачі психологічних травм через покоління: вплив родинного спілкування, цінностей та методів виховання. *Габітус*. Випуск 60. С. 190-193. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.30>
- Loftus, E. (1992). *Witness for the Defense: The Accused, the Eyewitness and the Expert Who Puts Memory on Trial*. St. Martin's Griffin.
- Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D. & Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science & medicine*, 106, 128–136. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.01.043>
- Whitbeck, L. B., Walls, M. L., Johnson, K. D., Morrisseau, A. D. & McDougall, C. M. (2009). Depressed affect and historical loss among north american indigenous adolescents. *Centers for American Indian & Alaska Native Health*, 16(3), 16–41. <https://doi.org/10.5820/aian.1603.2009.16>

REFERENCES

- Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Kyiv: Kritika.
- Assessment of the situation in the country and the activities of the authorities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, belief in victory (September 2024) (2024). *Razumkov Center*, October 15. Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r>
- Assman, A. (2012). *Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory*. Kyiv: Nika-Center.
- Barsukova, O. (2024). They Took Everything. Even the Sea and the Taste of Grapes. Interview with a Historian on the Deportation of the Crimean Tatars. *Ukrainska Pravda*, May 24. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2024/05/18/254348/>
- Bihun, I. & Zarichnyak, R. (2015). World History of Genocide. Lecture by Norman Naimark. *Historical Pravda*, October 15. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2015/10/15/148576/>
- Connerton, P. (2004). *How societies remember*. Kyiv: Nika-Center.
- Evseev, K. (2014). The formation of the concept of «historical memory». *Scientific notes of the Institute of Political and*

- Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*. Issue 3. P. 347-357. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2014_3_33
- Glibovsky, E. (2024). Ukrainians' adventures with trust: the impact of war and totalitarian trauma. *Svidomi*, February 2. Retrieved from <https://svidomi.in.ua/en/page/pryhody-ukraintsiv-z-doviroiu-pvlyv-viiny-i-totalitarna-travma>
- Grynevych, V. (2017). Overcoming the totalitarian past. Part 5: History: "processing" the communist and colonial past. *Ukraine Moderna. International Intellectual Magazine*, January 1. Retrieved from <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-part-5/>
- Gyrych, I. & Shapoval, Yu. (2010). *Why is it necessary to rethink the past?* Konrad Adenauer Foundation. Representative office in Ukraine. 47 p. Retrieved from https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=685d908e-1192-e55c-b6ec-0d2f6c3c335b&groupId=252038
- Henriques, M. (2019). Do we inherit the traumas experienced by our parents and grandparents? *BBC. News. Ukraine*, March 28. Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/vert-fut-47725277>
- Ishchenko, E. (2020). Pierre Nora's concept of «places of memory» in the context of research on collective memory. *Issues of Cultural Studies*, No. 36. pp. 49-59. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.36.2020.221044>
- Jones, A. (2020). *Genocide. Introduction to global history*. Kyiv: Spirit and Letter.
- Kiridon, A. (2016). *Heterotopias of memory. Theoretical and methodological problems of memory studies*. Kyiv: Nika-Center.
- Kis, O. (2016). Collective memory and historical trauma: theoretical reflections on the background of women's memories of the Holodomor. *Ukraina moderna. International intellectual journal*, November 22. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/216-216/>
- Kolk, van der B. (2022). *The body is the healer. How to leave psychological traumas in the past*. Vivat.
- Kotovych, C. (2023). A century of Russian terror against Ukrainians. *Ukrainer*, May 4. Retrieved from <https://www.ukrainer.net/stolittia-rosiyskoho-teroru/>
- Loftus, E. (1992). *Witness for the Defense: The Accused, the Eyewitness and the Expert Who Puts Memory on Trial*. St. Martin's Griffin.
- Maklyuk, O. Bessonova, M. (2023). Historical collective traumas: features of acceptance and overcoming. *Eminak*, No. 3(43), 273-293. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).670](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).670)
- Mikheeva, A. (2022). Holocaust Trauma, Time Perception, and Poetics of Temporality in the Collection «Autobiographical Notes» and the Novel «Journey» by Ida Fink. *Naukovi zapiski NaUKMA. Literary Studies*. Vol. 3. P. 100-107. <https://doi.org/10.18523/2618-0537.2022.3.100-107>
- Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D. & Tebes, J. K. (2014). Historical trauma as public narrative: a conceptual review of how history impacts present-day health. *Social science & medicine*, 106. P. 128-136. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.01.043>
- Nora, P. (2014). *Present, Nation, Memory*. Kyiv: LLC «Clio Publishing House».
- Ogienko, V. (2018). Post-traumatic stress syndrome and collective trauma in personal narratives of Holodomor witnesses. *Ukraina moderna. International intellectual journal*, April 6. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma/>
- Panasyyuk, S. (2022). The fault of the Russians: a century of deportations from Ukraine. *Ukrainer*, October 24. Retrieved from <https://www.ukrainer.net/istoriia-deportatsiy/>
- Platonova, A. (2021). Jan Tomasz Gross: «History knows many examples when neighbors started killing each other as soon as the situation allowed». *LB.UA*, October 31. Retrieved from https://lb.ua/culture/2021/10/31/497370_yan_tomash_gross_istoriya_znaie_bagato.html
- Ricker, P. (2005). *Ideology and Utopia*. Kyiv: Spirit and Litera.
- Shymanova, O., Vlasenko, Yu. & Rygel, O. (2024). Mechanisms of transmission of psychological trauma across generations: the influence of family communication, values and methods of upbringing. *Habitus*. Issue 60. P. 190-193. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.30>
- Taylor, C. (2005). *Sources of the Self: Creating a Modern Identity*. Kyiv: Spirit and Litera.
- Telukha, S. (2023). Traumatic Memory: In the Traces of Biographical Narratives (Examples of the Holocaust, Chernobyl, Fukushima). *Pages of History*, No. 55. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269589>
- Traumas and Fears of Ukrainians: Yevgen Hlibovyt'skiy. (2021). *Local History*, February 26. Retrieved from <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/ievgen-glibovitskii/>
- Ukraine is United: National Identity, Identity, Language, and State Attributes — All-Ukrainian Poll. (2025). *Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation*, January 21, 2025. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/ukraina-edina-natsionalna-nalezhnist-identichnist-mova-ta-derzhavni-atributi-vseukrainske-opituvannya>
- Volkov, K. (2023). Traumatic experience: historical explication of study in psychology. *Psychological perspectives*. Issue 41. pp. 55-73. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vol>
- Whitbeck, L. B., Walls, M. L., Johnson, K. D., Morrisseau, A. D. & McDougall, C. M. (2009). Depressed affect and historical loss among north american indigenous adolescents. *Centers for American Indian & Alaska Native Health*, 16(3), 16-41. <https://doi.org/10.5820/aian.1603.2009.16>

The Four Elements as an Inversional-Transitional Mechanism in the Human Model of Health

UDC: 130.2:613:159.923

DOI: <https://doi.org/10.172543>Odynets Oksana¹Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-6575-0695>, ok.alisa@ukr.netOsetrova Oksana²Ph.D., Full Prof., <http://orcid.org/0000-0002-7598-1144>, oosetrova44@gmail.com¹ Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)² Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article is devoted to the philosophical comprehension of health through the lens of the archetypal meaning of the four elements, which are seen not only as symbols of natural forces but also as universal structures of human consciousness and corporeality. Health is considered a holistic state of being, emerging from the harmonious interaction of the spiritual, psychological, and physiological dimensions. In this context, the four elements – Fire, Air, Water, and Earth – act as energetic and semantic vectors that influence various aspects of human functioning, shaping a model of personal harmony. Purpose. To explore the functional role of the four elements within the structure of a health model, taking into account the inversional-transitional mechanism and the causal-systemic approach; and to reveal the connection between archetypal symbolism and the levels of human nature in the context of a holistic worldview.

Results. A cross-cultural and philosophical-hermeneutic analysis of elemental concepts is conducted – from the ancient Indian tradition to the ideas of J. Boehme, C. Jung, H. Skovoroda, and V. Polyakov. A semantic correspondence is identified between the primary elements and the structure of "spirit–soul–body." The fifth element (Ether/Akasha) is interpreted as a carrier of transformation and a driver of spiritual evolution. A conceptual model of health is proposed, in which the balance of elements ensures human integrity and the stability of their psychophysiological state.

Conclusions. The balance of the elements forms an inversional-transitional mechanism of inner transformation, which stimulates the transcendental growth of the individual. The proposed model can serve as a theoretical foundation for a renewed holistic approach to health, psychosomatic analysis, and the transformation of the existing biomedical paradigm toward a causally spiritual understanding of the health phenomenon.

Keywords: primary elements, health phenomenon, spirituality, human integrity, transformation, existential model, meaning of life, paradigm, self-development, personality, suicide, suicidal tendencies, mental health, risks, K. G. Jung, collective unconscious, archetypes, inversion, incurable diseases, melancholy, hospice

Чотири стихії як інверсійно-перехідний механізм моделі здоров'я

Одинець Оксана¹, Осетрова Оксана²¹НТУ «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)²Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація.

Актуальність. Стаття присвячена філософському осмисленню здоров'я крізь призму архетипіки чотирьох стихій, які виступають не лише символами природних елементів, а й універсальними структурами свідомості та тілесності людини. Здоров'я розглядається як цілісний стан буття, що виникає внаслідок гармонійної взаємодії духовного, психічного й фізіологічного рівнів. У цьому контексті чотири стихії – Вогонь, Повітря, Вода й Земля – постають енергетичними й смисловими векторами, що впливають на різні аспекти життєвого функціонування, формуючи модель особистісної гармонії. Мета. Дослідити функціональну роль чотирьох стихій у структурі моделі здоров'я, з урахуванням інверсійно-перехідного механізму та причинно-системного підходу; встановити зв'язок між елементами архетипної символіки та рівнями людської природи в контексті холистичного бачення.

Результати. Здійснено міжкультурний і філософсько-герменевтичний аналіз концепцій стихій – від давньоіндійської традиції до праць Я. Бюме, К. Юнга, Г. Сковороди та В. Полякова. Виокремлено семантичну відповідність між першоелементами та структурою «дух–душа–тіло», розкрито роль п'ятого елементу (Ефіру/Акаші) як носія трансформації та рушія духовної еволюції. Побудовано концептуальну модель здоров'я, в якій баланс стихій забезпечує цілісність людини та стабільність її психофізіологічного стану.

Висновки. Баланс Стихій формує інверсійно-перехідний механізм внутрішніх змін людини, що стимулює трансцендентне зростання людини. Запропонована модель може стати теоретичною основою для оновленого холистичного підходу до здоров'я, психосоматичного аналізу та трансформації існуючої біомедицинської парадигми в напрямку причинно-духовного розуміння феномену здоров'я.

Ключові слова: першоелементи, феномен здоров'я, духовність, цілісність людини, трансформація, екзистенціальна модель, сенс життя, парадигма, саморозвиток, особистість, самогубство, суїцидальні тенденції, психічне здоров'я, ризики, К. Г. Юнг, колективне несвідоме, архетипи, інверсія, невиліковні хвороби, меланхолія, хоспіс

Вступ.

Феномен здоров'я у сучасному світі потребує більш глибокого розуміння, ніж суто медична чи соціальна проблема. Криза здоров'я може бути інтерпретована як дисгармонія цілісності особистості та втрата усвідомлення місця людини у Всесвіті, що вимагає аналізу феномену здоров'я з філософської позиції. Науковий фокус, який розгортається у межах концепції холізму людини, зосереджений у сфері синергетики та екзистенційного зростання. Однак джерелом філософського дослідження може слугувати сама тілесність як матеріальна структура, що відображає духовні аспекти. Звернення до артефактних джерел давньозахідних і східних філософських традицій вказує на взаємозв'язок між формуванням матерії та концепцією стихій. Якщо стихії є фундаментальною основою матерії, то вони мають впливати на формування тілесного стану людини, зокрема на розвиток психічних і фізичних захворювань.

Мета статті – встановити зв'язок між елементами архетипної символіки та рівнями людської природи в контексті холістичного бачення на основі причинно-системної методології та дослідити функціональну роль чотирьох стихій здоров'я людини, що інтегрує концепцію інверсійно-перехідного механізму як духовного зростання та психофізіологічної адаптації людини.

Аналіз публікацій. Концепція чотирьох стихій зародилася у ведичній традиції давньої Індії як основа формування матерії. Вплив чотирьох стихій на здоров'я людини розглядався як у давньогрецькій філософії, що було пов'язано з теорією чотирьох гуморів (Емпедокл, Гіппократ, Гален), так і за доби Середньовіччя (Парацельс, Ібн Сіна, Тома Аквінський), коли баланс стихій пов'язували із формуванням здоров'я і хвороб. На початку XX століття значний внесок у розуміння архетипів, пов'язаних із чотирма стихіями, зробив К. Г. Юнг (2018).

Філософія чотирьох стихій сьогодні не є центральною парадигмою наукового дискурсу, однак інтерес до неї зберігається, особливо в історико-філософському та метафоричному контекстах для аналізу взаємозв'язків між природними й соціальними процесами. У свою чергу, психоаналітики, які працюють у юнгіанській традиції, зокрема Д. Гіллман (1975), розглядають стихії як архетипи, що сприяє розумінню структури людської психіки та її взаємодії зі світом.

Концепція чотирьох стихій наявна і в українській інтелектуальній традиції (Г. Сковорода та Леся Українка; М. Попович та інші), праці яких присвячено аналізу символіки стихій як ключа до розуміння культурних і світоглядних аспектів української філософії. Слід зауважити, що сучасні дослідники, зокрема В. Поляков та ін. (2021), М. Колесник (2020), О. Голуб (2024), розглядають чотири Стихії

як смислові вектори життєвого функціонування людини. Попри це концепція чотирьох стихій досі не є достатньо дослідженою у контексті філософії здоров'я людини.

Результати.

Вплив чотирьох стихій на організм і здоров'я людини, вже на думку античних філософів, безпосередньо позначається на формуванні тіла через чотири тілесні соки. Вчення про чотири тілесні соки, що відповідають чотирьом первинним стихіям (вогнь, земля, повітря і вода), сформулював іонійський філософ і природознавець Емпедокл (близько 490 – 430 років до н. е.), згідно з космологічною теорією того часу. Він вважав, що здоров'я людини залежить від рівноваги між чотирма основними рідинами: кров'ю, флегмою, чорною та жовтою жовчю. Пізніше цю концепцію розвинув Гіппократ (460 – 377 до н. е.), завдяки якому вчення про чотири соки стало загальноновизнаним.

Надалі Клавдій Гален (129 – 201 рр. н. е.) розвинув зазначену концепцію, додавши до неї свої власні інтерпретації. Він розробив класифікацію темпераментів, виклавши її у трактаті «De temperamentis» (Galeni, 2013). З усіх типів темпераментів, представлених К. Галеном, релевантними у науковому вимірі залишилися лише ті чотири, що мали співвідношення із чотирма соками тіла та відображали дії чотирьох стихій: вогнь – холерик, земля – флегматик, повітря – сангвінік і вода – меланхолік. Отже, чотири стихії формують структурний стрижень античного розуміння поняття здоров'я, що охоплює взаємозв'язок між фізичним, емоційним і духовним буттям людини.

Крім того, важливо відмітити, що згадки про чотири стихії як початкові елементи матерії паралельно з уявленнями Давньої Греції знаходять своє відображення у вченнях давніх індійців, зороастрійців і персів. Так, у ведійській філософії Вогонь (Агні або Теджас) має особливе значення як один з основних елементів Всесвіту та життя. На фізичному рівні Вогонь символізує тепло та енергію, а в релігійних обрядах – жертву для богів і зв'язок між ними й людьми. Він уособлює чистоту, трансформацію та духовну силу, виступає джерелом усіх речей і їхніх змін. На метафізичному рівні Вогонь розглядається як первинний принцип і символ космічної енергії, засіб для досягнення вищих істин і перетворення свідомості. Вогонь є символом величі та влади Всесвіту. Аналогію з вогнем має орієнтир життя та віра у закони Всесвіту, як зазначено у вченні Будди: «Віра – це вогонь, що спалює всю нечисть світських бажань і знімає тягар; це путівна зірка, що вказує єдиний правильний шлях» (Gombrich 2011, s. 179). У перекладі Ріг-веди Лесею Українкою читаємо: «Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду, ми його хвалимо в гімнах, поданки даємо, він же на світі держить все створіння й богів усіх вічних» (Леся Українка, 1975, R.V. 2, 4).

У слов'янському епосі Вогонь відіграє роль батька, голови міфічної родини стихій. Стихія Вогню наділена властивостями як земного, так і небесного світів. Якщо земний вогонь відкриває шлях теологічного прагнення матерії (тіла) до божественного, то небесний Вогонь дозволяє сприймати його як символ духу, що задає напрям розвитку матеріальної структури.

У свою чергу, стихія Землі у філософії й міфології символізує матеріальність, стабільність й основу буття. В античній думці вона уособлює твердість і сталість, асоціюється з фізичною реальністю та практичними аспектами життя. У міфології Земля персоніфікується як богиня або дух, який представляє родючість і життєву силу. У грецькій міфології Земля постає в образі Геї – богині-матері, у слов'янському фольклорі – як «Земля-матінка», що дарує силу, підтримку та ресурси. У юнгіанській психології Земля символізує несвідоме та архетип Матері-Землі, який втілює ідеї захисту, родючості та життя (Юнг, 2018). Якщо Вогонь прагне втілюватися, то Земля є та субстанція, у якій він може матеріалізуватися. Отже, стихія Землі стає символом самого матеріального тіла як природної стабільної форми, що втілює дух.

Стихія Повітря у грецькій філософії досліджували Емпедокл та Аристотель. Повітря асоціювалося з легкістю, рухом і мінливістю; символізувало динаміку, інтелект і свідомість. У Середньовіччя Повітря символізувало життя, дихання та зв'язок між фізичним і духовним світом. У тибетській буддистській традиції Повітря символізує рух, дихання та життєву силу й свободу (Geoffrey, 1994, s. 78). У слов'янських казках Повітря має властивості молодого рухомого парубка (Братець-Вітер). Слід відмітити, що у К. Г. Юнга Повітря асоціюється з архетипами, які відображають інтелектуальну діяльність і свідоме мислення, раціональність (Юнг, 2018). Отже, третя стихія – Повітря – символізує постійний рух і зміну, легкість і невловимість, інтелект і свободу творіння.

У багатьох традиціях філософії та міфології четверта стихія – Вода – асоціюється з емоціями й внутрішнім, підсвідомим світом людини. Наприклад, у китайській філософії, зокрема у даосизмі, вода є символ гнучкості, м'якості та пристосованості, що можна порівняти з емоційною сферою, яка постійно змінюється та адаптується. У міфологічних традиціях багатьох культур вода символізує життя, очищення, відродження та емоції. Так, у грецькій міфології річки Стікс і Лета пов'язані з душами та емоційними переживаннями після смерті. У єгипетській міфології богиня Ісіда, пов'язана з водою, є символ материнства, родючості та емоційної турботи. У кельтській міфології водойми та річки вважаються священними, пов'язаними з богинями, які керують емоціями та інтуїцією. У слов'ян Сестриця-Водиця – гнучка, чутлива дівчина.

У психологічних теоріях та практиках, зокрема в

юнгіанській психології, вода символізує несвідоме, емоції та глибокі внутрішні переживання (Юнг, 2018). Так, К. Г. Юнг вважав, що вода символізує глибини психіки, які лежать під свідомістю, подібно до озера: «Вода – це «дух долини», водний дракон Дао, природа якого нагадує воду – Ян, укладений в Ін. Тому психологічно вода означає дух, що втратив свідомість» (Юнг, 2018, с. 42). На переконання швейцарського ученого, вода символічно пов'язана з колективним несвідомим і архетипами, які впливають на емоційну й психічну структуру особистості, роду та людства загалом. Стихія Води являє собою той чинник, що пов'язує різні аспекти психіки, формує емоційні стани та накопичує життєвий досвід, що зберігається в індивідуальному та колективному несвідомому. Разом із Землею, яка символізує зародження форми, Вода виступає джерелом підсвідомих емоційних станів, асоціюються із жіночим началом на відміну від вогню й повітря, що, символізуючи ідею та рух, акумулюють чоловіче начало.

У контексті даного дослідження важливо згадати й про п'ятий елемент, яким є Акаша, що виокремлюється у давньоіндійській філософії, оскільки він вважається результатом взаємодії чотирьох основних стихій і символізує простір або Ефір, що пов'язує індивідуальне існування людини з божественним принципом, відображаючи їх взаємозв'язок. Опис Акаші міститься у Ведах, зокрема в Рігведі та Яджурведі, а також детально розглядається у таких Упанішадах, як Гарбха, Тайттірія та Чхандог'я, де підкреслюється її значення для духовного розвитку й розуміння Всесвіту.

Слід зауважити, що у тантричних і йогічних текстах Акаша розглядається у контексті енергетичних і духовних практик. Так, у Гарбха-упанішаді зазначається, як під впливом чотирьох елементів та Акаші у лоні матері формується тіло. На думку чеського дослідника Алекса Нешу з одного боку Акаші проявляється як межа матерії, що формується чотирма великими першоелементами, з іншого – як нескінченний порожній простір, що немає місця в об'єктивній реальності та надає простір для трансформації та розвитку (Nash, 2020, p. 111).

З урахуванням алхімічного трактування Ефіру як трансформаційної та еволюційної субстанції у сучасному контексті можна простежити аналогію п'ятого елемента з душею. Це співвідноситься з підходом К. Г. Юнга, який розглядав алхімію як аналог психології (Jung, 2021). Під цим кутом зору важливо відмітити, що Акаша як творча взаємодія чотирьох стихій має аналогію із центральним елементом системи «дух-душа-тіло».

Властивість душі полягає у поєднанні якостей двох світів: світу причин (духу) й світу наслідків (тіла). На думку Я. Бьоме, Дух із зовнішнього світу, втілюючись у матерію, здійснює інверсію та стає внутрішнім світом людини: «Дух Божий існує за

принципом зовнішнього світу, що має властивості зірок і стихій [...] Коли Дух Божий втілюється у людському образі, небо увійшло в людину» (Urenmet 1999, р. 80-81). Душа при цьому стає місцем боротьби двох світів: «І бідна душа опиняється посередині між правлінням цього світу та правлінням пекельного джерела, в жахливій глибині перед Брамою Неба» (Böhme 2018, р. 327). У цей момент, на думку Я. Бьоме, душі необхідні наполегливість і зусилля, щоб вирватися з обмежень цього світу й злитися з Богом, і лише тоді вона здобуває свободу.

Отже, душа, яка страждає, може трансформуватися через інверсію, але ж інверсію, яка відбувається у діаметрально протилежному напрямі – із середини назовні, що веде до внутрішнього росту, звільняючи людину від страждань. Страждання душі можуть виступати як каталізатором саморозвитку, так і чинником руйнування, що може супроводжуватися потенційними ризиками для психофізичного стану особистості, а в окремих випадках призводити до самогубства.

Загалом слід зауважити, що сучасне розуміння цілісного здоров'я базується на трійстому підході «дух-душа-тіло», що зберігається з часів Середньовіччя й знаходить своє відображення у зафіксованому ВООЗ визначенні здоров'я, яке є не лише відсутність хвороб і фізичних недоліків, але й стан повного фізичного, психічного (емоційного) і соціального благополуччя. При цьому сучасне розуміння соціального благополуччя корелює з поняттям благополуччя духовного.

Більшість дослідників, що вивчають духовний складник здоров'я підкреслюють важливість духовного зростання для формування цілісного підходу до феномену здоров'я (Висоцька, & Романенко. 2021); Біланов, 2020). Однак зосередженість виключно на екзистенційному прагненні до трансцендентності є недостатньою для підтримки фізичного здоров'я людини, оскільки необхідно вивчати й тіло як джерело відображення духовної реальності. Наприклад Г. Сковорода вважав, що дослідження тіла є важливим для досягнення істини. Ототожнюючи людське тіло з домом, український мислитель закликав до його очищення, виявлення та усунення надлишкового, до служіння тілу з метою досягнення через нього прихованого божественного сенсу: «Шукай, ввійди у двері, прибирай дім. Копайся в ньому. Перебирай усе. Розкопуй всі закутки... Осей усі схованки, випробовуй, прислухайся» (Сковорода, 1994, с. 247). Таку ж думку висловлює й німецький містик Я. Бьоме: «Людина вийшла з внутрішнього до зовнішнього і перебуває зараз в пошуках, вона знову повинна вийти до внутрішнього, щоб в ція тайні побачити таємниці Творіння» (Böhme, 2018, р. 326).

Отже, у контексті філософії здоров'я тіло стає простором, де виявляється реальність; джерелом внутрішнього дослідження й розуміння духовності:

«В Боге-Отце вся сила, і Он джерело всякої сили у глибині Своєї [...] Я беру Його тільки з свого тіла, тому що воно первинно було створено Адамом всіма силами і по образу Божому», – стверджує Я. Бьоме (1612).

Загалом Парацельс, Я. Бьоме, Г. Сковорода зазначали, що Дух, Який втілюється у матеріальному світі, здійснює інверсію та приносить із собою у матерію світ зовнішній, який складається із зірок і стихій, які впливають на життя й досвід особистості, керують тілом та його реакціями. Так, у «Листах в захист» Я. Бьоме знаходимо підтвердження цьому концепту: «Адам спрямовував всі сили своєї душі з усіма почуттями у зовнішній світ, і його тлінна плоть стала земною та тваринною, так що в ній тепер почали господарювати зірки і стихії» (Urenmet Jacob Boehme, 1999, р. 134). Інакше кажучи, стихії стають первинною організаційною структурою матеріального тіла, що є відображенням структури духовного аспекту.

Зі свого боку, Г. Сковорода, заглиблюючись у проблему тілесності людини, піднімає питання фізичного здоров'я, яке розглядає як гармонію природних елементів. Під душевним здоров'ям мислитель розуміє рівновагу між думками та емоціями: «Тілесне здоров'я є не що інше, як рівновага і згода вогню, води, повітря і землі, а упокорення думок, що бунтують її, є здоров'я душі і життя вічне» (Сковорода, 1994, с. 335).

У свою чергу, на думку сучасного українського дослідника, засновника наукової течії універсології В. А. Полякова, який досліджував релятивізм через параметри простору, часу та енергії, остання існує як інверсійно-перехідний процес, енергетично пов'язаний із першоджерелом системи. Дослідник вважає, що у трійчній системі людини «дух-душа-тіло» інверсійно-перехідний процес створює динамічну трансформацію між сферами Причин (дух) і Наслідків (тіло), поєднуючи різномірні онтологічні рівні (Поляков, & Колесник, 2023, с. 12). Самі Стихії, на думку В. Полякова та М. Колесник (2021), стають основою буття людини та створюють чотири етапи життєвих та технологічних циклів: цілеспрямованість (Вогонь), активність (Повітря), набуття практичної реалізації (Земля), синтез (Вода). Синтезуючи вищезначене можна зробити балансну модель життя людини, що вбирає Вогонь (сенси, програму життя), Землю (ресурси та минулий досвід), Повітря (активну діяльність) і Воду (результати взаємодії).

У контексті дослідження феномену здоров'я слід зауважити, що фізичне тіло людини як матерія, сформована під впливом стихій, охоплює усі чотири основні елементи. Так, Вогонь відіграє ключову роль і виступає як ідея життя, що стає причиною для функціонування тілесності, виконує роль орієнтира, сенсу, принципу «майбутнього» для тіла. Фізіологічно стихія Вогню може корелювати із

центральної нервовою системою, що задає програму розвитку людині. Зниження рівня стихії Вогню у системі життєвого балансу людини може призводити до втрати екзистенційного орієнтиру, домінування матеріального вектору самореалізації, ризику розвитку психоемоційних розладів і суїцидальних тенденцій.

Земля, що стає фундаментом форми, – це сама тілесна структура, що виконує роль основи, на якій будується фізичне існування та втілення Духу. Ця стихія відображає принцип «минулого», тому тіло включає вроджені сімейні, народні та конституціональні особливості. З позиції фізіології стихія Землі може відображати клітинні елементи, клітину, тканину, органи, тобто те, що має власну матеріальну форму. Повітря та Вода – це стихії, що співвідносяться з рухливістю життєвого процесу, додають життєвої динаміки цьому тілесному вияву й акумулюють принцип «теперішнього». Стихія Повітря виявляється у дії, русі, активності; корелює з обміном речовин у тілі. Стихія Води формує результати дій, емоційний стан людини, зміст підсвідомого як результату життєвого досвіду. В організмі стихія Води має аналогію з результатами його функціонування: формування продуктів життєдіяльності клітини, вироблення енергії тощо. Перевага однієї з чотирьох стихій може впливати як на особливості темпераменту людини, так і на порушення гомеостазу, тобто через стихії формується взаємозв'язок між фізичним тілом і психологічними особливостями людини. Отже, баланс чотирьох стихій у житті людини сприяє не тільки психологічній гармонії, а й фізичному оздоровленню (Голуб, 2024, с. 40).

У контексті даної статті на особливу увагу заслуговує й питання про невиліковні хвороби, виникнення й розвиток яких доречно трактувати як порушення балансу стихій в організмі людини (наприклад, надмірність в організмі Води або Вогню наслідком своїм може мати захворювання людини на мокроту або сухоти, що призводять до смерті). З огляду на зазначене слід зауважити, що робота мультидисциплінарної команди у хоспісах має спрямовуватися не тільки на знеболення, але й на забезпечення якості життя людини, яка помирає. У свою чергу, на наше глибоке переконання, це можливо зреалізувати попри наявність і розвиток невиліковної хвороби з її неминучим танатологічним наслідком лише у сфері Духу. Зокрема, наразі безпосередньо йдеться про «роздмухування» й підтримування трансцендентного вогнику Надії (за визначенням Г. Марселя), або Життєвого Вогню, втрата якого дорівнює омертвінню до настання Смерті. Зазначеному трансцендентному процесові сприятиме виокремлене Г. Сковородою «упокорення думок, що ... є здоров'я душі і життя вічне» (1994, с. 335).

Крім того, необхідно відмітити, що самогубство як соціально небезпечна хвороба, як правило, є наслідком меланхолії (від грец. *melas* – чорний та *chole* – жовч), наявність якої, у свою чергу, свідчить про дисбаланс у сфері Духу людини. Під цим кутом зору доречно зауважити, що невиліковно хворі (люди з обмеженим прогнозом життя) схильні до суїцидальних тенденцій і не тільки внаслідок нестерпного фізичного болю, але й через душевний метабіль (за визначенням Е. Шнейдмана), який також свідчить про відсутність зазначеного Г. Сковородою «упокорення думок» (Сковорода, 1994, с. 335).

Висновки.

Для філософського осмислення моделі здоров'я, що відображає цілісність людини, необхідно додати чотири структурні компоненти здоров'я, які співвідносяться із чотирма стихіями: Вогонь – життєві цілі та програма життя й розвитку; Земля – вроджені особливості тіла; Повітря – діяльність людини (у тому числі спосіб життя); Вода – результат життєдіяльності людини, який виявляється в її емоційно-психологічному стані.

У цій моделі Дух, що втілюється у матерію та здійснює інверсію всередину людини, формує вертикальну вісь через єднання стихії Вогню (як метафоричний символ світу причин, що несе низхідний принцип розвитку) та Землі (як символ наявності форми світу наслідків), що, згідно з висхідним принципом теологічності, прагне до самовдосконалення та еволюційного розвитку, однак не будь-якого розвитку, а узгодженого з орієнтирами Духу. Вертикальна вісь, сформована стихіями Вогню та Землі, стає віссю поетапного трансцендентного зростання людини, що відображає принцип ієрархічності холістичної системи, формується протягом життя, особливо у дитинстві, та залежить від середовища, виховання й самоусвідомлення.

У свою чергу, горизонтальна вісь моделі включає стихії Води та Повітря, які символізують інверсію внутрішнього світу людини в її зовнішній соціальний вияв. Повітря відображає поведінку індивіда у світі (у межах сформованого індивідуального рівня трансцендентності за минулим досвідом) та одночасно відображає вплив навколишнього середовища на процес психологічної та фізичної адаптації людини у суспільстві та світі, надає новий досвід, який за необхідності потребує зміни способу життя. Стихія Води відображає емоційну реакцію людини та її внутрішні відчуття.

Отже, на нашу думку чотири елемента формують інверсійно-перехідний механізм формування трансцендентного зростання людини, що може стати теоретичною основою для оновленого холістичного підходу до здоров'я та сприяти зміні існуючої біомедицинської парадигми в напрямку причинно-духовного розуміння феномену здоров'я.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Біланов, О. С. (2020). Філософські підходи до розуміння категорій «здоров'я/хвороба». *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(25). https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/31052020/7055
- Висоцька О. С., & Романенко М. І. (2021). Холістично-екзистенційний вимір людського буття у співвідношенні категорій «здоров'я»-«хвороба». *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 1(47). <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2021-1-12>
- Голуб, О. В. (2024). Психофізичний комплекс «баланс 4-х стихій» в програмі вибіркової дисципліни «Природовідповідні технології сучасних спортивних вправ для всіх». In Фізична культура, спорт і здоров'я: стан, проблеми та перспективи. Матеріали XXIV Міжнародної науково-практичної конференції (С. 39-41). Харків: ХДАФК. https://doi.org/10.15391/conf_KhSAPC_2024
- Колесник, М. О., & Поляков, В. А. (2020). Моделювання наукової картини світу на основі універсального алгоритму всезагальних законів природи. Директор школи, ліцею, гімназії, (4, кн. 2, т. III (85)), 405-422.
- Леся Українка. (1975). З «Ріг-веди». *Зібрання творів*. (У 12 томах, Т. 2, с. 276-282). Київ: Наукова думка. Відновлено з <https://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/Rigveda.html>
- Hash, A. (2020). The Akashic records: Origins and relation to Western concepts. *Central European Journal for Contemporary Religion*, 3(2), 109-124. <https://doi.org/10.14712/25704893.2020.3>
- Поляков, В. А., Колесник, М. А. (2023). *Універсологія* (2-ге вид.) Кропивницький: Поліграф-Сервіс.
- Поляков, В. А., Колесник, М. О., Жиденко, А. О., Степанюк, А. В., & Демченко, Н. Р. (2021). *Модель формування універсальної наукової картини світу*. Репозиторій Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Відновлено з <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/8298/1/Модель%20формування%20універсальної%20наукової%20картини%20світу.pdf>
- Сковорода, Г. (1994). *Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе*. Твори у 2 т. Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. К.: АТ «Обереги»
- Юнг, К. Г. (2018). *Архетипи і колективне несвідоме* (К. Котюк, пер.). Львів: Астролія.
- Böhme, J. (1612). *Aurora oder Morgenröte im Aufgang*. Retrieved from <http://12koerbe.de/lapsitexillis/auro-19.htm>
- Böhme, J. (1620/2018). *De triplici vita hominis. Von dem Dreyfachen Leben des Menschen*. Neuausgabe: Frommann-Holzboog.
- Galen Pergamensis. (1923/2013). *De temperamentis: Et de inaequali intemperie libri tres* (T. Linacre, Trans.). Nabu Press.
- Geoffrey, S. (1994). Civilized shamans: Buddhism in Tibetan societies. *The Tibet Journal*, 19(3), Smithsonian Institution Press.
- Gombrich, R. (2011). *What the Buddha thought*. Oxford Centre for Buddhist Studies Monographs.
- Hillman, J. (1975). *Re-Visioning Psychology*.
- Jung, C. G. (2021). *Gesammelte Werke. Psychologie und Alchemie* (Vols. 1- 20, 6th ed.). Patmos Verlag.
- Uren met Jacob Boehme. (1915/1999). Baarn: Hollandia; Neuausgabe: Rosekruis Pers Haarlem.

REFERENCES

- Hash, A. (2020). The Akashic records: Origins and relation to Western concepts. *Central European Journal for Contemporary Religion*, 3(2), 109-124. <https://doi.org/10.14712/25704893.2020.3>
- Bilanov, O. S. (2020). Philosophical approaches to understanding the categories “health/illness”. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 4(25). https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/31052020/7055
- Böhme, J. (1612). *Aurora oder Morgenröte im Aufgang*. Retrieved from <http://12koerbe.de/lapsitexillis/auro-19.htm>
- Böhme, J. (1620/2018). *De triplici vita hominis. Von dem Dreyfachen Leben des Menschen*. Neuausgabe: Frommann-Holzboog.
- Galen Pergamensis. (1923/2013). *De temperamentis: Et de inaequali intemperie libri tres* (T. Linacre, Trans.). Nabu Press.
- Geoffrey, S. (1994). Civilized shamans: Buddhism in Tibetan societies. *The Tibet Journal*, 19(3), Smithsonian Institution Press.
- Gombrich, R. (2011). *What the Buddha thought*. Oxford Centre for Buddhist Studies Monographs.
- Hillman, J. (1975). *Re-Visioning Psychology*.
- Holub, O. V. (2024). The psychophysical complex “balance of the 4 elements” in the program of the elective course “Nature-correspondent technologies of modern exercise for all”. In *Physical Culture, Sports and Health: State, Problems and Prospects*. Proceedings of the 24th International Scientific Conference (pp. 39-41). Kharkiv: KhDAFK. Retrieved from https://doi.org/10.15391/conf_KhSAPC_2024
- <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/8298/1/Модель%20формування%20універсальної%20наукової%20картини%20світу.pdf>
- Jung, C. G. (2018). *Archetypes and the collective unconscious* (K. Kotyuk, Trans.). Lviv: Astrolabia.
- Jung, C. G. (2021). *Gesammelte Werke. Psychologie und Alchemie* (Vols. 1– 20, 6th ed.). Patmos Verlag.
- Kolesnyk, M. O., & Polyakov, V. A. (2020). *Modeling the scientific worldview based on the universal algorithm of the general laws of nature*. School, Lyceum, and Gymnasium Director, (4, Book 2, Vol. III [85]), 405-422.
- Lesia Ukrainka. (1975). Z “Rig-Vedy”. In *Collected works* (Vol. 2, pp. 276-282). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <https://www.l-ukrainka.name/uk/Transl/Rigveda.html>
- Polyakov, V. A., & Kolesnyk, M. A. (2023). *Inversology* (2nd ed.). Kropyvnytskyi: Poligraf-Service.
- Polyakov, V. A., Kolesnyk, M. O., Zhidenko, A. O., Stepaniuk, A. V., & Demchenko, N. R. (2021). Model of the formation of a universal scientific worldview. Repository of the National University “Chernihiv Collegium” named after T. H. Shevchenko. Retrieved from
- Skovoroda, H. (1994). Symphony called the Book of Askhan, on self-knowledge. In Hryhorii Skovoroda: Works in 2 volumes (Vol. 1: Poetry. Fables. Treatises. Dialogues). Kyiv: Oberehy Publishing.
- Uren met Jacob Boehme. (1915/1999). Baarn: Hollandia; Neuausgabe: Rosekruis Pers Haarlem.
- Vysotska, O. Ye., & Romanenko, M. I. (2021). The holistic-existential dimension of human existence in relation to the categories “health”-“illness”. *Scientific Cognition: Methodology and Technology*, (1[47]). Retrieved from <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2021-1-12>

The Place of Technique in the System of Sustainable Development of Modern Society

UDC: 141.201:008.2:62:316.323.73

DOI: <https://doi.org/10.172544>**Plaksina Oksana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2830-8229>, plaksina.oksana.iv@gmail.com

Ukrainian State University of Science and Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Searching for criteria of estimation the global society state and also methods and means of ensuring the sustainable development of society. The Purpose: Improving ideas about ensuring the sustainability of the development of society as a system.

Results. A new scientific direction of research has been formed – the philosophical foundations of ensuring the sustainable development of society. It has been clarified that achieving sustainable development of humanity on a global scale is currently «openly»-probabilistic.

It is proven that technical innovations act as a trigger for great social changes. Together, the components technical innovations with a change of form of ownership on the means of production are a necessary and a sufficient condition for macro-shifts in the society's structure. The criteria of estimation the global society state have been fixed – digital inequality and cybersecurity.

The place of technique in society is characterized - its ambivalence and allpenetration in the structures and components of society. The polyaspect and historically changing connection between society and technique is shown.

Conclusions. The regularities have been revealed, inherent in the development of the declared connection: (1) acceleration of the rate of technical progress due to the reduction of the time between the discovery or invention and their technical application; (2) the development of various industries and types of technique proceeds in interaction and causes the need to pull lagging industries to the advanced ones. Just the second regularity provides balance to the movement of society, works for the sustainability of its development and results in progress.

Keywords: sustainable development of society, technique, humanity, the place of technique in society, macro-shifts in the structure of society, acceleration of the rate of technical progress, regularities of the development of the bilateral relation between society and technique

Місце техніки у системі сталого розвитку сучасного суспільства

Плаксіна Оксана

Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)

Анотація

Актуальність. Пошук критеріїв оцінювання стану глобального суспільства та способів і засобів забезпечення сталого розвитку суспільства. Метою є: вдосконалення уявлень про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи.

Результати. Сформовано новий науковий напрямок досліджень – філософські основи забезпечення сталого розвитку суспільства. Встановлено, що досягнення сталого розвитку людства у глобальному масштабі нині є «відкрито»-імовірнісним і нежорстко визначеним.

Доведено, що оновлення у техніці виступають тригером особливо великих змін у суспільстві. Спільно компоненти технічні інновації зі зміною форми власності на засоби виробництва є відповідно необхідною і достатньою умовою для здійснення макрозсувів в структурі соціуму. Зафіксовано критерії оцінювання стану глобального суспільства, пов'язані із сучасною технікою, – цифрову нерівність та кібербезпеку.

Охарактеризовано місце техніки в суспільстві – її амбівалентність і всепронизуваність нею структур, відносин і компонентів суспільства. Показано поліаспектний та той, що історично змінюється, зв'язок суспільства і техніки.

Висновки. Виділено закономірності, властиві розгортанню заявленого зв'язку: (1) прискорення темпів технічного прогресу через скорочення часу між відкриттям або винаходом та їх технічним застосуванням; (2) розвиток різних галузей і видів техніки протікає у взаємозв'язку і взаємодії та викликає необхідність підтягування відстаючих галузей до передових. Саме друга закономірність надає збалансованості руху суспільства, працює на сталість його розвитку, результується у прогресі.

Ключові слова: сталий розвиток суспільства, техніка, людство, місце техніки в суспільстві, макрозсуви в структурі суспільства, прискорення темпів технічного прогресу, закономірності розгортання двостороннього зв'язку суспільства й техніки

Вступ.

Сучасний соціум відрізняє така характерна риса як принципова несталість розвитку суспільства. Вперше людство та планета Земля переживають ексклюзивну багатобічну перевантаженість. Внаслідок бурхливого зростання світової економіки та населення наблизилися до критичної межі виснаження біосфери, перенаселеність Землі, соціальна дисгармонія та напруженість, які зафіксували Всесвітні саміти Землі в Ріо-де-Жанейро (1996 р.), Йоганнесбурзі (2002 р.) та інші. Як бачимо, проблема сталості розвитку суспільства має комплексний характер. Її актуальність зафіксували постанови урядів, наукові програми країн і пріоритети Рамкових програм Європейського Союзу про розвиток науки (Horizon 2020) та Організація Об'єднаних Націй. Так, 2022 р. було оголошено ООН Міжнародним роком фундаментальних наук на користь сталого розвитку. 25.08.2023 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка проголошує 2024–2033 роки Міжнародним десятиліттям наук на користь сталого розвитку (An International Decade of Sciences for Sustainable Development, 2023). З огляду на загострення глобальних проблем людства особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на пошук критеріїв оцінювання стану глобального соціуму та методів і засобів забезпечення сталого розвитку суспільства. Тому наше дослідження є актуальним, і метою його є вдосконалення уявлень про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи. Методи роботи базуються на діалектичному, системному, структуралістському, соціокультурному та діяльнісному міждисциплінарних підходах до предмета дослідження та включають аналіз та синтез, спостереження, метод декомпозиції, дескрипції, компаративний, типологізація, компліментарності, логічний, історичний.

Аналіз попередніх публікацій. Тема нашої статті містить кілька складових. Одна з них – проблема сталості розвитку суспільства – носить комплексний характер. Філософ Е. Семенюк (2017, с. 138) виділяє в її складі суспільно-політичний й науковий аспекти, і в ракурсі другого визначає зміст сталого розвитку як стратегію «оптимізації всієї діяльності людства в його взаємодії з навколишнім середовищем».

У попередніх дослідженнях автора цієї статті (Плаксіна, 2021; 2024) та інших вчених робилися спроби окреслити уявну модель сталого розвитку сучасного суспільства через визначення системи координат. При цьому потрібно врахувати ту обставину, що сталий розвиток суспільства відстоює інтереси не тільки сьогодишнього, а й майбутніх поколінь людей – цілого людства – нового соціального співтовариства, що формується. Тому саме воно, а не окрема група (еліта, транснаціональні корпорації (або ТНК) тощо) виступає суб'єктом сталого розвитку планетарного соціуму на даному етапі історії та в майбутньому, об'єктом його є природоохоронне

функціонування та гармонійний розвиток людства у планетарному масштабі.

Такою є (1) генеральна лінія дослідження проблеми сталого розвитку суспільства. Поряд з нею є інші підходи і лінії, наприклад (2) скептична оцінка феномена сталого розвитку суспільства як дійсної проблеми в спатажно-іронічному формулюванні «Парадигма усталеного розвитку: вирішення світових проблем або нова іграшка теоретиків?» (Останкова, 2003). Зазначимо, що другий підхід поділяє меншість вчених. Вирішенню конфлікту двох підходів сприяють, на нашу думку, соціально-філософські напрацювання філософа І. Добронравової (2017). Ознайомимось із ними.

І. Добронравова (2017, с. 266) вказує на породження терміна «сталій розвиток» / «sustainable development» (SD) певним етапом розгортання науки і картиною світу, що розглядають міняливість, незворотність, процесність (темпоральність) як вихідний спосіб існування реальності в нашому та інших можливих світах (тут і далі переклад українською мовою мій. – О.П.). У картині світу зазначеного етапу – некласичної / нелінійної науки – головною проблемою, на відміну від попередньої, механістичної картини світу, є сталість існування (навіть відносна і минула) (Добронравова, 2017, с. 266-267). Далі дослідниця з позицій вже нинішнього етапу – постнекласичної науки (яка слідує після некласичної) аналізує у складі терміна «SD» обидві інтенції, виражені поняттями «розвиток» та «підтримувана сталість», у контексті синергетичних уявлень (Добронравова, 2017, с. 268).

І. Добронравова уточнює, що сталість подальшого існування соціуму і природи як цілого, відкритої дисипативної структури, що самоорганізується і обмінюється енергією і речовиною з її нелінійним середовищем, яке їх породило, – неординарна. Специфіка такої сталості містить її динамічність, вона пронизана нею, це «сталість, як циклічний процес, що самопідтримується, все відновлювального становлення з точки зору відомого результату» (Добронравова, 2017, с. 268). Виходячи із сказаного вище, філософ евристично формулює сутність розвитку, зрозумілого як спонтанна, природна самоорганізація. «Розвиток може бути пов'язаний із сталістю тільки як перехід від одних відносно сталих систем до інших, при тому, що на наступних фазах розгортання нелінійного динамічного процесу здійснюється не перехід до чергового вибору серед можливих сталих структур, а той чи інший сценарій входження в хаос. ... Крім того, при цьому не можна віднести поняття розвитку до окремо взятої системи як цілого» (Добронравова, 2017, с. 269) (тут і далі підкреслено мною. – О.П.).

Спираючись на зроблені викладки, І. Добронравова задається питанням сталого розвитку «у формулюванні, – адекватному контексту

синергетичних уявлень: за яких умов можливе стає існування соціальних та екологічних систем, якщо розглядати їх як самоорганізовані структури?» Вона дає наступне його розв'язання: 1) стосовно локального масштабу динамічно стабільного існування окремих екосистем, їх становлення ..., і 2) стосовно глобального масштабу виживання людства на планеті Земля відповіді виявляються принципово різними в силу відмінності масштабу зазначених систем (Добронравова, 2017, с. 270).

Авторка робить слушний висновок про те, що людина може підтримувати гомеостазис локальних структур, створених і підтримуваних живою природою, обмежуючи власний руйнівний вплив на них, як це відбувається у заповідних зонах, тобто утримуючи умови їхнього існування в необхідних для їх періодичного відтворення межах. Тож ... сталість локально може бути забезпечена, хоч і не без витрат у глобальному масштабі (Добронравова, 2017, с. 46).

Щодо систем другого типу – відповідь менш однозначна, варіативно-багатоходова, яка залежить від синергетичного поєднання елементів, а вони мінливо-плинні. Щоб коректно ставити питання про самоорганізацію у нелінійних середовищах, – зазначає І. Добронравова, – «слід правильно визначати, про яке середовище йдеться, враховувати ієрархічність рівнів, на яких відбувається самоорганізація. При врахуванні такої ієрархічності середовищ, коли елементи середовища середнього рівня забезпечуються попередньою самоорганізацією на мікрорівні та протікають в умовах, що визначаються станом справ на мегарівні, відкривається важлива можливість розрізнати стан цих різних середовищ. Йдеться про рівень їхньої нелінійності, вихід на перехідні стани до самоорганізації сталих структур або входження в динамічний хаос, здатний породжувати в конкурентній грі тенденцій руху до різних атракторів несподівані, але складні системи» (Добронравова, 2017, с. 47-48).

Отже, врахувавши все викладене І. Добронравовою, ми приходимо до такого висновку: досягнення сталої існування людства в глобальному масштабі в даний час є «відкрито»-імовірнісним, з низкою невідомих змінних у своєму складі, а тому неоднозначним і не жорстко визначеним.

У темі нашого дослідження є і друга складова – феномен техніки, ним займається своє коло вчених. У сучасній вітчизняній філософії з'явилися публікації з особливими авторськими підходами до аналізу техніки: розробка її культурно-онтологічного підґрунтя (Шевцов, & Квітка, 2024) та антропоцентризму техніки (Melnyk, & Lushch-Purii, 2022). Також вчені перманентно уважні до різних аспектів техніки. Останні розглядаються як автономно: методологічні аспекти розвитку техніки (Бесов, 2004, с. 16-24), – так і в певних поєднаннях: онтологічні аспекти техніки у соціогуманітарному

дискурсі, техніка та політика, техніка та художня творчість (Леонтьєва, 2020, с. 42-44, с. 54-55, с. 61-70).

На теперішній же час в осмисленні взаємодії техніки та сталої розвитку суспільства склалася парадоксальна ситуація: їхній зв'язок не заперечується, але практично немає публікацій, які вивчають їхню кореляцію. Це справедливо і щодо класичних праць філософів, які увійшли в цю статтю, – Г. Маркузе, К. Мітчема, Ю. Хабермаса, М. Гайдеггера, а також філософів-класиків, не включених до неї.

Тим не менш, у житті феномени сталої розвитку суспільства і техніки є сполученими реаліями, вони перетинаються, але на даний момент їх зв'язок не розкрито. Цим викликана необхідність об'єднати їх у єдиному предметі дослідження та обумовлена **мета нашої статті** – вдосконалення уявлень про забезпечення сталості розвитку суспільства як системи.

Для досягнення зазначеної мети пропонується вирішення таких наукових завдань: **1.** прояснити умови можливого сталої існування соціальних та екологічних систем як самоорганізованих структур стосовно 1) локального масштабу окремих систем та 2) глобального масштабу виживання людства на планеті Земля; **2.** розглянути вплив техніки на низку сфер людської діяльності: повсякденне життя, виробничий процес, дозвілля, комунікацію, соціальні відносини, психологію; **3.** охарактеризувати місце техніки у суспільстві; **4.** проаналізувати двосторонній зв'язок суспільства та техніки та спробувати виділити закономірності, що характеризують його розгортання.

Результати.

Поняття техніки та її розгортання протягом історії

У вітчизняній філософії є зафіксовані визначення техніки. За В. Лук'янцем «техніка (від грец. *τεχνική* – мистецтво, майстерність, уміння) – форма перетворюючої людської діяльності, яка історично розвивається і здійснюється відповідно до тієї чи іншої раціональної схеми з метою задоволення потреб людини, посилення її здібностей, звільнення від влади чужих йому сил природи і суспільства» (Шинкарук, 2002, с. 637).

Більш розгорнуте поняття техніки дають В. Мельник і Е. Семенюк (2017, с. 71) виходячи з того ж походження терміна від мистецтва, майстерності, вмільості: «... два основних значення слова «техніка»: 1) певні навички в будь-якій галузі діяльності, рівень вправності в цій сфері (у цьому сенсі говорять про техніку писемності, танцю...); 2) інструменти, механізми, машини та споруди, тобто створені людиною знаряддя виробничої діяльності зі створення інших матеріальних об'єктів, які можуть використовуватися для задоволення різноманітних потреб людських - матеріальних або духовних». Отже, цей варіант поняття техніки виділяє у її складі

два доданки: а) сукупність технічних пристроїв, артефактів – від окремих найпростіших знарядь до найскладніших технічних систем (дорівнює значенню 2) з щойно наведеного тексту) і б) сукупність різних видів технічної діяльності зі створення цих пристроїв (дорівнює значенню 1) з того ж тексту).

Є і третій варіант поняття техніки. В. Леонтьєва та І. Сілютина виділяють три основні її аспекти, розглядаючи її: 1) «...як специфічну діяльність з виробництва технічних засобів, артефактів»; 2) «і як результат технічної діяльності... – як сукупність вироблених артефактів, тобто всіх видів технічних приладів та пристроїв, споруд тощо»; 3) «це також система технічних знань, яка останнім часом стрімко розвивається» (Леонтьєва, 2020, с. 9).

Як фундаментальний аспект сучасного життя техніка проявляється у всіх його сферах, від повсякденного побуту до глобальних процесів різних галузей діяльності. Зробимо за історичними епохами блиц-огляд технічних інновацій, що виступили тригером, однією з причин особливо великих соціальних зрушень.

У доіндустріальній епосі такими інноваціями були винахід колеса і плуга. Перше датується 3500 до н.е. в Месопотамії (Царенко, & Рябець, с. 48). Воно революціонізувало транспорт, переміщення вантажів та людей, зміцнивши торгівлю та взаємозв'язки між регіонами. Плуг же (Царенко, & Рябець, с. 294-297) забезпечив ефективнішу обробку землі, значно наростивши врожайність і життєздатність населення. Дані новації дозволили людям створити постійні поселення та розвинути сільське господарство (що Р. Чайлд описав як «неолітичну революцію»), зумовили зростання продуктивності праці, еволюцію ремесел, і далі по ланцюжку, – утворення додаткового продукту та появу приватної власності на засоби виробництва. В результаті виникли соціальні класи – великі групи людей власників (рабовласників і феодалів) і невластників засобів виробництва (рабів і кріпаків). Другі зазнають позаекономічного примусу, експлуатуються першими, їх поневолення закріплено юридично. Так було в цю епоху кардинально змінено соціальну структуру суспільства.

В епоху промислової революції, що почалася в Англії в XVIII ст., відбувся перехід від ручної праці до масового машинного виробництва. Велика його інновація – парова машина Дж. Уатта – змінила вигляд виробництва, збільшила його обсяги та ефективність. Парові машини сприяли розвитку металургійної, вугільної та текстильної галузей, що підживлювало індустрію в цілому, нові ринки і масову урбанізацію: робітники стікалися в міста в пошуках роботи. Багато тогочасних дослідників відзначали, що промислова революція не просто механізувала виробництво, а й механізувала саму людину, перетворюючи робітників на живі придатки машин; в тому числі К. Маркс (1938, с. 351): «Технічне підпорядкування робітника

одноманітній ході засобу праці...»; «...засіб праці вбиває робітника» (Маркс, 1938, с. 359).

В результаті маємо макротрансформацію в економіці, соціальній динаміці та способі життя; сформувалися нові соціальні класи: капіталісти та наймані робітники – пролетаріат.

Зміст капіталу передає формула $(D-T-Dd)$; де Dd більше D або $Dd = D + d$, це вартість, що приносить додаткову вартість. Радикальність зрушень, що відбулися, загострює і виражає економічний базис, що вийшов на арену історії – капіталістична приватна власність на засоби виробництва. Суть її: пролетар не є власністю капіталіста. Він відокремлений від засобів виробництва (ними володіє капіталіст), і економічно змушений, а юридично вільний продавати свої робочі руки, щоб не померти з голоду, продавати свою здатність створювати вартість та додаткову вартість на умовах роботодавця. У результаті зміст виробленого товару немов би відходить у тінь, відсуваються на задній план ті потреби, які цей товар задовольняє. Головне в ньому – **товар**, тобто це продукт, зроблений для обміну з прибутком, з «наваром» (Маркс, 1938, с. 101-119, 144-145). Фетишизуються товари як продукти рук людських, і сама людина, виробник у полі вартісних відносин нагадує товар.

Продовжуючи цю лінію, сучасний аналітик цього періоду М. Маклюєн (McLuhan, 2011, р. 51) зазначає, що «економічні зміни цього масштабу вимагають нового розуміння взаємодії між технологіями та ринковими силами». Технічні ж нововведення мають подвійний ефект: з одного боку, вони сприяють економічному зростанню, з іншого — викликають соціальну нестабільність та вимагають адаптації законодавства та інституційних рамок.

Таким чином, промислова революція є яскравим прикладом потужного впливу технологічних інновацій якраз у зчепці із зміною власності на засоби виробництва – на основні сфери суспільства: матеріальне виробництво, політику, духовне життя та суспільство загалом.

На етапі електрифікації та автоматизації (к. XIX ст. - поч. XX ст.) електроенергія та автоматизовані машини впроваджувалися у промислове виробництво. Винахід та застосування електродвигуна є кроком вперед від механічних систем, обмежених паровими машинами, до більш гнучких та ефективних виробничих ліній. Винахідники Н. Тесла та Т. Едісон зробили великий внесок у розробку технологій, які ефективно виробляють та передають електроенергію, що вплинуло на все сучасне життя. На даному етапі еволюціонували спосіб виробництва товарів та трансформація соціальної структури у напрямку розширення та поглиблення капіталізму та переходу його в стадію імперіалізму.

Епоха постіндустріалізму, або інформаційно-комп'ютерна (з другої половини XX ст.), пов'язана з цифровою революцією – впровадженням комп'ютерної

техніки та мережі «Інтернет». Вона ініціювала перехід від традиційної промисловості до «знаннєвої» економіки, де до складу рушіїв економічного росту, поряд із попередніми, увійшли створення, обробка та розподіл знання, інформації.

Вважаємо, що стосовно знання як ресурсу потрібно остерігатися такої крайності як абсолютизація, гіпертрофування його значущості – представлена, зокрема, у П. Дракера (P. Drucker, 1993). Так, на його думку, сучасне західне суспільство після Другої світової війни вступило в стадію розвитку «суспільство знання» і вичерпало, минуло капіталізм. Вже не капітал, а знання, інтелектуальний ресурс, за П. Дракером, стали основним ресурсом суспільства, а традиційні ресурси виробництва – земля (природні ресурси), праця і капітал – зміщуються в становище вторинних, вони добуваються за допомогою знання. А отже, контроль і влада в суспільстві переходять від власників капіталу до тих, хто має знання та вміє його використовувати (р. 131).

П. Дракеру аргументовано заперечує ряд вчених у тому, що постіндустріалізм не тотожний «антикапіталізму», наприклад, зарубіжні автори М. Кастельс, К. Кумар, український філософ Є. Суліма та ін. Останній переконливо довів, що нині відбувається «розширення капіталізму (його глобалізація та тоталізація)» (Суліма, 2004, с. 130), а постіндустріальна революція є третьою, найрадикальнішою модернізацією капіталізму, спрямованою на покращення його функціонування. Інформаційні технології також не змінюють устрій суспільства на «антикапіталістичний», і, за словами Є. Суліми, з яким ми солідарні, «поширюють капіталістичні відносини на нові сфери»; та ж **інформація працює як товар, «доступ до неї все більш визначається комерційними основами, а ... прагнення до максимізації прибутку, працюють в інформаційній сфері так само, як у капіталістичному суспільстві загалом. Кількість і якість виробленої інформації безпосередньо залежить від цього, чи є у той або іншій сфері можливості вигідно, тобто. з високим прибутком, її продати»** (Суліма, 2004, с. 133). «Сама класова приналежність та місце у соціальній ієрархії визначають, яку інформацію ви отримаєте та яку інформацію ви дозволите отримати іншим; ... і саме інтереси корпоративного капіталу домінують в інформаційній сфері. **Величезна маса інформації, набутої корпораціями, стала недоступною для суспільства саме тому, що вона перебуває у приватній власності»** (Суліма, 2004, с. 134). Таку саму позицію займає і К. Кумар (Kumar, 1995, р. 154), стверджуючи, що «інформаційний вибух не зробив жодних радикальних зрушень ні в тому, як організовані індустріальні суспільства, ні в тому, куди спрямований їхній розвиток. Панують імперативи отримання прибутку, влади і контролю, як це було завжди в історії капіталістичного суспільства».

Ми згодні з доводами Є. Суліми і К. Кумара і вважаємо, що знання не виштовхує в небуття ресурси і багатство попередніх постіндустріальних типів соціуму, але співіснує і доповнюється ними, виступаючи все більш серйозною соціальною силою. При цьому революційної заміни капіталізму на «некапіталізм» чи антикапіталізм не сталося.

Отже, історичний екскурс розвитку технічних інновацій показав як перманентну їх динаміку, так й зв'язок, вплив їх на макрозрушення у структурі соціуму загалом. Останні належать не до мікрорівня малих груп (родина), і не до мезорівня – особливого, середніх за розмірами спільностей (люди однієї професії), а масштаба більшого, великого – лише на рівні соціуму як загального, і репрезентовані соціальними класами. А фронтальні зміни останніх викликаються до життя не лише технікою, а зчіпкою 1) технічних інновацій зі зміною 2) форми власності на засоби виробництва. При цьому спонтанна поява та зміна форм власності на засоби виробництва неможлива поза накопиченням технічних інновацій як об'єктивно-матеріальної основи. Але й лише технічні інновації як основа без активного імпульсу – форми власності – не породять соціальні класи та їх наступні трансформації. Отже спільно компоненти 1) і 2) виступають, відповідно необхідною і достатньою умовою для здійснення макрозсувів, макротрансформацій структури соціуму.

Вплив техніки на повсякденне життя людини та комунікації

Технічні інновації впливають на повсякденне життя людини, і завдяки їм люди спрощують та полегшують виконання рутинних завдань у **домашньому господарстві, дозвіллі та виробничому процесі**. Ординарний перелік техніки «пересічної» сім'ї, що живе в багатоквартирному будинку, включає мобільні телефони та домофон, холодильник, газову плиту, НВЧ-піч, пральну машину, водонагрівальний бак, кавомолку, блендер або кухонний комбайн, комп'ютер(и), телевізор та ін., які підвищують якість життя. На рівні **домашнього господарства** в цілому нині впроваджуються «розумні» домашні системи, що контролюють енергоспоживання, безпеку та комфорт. Нині вчені досліджують ці явища як складові широкого культурного та технологічного контексту. У ньому Д. Харавей (Haraway, 2006, р. 120) акцентує той факт, що межі між людиною і машиною стають все більш розмитими.

Дозвілля також трансформувалося завдяки цифровій технології. Науковий прогрес, по-перше, зробив його можливим для багатьох верств населення, звільнивши час від трудової зайнятості – за допомогою техніки спростивши дії на професійній ниві та механізуючи домашню працю. По-друге, урізноманітнів способи проведення вільного часу: додав до традиційних зустрічей з друзями, рідними та читання книг інші форми відпочинку – перегляд

кіно та телебачення, прослуховування радіо, спілкування телефоном й через Інтернет, комп'ютерні ігри, соціальні мережі тощо. У вас не було часу? Будь ласка, є. Ви не мали змоги? Ось тримайте. Чи не хочеться інформації для цього шукати? Зачекайте, зараз Google все зробить: знайде, бажаєте – текст покаже; якщо не любите читати, а любите слухати – подкаст увімкне; вам краще подивитися – а ось і фільм на Youtube. Тут доречним є твердження Н. Лумана про медіа як систему, що генерує способи спілкування і далі більше – впливає на соціальні спільноти та формування внутрішньо- та міжгрупових відносин. Він підкреслював, що медіа не тільки передають інформацію, але й активно створюють нову реальність, у якій ми живемо (Luhmann, 2000, p. 95-99).

Виробничий процес зазнав змін внаслідок автоматизації та використання інформаційних систем. Так, свого часу (1964 р.) Г. Маркузе (1996, с. 94-99) вважав, що технології можуть бути засобом звільнення від монотонної праці, дозволяючи людині зосередитися на самореалізації. Він висловлював думку, що технологічний прогрес може вести до створення нових форм соціальних відносин, де влада та контроль розподіляються справедливніше. Пізніше П. Дракер писав про трансформацію робочих місць, яка потребує нових навичок і підходів до управління. Він наголошував на необхідності адаптації до «знаннєвої економіки», де основними ресурсами є знання та інформація (Drucker, 1993, p. 33). Показова співзвучність П. Дракера з Г. Маркузе щодо можливості автоматизації звільнити людей від рутинної праці та наростити креативність та інновації.

М. Гайдеггер же, навпаки, критикував технологізацію нашого суспільства та зазначав, що техніка є не тільки набором інструментів чи засобів задля досягнення цілей, а й глибшим способом розкриття світу; сучасна ж техніка трансформує людське сприйняття природи, зводячи її до ресурса, готового до використання. Цей підхід до техніки, за М. Гайдеггером, є проявом специфічного типу мислення, який він називає «Gestell» (постав), де кожен елемент світу оцінюється лише з погляду його корисності. Такий підхід відчужує людину як від природи, так і від власної сутності (Heidegger, 2000, p. 37). Він пропонує переглянути наше ставлення до техніки, повертаючись до гармонійнішого співіснування з нею, що дозволить зберегти глибокий зв'язок із буттям.

Отже, технізація виробничого процесу продукує досить амбівалентні результати; у тому числі виділені вище М. Гайдеггером – небезпечні для людини як родової істоти та протидіючі сталості розвитку суспільства.

Вплив цифрових технологій на комунікації проявився в суттєвій зміні способів, якими ми спілкуємося, і одночасно структури нашого інформаційного простору. У ньому інформація

поширюється швидше та об'ємніше, що вплинуло на концепції знання та інформації. Так, техніка та технології сприяють зміні методів дослідження та переосмислення підходів до знання та його відтворення. Цифрові технології дозволяють збирати та обробляти великі обсяги даних, що відкриває нові можливості для наукових відкриттів та теоретичних узагальнень. Такі технології, як машинне навчання та штучний інтелект (ШІ) надають дослідникам потужні інструменти для моделювання складних систем та вивчення явищ, які раніше вважалися недоступними для глибокого аналізу.

Ще завдяки цифровим технологіям взаємодія людей стає менш обмеженою географічно. І тут доречно звернутись до М. Маклюєна з його концепцією «глобального села», він вказував на те, що нові медіа-технології розмивають традиційні кордони і сприяють створенню більш інтегрованої глобальної культури. Він також стверджує, що нові технології медіа радикально змінюють структуру суспільства, культурні звичаї і навіть особистісну ідентичність людей, вказуючи на те, що медіум – це повідомлення. М. Маклюєн вважає, що спосіб передачі може мати таке значення, як і сама інформація. Все це веде до зменшення становища конфіденційності і може посилювати культурні та соціальні конфлікти через зіткнення різних світоглядів (McLuhan, 2011, p. 89), а отже, додамо, виробляти та нарощувати несталість розвитку суспільства.

Найявне нині розширення доступу до інформаційних даних супроводжують ризики розповсюдження неперевіреної або хибної інформації. Л. Флоріді, аналітик інформаційних систем, обґрунтовано вважає, що це загрожує фундаментальним принципам обізнаності та поінформованості суспільства та потребує нових підходів до освіти (Floridi, 2014, p. 135).

Викладені вище положення перегукуються з теорією постмодернізму Ж. Ліотара про те, що «кінець великих сказань» відображає скепсис з приводу спільних істин і підкреслює плюралізм досвіду та знання. Технології, по Ж. Ліотару розширюють наш доступ до інформації, але також ускладнюють верифікацію та інтерпретацію цієї інформації, породжуючи нові форми відомостей, які часто мають суб'єктивний характер і залежать від конкретних технологічних платформ (Lyotard, 1984, p. 36). Тут актуально зважити на застереження Г. Маркузе (1996, с. 99-101) (майже за 30 років до Ж. Ліотара) про ризики, пов'язані з технологічним контролем та монополізацією, які можуть призвести до нових форм агресії та соціальної нерівності. Останні, зауважимо, посилюють соціальну несталість.

Соціально-психологічні наслідки технологічного прогресу

Зміни у мезо- та мікросоціальній структурі. Сучасні технології сприяють зміні та перегляду

традиційних соціальних ієрархій та структур. Внаслідок глобалізації комунікацій та економічної інтеграції географічні кордони менше впливають на соціальну мобільність. Технології також відкривають нові можливості для включення в суспільство маргіналізованих груп, проте водночас можуть посилювати соціальну нерівність через нерівний доступ до ресурсів. По філософу П. Бурдьє (Bourdieu, 2010, р. 184) капітал у всіх формах (культурний, економічний, соціальний) визначає можливості індивідів використовувати технологічні інновації для підвищення свого соціального статусу.

І тут ми виходимо на один з критеріїв оцінювання стану глобального суспільства, що прямо пов'язаний з сучасною технікою, - цифрову нерівність. В наявності багато фактів «цифрового розриву» і відсутності рівного доступу до новітніх технологій у низки верств населення. За даними Міжнародного союзу електрозв'язку (International Telecommunication Union, 2023), станом на 2023 р. близько 30% населення світу не мали доступу до Інтернету. У менш розвинених країнах цей показник може бути вищим. Тому нині є міжнародні та національні ініціативи спрямовані на зменшення цифрової нерівності, як то програми з розвитку інфраструктури у сільських районах, субсидії на придбання техніки та навчальні проекти з підвищення цифрової грамотності. Загалом же цифрова нерівність посилює соціально-економічні розриви та протидіє сталому розвитку.

Автоматизація та впровадження нових технологій значно впливають на ринок праці. З одного боку, вони підвищують ефективність та надають нові можливості у галузі високих технологій та цифрової економіки. З іншого боку, ведуть до скорочення робочих місць у традиційних секторах – виробництві та обслуговуванні. Згідно зі звітом Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum, 2023), до 2025 р. технології можуть замінити близько 85 млн робочих місць, але водночас створити 97 млн нових.

Розвиток дистанційної роботи та «гіг-економіки» (gig economy) став ще одним вагомим наслідком технічних новацій. Достойнством платформ для фрілансу і тимчасової роботи є те, що вони надають гнучкості, а недоліком – нестабільність, що приноситься ними, і відсутність соціальних гарантій для працівників. Це викликає необхідність розробки нових форм регулювання та соціального захисту й адаптації робочої сили через перекваліфікацію та розвиток нових навичок, щоб відповідати вимогам сучасного ринку праці.

Іще одним з критеріїв оцінювання стану глобального суспільства, що прямо пов'язаний з сучасною технікою, є кібербезпека. Вона стала критично важливою, оскільки зростає кількість кіберзлочинів та погроз. За даними Cybersecurity Ventures (2020), до 2025 р. глобальні витрати на кіберзлочинність можуть сягнути 10,5 трлн доларів на рік.

Зрозуміло, зазначені порушення прав людини та зростання кіберзлочинів та загроз не сприяють подоланню несталості загальносоціальної життєдіяльності, а посилюють її.

Міжособистісно-психологічні відносини та способи взаємодії радикально змінилися завдяки мережі Інтернет та мобільним технологіям. Л. Флоріді (Floridi, 2014, р. 81-83) розглядає цифрову еру як нову «інфосферу», де інформація є основним елементом усіх соціальних та технічних процесів. Він вказує, що цифрові технології не просто змінюють спосіб, яким ми взаємодіємо зі світом, але й впливають на наше розуміння реальності та людську ідентичність. З останньою перегукується феміністична критика технологій Д. Харавей. Вона метафорою «кіборг» виражає те, як сучасні технології розмивають та зміщують межі між людиною та машиною, зазначаючи, що вони можуть бути емансипативним засобом, що переосмислює ідентичність та тілесність у контексті гендерних відносин (Haraway, 2006, р. 132).

Раніше зазначалося, що цифрова комунікація надає нам можливості для швидкого, миттєвого обміну інформацією. Однак є і зворотний бік: це супроводжується зменшенням глибини та емоційної насиченості спілкування. Ш. Теркл, висвітлюючи цю тему, вказує, що постійна онлайн присутність веде до скорочення реальних контактів та почуття самотності. Важливим аспектом є збільшення залежності від соціальних мереж та інтернет-сервісів, що може призвести до цифрової дезадаптації, коли людина перестає нормально жити в офлайн-світі. Ця ж автор зазначає, що технології, що сприяють зручності та ефективності, часто ведуть до відчуття ізоляції та втрати справжнього емоційного зв'язку між людьми (Turkle, 2012, р. 42-43). Згідно з даними Pew Research Center (2018), 45% підлітків відчувають себе постійно або часто самотніми, що пов'язано з часом, проведеним онлайн. Іще залежність від технологій знижує навички особистої комунікації та емпатії. Тут згадаємо постмодерніста Ж. Бодрієра, він ще в 1981 р. критикував сучасне йому суспільство за те, що воно створює «гіперреальність», де технологічні образи і симулякри замінюють реальний досвід. По Ж. Бодрієру (2004, с. 5-7, 52) це веде до ерозії людських відносин і редукції реальності до зображень, що споживаються через медіа.

Ще одним важливим пунктом сучасного порядку денного є феномен «цифрова особистість», в нашій статті вона виступає сукупністю особистих і персональних даних разом з цифровим відбитком-ідентифікатором. З цими реаліями пов'язана гостра проблема прав і свобод у ракурсі конфіденційності, акцентованому в цю епоху, де кожную взаємодію, комунікацію та транзакцію можуть зафіксувати та аналізувати. З розвитком ШІ, зокрема великих мовних моделей, ризики персональних даних значно зростають. Такі системи здатні обробляти величезні

обсяги інформації про користувачів, аналізувати їхню поведінку в Інтернеті та створювати докладні профілі, які можуть розкривати психічний стан, звички або навіть графік дня людини, що породжує додаткові загрози, які часто залишаються непомітними для самих користувачів. Так, великі технологічні компанії Facebook та Google неодноразово критикувалися за зловживання персональними даними користувачів.

Мовні моделі також можуть бути використані для дезінформації або маніпуляцій. Наприклад, персоналізоване шахрайство, створене на основі даних про слабкості та упередження окремих людей, стає все більш точним і складним. Крім того, ШІ здатний порушувати права інтелектуальної власності, автоматично створюючи контент, який може бути плагіатом.

Ще однією проблемою є використання ШІ для відстеження та деанонізації людей. Наприклад, технології розпізнавання осіб, ходи або інших фізичних характеристик можуть загрожувати свободі громадян і використовуватися державними органами для порушення прав людини.

Як наслідок, такі системи можуть приймати неправомірні рішення, зокрема відмовляти у наданні послуг, ґрунтуючись на непрозорих алгоритмах, які неможливо оскаржити та опротестувати, і всередину яких закладено упередженість. В результаті діє дискримінація у працевлаштуванні, кредитуванні та правосудді. Хоча на міжнародному рівні, включаючи ЄС та Китай, вже робляться спроби врегулювати використання ШІ через рекомендації, спрямовані на захист конфіденційності, прозорість алгоритмів та контроль високоризикованих їх застосувань.

Отже, техніко-технологічні новації у мезо- та мікросоціальній структурі та міжособистісно-психологічній галузі спричиняють певні наслідки. По-перше, – цілий спектр різних можливостей, по-друге, атрибутом і зворотною стороною його є ризики-виклики, які неминуче ці можливості супроводжують. Тому при використанні технологій у цій сфері життя потрібна здорова критичність та компенсація ризиків.

Визначеність техніки у суспільстві

Отже, у XX ст. сформувалося замкнуте планетарне технічне середовище. Яке становище у його складі займають нетехнічні компоненти – природа та людина / люди? Їхнє становище є місцями пропорційним, і за цілою низкою параметрів – підлеглим щодо техніки; вони все більше набувають статусу «постави» (М. Гайдеггер), ресурсів, закріплених технікою та виробництвом! Якщо цей тренд продовжиться і посилиться, то неконтрольована динаміка техніки та технології загрожуватиме непередбачуваним і згубним перетворенням і людства в цілому, і нашої планети.

Зазначимо зі свого боку, що суть розвитку техніки складає не її стихійне породження самої себе і не верховенство, диктат над людьми і довкіллям, а незворотна спрямована закономірна зміна техніки,

що призводить до виникнення нової її якості, причому відбувається вона поєднуючись, взаємодіючи зі змінами в природі і суспільстві, що виразив афоризмом Ж. Бодріяр: «Люди і техніка, потреби та речі взаємно структурують один одного – на краще чи на гірше» (Baudrillard, 1968, p. 175).

Яке ж місце займає техніка у суспільстві? А також що являє собою зв'язок цих двох реальностей, у чому його зміст?

У рамках відповіді на перше запитання зазначимо: викладені вище два абзаци тексту, як і весь матеріал цієї статті, яскраво демонструють всепронизуваність технікою соціальних структур та відносин, її густу вплетеність у переважну більшість осередків суспільства аж до тотальності. Це з одного боку. З іншого боку, місце техніки в соціумі є амбівалентним. Застосування техніки та технологій, вироблені ними артефакти та процеси результатуються як у позитивному, так і в негативному: як на благо, користь, так і на шкоду, загрожують особистій та колективній людській безпеці.

У рамках відповіді на друге питання визначимо зв'язок суспільства з технікою як багатоплановий, поліаспектний та історично змінний. К. Мітчем (1995) у творі «Що таке філософія техніки?» окреслив коло проблем техніки, що мають загальносоціальний характер. Він пише: «Розвиток сучасної технології може бути пов'язаний з певними змінами у розумінні справедливості, доброчинності та злочину таким чином, що дослідження цих змін може стати справою політичної філософії техніки. Одна з проблем... полягає у справедливому або чесному розподілі вигод, що надаються сучасною технологією. ... Сьогодні, однак, набагато більше значення мають питання ступеня безпеки, до якого слід прагнути, і справедливого розподілу технічних витрат або ступеня ризику. Цей **перехід від турботи про справедливий розподіл прибутку до турботи про справедливий розподіл витрат або ступенів ризику** знову порушує проблему технічного прогресу, яка на початку нашої ери була предметом роздумів, які сприяли початковим змінам у трактуванні справедливості. Сьогодні здається все менш і менш очевидним, що ми розвиваємо технологію заради блага майбутніх поколінь (descendants), швидше, ми робимо це заради вигод, які вона приносить нам сьогодні, і тим самим робимо своїх нащадків заручниками ризику, що приховується в нинішніх технологічних зверненнях». Отже, К. Мітчем продемонстрував те, що через 30 років висловлена Г. Маркузе надія про справедливіший розподіл влади та контролю завдяки технологічному прогресу залишилася добрим побажанням, не стала дійсністю; а ми додамо: так само, як і пізніше, – нині.

Нам здається непродуктивним шукати відносини «первинності – вторинності» у тому, що пов'язує техніку і суспільство: вони обидва вагомими складовими

загальносоціального життя. Зазначимо кілька закономірностей, що охоплюють не тільки вплив суспільства на техніку і зворотний вплив техніки на суспільство, але й розгортання, розвиток цього зв'язку.

Однією із закономірностей є прискорення темпів прогресу обох феноменів – як суспільства, так і техніки протягом історії. Те, що техніка стимулює прогрес суспільства та впливає на прискорення темпів його розвитку, як і сильний зворотний вплив з боку соціальних та економічних елементів на роль технічних феноменів у соціумі, було доказово викладено у публікації (Плаксина, 2024, с. 56-57, 59-60). Закономірності (1) – **прискорення темпів технічного прогресу** приділимо увагу у цій статті нижче. Це прискорення є одним із проявів зростання темпів суспільного прогресу, який, у свою чергу, визначається зростанням темпів розвитку об'єктів у міру ускладнення їх організації. Чим складнішу структуру має система, тим вона знаходиться на більш вищій стадії свого розвитку. Ассимілюючи досягнення попереднього розвитку, починаючи свою еволюцію з більш ґрунтовної бази, вона природно має більш багату основу і тому швидші темпи цього розвитку.

В наш час прискоренню технічного прогресу сприяє скорочення часового інтервалу між відкриттям або винаходом та їх технічним застосуванням. Раніше відкриття нових явищ у природознавстві отримували своє відображення в техніці через десятиліття або навіть століття. Тепер зазвичай це відбувається протягом терміну, що порівняно короткий і все скорочується. Часовий розрив між відкриттям або винаходом та їх практичним застосуванням стає меншим. Якщо між винаходом паперу та його практичним використанням пройшло 1000 років (Бесов, 2004, с. 88-89), то для фотографії – близько 100 років (Царенко, & Рябець, 2010, с. 329, 338), парової машини – 80 років (Царенко & Рябець, 2010, с. 209, 260, 262), телефону - до 50 років (Царенко & Рябець, 2010, с. 361, 365), радіо – близько 25 років (Бесов, 2004, с. 264), телебачення – 5 років (Бесов, 2004, с. 266) і т. д.

Іншою закономірністю (2) є те, що, будучи цілісним соціальним організмом, системою, суспільство забезпечує всередині себе **протікання розвитку різних галузей і технічних і видів техніки у взаємозв'язку і взаємодії**. Будь-яка нова галузь техніки своєю появою викликає своєрідну реакцію і тягне за собою послідовний ряд змін у багатьох інших галузях. Підвищення продуктивності машин на одній ділянці викликає необхідність технічного переозброєння інших ділянок. Великі якісні зміни в техніці починаються зазвичай зі створення робочих машин. Технічний прогрес, викликаний появою робочих машин в одній галузі виробництва, веде до появи передових і відстаючих

галузей виробництва. Взаємозалежність окремих відділів галузей виробництва у складі того чи іншого суспільства вимагає ліквідації різниць у технічному рівні, що викликає постійну необхідність підтягування відстаючих галузей до передових. Цей взаємозв'язок різних галузей виробництва – частин усередині суспільства як цілого – на основі нових технічних досягнень іде безперервно, і становить (2) закономірність розгортання зв'язку нашого суспільства та техніки.

В якості ілюстрації торкнемося епізодів створення ракетно-космічної техніки в рідному автору даної статті місті Дніпро (Україна) на базі виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». На ньому з травня 1951 р. серійно випускали ракети розробки С. Корольова - Р-1, Р-2, а пізніше - Р-5. З 1954 р. конструкторське бюро «Південне» цього підприємства очолив головний конструктор М. Янгель. Цей колектив розробив новий виріб – ракету на висококиплячих компонентах палива з автономною системою управління. Згодом у КБ були побудовані вітчизняні стратегічні ракети Р-12, створений ряд нових міжконтинентальних балістичних ракет дальньої дії: Р-14 (СС-7) і Р-16 (СС-7) – двоступінчаста ракета на такому ж паливі з автономною системою управління (Царенко, & Рябець, 2010, с. 484-485). На базі ракет Р-12 і Р-14 були створені ракетні війська стратегічного призначення - надійний ракетний щит нашої країни. Технічні досягнення КБ «Південне» пов'язані і з розробкою і випуском ракет Р-36, МР-УР100, Р-36М, космічних ракет-носіїв «Космос», «Космос-2», «Циклон-2», «Циклон-3», «Зеніт», ракетного блоку місячного корабля «Космос», «Інтеркосмос», «Метеор», «Целіна» (Поляков, 2017, с. 185-186).

Немає необхідності доводити, що створення такої безпрецедентної техніки освоєння космосу потужно вплинуло на металургійну й хімічну промисловість, розробку технологій отримання високочистих речовин і нових видів рідкого та твердого палива, стимулювало розвиток робототехніки, автоматики та комп'ютерів. Усі ці процеси нині називаються космізацією виробництва.

Таким чином, різні галузі техніки всередині суспільства як системи взаємопідтримують і стимулюють одна одну.

На нашу думку, виділена вище закономірність (2) про те, що розвиток -різних галузей і видів техніки протікає у взаємозв'язку та взаємодії і викликає постійну необхідність підтягування відстаючих галузей до передових надає збалансованість руху суспільства до прогресу та збільшує сталість його розвитку.

Розглянуті закономірності (1) і (2) розгортання зв'язку техніки та суспільства, мають загальний характер, яскраво та поліаспектно проявляються в житті соціальних суб'єктів – певних товариств, ТНК

та ін. Але, – ось знову амбівалентність техніки, – обидві закономірності не скасовують, не є панацеєю і можуть поєднуватися в той же час з деіндустріалізацією в інших соціальних суб'єктах. Як слушно зазначають В. Леонт'єва (2020, с. 55) та І. Сілютіна, «розвиток продуктивних сил суспільства досягає в ході історії такого рівня, коли індустрія, техніка і наука перестають спонтанно розвиватися та йдуть під свідомий та систематичний політичний контроль держави». Цей рух є об'єктивно-необхідним: лише до індустріальної епохи хода промисловості не завжди збігалась з політичними цілями влади як представника суспільства. Відмова ж влади від свого контролю та фінансової підтримки технічно-наукового розвитку призводить до занепаду техніки й технології, виробництва та наукових досліджень. Швидко іде деіндустріалізація, деградує виробництво, уся економіка та суспільство.

Висновки.

Таким чином, мета роботи досягнута, отримано нові знання про механізми функціонування суспільства та забезпечення сталості його розвитку як системи. У статті обґрунтовано такі наукові результати.

Встановлено поліаспектний та історично змінний зв'язок суспільства та техніки. Виділено закономірності, що характеризують його розгортання: (1) прискорення темпів технічного прогресу проявляється у скороченні часового інтервалу між відкриттям або винаходом та їх технічним застосуванням; (2) розвиток різних галузей і видів техніки протікає у взаємозв'язку та взаємодії та викликає постійну необхідність підтягування відстаючих галузей до передових; (3) на певному історичному етапі промисловість, техніка та наука припиняють розвиватися спонтанно та уходять под системний контроль государства; отказ же последнего от контроля над техническим и научным развитием и позбавлення їх фінансової підтримки виливається в деіндустріалізацію.

Саме друга закономірність надає збалансованість руху суспільства, працює на сталість його розвитку, результується у прогресі.

Закономірності (1) і (2) складають наукову новизну проведеного нами дослідження. Цей отриманий в даній статті результат в сукупності з отриманими раніше науковими результатами в

попередніх роботах (Плаксина, 2021, с. 18; 2024, с. 61-62) дозволяють зробити узагальнюючий висновок про те, що сформовано новий науковий напрямок досліджень – філософські основи забезпечення сталого розвитку суспільства.

Пошук інших закономірностей розгортання зв'язку суспільства і техніки є перспективою подальших напрямків дослідження.

Прояснено умови сталого існування соціальних та екологічних систем. 1) Ці умови для локального масштабу окремих систем як структур, що самоорганізуються (за І. Добронравовою), становить локальне зменшення ентропії. Людина може підтримувати гомеостазис локальних структур живої природи, утримуючи умови їх існування у необхідних для їх періодичного відтворення межах. Тож сталість локально може бути забезпечена. 2) За умовами можливого сталого існування самоорганізованих систем глобального масштабу – людства планети Земля – відповідь неоднозначна, варіативно-багатоходова, залежить від синергетичного поєднання елементів, які мінливо-плинні. Тому досягнення сталого розвитку людства у глобальному масштабі нині є «відкрито»-імовірнісним, отже, неоднозначним і нежорстко визначеним.

Показано, що оновлення у техніці виступають тригером, однією з причин особливо великих змін у суспільстві. Спільно компоненти технічні інновації із зміною форми власності на засоби виробництва виступають, відповідно необхідною і достатньою умовою для здійснення макрозрушень структури соціуму – на рівні соціальних класів.

Охарактеризовано особливе місце техніки в соціумі – всепронизуваність нею соціальних структур та відносин, її густа вплетеність у більшість осередків суспільства аж до тотальності. Місце техніки в соціумі також є амбівалентним. З'ясовані наслідки, що їх спричиняють техніко-технологічні новації. По-перше, – спектр різних можливостей, що звільняють людей від рутинної праці та відкривають простір для творчості. По-друге, атрибутом цього спектру є ризики-виклики, які неминуче його супроводжують. Вони генерують агресію та соціальну нерівність. А також – відчуження людей як від природи, так і від власної сутності, що є небезпечним для людини як родової істоти. Перші сприяють сталості розвитку суспільства, другі, навпаки, діють проти неї.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бесов, Л. (2004). *Історія науки і техніки. Навчальний посібник*. 3-є вид. Харків: НТУ «ХПІ».
- Бодріяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- Добронравова, І. (2017). *Практична філософія науки: збірка наук. праць*. Суми: Університетська книга.
- Леонт'єва, В. (2020). *Філософія техніки: навч. посіб.* / В. Леонт'єва, І. Сілютіна. Северодонецьк: вид-во СХУ ім. В. Даля.
- Маркс, К. (1938). *Капітал. Критика політичної економії. Процес продукції капіталу*. Том 1. Переклад Д. Рабіновича і С. Трикова. Харків: «Пролетар».
- Маркузе, Г. (1996). *Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства*. В. Лях (упорядник), *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія*. (с. 87-134). Київ: Либідь.
- Мітчем, К. *Що таке філософія техніки?* Відновлено з: <https://studfile.net/preview/9137238/page:20/>
- Останкова, О. (2003). *Парадигма усталеного розвитку: вирішення світових проблем або нова іграшка теоретиків?*

- Людство на межі тисячоліть: діалог цивілізацій. Матеріали науково - практ. конф. 23.05.2003. К.: Нац. акад. упр. 193-197.
- Плаксіна, О. (2021). Велике обнуління сталості глобального суспільного устрою через руйнування соціокультурної ідентифікації. *Грані*, 24 (4), 5–21. DOI: 10.1542/171933
- Плаксіна, О. (2024). Взаємодія науково-технічного та соціального прогресу і феномен сталого розвитку суспільства. *Грані*, 27 (1), 52-63. DOI: 10.15421/172407
- Поляков, М.В. (заг. ред.). (2017). *Ми пам'ятаємо! Університет звичайний: [статті та нариси]*. Д.: ЛІРА.
- Семенюк, Е. (2017). *Філософія сучасної науки і техніки: підручник* / Е. Семенюк, В. Мельник. Вид. 3-тє. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Суліма, Є. (2004). *Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: монографія*. Вид. 2-е. К.: Генеза.
- Царенко, О. & Рябець, С. (2010). *Нариси з історії техніки та технологій. Навчальний посібник*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка.
- Шевцов, С. & Квітка, С. (2024). Культурно-онтологічні підґрунтя техніки: реконструкція «прометей». *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, 33 (1), 3-15.
- Шинкарук, В. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.
- An International Decade of Sciences for Sustainable Development* (2023). Retrieved from: <https://www.iybssd2022.org/en/an-international-decade-of-sciences-for-sustainable-development/>
- Baudrillard, J. (1968). *Le Système des Objets*. Paris, Gallimard.
- Bourdieu, P. (2010). *Distinction A Social Critique of the Judgement of Taste*. N.Y.: Routledge.
- Cybersecurity Ventures (2020). *Cybercrime To Cost The World \$10.5 Trillion Annually By 2025*. Retrieved from: <https://cybersecurityventures.com/cnn-reports-cybercrime-to-cost-the-world-10t-annually-per-cybersecurity-ventures/>
- Drucker, P. (1993). *Post-Capitalist Society*. N.Y.: Harper Collins,
- Florida, L. (2014). *Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality*. Oxford: University Press.
- Haraway, D. (2006). A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. Chapter. *The International Handbook of Virtual Learning Environments*. 117–158. N.Y.: Springer. DOI: 10.1007/978-1-4020-3803-7_4
- Heidegger, M. (2000). *Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Horizon 2020. Work Programme 2016 – 2017. (2015). 11. Smart, Green and Integrated Transport. *European Commission Decision*. P. 6776.
- International Telecommunication Union (ITU) (2023). *Measuring Digital Development: Facts and Figures*. Retrieved from: https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2023-1/
- Kumar, K. (1995). *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of Contemporary World*. Oxf.: Blackwell.
- Luhmann, N. (2000). *The Reality of the Mass Media*. Cambridge: Polity Press.
- Lyotard, J. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McLuhan, M. (2011). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Melnyk, V. & Lushch-Purii, U. (2022). Revising anthropocentrism of technics in the light of the 21st century new anthropological models. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 21, 72-83. DOI: 10.15802/amp.r.v0i21.260334
- Pew Research Center (2018). *Teens' Social Media Habits and Experiences*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/internet/2018/11/28/teens-social-media-habits-and-experiences/>
- Turkle, S. (2012). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. N. Y.: Basic Books
- World Economic Forum (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. Retrieved from: The Future of Jobs Report 2023 | World Economic Forum

REFERENCES

- An International Decade of Sciences for Sustainable Development* (2023). Retrieved from: <https://www.iybssd2022.org/en/an-international-decade-of-sciences-for-sustainable-development/>
- Baudrillard, J. (1968). *Le Système des Objets*. Paris, Gallimard.
- Baudrillard, J. (2004). *Simulacra and Simulation*. Kyiv: Solomiya Pavlychko Publishing House «Fundamentals»/
- Biesov, L. (2004). *History of Science and Technique. Textbook*. 3rd ed. Kharkiv: NTU «KhPI».
- Bourdieu, P. (2010). *Distinction A Social Critique of the Judgement of Taste*. N.Y.: Routledge.
- Cybersecurity Ventures (2020). *Cybercrime to Cost the World \$10.5 Trillion Annually by 2025*. Retrieved from: <https://cybersecurityventures.com/cnn-reports-cybercrime-to-cost-the-world-10t-annually-per-cybersecurity-ventures/>
- Dobronravova, I. (2017). *Practical Philosophy of Science: Collection of Scientific Works*. Sumy: University book.
- Drucker, P. (1993). *Post-Capitalist Society*. N.Y.: Harper Collins,
- Florida, L. (2014). *Fourth Revolution: How the Infosphere Is Reshaping Human Reality*. Oxford: University Press.
- Haraway, D. (2006). A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. Chapter. *The International Handbook of Virtual Learning Environments*. 117–158. N.Y.: Springer. DOI: 10.1007/978-1-4020-3803-7_4
- Heidegger, M. (2000). *Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Horizon 2020. Work Programme 2016 – 2017. (2015). 11. Smart, Green and Integrated Transport. *European Commission Decision*. P. 6776.
- International Telecommunication Union (ITU) (2023). *Measuring Digital Development: Facts and Figures*. Retrieved from: https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2023-1/
- Kumar, K. (1995). *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of Contemporary World*. Oxf.: Blackwell.
- Leontieva, V. (2020). *Philosophy of Technique: Textbook* / V. Leontieva, I. Silyutina. Severodonetsk: Publishing House of the V. Dahl National University.

- Luhmann, N. (2000). *The Reality of the Mass Media*. Cambridge: Polity Press.
- Lyotard, J. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Marcuse, H. (2003). One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. V. Lyakh (compiler), *Modern Foreign Social Philosophy: Textbook*. (pp. 87-134). Kyiv: Lybid.
- Marx, K. (1938). *Capital. Critique of Political Economy. The Process of Production of Capital*. Volume 1. Translated by D. Rabinovich and S. Trykov. Kharkiv: "Proletar".
- McLuhan, M. (2011). *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Melnyk, V. & Lushch-Purii, U. (2022). Revising anthropocentrism of technics in the light of the 21st century new anthropological models. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 21, 72-83. DOI: 10.15802/ampr.v0i21.260334
- Mitcham, K. *What is the Philosophy of Technnique?* Retrieved from: <https://studfile.net/preview/9137238/page:20/>
- Ostankova, O. (2003). *The Paradigm of Sustainable Development: the Solution of World Problems or a New Toy for Theorists?* Humanity on the Verge of Millennia: a Dialogue of Civilizations. Proceedings of the scientific and practical conference. 23.05.2003. K.: National Academy of Management. 193-197.
- Pew Research Center (2018). *Teens' Social Media Habits and Experiences*. Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/internet/2018/11/28/teens-social-media-habits-and-experiences/>
- Plaksina, O. (2021). The great zeroing of the sustainability of the global social order through the destruction of socio-cultural identification. *Facets*, 24 (4), 5–21. DOI: 10.1542/171933
- Plaksina, O. (2024). The interaction of scientific-technical and social progress and the phenomenon of sustainable development of society. *Facets*, 27 (1), 52-63. DOI: 10.15421/172407
- Polyakov, M.V. (Gen. ed.). (2017). *We Remember! Victorious University: [articles and essays]*. D.: LIRA.
- Semenyuk, E. (2017). *Philosophy of Modern Science and Technique: Textbook* / E. Semenyuk, V. Melnyk. 3rd ed. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- Shevtsov, S. & Kvitka, S. (2024). Cultural and ontological foundations of technic: reconstruction of «prometheia». *Studies in the History and Philosophy of Science and Technology*, 33 (1), 3-15.
- Shynkaruk, V. (Ed.). (2002). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. Kyiv: Abrys.
- Sulima, Ye. (2004). *The Global Social Order of Post-Industrialism: Monograph*. 2nd ed. K.: Heneza.
- Tsarenko, O. & Ryabets, S. (2010). *Essays on the History of Technique and Technologies. Textbook*. Kirovograd: Publishing House of the KSPU named after V. Vynnychenko.
- Turkle, S. (2012). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. N. Y.: Basic Books,
- World Economic Forum (2023). *The Future of Jobs Report 2023*. Retrieved from: The Future of Jobs Report 2023 | World Economic Forum

Socio-political Ideas in Tajik Literature of 1917-1951

UDC: 123: 32.019.5: 821.222.8"1917/1951":

DOI: <https://doi.org/172545>**Mulloboeva Dिल्фуза**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0005-6442-2741>, mullabaeva_dil@gmail.com*Tajik National University (Dushanbe, Republic of Tajikistan)***Abstract.**

Relevance. The article examines the socio-political and philosophical ideas reflected in Tajik literature between 1917 and 1951, a period marked by radical transformations in the cultural, ideological, and intellectual life of the region. As Tajik society transitioned from feudal-nationalist frameworks to socialist ideals, literature became a crucial instrument in articulating new social values. The relevance of this research lies in exploring how literary texts served as both reflections and agents of socio-political change in Central Asia. The purpose of the study is to analyze how philosophical and ideological themes—such as justice, national identity, internationalism, and cultural modernization—were articulated in the works of key Tajik authors of the Soviet era. The article seeks to highlight the educational and transformative role of literature during this transitional period.

Results. The research demonstrates that Tajik literature of this era functioned as a medium for promoting socialist realism, national consciousness, and cross-cultural solidarity. It provides a detailed analysis of selected works by authors such as Sadriddin Aini, Abulkasim Lahuti, Mirzo Tursunzade, and Payrav Soleimani. For instance, Aini's narratives reveal strong critiques of feudal oppression and emphasize the role of education, while Lahuti's revolutionary poetry champions liberty and human rights. Tursunzade's civic lyrics reflect the spirit of international cooperation and cultural integration. These texts not only document historical shifts but also help shape a new philosophical worldview rooted in justice and progress.

Conclusions. The findings of the study underscore the value of Tajik literature from 1917 to 1951 as a form of social philosophy. Through artistic imagery and symbolic narratives, it contributed to the redefinition of human roles and responsibilities in society, offering alternative perspectives on nation-building, culture, and ideological discourse. This body of literature represents both an artistic legacy and a philosophical foundation relevant to the broader understanding of postcolonial identity formation and cultural transformation in the Soviet East.

Keywords: Tajik literature, philosophical ideas, socialist realism, socio-political discourse, national identity, cultural transformation, internationalism

Суспільно-політичні ідеї в таджицькій літературі 1917-1951 років

Муллобоєва Ділфуза*Таджицький національний університет (Душанбе, Республіка Таджикистан)***Анотація.**

Актуальність. У статті розглядаються соціально-політичні та філософські ідеї, відображені в таджицькій літературі 1917–1951 років – періоду, який ознаменувався глибокими трансформаціями культурного, ідеологічного та інтелектуального життя регіону. В умовах переходу таджицького суспільства від феодально-націоналістичних уявлень до соціалістичних ідеалів література стала важливим інструментом формування нових соціальних цінностей. Актуальність дослідження полягає в осмисленні літературного тексту як дзеркала та активного чинника суспільних змін у Центральній Азії. Метою дослідження є аналіз філософських та ідеологічних мотивів – таких як соціальна справедливість, національна ідентичність, інтернаціоналізм та культурна модернізація – у творах ключових таджицьких авторів радянської доби. У статті також наголошується на освітній та перетворювальній ролі літератури в контексті суспільних змін.

Результати. У результаті дослідження з'ясовано, що таджицька література зазначеного періоду виступала не лише засобом художнього вираження, а й механізмом поширення соціалістичного реалізму, національної свідомості та міжкультурної солідарності. У статті детально проаналізовано твори Садриддіна Аїні, Абулкасіма Лахуті, Мірзо Турсунзаде та Пайрава Сулаймоні. Наприклад, Аїні у своїх новелах порушує теми феодального гніту та важливості освіти, Лахуті у поезії утверджує ідеї свободи й гідності, а Турсунзаде акцентує на інтернаціональній співпраці та культурному діалозі. Ці твори не лише відображають історичні події, а й формують нову світоглядну парадигму, засновану на гуманізмі та прогресі.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що таджицька література 1917–1951 років є важливим джерелом соціальної філософії. Через художні образи, символи та метафори вона сприяла переосмисленню ролі особистості в суспільстві, її прав та обов'язків, а також запропонувала альтернативний погляд на процеси націєтворення, культурну спадщину та ідеологічний дискурс. Література цього періоду становить не лише естетичну, а й філософську цінність для розуміння історичних процесів і сучасних викликів постколоніального простору.

Ключові слова: таджицька література, філософські ідеї, соціалістичний реалізм, соціально-політична думка, національна ідентичність, культурна трансформація, інтернаціоналізм

Introduction.

As you know, the beginning of Soviet power in Tajikistan was at the same time the beginning of an ideological struggle - a struggle between the old feudal ideology and an outdated worldview with the ideas of socialism and communism. Therefore, socio-political ideas, as well as some peculiar philosophical ideas, were reflected not only in philosophical works and studies, but also in the framework of other humanities, especially in literature and theater. These were prose and poetry works and drama. Among the most active fighters in this field in 1917-1951. These include, first of all, S. Aini and A. Lahuti, P. Suleimani and M. Rahimi, J. Ikrami and A. Dehoti, M. Tursunzade and S. Ulughzade, R. Jalil and others.

In the 80s of the twentieth century, the study of the Persian-Tajik literary heritage was conducted by scientists such as E. E. Bertels, I. S. Braginsky, A. N. Boldyrev and others. They focused on creative and aesthetic aspects, forming a "thematic image" and revealing the ideological content of the works, which became an important direction in the study of Oriental literature (Saifullaeva, 2024).

Written sources and studies on literature and literary criticism indicate that in Tajik literature the struggle of the ideas of Jadidism with the emerging socialist realism as a new Soviet trend in literature and other forms of culture continued until the 1930s. Among the writers, Sadриддин Aini was one of the first to adopt socialist realism, "who, coming from the old intelligentsia, was influenced by nationalist Jadid ideas at the beginning of his literary career, but later revised them. He was one of the first to embrace the revolution, laying the foundation for realistic Soviet prose in the Tajik language (Tadzhikskaya literatura, 2024)," for which he was awarded the title of "The Founder of Soviet (modern) Tajik literature."

Results.

The socio-political ideas of S. Aini in 1917-1951 are reflected in the novella "Odin" (1924), the novels "Dokhunda" (1930) and "Slaves" (1934), in the novels "Death of a Moneylender" (1939) and "Yatim" (Orphan), as well as in the poem "Man's War with Water" and the collection of poems "Edgori" (1935), etc. Some general trends of S. Aini's socio-political ideas were as follows: S. Aini's work was shaped by the historical events that took place in Central Asia in the late 19th and early 20th centuries, which were reflected in his works and influenced his socio-political views. In his works, S. Aini often raised the issues of the role of literature in society. He believed that literature should serve the people and contribute to their education. S. Aini was one of the first Tajik writers who began openly discussing issues of religion and traditions in his works. He attached great importance to education and science. In his works, he often raised issues of the importance of education for the development of society. The idea of social justice also occupied an important place in the works of S. Aini.

Ayni is also renowned as a prominent literary scholar. He made a significant contribution to the development of the modern unified Tajik literary language (Gulyamova, 2023).

He lived in an era of significant political changes in the region and warmly supported the Soviet government. S. Aini considered cultural heritage to be an important factor in the formation of national identity, but he also expressed ideas about internationalism. In all his works, the writer touched upon the issues of internationalism and friendship between peoples. With these views, S. Aini had a significant impact not only on the development of Tajik literature and culture, but also on the socio-political thought of his era.

For example, in the story "Odin", which is dedicated to the "hopeless life of the poor and farmhands of Tajikistan" (Tadzhikskaya literatura), S. Aini tells that life in the mountainous regions of Bukhara has become unbearable due to the emir's policy of increasing taxes and prohibiting the population from leaving to work in other regions. To this was added the oppression of the people by officials and the forcible expulsion of young people into the emir's army.

Odin lived and died in such conditions, a poor mountain Tajik who also suffered a lot in his life as a result of lawlessness in the Bukhara Emirate. The aim of this story is to criticize the living conditions of the people under the Emir of Bukhara and to show the inaction of people against his arbitrariness. In "Death of a Moneylender," which centers on the image of a newly minted capitalist from pre-revolutionary Bukhara, "

S. Aini describes and analyzes in detail the problem of usury, widespread in Central Asia, especially in Bukhara and its environs, as a social phenomenon.

Rostovshchiku voveki ne ponyat' –
Kak mozžno korku nishchemu podat'?
Nemyslimo – kak stal' razbit' steklom
Ili kak zuby o kisel' slomat' (Aini, 2020, P.8).

The main character of the book is Cory Ishkamba (lit. "Kori the Stomach"), portrays himself as a holy man, but he violates all the laws and principles of Sharia, mercilessly robbing needy people to whom he lent money. In this novel, the image of a greedy man is presented with an accurate psychological analysis. The death of Kori Ishkamba, the main character, is symbolic and marks the collapse of the feudal system of the Emirate of Bukhara, which occurs after he loses his wealth. Aini's creation of a greedy hero is both humorous and caricatured, but it's a real and vibrant personality, not just an imaginary character (Peirav Suleymani.).

In another book, The Bukhara Executioners, which depicts the path of the Tajik people to a new life through revolution, S. Aini describes the events that took place in the Bukhara Emirate in the early twentieth century. During this period, "Central Asia experienced a surge in various movements and activities, with various factions vying for control of the Emirate of Bukhara. The victory

of the October Revolution in Russia in 1917 and the creation of the Turkestan Soviet Republic on April 30, 1918, created favorable conditions for Aini to pursue his political goals. The escalation of tension between Bolshevik Russia and the Emirate of Bukhara, the Red Army's invasion of the Kokand Khanate, and growing divisions within the Young Bukharian movement all contributed to the conflict between the forces of the Turkestan Soviet Republic and the Emirate of Bukhara.

The novel "Dokhunda" by S. Aini, which covers the period of the civil war in Tajikistan in the early twentieth century, reflects the realities and social problems of his time. It raises the topics of social relations, class struggle and people's lives in conditions of social pressure and economic instability. The plot of the novel revolves around the lives and destinies of ordinary people, their struggle for justice and a better future. The work also reflects the traditions and customs of the Tajik people, as well as their cultural and moral values. In general, Dokhunda is not only a work of art, but also an important social document that helps to understand the history and culture of Tajikistan.

In the story "Yatim", which is dedicated to the life of the first representatives of the emerging Soviet youth, S. Aini created the image of Yatim, an orphan who found himself alone with himself at a crossroads. "The story "Yatim" is like a continuation of the story of the poor Tajik Odin. Odina, an orphan from a mountain village, dies without achieving personal happiness. Shodi, the hero of the story "Yatim", is also an orphan boy, but he lives in different times: Shodi saw how the emir and his officials fled to escape from popular anger. They forcibly take Shodi-Yatim with them. But hardships and hardships did not break Shodi, he managed to cross the border and even help the border guards. A new hero has appeared in Tajik literature - an active, conscious fighter for his own and people's happiness. And this young hero does not die and finds his happiness. His psychology is already different and the conditions are already different. Shodi from the story "Yatim" was the founder of the gallery of new heroes of children's literature (Yatim.). "

The names of poets Abulkasim Lahuti (1887-1957) and Payrav Soleimani (1890-1933) are associated with the birth of Tajik Soviet poetry, which "overcame the influence of nationalist ideas of Jadidism.

The revolutionary lyrics of A. Lahuti, a participant in the 1905 revolution in Iran, as well as the collections of poetry and the poem "The Bloody Throne" by P. Soleimani are imbued with the ideas of liberation from age-old oppression and hope for a new life (Tadzhikskaya literatura.).

They combined the traditions of Oriental verse with poetics adopted from Russian revolutionary poetry." Abulkasim Lahuti, one of the most prominent Tajik poets of the 20th century (Khabibulloeva).

He left a deep mark on the socio-political thought of his time. His work is full of themes of freedom, justice

and national unity. In conditions of political unfreedom, Lahuti became not only a poet, but also a thinker who called for changes in society and enlightenment of the masses. The poet believed that art could be a powerful tool for social change. In his poems, he tirelessly addressed the people, inspiring them to fight against oppression.

Lahuti emphasized the importance of the identity of the Tajik people, their language and culture, emphasizing that only through awareness of their roots is the full development of the nation possible.

His work is imbued with a patriotic spirit and a desire for social reform, reflecting the deep connection between individual destiny and the fate of the people.

Lahuti became a symbol of the fighter for rights and freedoms, his ideas are still relevant, inspiring new generations to actively participate in public life. Abulkasim Lahuti, as a poet and thinker, skillfully used the word to awaken people's consciousness and arouse in them a desire for change. His works become not just literary texts, but also manifestos that call for an understanding of social justice and human rights. Lahuti celebrated the ideals of freedom, which, being universal, were especially acutely felt in the context of his homeland, where national identity and cultural heritage were constantly exposed to external challenges. Each of Lahuti's poems is imbued with a sense of responsibility towards society and future generations. He noted that art should serve not only as a means of self-expression, but also as a mechanism for fighting for the betterment of people's lives.

It is important to note that Lahuti was inspired by folk traditions, which made his work close and understandable to the general public, contributing to the unity and cohesion of the Tajik people.

Against the background of political changes and social transformations, Lahuti's ideas about cultural identity and respect for traditions remain relevant. He became an important figure in shaping modern Tajik national consciousness, emphasizing that only through a deep understanding of one's roots is it possible to move forward towards a brighter future.

In general, A. Lahuti's poetry and personality are priceless: "He was overwhelmed by feelings of patriotism, freedom of thought, striving for justice, truthfulness and humanism, and he transferred these feelings to the field of revolutionary and class struggle. He is known as a proletarian poet of the East, the founder of the Iranian revolutionary poetry of struggle, one of the founders of Tajik Soviet literature.

Turning our views on Lahuti's work, we will see that from year to year in his poems he expounded the socio-political aspects of the surrounding reality. The reason for the creation of such works was the fact that the poet was directly involved in the national liberation movement of Iran and Tajikistan. Therefore, in his poetry, love for the motherland and the people occupies a special place.

When reading the works of other poets, we see that

they mostly talk about human love in their ghazals, but Lahuti, describing the love feelings of the lyrical hero, sings love for the motherland with special emotion (Khabibulloeva, 2018, pp.6-8).

As for P. Soleimani, he "Made his debut with political poetry. In the first verses he sang the praises of the revolution in Bukhara. In the second half of the 1920s, having creatively mastered and introduced the traditions of V. V. Mayakovsky into Tajik Soviet literature, he wrote about socialist construction, the liberation of women and the struggle of peoples against colonialism.

In the poems of Tajik poets M. Mirshakar, M. Rahimi, H. Yusuf, M. Tursunzada and others, "themes of socialist construction, images of Lenin with the origins of the national liberation movement of the peoples of the East were raised and solved in the epic manner favored by the Persian tradition, dating back to the Persian Mesnavi.

The great Tajik poet, Hero of Tajikistan Mirzo Tursunzade adhered to the following principles in his socio-political ideas: patriotism and love for the Motherland; friendship of peoples; socialist ideals; the role of the poet and poetry, etc. One of the key themes in Mirzo Tursunzade's work was love for his country and its people. He praised the beauty of Tajikistan and called for the preservation of national identity. In his works, the poet also emphasized the importance of friendship and cooperation between nations. He advocated peace and harmony between different ethnic and cultural groups.

As a representative of his time, Mirzo Tursunzade supported socialist ideas and values. He believed in a bright future for all people and aspired to create a just society. Mirzo Tursunzade saw in the poet not only a creator, but also a public figure who could influence the minds and hearts of people. He believed that poetry should serve lofty goals and help people become better.

Until 1951, M. Tursunzade preached patriotism and friendship of peoples of different nationalities in his work. However, it should be said that "one of the main themes in M. Tursunzade's work is the theme of Asia, the fraternal friendship of the peoples inhabiting it, and the struggle of these peoples for their happiness.

In 1947, Tursunzade visited India. After returning to his homeland, he created the cycle of poems "Indian Ballad" ("Ganges", "Western Guest", "Rises in Memory", etc.). M. Tursunzade's poems about India became widely known. In them, the poet depicts a wonderful ancient country with its fabulous riches, plundered by "overseas guests", with its hardworking, talented people living in grief and poverty. The majestic and powerful image of the Asian people rising up to fight for freedom and happiness appears before us in the poem "The Voice of Asia" (1955-1956), which Tursunzade wrote after a second visit to India (Kahorova, p. 209):

K vam donositsya Azii golos,
Eto my govorim, aziaty,
Eto rokot volny okeanskoy,
Eto vol'nosti nashey raskaty.

Eto Aziya nasha prosnulas',
Chtob za schast'ye narodnoye bit'sya.
Eto serdtse yeye vstrepenulos',
Kak svobodu poznavshaya ptitsa.

The cycles of poems by M. Tursunzade "Indian Ballad" and "I am from the East of the Free" open a new stage in the development of civic lyrics. The ability to love his native word taught the poet to love the speech, customs and traditions of other peoples (Yuldoshev, 2024).

"The poem "Golden Village" by another poet of this period, M. Mirshakar, praises the people, who at all times remain invincible only he:

Tak raskazal Rushana starozhil.
Ya zapisal, v stikhi perelozhil.
Ya ot sebya ne vstavil nichego
I ne ubavil ot rechey ego.
Da snizodët k istorii moyey
Tot, kto bogov i demonov sil'ney,
Ch'ya volya na Pamir menyа vela,
Da slavyatsya, v vekakh yego dela.
Kto, sotni raz listvu peremeniv,
Kak dub, - v itogye ostayotsya zhiv;
Kto boryotsya v krovi, no ne umryot,
Kto vsemogushch i milostiv? – Narod (Mirshakar).

Conclusions.

The philosophical and socio-political ideas reflected in the Tajik literature of 1917-1951 are a unique phenomenon closely related to the cultural and historical transformation of the region. This era, marked by the struggle between feudal nationalist ideas and new socialist attitudes, finds its reflection in the works of writers and poets such as Sadridin Aini, Abulkasim Lahuti, Mirzo Tursunzade and Payrav Soleimani. These authors, using literature as a tool of social philosophy, raised key issues, including class struggle, the role of education, the importance of cultural heritage, internationalism and social justice. For example, in Aini's works, the emphasis was on the problems of poverty and injustice, which emphasized the need for transformation in society. Lahuti's poetry, saturated with revolutionary lyrics, became an expression of the philosophy of resistance to oppression and the search for national identity. At the same time, Tursunzade's work expanded the boundaries of cultural dialogue, bringing elements of friendship of peoples and intercultural unity.

The contribution of Tajik literature of this period to the formation of the philosophical foundations of socialist realism should be particularly noted. At a time when philosophy as an academic discipline was just beginning to develop, literature became a field for expressing ideas about the role of man in society, his rights and duties. These ideas, conveyed through artistic images, symbols and metaphors, contributed to the formation of a new social philosophy adapted to the historical realities of Central Asia. The philosophical context of Tajik literature from 1917-1951 is also important as an example of the interaction of the artistic and intellectual heritage of the

East with socialist ideology. This interaction has opened up new horizons for understanding cultural identity in the context of global change, providing a foundation for future research in the field of humanities. Thus, the Tajik

literature of this period represents not only an artistic value, but also a philosophical heritage relevant for understanding historical processes and finding solutions to modern challenges.

REFERENCES

- Aini, S. (2020). *The Death of the Usurer*. Ridero. ISBN 978-5-0051-6456-8.
- Gulyamova, K. Sh. (2023). About the Book of Sadriddin Aini "The Executioners of Bukhara". *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(6), 507. Retrieved from <https://www.oriens.uz>
- Kahorova, M. B. (n.d.). Mirzo Tursunzoda and the Literature of Belarus. *Language and Literature Studies*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mirzo-tursunzoda-i-literatura-belarusi>
- Khabibuloeva, N. N. (n.d.). The Uniqueness of Landscape in the Poetry of Abulkasim Lahuti. Tajik State Institute of Languages named after S. Ulughzoda.
- Khabibuloeva, N. N. (2018). Abulkasim Lahuti – a Master of Modern Tajik Poetry. In A. A. Author (Ed.), *Topical Issues of Philology: Proceedings of the III International Scientific Conference* (pp. 6–8).
- Mirshakar, M. (n.d.). *Golden Village*. Retrieved from <https://www.knigago.com/books/poetry-all/poetry/119408-mirsaid-mirshakar-zolotoy-kishlak/?p=1>
- Saifullaeva, Z. A. (2024). Contribution of Russian Orientalists to the Study of Persian-Tajik Literature (From the Late 19th Century to the 1970s) [Doctoral dissertation,].
- Tajik Literature. (2024). Retrieved from https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/tadzhikskaya_literatura.html
- Yuldoshev, U. R. (2024). Educating the Speech Culture of Students Through the Moral Upbringing on the Example of Mirzo Tursunzade's Poetry. Retrieved from <https://www.tajmedun.tj/ru/vzglyad-na/obshchestvo/obuchenie-kulture-rechi...>
- Yatim. (n.d.). Retrieved from <https://biography.wikireading.ru/183540>

Comparative Analysis of Wilhelm Reich's and Aleister Crowley's Views on Family and Marriage

UDC: 1(430+420):316.728

DOI: <https://doi.org/172546>**Pomazan Dmytro**Ph.D., Assistant Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-4342-130X>, dmytro.pomazan@msspu.edu.ua*Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Zaporizhzhia, Ukraine)***Abstract.**

Relevance. The reinterpretation of traditional institutions of family and marriage gained intellectual momentum in the 1960s as part of the wider countercultural critique of social norms. Wilhelm Reich and Aleister Crowley, though different in their intellectual traditions, converged in advocating for sexual liberation and the emancipation of the individual from oppressive societal structures. Analyzing their philosophical and psychoanalytic perspectives enables a deeper understanding of the ideological foundations that later influenced radical social transformations. The purpose of this study is to identify the key similarities and differences in Wilhelm Reich's and Aleister Crowley's philosophical concepts regarding family, marriage, and gender roles, with particular attention to their critique of monogamy and traditional institutions.

Results. The article reveals significant parallels in their rejection of bourgeois morality, interpretation of sexuality as a force of liberation, and the subversive rethinking of marriage. The work also situates their ideas within the broader context of 20th-century countercultural thought.

Conclusions. Integrating Crowley's esoteric philosophy with Reich's psychoanalysis enriches contemporary philosophical discourse and enables a more nuanced interpretation of the intellectual history of the counterculture. Their legacy offers critical tools for understanding social emancipation and resistance to authoritarian models.

Keywords: Wilhelm Reich, Aleister Crowley, family, marriage, monogamy, sexual revolution, esotericism, counterculture, emancipation, psychoanalysis

Порівняльний аналіз поглядів Вільгельма Райха та Алістера Кроулі на родину та шлюб

Помазан Дмитро*Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького (Запоріжжя, Україна)***Анотація.**

Актуальність. Осмислення контркультурного руху, який став критичним до традиційних соціальних інститутів ще з 1960-х років, передбачає звернення до поглядів тих мислителів, які сприяли формуванню альтернативних моделей суспільної організації. Вільгельм Райх і Алістер Кроулі є постатями, чия критика моногамії, традиційного шлюбу та репресивної моралі дозволяє глибше осягнути ідейне підґрунтя філософії визволення. Метою дослідження є виявлення ключових спільних і відмінних рис у філософських поглядах Вільгельма Райха та Алістера Кроулі на родину, шлюб і статеві ролі, з особливою увагою до їхньої критики моногамії та традиційних інституцій.

Результати. Виявлено суттєві паралелі в баченні сексуальності як сили визволення, запереченні буржуазної моралі та прагненні до трансформації особистості через зміну ставлення до інтимного й сімейного життя. Автор розглядає їхні концепції у ширшому контексті філософії контркультури.

Висновки. Інтеграція езотеричної філософії Кроулі та психоаналітичної традиції Райха поглиблює сучасний філософський дискурс, розширюючи інструментарій осмислення історичних форм опору репресивним структурам.

Ключові слова: Вільгельм Райх, Алістер Кроулі, родина, шлюб, моногамія, сексуальна революція, езотерика, контркультура, емансипація, психоаналіз

Вступ.

Проблема сексуальності та родини залишається центральною у сучасних соціокультурних дискусіях, однак інтелектуальна історія цього питання зазвичай висвітлюється через призму психоаналізу, фемінізму та соціальної теорії. Важливою фігурою у цьому контексті є Вільгельм Райх, чия концепція «сексуальної економіки» стала основою критики репресивної моралі ХХ століття. Водночас погляди Алістера Кроулі, який також радикально осмислював сексуальність та родину, залишаються маргіналізованими в академічному дискурсі. Попри різницю в підходах, Кроулі та Райх прагнули визволити людину від традиційних соціальних обмежень. Кроулі розглядав сексуальність у містичному ключі, як засіб досягнення «істинної волі», тоді як Райх бачив у ній основу соціального здоров'я.

Актуальність. Аналіз їхніх підходів дозволяє розширити розуміння радикальних ідей про сексуальність та їхню роль у сучасних дискусіях. Це дослідження заповнює прогалину в історії ідей, включаючи Кроулі у ширший дискурс про сексуальне визволення та демонструючи, як окультні традиції можуть взаємодіяти з науковими теоріями. Метою дослідження є виявлення ключових спільних і відмінних рис у філософських поглядах Вільгельма Райха та Алістера Кроулі на родину, шлюб і статеві ролі, з особливою увагою до їхньої критики моногамії та традиційних інституцій.

Аналіз попередніх публікацій. В сучасних дослідженнях прямого порівняння поглядів Райха та А. Кроулі не представлено. Зумовлено, це тим, що фігура Кроулі довгий час була демонізована та виключена із наукового дискурсу. Однак, другу половину ХХ ст. доречно вважати «відродженням» Кроулі, в контексті академічних досліджень (Hedenborg White, 2021, p. 3-5). Водночас як Райх, так і Кроулі достатньо висвітлені в різноманітних темах гуманітарного дискурсу. Наприклад, дослідниця Магда Маєвська, розглядає еволюцію поглядів В. Райха від політичного радикалізму до розробки революційних терапевтичних підходів, відомих як фрейд-марксизм (Majewska, 2017). Інша дослідниця – Гордана Йованович, порівнює підходи Франкфуртської школи та В. Райха, які працювали в умовах невдалих або придушених революцій, із поглядами Льва Виготського, який розробляв свої концепції в період після Жовтневої революції в СРСР (Jovanović, 2020). Також, Райх доволі осяжно представлений, в контексті «сексуальної революції» (далі СР) та її впливу на сексуальність й розвиток родинних стосунків (Uzomah, & Falana, 2020).

Водночас творча спадщина А. Кроулі частіше всього розглядається у світлі релігійної та езотеричної думки. Наприклад у 2012 та 2020 роках вийшли спеціальні збірники статей, де відбувалось академічне переосмислення ідей Кроулі (Bogdan, & Martin, 2012;

Hedenborg, 2021). Утім переважна більшість статей мали суто історичний характер. Але не доречно вважати, що не було спроб філософського осмислення спадщини Кроулі в сучасному дискурсі. Зокрема, дослідник Гордон Джурджевіч доволі вичерпано розглянув вчення Кроулі у світлі постмодернізму та атеології (Djurđević, 2008). У більш актуальній роботі дослідник Могг Морган розглянув етичні (моральні) засади релігійної системи, яку заснував А. Кроулі та намагався популяризувати її в суспільному просторі. (Morgan, 2013).

Результати.

У ХХ столітті Алістер Кроулі передбачав фундаментальну зміну світоглядної парадигми, яку називав Апокаліпсисом. Чи здійснилося це пророцтво в повному обсязі – питання дискусійне, особливо якщо розглядати різні аспекти суспільного життя. Однак у сфері шлюбу та родини його прогнози виявилися напрочуд точними: саме в цей період Захід переживає докорінну трансформацію любовних стосунків та кризу традиційного інституту родини.

Одним із ключових здобутків Французької революції було перетворення шлюбу на союз, заснований на особистому виборі та любовних почуттях, а не на примусі чи соціальних зобов'язаннях (Russel, 1957, p. 74-75). Проте активна фаза цього процесу розпочалася лише у на початку ХХ століття. Причина цього криється в появі тоталітарних (мілітарних, авторитарних) режимів, які здійснювали жорстку біополітичну регуляцію. Як уже зазначалося, новітні тоталітарні системи ґрунтувалися на принципах світської релігії – приміром, марксизму. У такій парадигмі держава ставилася до індивідів як до елементів суспільного механізму, а гендерна та репродуктивна політика набувала жорсткої регламентації.

Великим тоталітарним державам було необхідно контролювати сексуальну поведінку громадян, тому вони відтворювали схеми традиційного церковного підходу: секс розглядався винятково як засіб продовження роду. Хоча шлюб у цих системах не мав сакрального статусу, він усе ж залишався важливим соціальним інститутом із чітко визначеною гендерною ієрархією. Усі відхилення від офіційно схвалених моделей, зокрема гомосексуальність, піддавалися жорсткому переслідуванню, а пропаганда утверджувала єдину норму. У подібних суспільствах сексуальність підкорялася державним інтересам – створенню "солдатів ідей", які мали підтримувати ідеологічну систему та захищати її принципи (Hoffmann, & Timm, 2008, p. 87-91).

Саме в першій половині ХХ століття відбулися радикальні зміни у сфері гендерних, сексуальних та шлюбних відносин. Якщо на початку Нового часу більшість шлюбів завершувалися через смерть одного з партнерів, то у ХХ столітті серед суспільств Західної цивілізації ця тенденція кардинально

змінилася – розлучення стали головною причиною розпаду сімей. Сьогодні ж у більшості випадків ініціатором розлучення виступає один із партнерів. Ця динаміка виразно ілюструє два ключові аспекти: збільшення тривалості життя та формування нових шлюбних норм, що радикально відрізняються від традиційних моделей (Levin, 2004, p. 224).

В цьому історичному контексті відбувалось становлення А. Кроулі та В. Райха, їх життєві шляхи майже не мають нічого спільного між собою. Однак, при детальному дослідженні біографій мислителів, можна знайти спільне джерело натхнення обох філософів. Як вже було продемонстровано – лише у першій половині XX століття можна говорити про структурні зміни в родинних моделях та сексуальній поведінці. З'явилася значна кількість мислителів, які цілеспрямовано досліджували питання сексуальності. Одним із перших і найвпливовіших у цій галузі був засновник психоаналізу Зигмунд Фройд. Його теорії, що підкреслювали фундаментальну роль сексуальності у психічному розвитку людини, стали потужним викликом традиційній моралі. Фройд стверджував, що пригнічення сексуальних імпульсів може спричинити психічні розлади та глибоко впливати на формування особистості (Bolin, & Whelehan, 2009, p. 39).

Як Райх, так і Кроулі, потрапили під значний вплив ідей Фрейда. Зокрема, Райх був одним з найвидатніших учнів Фрейда, який активно залучав його теорії до власних концепцій (Uzomah, & Falana, 2020, p. 23-24). Водночас Кроулі не був, як Райх представником академічної спільноти. Однак, він неодноразово підкреслював вплив Фрейда та інших психологів на його світогляд (Crowley, 1989, p. 31). Слід зауважити, що Кроулі в цілому зробив значний внесок в психологізацію та натуралізацію окультних практик (Pasi, 2011, p. 126-127). Тож, окрім впливу загальноісторичних тенденцій, Кроулі та Райх мали спільні джерела натхнення. Ми вважаємо, що спільних джерел, якими надихались мислителі набагато більше. Ця тема потребує більш детального висвітлення та комплексного дослідження.

На нашу думку, порівняльний аналіз, доречно розпочати з позиції В. Райха. Слід зауважити, що погляди Райха доволі радикальні, навіть у контексті сучасних перетворень. В якості головного джерела думок Райха, ми залучили його фундаментальну роботу “Сексуальна революція”, яку доречно вважати квінтесенцією його ідей (Reich 1974). Порівняння доречно розпочати із загального розуміння ролі сексуальності, для формування авторитарних режимів. Райх заявляє наступне: “Придушення сексуальних потреб виявляється, крім того, у загальному зниженні духовних та емоційних функцій, насамперед упевненості в собі, здатності до критичного сприйняття дійсності. Авторитарний суспільний устрій не зацікавлений у “моралі самої по

собі”. Тільки зміни у психічному організмі, які варто приписати укоріненню сексуальної моралі, створюють духовну структуру, що утворює в масовій психології основу будь-якого авторитарного суспільного ладу. Психологічна структура підданого є сумішшю зі статевого безсилля, безпорадності, несамостійності, туги за вождем, страху перед владою, страху життя і містицизму..” (Reich, 1974, p. 81-82).

Отже, Райх стверджує, що сексуальне придушення є не лише інструментом контролю, а й механізмом створення певної психологічної структури, яка забезпечує стабільність авторитарного режиму. Він підкреслює, що авторитарні суспільства не зацікавлені в моралі як такій, а лише в її функціональному аспекті – як засобі контролю. Це важлива думка, оскільки вона пояснює, чому в історії диктатур часто спостерігається подвійна мораль: публічне нав'язування строгих норм і прихована всездозволеність для еліти. А також відображає тенденції тоталітарної епохи, в якій створювався, цей текст.

Однак, найважливіше, для нашого дослідження розуміння Райхом родини та її функцій. Цей фрагмент доволі вичерпно демонструє його думку: “Якщо в часи докапіталістичної приватної власності та раннього капіталізму сім'я мала безпосереднє економічне коріння у дрібному сімейному виробництві (як ще й сьогодні у дрібному селянському господарстві), то з розвитком продуктивних сил та володінням колективних форм процесу праці відбулася зміна функцій сім'ї. Її безпосередня економічна основа втратила своє значення. Відбувалося це у міру дедалі більшого залучення жінок до виробничого процесу. Втрата економічної основи замінювалася появою в сім'ї політичної функції. Кардинальне завдання сім'ї – те, через яке її найчастіше й захищають консервативна наука та консервативне право, полягає у її властивості бути фабрикою авторитарних ідеологій та консервативних структур. Вона утворює живий апарат, через який має пройти чи не кожен член товариства зі свого першого подиху..” (Reich, 1974, p. 74-75).

Автор наголошує, що сім'я перетворюється на потужний механізм відтворення консервативних ідеологій. Вона стає своєрідною «фабрикою» авторитарного мислення, місцем, де дитина ще з перших днів засвоює ієрархічні моделі поведінки, підкорення владі, традиційні уявлення про суспільний лад. У цьому контексті сім'я більше не виглядає як приватна справа окремих людей – це, швидше, ключова ідеологічна інституція, що допомагає підтримувати існуючий порядок.

Ця думка є досить радикальною, оскільки ставить під сумнів саме поняття сім'ї як «природної» або «священної» структури. Натомість автор пропонує погляд, у якому сім'я – це радше соціальний конструкт, що змінюється відповідно до історичних

умов і в певні періоди виконує передусім функцію контролю.

Радикалізм ідеї В. Райха полягає, ще і тому, що будь-які моногамні відносини хибні. Одним з головних аргументів Райха – є порушення сексуального інстинкту, через постійний контакт з однією людиною: “Як у будь-яких тривалих відносинах, у сексуальних також накопичується чималий потенціал конфлікту. Нас же у разі цікавлять не труднощі загального характеру, із якими стикаються люди, вступаючи у будь-які відносини, а особливі, специфічні для статевої сфери. Основна складність будь-яких тривалих сексуальних стосунків полягає в конфлікті між притупленням (тимчасовим або остаточним) чуттєвого бажання, з одного боку, і ніжної прихильності до партнера, що зростає з часом, – з іншого. У процесі будь-якого статевого зв'язку раніше чи пізніше, частіше чи рідше, але проявляються періоди меншої інтенсивності чуттєвих стосунків і навіть чуттєву байдужість. Це емпірично встановлений факт, спростування якого не можна навести жодних моральних аргументів.” (Reich, 1974, p. 126).

Ключовою тезою Райха є думка, що аскетизм та моногамія суперечать природному психофізіологічному розвитку людини. Стосунки, які починаються надто рано, зазвичай приречені на розпад, оскільки особистість до 30 років ще перебуває в стадії активного формування. Це означає, що її цінності, пріоритети та емоційні потреби можуть кардинально змінюватися, роблячи сталий союз малоімовірним. Особливо гостро мислитель підкреслює кризовий момент у стосунках, коли фізичне й емоційне задоволення поступово згасає, а спроби зберегти пристрасть штучними методами зазвичай не дають результату. Це вказує на циклічність людських почуттів: те, що починається як потяг і бажання, зрештою може стати джерелом фрустрації та навіть відрази.

Слід зауважити, що В. Райх був марксистом, який намагався поєднати ідеї лівого толку, з теорією психоаналізу. Тому значний акцент у своїх роздумах Райх робив, на соціоекономічному компоненті. Це доволі змістовно відображено у наступному уривку: “Історія людства свідчить, що шлюб починає розвиватися з виникненням приватної власності на засоби виробництва. Завдяки своїй матеріальній основі він постійно отримує виправдання свого існування. Це означає, що доти, доки існуватиме приватна власність на засоби виробництва, шлюб буде суспільно необхідним, буде сповненим суспільного сенсу. Заперечення, що і класи, які не зацікавлені в ліквідації приватної власності, практикують ту саму форму статевого життя, необґрунтоване, оскільки панівна ідеологія завжди є ідеологією панівних класів.” (Reich, 1974, p. 135).

У цих сентенціях Райха, також простежується

ідея про те, що панівна форма статевого життя та інститут шлюбу нав'язуються всім класам суспільства відповідно до інтересів керівної еліти. Оскільки панівна ідеологія завжди є ідеологією правлячого класу, соціальні практики, навіть серед нижчих верств, не є автентичними чи добровільними, а скоріше нав'язаними.

Останній компонент концепції Райха, який доречно розглянути в межах нашого дослідження – це патріархальний підхід до міжгендерних стосунків. Згідно з поглядами Райха, жінка при патріархальному підході до стосунків, залишається пригніченою: “Сексуальна мораль, просякнута власницьким інтересом, перетворила на щось природне таку ситуацію, в якій чоловік «володіє» жінкою, а жінка, навпаки, «віддається» чоловікові. А оскільки володіння передбачає честь, тоді як віддатися означає принизитися, у жінок сформувалося боязке ставлення до статевого акту. Це ставлення стимулюється авторитарним вихованням, що діє в тому самому напрямку. Оскільки ж для більшості чоловіків володіння жінкою стає більше доказом їхньої мужності, ніж любовним переживанням, і попереднє відчуття завоювання заглушає подальше почуття любові, остільки цей страх жінок отримує трагічне виправдання.” (Reich, 1974, p. 131).

Отже, наведенні компоненти системи В. Райха демонструють досить радикальні та актуальні, навіть зараз погляди на сексуальні стосунки. Однією з особливостей концепції Райха є його фундаментальність та послідовність. У першій половині ХХ століття значна кількість мислителів також закликали до деконструкції архаїчних форм міжгендерних стосунків. Зокрема, Герберт Маркузе та Альфред Кінсі закликали до звільнення сексуальності від стереотипів (Uzomah, & Falana, 2020, p. 23; Nekma, & Giami, 2014, p. 6). Однак, Райх перший створив послідовну та комплексну систему поглядів, яка заслуговує подальшого вивчення в сучасному дискурсі.

На відміну від Райха, концепція А. Кроулі немає такого структурованого характеру. Слід відзначити, що Кроулі був перш за все містиком та релігійним діячем. Тому, його філософські погляди “розсіяні” по усій творчій спадщині та різноманітним джерелам. Однак, не варто ігнорувати академічний досвід Кроулі, який він отримав у Кембріджі (Asprem, 2008, p. 145-146). Кроулі часто звертався до наукової методології та навіть намагався розв'язати онтологічні проблеми шляхом математичного підходу (Crowley, 1906, p. 233).

Однак, у суспільному дискурсі А. Кроулі більш відомий, як засновник релігійного руху – телеми. Головним етичним принципом телеми є максима: «Чини, як ти волієш – таким буде весь Закон». Це твердження має виразний індивідуалістичний характер і визначає загальну спрямованість телемічного вчення. Вся система телеми орієнтована

на утвердження людського життя як процесу особистісного самовизначення та самореалізації. (Morgan, 2013, с. 167-168). В рамках релігії, тема родини майже не висвітлена, однак існує велика кількість роздумів Кроулі стосовно цього питання. Ось так Кроулі оцінював сексуальну мораль свого часу: “Сексуальний інстинкт є одним із найбільш глибоко вкорінених проявів волі; і його не можна обмежувати, ні негативно, перешкоджаючи його вільній функції, ні позитивно, наполягаючи на його хибній функції. Що є жорстокішим, ніж зупинити природний ріст чи деформувати його? Що є більш абсурдним, ніж намагатися витлумачити цей святий інстинкт як грубу тваринну дію, відокремити його від духовного ентузіазму, без якого він настільки дурний, що навіть не може задовольнити зацікавлених осіб? Статевий акт є таїнством волі. Зневажати це є великою провинною. Будь-яке його правдиве вираження є законним; будь-яке приховування або спотворення суперечить Закону Свободи. Використовувати юридичні чи фінансові обмеження, щоб змусити утриматися або підкоритися, є абсолютно жакливим, неприродним і абсурдним.” (Crowley, 1996, р. 42).

Очевидно, що в цьому тексті, Кроулі досить близько підійшов до розуміння сексуальної моралі у світлі позиції Райха. Концептуальна різниця полягає у тому, що Кроулі не був марксистом, тому його суспільно-політичні аргументи, майже не пов’язані з економікою. Водночас А. Кроулі висловлював досить сучасні думки стосовно природи шлюбу: “Внести ясність у це питання допомагає житейська мудрість астрологів П’ятий будинок (кохання та діти) в астрології розглядається окремо від сьомого (шлюб, судові процеси, відкриті вороги). Шлюб майже не завдав би людям клопоту, якби його перестали розуміти як щось більше, ніж фінансове та соціальне партнерство. Тоді люди вступали б у шлюб тільки заради зручності, погоджуючись при цьому без жодних ревностей, кожен з партнерів буде йти власним шляхом. [...] Жакливо, коли чоловік вдає, ніби робить все, щоб забезпечити щастя дружини, але при цьому позбавляє її найбільшої радості, доступно жінці, – радості виносити та народити дитину від чоловіка, до якого вона відчуває статевий потяг і який, самою природою призначений у батьки її дітей, хоча як чоловік може виявитися зовсім непридатним.” (Crowley, 1989, р. 111-112).

Доречно констатувати, що Кроулі розглядає шлюб, як архаїчну та непотрібну річ, яка створює людям перепони. Також, Кроулі згадує і соціоекономічну складову. В його баченні шлюб можливий, як певне партнерство, що вигідно обом сторонам. Однією з головних проблем Кроулі вважає обмеження сексуального (репродуктивного) інстинкту, який дуже важливий, для повноцінного життя. В іншій роботі, Кроулі зазначає наступне: “Моногамія - це помилка, оскільки через неї надлишок жінок залишається без

задоволення і піклування. Щоправда, з іншого боку, вона гарантує турботу про потомство, і на практиці у всіх дискусіях з цього питання цей аргумент вважається вирішальним. Але вада моногамії як її зазвичай розуміють – в тому, що вона міцно пов’язується із сексуальними потребами.” (Crowley, 1989, р. 111).

Як і Райх, А. Кроулі вважає моногамію помилкою та взагалі не дає їй право на існування. Слід зазначити, що сам Кроулі упродовж життя не підтримував моногамію та мав доволі бурхливе особисте життя. Однак, як і Райха, в роботах Кроулі можна знайти роздуми про суто економічний та соціальний аспект шлюбу: “До тих пір, поки сексуальні стосунки ускладнюються міркуваннями релігійного, соціального та фінансового порядку, вони знову і знову штовхають людей на всілякі боягузливі, безчесні та огидні вчинки. Точно так само під час війни, коли виникають перешкоди для задоволення іншої подібної потреби - у фізичній їжі, на всілякі мерзенні хитрощі змушені пускатися навіть чесні громадяни. Ні чоловіки, ні жінки не зможуть поводитися гідно доти, доки панівна мораль ставить перепони до законного задоволення фізіологічних потреб. Природа завжди мстить тим, хто її ображає.” (Crowley, 1989, р. 79-80).

Отже, Кроулі критикує, як фінансові, так і соціальні засоби примусу. Ця сентенція дуже схожа, на позицію В. Райха, який вбачав в економічній сфері спосіб придушення сексуального інстинкту. Наостанок, доречно розглянути досить феміністичну позицію Кроулі: “Закони проти подружньої зради ґрунтуються на ідеї, що жінка є рухомим майном, тому займатися коханням із заміжною жінкою означає позбавляти чоловіка її послуг. Це найвідвертіший і найгрубіший виклад рабської ситуації. Для нас кожна жінка – зірка. Тому вона має абсолютне право подорожувати своєю орбітою. Не існує причина, чому вона не повинна бути ідеальною *hausfrau*, якщо це буде її бажання. Але суспільство не має права наполягати на цьому стандарті. З практичних міркувань було майже необхідно встановлювати такі табу в невеликих громадах, диких племенах, де дружина була лише загальною слугою, де безпека людей залежала від високої народжуваності. Але сьогодні жінка економічно незалежна, з кожним роком стає все більше. Результатом є те, що вона миттєво відстоює своє право мати стільки чоловіків чи дітей, скільки вона хоче або може отримати; і вона кидає виклик світу, який заважає їй.” (Crowley, 1996, р. 42-43).

В цьому фрагменті ми бачимо, що Кроулі має майже ідентичну позицію до поглядів Райха. Він також вбачає в гендерних відносинах певну несправедливість, а емансипацію жінки розглядає крізь призму фінансової незалежності, що може допомогти отримати більше соціальних прав.

Висновки.

У ході аналізу було порівняно погляди В. Райха та А. Кроулі щодо інституту родини, шлюбу та гендерних відносин. Дослідження виявило значну схожість у їхніх підходах, особливо в аспектах емансипації жінок, критики моногамії та перегляду традиційного шлюбу як соціальної норми.

Обидва мислителі заперечували усталені уявлення про сім'ю як непорушний осередок суспільства, вказуючи на її репресивний характер і роль у відтворенні авторитарних моделей поведінки. Райх, спираючись на психоаналітичну традицію та марксистську критику соціальних інституцій, наголошував, що сексуальне пригнічення є основним механізмом соціального контролю, і пропонував сексуальну революцію як шлях до звільнення особистості. Кроулі, у межах телемічної філософії,

також виступав за особисту свободу, проповідуючи відмову від моральних обмежень та традиційних шлюбних норм.

Варто зазначити, що А. Кроулі не поступається В. Райху в глибині та радикальності своїх ідей, тому має повне право бути інтегрованим у філософський дискурс поряд з іншими мислителями, які сформували сучасне бачення індивідуальної свободи та суспільної трансформації.

Оскільки творча спадщина обох філософів є надзвичайно обширною та багатогранною, тема їхнього впливу на соціальні та культурні зміни потребує подальшого дослідження. Подальше вивчення їхніх концепцій може пролити нове світло на сучасні дебати щодо свободи особистості, сексуальної моралі та ролі родини в майбутніх суспільних формаціях.

REFERENCES

- Asprem, E. (2008). Magic Naturalized? Negotiating Science and Occult Experience in Aleister Crowley's Scientific Illuminism. *La Magie "naturalisée"? De la négociation entre science et expérience occulte dans l'illuminisme scientifique d'Aleister Crowley. Aries*, 8(2), 139-165.
- Bogdan, H., & Starr, M. P. (Eds.). (2012). *Aleister Crowley and Western Esotericism*. New York: Oxford University Press.
- Bolin, A., & Whelehan, P. (2009). *Human Sexuality: Biological, Psychological, and Cultural Perspectives*. New York: Taylor & Francis Group.
- Crowley, A. (1906). *The Works of Aleister Crowley: With Portraits* (Vol. 2). Foyers: Society for the Propagation of Religious Truth.
- Crowley, A. (1989). *The Confessions of Aleister Crowley: An Autohagiography*. London: Arkana.
- Crowley, A. (1996). *The Law is for All: The Authorized Popular Commentary of Liber AL vel Legis sub figura CCXX, The Book of the Law*. Scottsdale, AZ: New Falcon Publications.
- Djordjevic, G. (2008). The Birth of the New Aeon: Magick and Mysticism of Thelema from the Perspective of Postmodern A/Theology. *International Conference*, London, UK.
- Hedenborg White, M. (Ed.). (2021). *Rethinking Aleister Crowley and Thelema* [Special issue]. *Aries: Journal for the Study of Western Esotericism*, 21(1): <https://doi.org/10.1163/15700593-02101004>
- Hedenborg White, M. (2021). Rethinking Aleister Crowley and Thelema: An introduction. *Aries: Journal for the Study of Western Esotericism*, 21(1), 1-14. <https://doi.org/10.1163/15700593-02101004>
- Hekma, G., & Giami, A. (2014). Sexual Revolutions: An Introduction. In G. Hekma & A. Giami (Eds.), *Sexual Revolutions: Genders and Sexualities in History* (pp. 1-20). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137321466_1
- Hoffmann, D. L., & Timm, A. F. (2009). Utopian Biopolitics: Reproductive Policies, Gender Roles, and Sexuality in Nazi Germany and the Soviet Union. In M. Geyer & S. Fitzpatrick (Eds.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (pp. 87-133). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jovanović, G. (2020). How Lost and Accomplished Revolutions Shaped Psychology: Early Critical Theory (Frankfurt School), Wilhelm Reich, and Vygotsky. *Theory & Psychology*, 30(2), 202-222. <https://doi.org/10.1177/0959354320917216>
- Levin, I. (2004). Living Apart Together: A New Family Form. *Current Sociology*, 52(2), 223-240. <https://doi.org/10.1177/0011392104041809>
- Majewska, M. (2017). From Political Radicalism to Revolutionary Therapy: Wilhelm Reich and Freudo-Marxism in America. *Amerikastudien/American Studies*, 62(4), 603-618.
- Morgan, M. (2013). The Heart of Thelema: Morality, Amoralism, and Immorality in Aleister Crowley's Thelemic Cult. *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, 13(2). <https://doi.org/10.1558/pome.v13i2.163>
- Pasi, M. (2011). Varieties of Magical Experience: Aleister Crowley's Views on Occult Practice. *Magic, Ritual, and Witchcraft*, 6(2), 123-162. <https://doi.org/10.1353/mrw.2011.0018>
- Reich, W. (1974). *The Sexual Revolution: Toward a Self-Regulating Character Structure*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Russell, B. (1957). *Marriage and Morals*. New York: H. Liveright.
- Uzomah, M. M., & Falana, T. C. (2020). Sex, Feminism and Sexual Revolution. *Social Sciences, Humanities and Education Journal (SHE Journal)*, 1(3), 10. <https://doi.org/10.25273/she.v1i3.7550>

Phenomena of Health and Illness in the Context of Existential Medicine

UDC: 101.1:316.3

DOI: <https://doi.org/172547>**Nesprava Mykola**Dr.Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0415-1837>, n.nesprava@gmail.com

Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Modern society has a demand for personalisation of medicine. The existential dimension should be incorporated into medical theory and practice to meet the need of society to 'humanise' medicine. The concept of 'existential medicine', which emerged in the last quarter of the twentieth century, is gradually spreading in Western scientific thought. However, this concept and its approaches to health and illness are poorly understood in national science. The purpose of the study is to explicate the key provisions of existential medicine, in particular its approaches to the phenomena of health and illness.

Results. The basis for the existential approach in medicine was developed during many years of meetings between M. Heidegger and Swiss psychotherapists in Zollikon. M. Boss presented his vision of the principles of existential medicine based on the materials of these meetings. The concept of existential medicine is further developed by contemporary researchers P. Wilberg, K. Aho and others. Existential medicine looks not so much for the causes or symptoms of an illness as for its meaning and is a 'field-awareness medicine'. Within each field there are 'primordial phenomena' that cannot be reduced or explained by physical phenomena. Diseases should be considered as 'primordial phenomena', i.e. as meanings that only 'become visible' through specific manifestations. Health is the ability of existence to realize its 'being potential' through the body. In this way, what is traditionally considered a disease may well turn out to be either a part of a healthy state or a condition for the transition to it.

Conclusions. The author of the article finds that the current state of medicine and the existing dissatisfaction with reductionist approaches to its implementation cause the need for 'personalised' medicine, a promising option of which is existential medicine. The author of the article explicates the terminology and key ideas of existential medicine, in particular, its approaches to the phenomena of health and illness.

Keywords: existence, existential psychotherapy, phenomenology, logotherapy, M. Heidegger, health, illness, holistic approach, philosophy of medicine

Феномени здоров'я і хвороби у контексті екзистенціальної медицини

Несправа Микола

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна).

Анотація.

Актуальність. У сучасному суспільстві формується певний запит на персоналізацію медицини. Включення екзистенціального виміру людської самості в медичну теорію і практику відповідатиме потребі суспільства в «олюдненні» медицини. У останній чверті XX століття виникає концепція «екзистенціальної медицини», яка набуває поступового поширення у західній науковій думці. Проте у вітчизняній науці ця концепція та її підходи до питань здоров'я і хвороби є мало вивченими. Метою дослідження є експлікація ключових положень екзистенціальної медицини, зокрема її підходів до феноменів здоров'я і хвороби.

Результати. Основу для екзистенціального підходу в медицині було вироблено під час багаторічних зустрічей М. Гайдеггера зі швейцарськими лікарями-психотерапевтами в Цолліконі. За матеріали цих зустрічей М. Босс виклав своє бачення принципів екзистенціальної медицини. Подальший розвиток концепція екзистенціальної медицини набуває у сучасних дослідників П. Вілберга, К. Аго та ін. Екзистенціальна медицина шукає не стільки причини або симптоми хвороби, скільки її сенс і є «медициною полів усвідомленості». Усередині кожного поля усвідомленості є «первинні феномени», які не можуть бути редуковані або пояснені за допомогою фізичних феноменів. Хвороби мають розглядатися як «первинні феномени», тобто як смисли, які лише «стають зримими» через конкретні прояви. Здоров'я полягає в здатності екзистенції реалізовувати свій «буттєвий потенціал» за допомогою тіла. У такий спосіб те, що традиційно вважається хворобою, цілком може виявитися або частиною здорового стану, або умовою переходу до нього.

Висновки. З'ясовано, що сучасний стан медицини та наявна незадоволеність редукціоністськими підходами до її реалізації викликають потребу у «персоналізованій» медицині, перспективним варіантом якої є екзистенціальна медицина. Експліковано термінологічний апарат та ключові ідеї екзистенціальної медицини, зокрема її підходи до феноменів здоров'я і хвороби.

Ключові слова: екзистенція, екзистенціальна психотерапія, феноменологія, логотерапія, М. Гайдеггер, здоров'я, хвороба, цілісність, філософія медицини

Вступ.

Гуманітарні науки набувають все більшого значення у сучасних дебатах з філософії медицини, так як у суспільстві формується певний запит на персоналізацію медицини. З одного боку, пацієнти очікують більш особистого, олюдненого підходу з боку лікарів, з іншого – медична індустрія може запропонувати лише більш «точне» застосування медичних технологій, які мають на меті побудову для кожного пацієнта персональних профілів (генетичного, імунологічного тощо) та організацію профілактики й лікування відповідно до цих профілів, що не відповідає глибинним запитам і потребам суспільства в «олюдненні» медицини.

Саме поняття «персоналізації» медицини вочевидь потребує додаткового філософського прояснення й обґрунтування, так як у сучасній науковій думці «персоналізацію» медицини здебільшого відносять до біологічної природи. Це в першу чергу пов'язано із завершенням міжнародного науково-дослідницького проекту «Геном людини» (The Human Genome Project), який дозволив вченим починаючи з 1990 по 2022 рік розшифрувати 100% генома людини, що відкриває перспективу для значних новітніх успіхів у медицині та біотехнологіях.

Очевидно, геном є найважливішим матеріалом та інструментом для організму, але не механічно виконуваною «програмою» життєдіяльності, а отже, навіть у біологічній площині потрібно шукати «персону», або «самість», на глибшому рівні. На додачу до біологічної «самості» сучасні дослідники надають важливого значення також «соціальному» та психологічному вимірам. Проте, слід також зазначити, що біологічний, соціальний і психологічний виміри, ані окремо, ані взяті разом, не охоплюють «саму людину», індивідуальність, що існує у світі. Чи можна ефективно лікувати людину, звертаючи лікування тільки до її зовнішніх, похідних проявів? За певних поранень і розладів, що мають явні зовнішні причини, можна сподіватися на певний успіх, але за будь-якого складнішого системного розладу розуміння того, що таке «людина» і що для неї значить «бути людиною», «бути у світі», «бути здоровою» виявляється необхідною умовою ефективного лікування, не кажучи вже про профілактику та запобігання хворобам. Лише включення цього екзистенціального виміру людської самості в медичну теорію і практику відповідатиме потребі суспільства в «олюдненні» медицини. Відповідно відомий заклик Гіппократа «лікувати людину, а не хворобу» у XXI столітті не може бути реалізований без звернення до справді людського в людині – її екзистенції.

І хоча вчення екзистенціалізму вже має значні паростки та відповідне осмислення на тлі психоаналізу і психотерапії (Boss, 1963; Frankl, 1970), водночас значення даного вчення для медицини загалом осмислювалося набагато менше. Тому

виникнення у останній чверті XX століття і сучасне поступове поширення у західній науковій думці концепції «екзистенціальної медицини» виявилось евристично актуальним. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі концепція екзистенціальної медицини та її підходи до питань здоров'я та хвороби є мало вивченими, що відкриває перспективу для даного дослідження. Метою статті є експлікація ключових положень екзистенціальної медицини, зокрема її підходів до феноменів здоров'я і хвороби.

Аналіз попередніх публікацій. Основу для екзистенціального підходу в медицині було вироблено під час багаторічних (1959-1969) зустрічей М. Гайдеггера зі швейцарськими лікарями-психотерапевтами в Цолліконі. Матеріали цих зустрічей були зібрані, відредаговані та видані швейцарським психологом і психоаналітиком М. Боссом у томі «Цолліконських семінарів» (Heidegger, 1987). За аналогією з «екзистенціальним психоаналізом» цей новий тип медицини було названо «екзистенціальною медициною». Її відмінною рисою, згідно з М. Боссом, є прагнення враховувати під час лікування не тільки біологічні, психічні та соціальні аспекти людської природи, а й «людину як таку», в її екзистенціальному вимірі.

М. Босс, осмислюючи теоретичні підсумки Цолліконських семінарів, виклав своє бачення принципів екзистенціальної медицини (Boss, 1971; 1979). Після книг М. Босса тривалий час поняття «екзистенціальної медицини» залишалося витісненим на периферію уваги як у медичних, так і у філософських дослідженнях. Сам М. Босс у Цолліконських семінарах розглядає це витіснення як прояв психоаналітичного явища «опору», а редуccionістський підхід у медицині як прояв психічного розладу західної технічної цивілізації. І лише на початку XXI століття, обговорення екзистенціальної медицини активно поновлюється. Група дослідників на чолі з П. Вілбергом активно поширює ідеї екзистенціальної медицини (Wilberg, 2003; Broom, 2007) і зокрема розгляд крізь призму екзистенціальної медицини феноменів хвороби і здоров'я. Як і М. Босс, П. Вілберг вважає редуccionістський підхід у медицині вираженням психічного розладу, зумовленого «невідокремленим модусом екзистенції» західної цивілізації за умов капіталізму: «Ідея остаточного викорінення всіх хвороб за допомогою маніпуляцій із нашою ДНК має на меті усунути всі соматичні й поведінкові вирази стресу, дистресу та хвороби, породжені самим капіталізмом» (Wilberg, 2003, p. 89).

В руслі сучасного поширення ідей екзистенціальної медицини також заслуговує на увагу колективна монографія «Екзистенціальна медицина. Нариси здоров'я і хвороби», надрукована за редакцією К. Аго (Aho, 2018), яка спрямована на спільноту філософів у межах медичної гуманітаристики або

філософії медицини. Автори торкаються вражаючого спектру філософських та медичних дисциплін. Книга складається з чотирьох частин: по-перше, нові течії в екзистенціальній психіатрії; по-друге, феноменологія тривоги, болю і смерті; по-третє, етика, медикалізація і технології та по-четверте, екзистенціальне здоров'я. Збірка є певним запрошенням долучитися до подальшого дослідження питань феноменології та екзистенціальної медицини і знайти нові можливості для філософії медицини в рамках цих традицій.

Щодо вітчизняної наукової літератури, то як уже зазначалося раніше, концепція екзистенціальної медицини є малодослідженою, хоча питання екзистенціального виміру психологічної, психотерапевтичної та медичної сфер активно розробляється. Зокрема, вітчизняні науковці досліджують: екзистенціальний психоаналіз як нову методологію пізнання сутності людини (Сторіжко, 2019); філософські контексти екзистенціальної психотерапії (Карпова, & Солоділова, 2022); розуміння психотерапії як екзистенціального вибору (Башмакова, 2015); психотерапію екзистенційної провини як засіб збереження психологічного здоров'я особистості (Терлецька, 2023); психотерапія екзистенціальних криз (Філатова, & Чугунов, 2010) та установку на життя як фактор збереження фізичного та психічного здоров'я в умовах екзистенціальної загрози (Оніщенко, & Тімченко, 2011); розкриття феномену здоров'я, репрезентованого як екзистенція та онтологія (Федорець, & Клочко, 2019); холистично-екзистенційний вимір людського буття у співвідношенні категорій «здоров'я» – «хвороба» (Висоцька, & Романенко, 2021).

Отже, філософське осмислення загально-теоретичних, методологічних та етичних питань екзистенціальної медицини вже кілька десятиліть розвивається на Заході і потребує відповідної експлікації у вітчизняному науковому просторі.

Результати дослідження.

«Екзистенціальна медицина», яку П. Вілберг називає «медичною полів усвідомленості» (field-awareness medicine), одночасно є феноменологічною і герменевтичною за своїм характером: вона шукає не стільки причини або симптоми хвороби, скільки її сенс. Шукати сенс, згідно з П. Вілбергом, неможливо на тому самому плані усвідомленості, на якому перебуває предмет осмислення. Як пише П. Вілберг: «Феномени, які з'являються в полі усвідомленості, не можуть бути редуковані або причинно пояснені відсиланням до інших феноменів, які являють себе в тому самому полі. Наприклад, чудовисько з нічного кошмару не можна пояснювати, виходячи з інших об'єктів або подій усередині цього ж кошмару» (Wilberg, 2003, p. 40).

Спроба пояснити хворобу фізичними і навіть психічними причинами, на думку П. Вілберга, нічим не краща за таке пояснення персонажа кошмару

іншими об'єктами того ж страшного сну. Хвороба – не «об'єкт» світу, зовнішнього чи внутрішнього, це феномен на плані усвідомленості, тож для її розуміння й пояснення потрібно вийти за межі того плану усвідомленості, на якому виявлено переживання хвороби.

Отже, розуміння екзистенціальної медицини П. Вілберга ґрунтується на його розумінні феноменології як науки про «поля усвідомленості» (fields of awareness). Зупинимось більш детально на тому, що П. Вілберг розуміє під «полями усвідомленості».

В першу чергу даний ключовий термін доцільно з'ясувати через порівняння з гайдеггерівськими ідеями, які є витоками екзистенціальної медицини. Слід зазначити, що М. Гайдеггер не любив уживати термін «свідомість». Відповідно вілбергський термін awareness, на перший погляд, не виражає адекватно гайдеггерівських ідей. Принципова відмінність полягає в тому, що у М. Гайдеггера екзистенція складається не з «усвідомленості», а з можливостей, які володіють онтологічною реальністю незалежно від того, чи усвідомлюються вони, чи будуть узагалі колись усвідомлюватися, чи були вони усвідомлені колись у минулому. Але якщо мати на увазі цю важливу поправку і під «полем усвідомленості» П. Вілберга розуміти «буттєве поле можливостей», то всі його міркування про хвороби, здоров'я та про підґрунтя «екзистенціальної медицини» зберігають своє значення також і з погляду «екзистенціального аналізу» М. Гайдеггера.

Подібно до того, як М. Гайдеггер і М. Босс у Цолліконських семінарах визначали тіло як «жест» (Gebärde) екзистенції, П. Вілберг визначає тіло як «метафору» справжньої людини: якщо я почуваюся обмеженим на онтологічному рівні, моє тіло «метафорично» виразить цю обмеженість утрудненнями в диханні та скутістю м'язів. Тому, будь-яка хвороба має насамперед розглядатися як вторинне вираження якихось відхилень у способі екзистенції, реальність яких належить до рівня смислів, відповідно у П. Вілберга – «полів усвідомленості».

Усередині кожного поля усвідомленості, як вважає П. Вілберг є «первинні феномени» (primordial phenomena), які не просто дано в цьому полі, а безпосередньо присутні, або «висвічуються», у ньому. Первинні феномени не можуть бути редуковані або пояснені за допомогою фізичних феноменів. Ми не тому розуміємо слова, що чуємо, як вони вимовляються або бачимо їх написаними на папері, і наш мозок потім «інтерпретує» їх як фізичні феномени. Ми розуміємо слова, оскільки, як свідомі істоти, ми вже мешкаємо у світі смислу, з якого виникають слова (Wilberg, 2003, p. 41).

У такий спосіб, хвороби, у своєму явищі дані як симптоми, мають розглядатися як «первинні феномени», тобто як смисли, які лише «стають зримими» через конкретні прояви. Аналізувати

фізичні та психічні причини симптомів хвороби, за П. Вілбергом, – все одно що, почувши крик «Рятуйте!», піддавати його лінгвістичному, граматичному, синтаксичному та іншим видам аналізу, не намагаючись, власне, почути заклик про допомогу.

Звернемо увагу, що П. Вілберг заперечує «мілітаристські метафори», які визначають наше ставлення до організму, здоров'я і хвороб, якот: «захисні сили», «вторгнення хвороботворних організмів» тощо. Як підкреслює П. Вілберг, організм постійно використовує у своїх інтересах (точніше, в інтересах екзистенції) безліч мікроорганізмів і різних чинників середовища, які мають різний ступень узгодженості. Неможливо провести чітку межу між «я» і «не-я», «дружніми» і «ворожими» мікроорганізмами і факторами середовища. Тому здоров'я полягає не у відсутності або придушенні «ворожих» чинників, а в здатності екзистенції реалізовувати свій «буттєвий потенціал» за допомогою тіла. У такий спосіб те, що традиційно вважається «хворобою», цілком може виявитися або частиною здорового стану, або умовою переходу до нього.

Отже, на думку П. Вілберга, у будь-якому разі, зіткнувшись зі стражданням, необхідно зрозуміти сенс хвороби як «знаку» або «метафори» процесів, що відбуваються на рівні екзистенції, на плані смислів.

Як зазначає П. Вілберг, якщо в людини горить одяг або в неї в пальці скіпка, то, вочевидь, спершу потрібно загасити вогонь і витягти скіпку, а потім уже намагатися розшифрувати біль як «метафору», надіслану нашою екзистенцією. Те саме можна застосувати і до решти хвороб: насамперед потрібно змінити умови, відповіддю на які став прояв хворобливих симптомів. Відомо безліч випадків, коли важкі ступені онкологічних захворювань «проходили самі» після того, як людина радикально змінювала спосіб життя. Але для багатьох із нас, наголошує П. Вілберг, набагато легше померти, ніж змінити своє життя і ставлення до нього. І лише після того, як очевидно хвороботворні зовнішні чинники усунуто, можна намагатися на рівні смислів читати «послання екзистенції», які виявлені нам через тіло та його стани.

Більш сучасна збірка «Екзистенціальна медицина» (Aho, 2018) також містить акцент на хворобах, які зазвичай вважаються соматичними і у такий спосіб намагається вивести екзистенціальну медицину за межі психіатричної сфери. У своїх статтях кілька авторів використовують відоме феноменологічне поняття тіла як «я можу», яке зазвичай асоціюється зі здоровим тілом. Взагалі феноменологія з її фокусом на людському досвіді та довгою історією інтересу до хвороби як межового випадку людського існування виявляється традицією, яка може багато чого запропонувати в цьому контексті.

Одне з основних феноменологічних спостережень у згаданій збірці щодо досвіду хвороби полягає в

тому, що страждання часто пов'язане з порушенням звичного способу життя, а разом з ним і з розривом довіри до деяких або багатьох елементів існування (нашого тіла, світу, майбутнього і т.д.), які зазвичай були дорефлексивною частиною нашого життя. Намагаючись зрозуміти цей розрив, дослідники використовують гайдеггерівський зв'язок між способом буття (das Man) і тривогою, яка не є бажаним способом існування, що видно з отождолення її із хворобою.

У нарисах Ш. Галлагера, М. Куша, М. Реткліфа, Н. П'ємонте та Е. Ремсі (Aho, 2018) хворобу розглянуто через ознаки порушення звичного життя. Дж. Руссон і К. Якобсон виявляють автентичність через тривогу як позитивний потенціал у захворюванні, як момент для пацієнтів «прийняти реальність свого життя» (Aho, 2018, p. 201). Подібним чином Т. Вільямс і Х. Карел міркують про тривогу як про можливість повернути існування як власне (Aho, 2018, p. 154). В обох випадках існує схильність до того, що екзистенціальне здоров'я – це щось, що можна відокремити від фізіологічного здоров'я або навіть протиставити йому, тобто ідея про те, що серйозну хворобу можна розглядати як потенціал для відновлення справжнього життя, щоб пацієнти могли екзистенційно покращитися навіть у випадках, коли біомедичні засоби лікування відсутні.

Цю дещо «романтичну» ідею хвороби як екзистенційних лік від посередності Н. П'ємонте та Е. Ремсі розглядають з більш скептичної точки зору у нарисі «Здоров'я, як зламаний молоток, або дивне бажання змусити здоров'я зникнути». Вони пишуть: «може статися так, що хтось просто «не готовий». Хвороба – і втома, нудота, біль і слабкість, які можуть її супроводжувати – є обтяжливою, і додавання до цього очікування, що потрібно чесно зіткнутися зі своєю скінченністю та дозволити їй змінити мене, може бути просто занадто великим» (Aho, 2018, p. 213). У своєму есе щодо екзистенціальних уявлень про здоров'я вони критично досліджують героїчний ідеал розриву з «самим собою» через серйозну хворобу, щоб отримати самотню автентичність. Вони припускають, що самотність під час хвороби – це не обов'язково те, до чого потрібно прагнути, і історія про «знаходження себе» в труднощах сама по собі може стати символічною фігурою, яка нагадує das Man (неавтентична роль, яка живе більше зовнішніми очікуваннями, ніж самовизначенням) (Aho, 2018, p. 214).

Наголошуючи на зауваженні М. Гайдеггера, що автентичність – це не розрив, а модифікація das Man (Aho, 2018, p. 215), Н. П'ємонте та Е. Ремсі показують центральну роль das Man (а не його неавтентичності) в інтерпретації, прийнятті рішень чи навіть розумінні світу, у який нас закинуто. Вони стверджують, що екзистенціальне здоров'я – це не питання розриву з das Man, а відновлення більш автентичної

приналежності, яка пов'язана не лише з хворобою. Тому неможливо вважати, що або екзистенційне здоров'я має бути важливішим за біомедичне, або навпаки. Питання полягає в тому, щоб шукати шляхи розуміння індивідуального життя пацієнта і сенсу цього життя для нього, одночасно знаходячи способи зробити екзистенціальну медицину і біомедицину співучасниками здоров'я людини.

У контексті екзистенційної медицини феномени здоров'я і хвороби набувають глибшого значення, що виходить за межі суто біологічних або психологічних пояснень. Віктор Франкл, засновник логотерапії, наголошує, що людина живе в трьох вимірах – соматичному, психічному і духовному, і саме духовний вимір є визначальним для людської природи. Ігнорування цього виміру може призвести до хибної інтерпретації духовних страждань як виключно психопатологічних проявів. В. Франкл застерігає: «Занепокоєння сенсом свого життя не обов'язково є ознакою захворювання чи неврозу... Правильний діагноз може поставити лише той, хто зрозуміє духовний світ людини» (Frankl, 2023, р. 9, 10). Саме тому лікар, особливо психіатр, не має права редукувати проблему сенсу до виключно психологічного рівня, адже багато пацієнтів звертаються з питаннями, які належать до площини філософської та екзистенційної. Медичне пізнання, що претендує на цілісність, має враховувати духовний вимір людини як невіддільну складову здоров'я.

Підсумовуючи, відмінні риси екзистенціальної медицини можна експлікувати в таких ключових положеннях.

По-перше, справжнє існування людини як екзистенції належить до плану смислів. Людина має розглядатися як цілісне й неподільне свідоме існування (екзистенція), що не зводиться до біологічних, психічних (психологічних) і соціальних проявів, так само як і до їхньої суми. Так як, тіло людини є прямим вираженням її екзистенції, тому все, що відбувається з людиною на рівні смислів, безпосередньо виражається у станах її тіла.

По-друге, явища хвороби та страждання також розглядаються як події, реальність яких належить до плану смислів. Хвороба – це насамперед ураження «тіла можливостей» людини, це неможливість, через зовнішні чи внутрішні причини, у повноті реалізовувати «власні можливості», тобто можливості бути і ставати самим собою. Розуміння симптомів хвороби як знаків подій, що відбуваються на рівні екзистенції, є необхідною, хоча не завжди достатньою, умовою ефективного лікування. В екзистенціальній медицині автентичність, через її зв'язок із позитивним виходом із хвороби, пов'язується з екзистенціальним здоров'ям. Якщо хвороба має не лише зовнішні причини (поранення, травма, отруєння), то спроба усунути зовнішні прояви хвороби без розуміння її як знаку «екзистенціального розладу» лише поглибить

стан людини як екзистенції; для тіла наслідком буде ослаблення імунітету та постійне повернення хворобливих симптомів у дедалі важчій формі. Також і «екзистенціальне страждання», якщо воно не зрозуміле як таке й не усунене, то ураження може охопити біологічне, психічне та соціальне вираження екзистенції.

Усвідомлення та реалізація особистісного сенсу життя відіграє ключову роль у процесі цілення, що особливо важливо в роботі з пацієнтами, які переживають екзистенційну кризу. Як зазначає Е. Лукас, «у сфері душевного здоров'я до найсильніших захисних чинників належить внутрішня реалізація смислу», а отже, «будь-яка допомога у знаходженні смислу та його реалізації сприяє процесу одужання» (Lukas, & Schönfeld, 2020, р. 13).

Висновки.

З'ясовано, що сучасний стан медицини та наявна незадоволеність редукціоністськими підходами до її реалізації викликають потребу у «персоналізованій» медицині. Прагнення включити в поле розгляду медицини людину саме як людину у західній філософсько-науковій думці дало початок «екзистенціальній медицині», передумовами виникнення якої є «екзистенціальний аналіз» М. Гайдеггера і М. Босса.

Узагальнено доробок сучасних мислителів (П. Вільберг, К. Аго та ін.), які запрошують науковців розширити та обговорити концепції та методи, запропоновані феноменологічною та екзистенціальною традицією у світлі відродженого інтересу до осмисленого життя та людських стосунків. Визначено, що основоположною ознакою екзистенціальної медицини є розуміння людини як цілісної свідомої присутності, яку не можна звести до своїх біологічних, психічних і соціальних проявів.

Експліковано термінологічний апарат екзистенціальної медицини, зокрема термін «поле усвідомленості», під яким можна розуміти «буттєве поле можливостей», усередині якого є «первинні феномени», тобто як смисли, які лише «стають зримими» через конкретні прояви. Справжнє існування людини як екзистенції належить до плану смислів. Зовнішні симптоми, як і саме тіло людини, – лише знаки, що виражають спосіб екзистенції, її «власні» і «невласні» модуси. У такому розумінні хвороби мають розглядатися як «первинні феномени».

Уточнено, що, з точки зору екзистенціальної медицини, хвороби за своїм змістом є «розладами екзистенції», які слід усунути насамперед, щоб полегшити лікування і забезпечити ефективну реабілітацію. В екзистенціальній медицині автентичність, через її зв'язок із позитивним виходом із хвороби, пов'язується з екзистенціальним здоров'ям.

Отже, екзистенціальна медицина не замінює всю наявну медицину, але доповнює її та олюднює,

тобто повертає її на ґрунт реальності людського існування, так як завдання будь-якої медицини – допомога людині, а не окремо тілу, душі, сім'ї або суспільству. У такий спосіб, суттєве значення екзистенціальна медицина може мати як превентивна медицина, адже своєчасне виявлення й усвідомлення «екзистенціальних розладів» усує «буттєві

підстави» хвороб, як у їхньому біологічному виразі, так і в психічному, і в соціальному.

Дана робота відкриває перспективу для подальших досліджень «превентивної» медицини, здатної допомогти людині наповнити своє життя світлом усвідомленості та енергією смислу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Башмакова, О.В. (2015). Психотерапія як екзистенціальний вибір. *Актуальні проблеми психології*, 10 (27), 22-33. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsu_2015_10_27_4
- Висоцька, О. С., & Романенко М. І. (2021). Холістично-екзистенційний вимір людського буття у співвідношенні категорій «здоров'я» – «хвороба». *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*, 1, 84-91. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2021_1_14
- Карпова, С. Г., & Солоділова О. В. (2022). Філософські контексти екзистенціальної психотерапії Ірвіна Ялома в дискурсі сучасної культури. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 1, 78-87. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perspekt_2022_1_13
- Онисьченко, Н. В., & Тімченко О. В. (2011). Установка на життя як фактор збереження фізичного та психічного здоров'я в умовах екзистенціальної загрози. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*, 981(47), 173-176. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2011_981_47_39
- Сторіжко, Л.В. (2019). Екзистенціальний психоаналіз – нова методологія пізнання сутності людини. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*, 40, 93-100. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2019_40_14
- Терлецька, Л. (2023). Психотерапія екзистенційної провини як засіб збереження психологічного здоров'я особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 1, 71-74. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknup_2023_1_12
- Федорець, В. М., & Ключко О. В. (2019). Розвиток здоров'язбережувальної компетентності вчителя фізичної культури на основі розкриття феномену здоров'я, репрезентованого як екзистенція та онтологія. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки*, 3, 223-235. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkpn_2019_3_38
- Філатова, О. А., & Чугунов, В. В. (2010). Психотерапія екзистенціальних криз у хворих на сурдомутизм. *Світ медицини та біології*, 4, 60-62. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2010_4_16
- Франкл, В. (2023). *Лікар та душа. Основи логотерапії*, КСД, Харків.
- Aho, K. (Ed.). (2018). *Existential Medicine. Essays on Health and Illness*, Rowman & Littlefield, London, New York.
- Boss, M. (1963). *Psychoanalysis and Daseinanalysis*. Basic Books, New York.
- Boss, M. (1971). *Grundriss der Medizin. Ansätze zu einer phänomenologischen Physiologie, Psychologie, Pathologie, Therapie und zu einer daseinsgemässen Präventiv-Medizin in der modernen Industrie-Gesellschaft*, Hans Huber, Bern u.a.
- Boss, M. (1979). *Existential Foundations of Medicine and Psychology*. NY: Jason Aronson, New York.
- Broom, B. (2007). *Meaningful Disease: How Personal Experience and Meanings Cause and Maintain Physical Illness*. Routledge, London.
- Frankl, V. E. (1970). *Psychotherapy and Existentialism*, Washington Square Press, New York.
- Heidegger, M. (1987). *Zollikoner Seminare: Protokolle – Gespräche – Briefe*, Hrsg. von Medard Boss, Klostermann, Frankfurt am Main.
- Lukas, E., & Schönfeld, H. (2020). *Psychotherapie in Würde. Logotherapie konkret*. Bamberg: Elisabeth-Lukas-Archiv gGmbH.
- Wilberg, P. (2003). *Heidegger, Medicine and Scientific Method – The Unheeded Message of the Zollikon Seminars*. New Gnosis Publications, London.

REFERENCES

- Aho, K. (Ed.). (2018). *Existential Medicine. Essays on Health and Illness*, Rowman & Littlefield, London, New York.
- Bashmakova, O.V. (2015). Psychotherapy as an existential choice. *Actual Problems of Psychology*, 10 (27), 22-33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsu_2015_10_27_4
- Boss, M. (1963). *Psychoanalysis and Daseinanalysis*. Basic Books, New York.
- Boss, M. (1979). *Existential Foundations of Medicine and Psychology*. NY: Jason Aronson, New York.
- Boss, M. (1971). *Grundriss der Medizin. Ansätze zu einer phänomenologischen Physiologie, Psychologie, Pathologie, Therapie und zu einer daseinsgemässen Präventiv-Medizin in der modernen Industrie-Gesellschaft*, Hans Huber, Bern u.a.
- Broom, B. (2007). *Meaningful Disease: How Personal Experience and Meanings Cause and Maintain Physical Illness*. Routledge, London.
- Fedorets, V. M., & Klochko, O. V. (2019). Development of health-saving competence of physical education teacher based on the disclosure of the phenomenon of health represented as existence and ontology. *Bulletin of the T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»*. Series: Pedagogical Sciences, 3, 223-235. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuchkpn_2019_3_38
- Filatova, O. A., & Chugunov, V. V. (2010). Psychotherapy of existential crises in patients with audiophileism. *World of medicine and biology*, 4, 60-62. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2010_4_16
- Frankl, V. E. (1970). *Psychotherapy and Existentialism*, Washington Square Press, New York.

- Frankl V. E. (2023). *The Doctor and the Soul: From Psychotherapy to Logotherapy* KSD, Kharkiv.
- Heidegger, M. (1987). *Zollikoner Seminare: Protokolle – Gespräche – Briefe*, Hrsg. von Medard Boss, Klostermann, Frankfurt am Main.
- Karpova, S. G., & Solodilova, O. V. (2022). Philosophical contexts of existential psychotherapy by Irwin Yalom in the discourse of modern culture. *Perspectives. Socio-political journal*, 1, 78-87. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Perspekt_2022_1_13
- Lukas, E. & Schönfeld, H. (2020): *Psychotherapie in Würde. Logotherapie konkret*. Bamberg: Elisabeth-Lukas-Archiv gGmbH.
- Onishchenko, N.V., & Timchenko, O.V. (2011). Attitude to life as a factor of preservation of physical and mental health in conditions of existential threat. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, 981(47), 173-176. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/ujrn/vkhipc_2011_981_47_39
- Storizhko, L.V. (2019). Existential psychoanalysis - a new methodology for cognition of the essence of man. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 7: Religious Studies. Culturology. Philosophy*, 40, 93-100. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_7_2019_40_14
- Terletska, L. (2023). Psychotherapy of existential guilt as a means of preserving the psychological health of the individual. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 1, 71-74. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknup_2023_1_12
- Vysotska, O. E., & Romanenko, M. I. (2021). The holistic and existential dimension of human existence in the correlation of the categories 'health' and 'disease'. *Scientific Knowledge: Methodology and Technology*, 1, 84-91. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2021_1_14
- Wilberg, P. (2003). *Heidegger, Medicine and Scientific Method – The Unheeded Message of the Zollikon Seminars*. New Gnosis Publications, London.

Intention, Retention, Protention as Mechanisms of Awareness of Time Phenomena

UDC: 314.156.(477)

DOI: <https://doi.org/10.172548>**Chuikova Olena**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0002-5796-1112>, mallena0707@ukr.net

Odesa National Medical University (Odesa, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The problem of the sensation of time speeding up has gained popularity in recent years. The question of the possibilities of consciousness, the mechanisms by which consciousness connects with being in all its modes and discourses, taking into account the temporal mode, the transcendental layer of consciousness, remains relevant. We also put retention and protention on a par with the leading functionality of consciousness, intentionality, because we analyze the latter not as temporal forms, but as mechanisms for the awareness of time phenomena, so as not to fall into the trap of combining consciousness with time. The purpose of our research, based on the phenomenological philosophy of Brentano and Husserl, is to analyze intention, retention and protention not as separate heterogeneous forms, where intentionality is a property of consciousness, and retention and protention are forms of time, but as equivalent mechanisms of awareness of time phenomena, which arise from the concept of the «transcendental subject» that universalizes temporal flows.

Results. We turned to Brentano's phenomenological philosophy as presented by his famous student Husserl in order to actualize in modern times such mechanisms of awareness of time phenomena as intention, retention and protention. Through the prism of intention, retention and protention as mechanisms of time awareness within the «transcendental subject», the boundaries of the arrangement of temporal phenomena and the objective temporal state of being become apparent. The main mechanisms of awareness of time phenomena in our modernity have an accentuated significance not only in phenomenology as a direction, but also in scientific and cultural discourses in general.

Conclusions. In contrast to the too abstract or, conversely, anthropological view of the circulation of time, it is more correct to define the concepts of retention and protention, partly «now», as functional mechanisms for the awareness of temporal phenomenal flows within the «transcendental subject». Intention remains a property of consciousness and, together with retention and protention, are mechanisms for the awareness of time phenomena. Intentionality and unity of consciousness act as the phenomenological core of all phenomenological, including temporal, flows within the «transcendental subject». An example illustrating the action of the mechanisms of awareness of time flow and the stream of consciousness are the novels of the series «In Search of Lost Time» by M. Proust.

Keywords: intentionality, retention, protention, consciousness, phenomenology, transcendental subject, Brentano

Інтенція, ретенція, протенція як механізми усвідомлення феноменів часу

Чуйкова Олена

Одеський національний медичний університет (Одеса, Україна)

Анотація.

Актуальність. Проблема відчуття пришвидшення часу в останні роки набула популярності. Питання про можливості свідомості, механізми, якими свідомість сполучається з буттям в усіх його модусах і дискурсах, враховуючи часовий модус, трансцендентальний шар свідомості, зберігає свою актуальність. Ми ставимо в один ряд з провідним функціоналом свідомості інтенційністю також ретенцію і протенцію, тому що аналізуємо останні не як часові форми, а як механізми усвідомлення феноменів часу, щоб не потрапити у пастку поєднання свідомості з часом. Мета нашого дослідження, спираючись на феноменологічну філософію Brentano і Гуссерля, проаналізувати інтенцію, ретенцію, протенцію не як окремі різномірні форми, де інтенційність є властивістю свідомості, а ретенція і протенція є формами часу, а як рівноцінні механізми усвідомлення феноменів часу, які виходять з універсалізуючого темпоральні потоки концепту «трансцендентального суб'єкта».

Результати. Ми звернулись до феноменологічної філософії Brentano у викладі його відомого учня Гуссерля, щоб актуалізувати у сучасності такі механізми усвідомлення феноменів часу, як інтенція, ретенція, протенція. Крізь призму інтенції, ретенції, протенції як механізмів усвідомлення часу всередині «трансцендентального суб'єкта» стають наявними межі внутрішнього облаштування темпоральних феноменів та об'єктивного буттєвого часового стану. Основні механізми усвідомлення феноменів часу в нашій сучасності мають акцентовану значущість не лише у феноменології як напрямку, але й науковому, культурному дискурсах взагалі.

Висновки. На відміну від занадто абстрактного або, навпаки, антропологічного погляду на циркуляцію часу, правильніше визначати концепти ретенції та протенції, частково «тепер», як функціональні механізми усвідомлення часових феноменальних потоків всередині «трансцендентального суб'єкта». Інтенція залишається властивістю свідомості і водночас з ретенцією і протенцією є механізмами усвідомлення феноменів часу.

Інтенційність та єдність свідомості виступають як феноменологічне ядро усіх феноменологічних, в тому числі часових, потоків всередині «трансцендентального суб'єкта». Прикладом, що ілюструє дію механізмів усвідомлення часового потоку та потоку свідомості, є романи серії «У пошуках втраченого часу» М. Пруста.

Ключові слова: інтенційність, ретенція, протенція, свідомість, феноменологія, трансцендентальний суб'єкт, Brentano

Стаття надійшла / Article arrived: 03.03.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.25

Вступ.

Інтенція, ретенція, протенція є провідними механізмами свідомості людини, які досліджено у феноменології Brentano та Husserl. Всі вони мають трансформацію своїх прямих значень в залежності від умов життєвого світу. Тобто ми відмічаємо їх залежність від контексту: інтенція завжди активована; ретенція та протенція актуалізовані у часовому контексті. Поєднання механізмів свідомості та часового потоку створюють темпоральний потік, загальний процес якого Husserl називає «феноменологією усвідомлення часу». Ще одна особливість, властивість свідомості – це синхронний механізм, який активується у мить усвідомлення теперішнього часу, що синонімічно називається «присутністю» (Чуйкова, 2024).

Аналіз попередніх публікацій. Наше дослідження виходить з аналізу робіт та використання провідних концептів (трансцендентальний суб'єкт, мисляче Я, інтенція, ретенція, протенція) з феноменологічної філософії Ф. Brentano, Е. Husserl, з метафізичних творів Р. Декарта, з літературного прикладу темпоральних концептів і метафор «потіку свідомості» М. Пруста, а також аналітичної філософії Ю. Ситька, власних праць, які поєднують феноменологію з лінгвофілософським структуралізмом.

Результати.

Усвідомлення часу людиною, або феноменологічний процес усвідомлення часу людиною, має свої механізми та стани свідомості в залежності від часового контексту та заглиблення у шари свідомості у процесі усвідомлення часових потоків.

Інтенція є найбільш незмінною властивістю, що притаманна свідомості як такої. Інтенційність виступає як постійний механізм функціонування свідомості, тому що свідомість «у собі», за думкою Husserl, не існує, свідомість завжди «спрямована на» щось. Таким чином, інтенційність властива свідомості у «присутності», «тут-і-зараз», тепер, тобто теперішньому часі. Інтенційність може бути спрямована на фактичні феномени та також на спогади феноменального у стані ретенційності свідомості. Навіть стан медитації передбачає інтенційність свідомості, спрямованості на трансцендентальні, містичні прошарки свідомості. Відсутність інтенційності означає смерть свідомості, наприклад, у разі довготривалої нежиттєвості, стану коми, або пошкодження головного мозку. Отже, властивість інтенційності, усвідомленої спрямованості на феномени, виявляється одним з головних центрів, «серцем», що відповідає за безперервну життєздатність, функціональність свідомості.

Інтенційність разом з цілісністю свідомості є феноменологічним ядром для усіх інших феноменологічних процесів всередині «трансцендентального суб'єкта». Зупинка серця разом з головним мозком означає смерть організму. Так само процес інтенційності, або усвідомлення, або мислення виражає однакову властивість, сутність феноменальної процесуальності людської свідомості, навіть, якщо вона є «річчю-у-собі», незважаючи на те, що вказана властивість свідомості концептуалізується різними філософами по-різному у власних філософських системах. Наприклад, Декарт редукував усі феномени світу, крім мислячого Я, у філософській системі якого процес мислення дорівнює існуванню людини в цілому як єдиному критерію істинності. Все інше, весь емпіричний світ є лише феноменами, відбитками реальності у свідомості людини, наділеною божественною властивістю «мислячого Я». (Декарт, 2000).

Husserl відштовхнувся від концепції Декарта щодо емпіричного світу та емпіричного мислячого Я як єдиної достовірної, справжньої істини буття та створив суто феноменологічну концепцію з феноменологічною

та пізніше трансцендентальною редукцією буття. Інтенційність свідомості розповсюджується не лише на емпіричні, але й на трансцендентальні шари свідомості людини, на феномени, які присутні у трансцендентальній реальності відповідного прошарку «трансцендентального Его», яке продовжує інтенціювати. Отже, картезіанський концепт «мислячого Я» змінюється на husserlівський концепт «трансцендентального Его», проте факт процесуальності, мислення, усвідомлення залишається актуальним як запорука життєздатної свідомості живої людини. «Трансцендентальне Его» має справу з феноменами «життєвого світу» (ще один концепт Husserl), з психологічними, емоційними феноменами, відчуттями, з просторовими, з часовими феноменами, з ідеями, з ментальними формами, зі спогадами, з очікуваннями, з образом майбутнього, з інтелегібельними планами та цілями, завданнями, тобто з нематеріальними трансцендентними феноменами свідомості людини. (Декарт, 2023).

Оперування концептом «життєвого світу» означає, що феномени соціальних стосунків та інтенційності їх відтворення у спогадах про соціальні стани, про власну взаємодію з оточенням також підпорядковано редукуванню у власному «трансцендентному Его». Отже, інтенційність є всеохоплюючою властивістю свідомості людини, універсальною функцією щодо всіх феноменів, всіх різнорівневих шарів емпіричного та трансцендентального «Его» людини. (Husserl, 2021).

Однією з провідних думок багатьох праць Husserl, особливо, де він посилається на думки свого викладача Brentano, який в усній формі на лекціях викладав чимало оригінальних концепцій, але мало їх записав, є думка, що усе розмаїття переживань та феноменів реального життя свідомості упорядковується саме у «внутрішньому часі» суб'єкта. Інтенційні акти, сприйняття, дії усіх типів інтенційності йдуть один за одним, але саме така інтенційна наступність, послідовність один за одним відбуваються саме у «внутрішньому часі» суб'єкта. (Brentano, 1973). Отже, ми бачимо, що є взаємозалежність всередині суб'єкта між низкою інтенційних актів та місцем, де вони відбуваються – це формує часовий потік разом з потоком свідомих інтенційних актів, який Husserl називає «темпоральним потоком». Жодного «антропного часу» у Husserl не існує. Потік часу та інтенційний потік свідомості реалізуються у «темпоральному» потоці філософського метафізичного концепту «трансцендентального Его», інакше кажучи, у метафізичному концепті «трансцендентального суб'єкта» (або «суб'єктивності»), як сучасна філософія постмодерну трошки розмиває та пом'якшує метафізичність вказаних концептів) (Foucault, 2024).

Метафізику неможливо підмінити «антропністю» (антропологічністю), коли йдеться про категорії часу, феномени інтенційних актів свідомості, які усувають суто людське Я. Це була би філософська необізнаність, безграмотність. Трансцендентальний суб'єкт повністю заміщає людське, антропне, сумнівне, психологічне. Нагадаємо, що феноменологію, «чисте феноменологічне пізнання» Husserl задумав з метою приборати фантазійні психологічні нашарування на істинне пізнання. Концепт «трансцендентального Его» або «трансцендентального суб'єкта» показує на можливість чистого феноменологічного пізнання без антропного впливу, який спотворює чисте пізнання і чистоту категорій часу, абстрактних сутностей, etc. Все антропне підлягає феноменологічній редукції як хибні форми пізнання. Інтенційність як така передбачає «чисту свідомість» у пізнанні об'єктів, речей, саму себе, формуючи потік феноменів переліченого (Husserl, 2020).

Таким чином, по-перше, інтенційний акт у процесі пізнання (дійсності, чого завгодно) усуває суто людське, «антропне» і залишає самоочевидне, «чисте», аподиктичне

знання, без жодного сумнівного антропоного впливу, по-друге, послідовна низка інтенційних актів привела нас до «внутрішнього часу» «трансцендентального суб'єкта».

Ми робимо припущення, що у гуссерлівській системі інтенціональність постає як логічний механізм пізнання з боку чистої трансцендентальної свідомості, так само як ретенціональність, протенціональність також є логічними механізмами, які базуються інших часових формах пізнання. Закони аналітичної філософії – такі, діакронія, синхронія (Чуйкова, 2024) вказують на логіко-граматичні можливості пізнання, нівелюючи антропоний принцип як спотворення чистоти пізнання, додаючи хибних психологічних конотативних сенсів, до того ж занадто суб'єктивних і ситуативних (Ситько, 2014).

Гуссерль розрізняє три головні структурні характеристики інтенціональних актів: за формою, якістю, матерією. Гуссерль також описує на протилежність чуттєвого сприйняття та уявлення незалежну від них категоріальну інтуїцію, яка дає безпосередній зв'язок між об'єктами. Наприклад, червоний і томат. Категоріальна інтуїція та ідеююча абстракція є джерелом для ейдетичного пізнання. Всі три складові (категоріальна інтуїція, ідеююча абстракція, ейдетичне пізнання) називаються «розсудом сутності». Отже, у «розсуді сутності» Гуссерля є певне наслідування картезіанської інтелектуальної інтуїції. Таким чином, гуссерліанська система наслідує традицію раціоналізму з редукцією всього хибного на шляху до достеменного, чистого пізнання. Ейдетичне знання, аподиктичне пізнання, інтелектуальна інтуїція були стадією, яка підводила до відкриття «трансцендентального Его» («трансцендентального суб'єкта»).

У власних працях Гуссерль пише про труднощі «внутрішнього усвідомлення часу», тобто філософ робить уточнення щодо «усвідомлення», щоб запобігти хибному розумінні його концепції як «свідомості-часу». У Гуссерля немає концепту «свідомість-час», але є процесуальність осмислення, «усвідомлення» часу, «феноменологія внутрішнього усвідомлення часу» позбавлена людського, або антропоного, або антропологічного, психологічного переживання разом з «об'єктивним часом».

Гуссерль до хроносу приєднує топос. Написав про феноменологію часу, Гуссерль зазначає, що необхідною приєднати феноменологію простору, створюючи часово-просторову дійсність. Проте Гуссерль вказує, що це не є переживанням, немає порядку емпіричних зв'язків, але є порядок переживань як іманентних зв'язків. Концепція нативізму (наявності всередині людини «вродженого часу») вважає припустимим психологічні елементи у дослідженні простору, але у дослідженні феноменології простору певного місця може йтися про іманентний порядок «поля візуальних відчуттів», тобто відбувається збіг, «співпадіння» уявленого з тим, що уявляється у мить «схоплення» цих значень. (Гуссерль, 2020). Отже, подвійний континуум хронопу є подвійним безперервним феноменологічним розмаїттям різноманітних внутрішніх зв'язків, що базуються на внутрішньо даних (на принципі нативізму) специфічних темпоральних змістах і способах пізнання, без об'єктивного часу.

Наприклад, якщо «втрачений час» романів М. Пруста – це спогади про соціальне та культурне оточення його суб'єкта-героя Марселя, то, можливо, йдеться «час» його романів антропологічний? (Пруст, 2024). Сім романів, сім вікових станів головного героя з сумом про колишнє аристократичне коло стосунків – хіба це не антропологічна характеристика? Романи-епопеї М. Пруста розповідають не про зовнішні обставини життя, тому тут немає антропологічної парадигми. Немає емпіричної парадигми, але є іманентність. Романи М. Пруста – це епопея внутрішнього устрою свідомості людини, який отримав

світову назву «література потоку свідомості», свідомість якої складається з феноменологічно даних миттєвих вражень і рухів душі, кольорових, звукових, смакових, пахощів переживань, тобто відчуттів усіх трьох інтенційних типів (форма, якість, матерія), які створюють асоціативний потік, пробуджують минулі враження у пам'яті і знову відтворюються посередництвом феноменологічних «візуальних відчуттів», «схоплених» автором візуальних картин та відтворених у вигляді знаків на письмі. (Proust, 1920).

Таким чином, у творчості М. Пруста – минуле постає у контексті певного культурного та соціального прошарку суспільства, але це зовсім не антропологічні часові переживання, по-перше, це «потік свідомості», які через часову подвійність – ретенція і теперішнє – є діакронією, по-друге, це певний порядок, «потік» «візуальних відчуттів» у мить «схоплення» їх значень, по-третє, обидва потоки формують темпоральний потік, феноменологічну темпоральність. Подвійність хронотопу романів М. Пруста відтворює феноменологію специфічних темпоральних змістів на підставі «візуальних відчуттів», які через інтенційний механізм відтворені у свідомості автора і його альтер его, двійника героя Марселя, що входять у «трансцендентальне Его». (Чуйкова, 2024).

Нам важливо зрозуміти сутність та походження часу як категорії, що надана у теоретичному та пізнавальному досвіді трансцендентальної феноменології. «Час» є одним з понять, що конституують досвід, згідно Гуссерлю. Досвід буває «невласним» та «власним». У «власному» досвіді з його особистими специфічними психофізичними переживаннями виникає словосполучення про «первинні формоутворення свідомості-часу» як джерело «власного» специфічного досвіду щодо розрізнення форм часу як ідея, яка належить вчителю Гуссерля Brentano (Гуссерль, 2020). «Власний досвід» кожної людини дуже суб'єктивний, відповідно, недосконалий та не феноменологічний. Гуссерль не відносить до потоку темпоральності поняття про «первинні формоутворення свідомості-часу». Це специфічні, неочищені, хоча і суб'єктивно розрізнені у часі переживання конкретної психофізичної людини.

Таким чином, знову відбувається уточнення щодо можливості достовірного пізнання – існує емпірично дана людина як психофізична специфічна істота з суб'єктивними переживаннями, враховуючи форми «часу», та існує іманентно і трансцендентально даний «трансцендентальний суб'єкт» («трансцендентальне Его»), який має достовірні переживання, оскільки після феноменологічної та трансцендентальної редукцій, синтезує у собі темпоральні, феноменологічні та інші потоки у розмаїтті їх зв'язків та модифікацій. Часове пізнання дійсності поставлено як дане, – без емпіричної, психофізичної, обмеженої у своїй суб'єктивності людини, – у феноменології дійсності, у «об'єктивному темпоральному потоці» даних реальності. Саме «усвідомлення» часу», а не «первинне формоутворення свідомості-часу», ідея якого належить Brentano, здатне привести до пізнання чистого апріорного часу, або «Arbogit часу», до пізнання «апріорних законів часу». Brentano найголовнішим часовим законом вважає наявність «первинних асоціацій» у шарі «трансцендентального суб'єкта» (Brentano, 1973).

Одним з таких «апріорних законів часу» Гуссерль вважає, що існуючий сталий порядок часу конституїований двома безкінечними низками двох вимірів, що два різних часу ніколи не зустрічаються, не є одночасними, хоча є транзитивність, модифікація та ранні і пізніші форми часу (Чуйкова, 2024).

Порівняння музичної мелодії з усвідомленням протікання часу належить також Brentano. Brentano називає пройдешний тон музики, який залишає пам'ять

про себе у свідомості, «фантазією» про час. Музичний потік з його тонами, напівтонами і таке інше стає аналогом часового потоку. Ре-тенція буквально називається Brentano «фантазією» про минулий час і по суті є сама по собі минулим часом для людини. Фантазія має корисну продуктивність у тому, щоб створити минулий час, або минулу часову мить. Таким чином, минулий (пройдешний) «антропологічний час» з усіма недосконалостями специфічної психофізичної людської істоти є «фантазією», за Brentano (Brentano, 1973).

Психологи не спроможні винайти часове джерело у свідомості людини. Запобігти психологічним помилкам можливо через усвідомлення, що неможливо змішувати об'єктивний феноменологічний час з специфічним суб'єктивним часом, що відчуття чогось не співпадає у часі зі справжнім терміном події, яка викликала це відчуття. Так виникає «фантазія» про минулий час, або минулий час постає в людській свідомості як фантазія, ретенція. Це дійсно фантазія, тому що пройдешні відчуття не знаходяться у свідомості незмінними, але підлягають змінам через специфіку людської свідомості. Проблема в тому, що потік минулого йде безперервно і чим більше пройдешніх моментів, тим більше спотворень минулих відчуттів робить фантазія, або ретенція неочищеної людської свідомості. (Гусерль, 2020).

Ретенція може розглядатися не лише як форма минулого часу, але й як механізм функціонування свідомості, як механізм, який облаштовує фантазію про минуле та як пам'ять, який формує візуальні відчуття про пройдешне.

Протенція може бути розглянута як форма майбутнього часу, але також протенція є механізмом свідомості, який функціонує як очікування здійснення фантазій, бажань, цілей, відповідає за формування бажаної візуальної картини.

Дія механізмів ретенції і протенції описується Brentano та Гуссерлем крізь механізм звучання музичних тонів: при звучанні мелодії пройдешний тон повністю не зникає, інакше була би пауза; або при відтворенні у свідомості, якщо згадати антропологічний погляд, були би незмінні акорди та дисгармонійна суміш тонів; тому ретенційний механізм обов'язково повинен задіяти мить відчуття тонів як своєрідну модифікацію, що йде з самого відчуття, коли через часову обмеженість тон вже закінчився, яке постійно змінюється, і, завдяки такому облаштуванню, мелодія сприймається як подовжена у часі та дії. Аналогічна, щодо музичних тонів, облаштованість візуальних тонів ретенційного та протенційного механізмів у, які створюють апріорні часові форми у «трансцендентальному суб'єкті» та їх візуальні відчуття, (та часову мить у свідомості, стосовно психологічного, антропологічного погляду) (Гусерль, 2021).

Ми не розглядаємо часовий модус «тепер», «тепер» є виключенням з механізмів інтенційності, ретенційності, потенційності, тому що «тепер» завжди є дійсністю, тим, що існує тут, зараз, наявно дано у здійсненності, актуальності, реальності. У «тепер» немає чогось «уявленого», як у

фантазії-ретенції, або «можливого», як у протенції, є лише актуальна дія, актуальний предмет, що діє прямо зараз у реальності, що охоплюється інтенційністю як безперервно діючим механізмом. «Тепер» має ще одну вкрай важливу функцію: теперішній час виступає як кордон, швидкоплинна «крапка-кордон», між часовими модусами минулого та майбутнього.

Феноменологічно надана свідомість завдяки власній єдності здатна інтенційно охоплювати минулий та майбутній часи. Інтенційність охоплює часові модуси минулого та майбутнього як цілісний механізм феноменологічно даної свідомості, виходячи зі змінної «крапки-тепер», тобто з теперішнього часу. «Тепер» – це суцільна реальність, це актуальна дія, дискурс дії.

Висновки.

Основними механізмами усвідомлення феноменів часу ми вважаємо інтенційність, ретенцію, протенцію свідомості всередині «трансцендентального суб'єкта», на відміну від сталої думки, що інтенція є властивістю свідомості, а ретенція і протенція лише часові форми. Наше дослідження довело можливість використовувати протенцію та ретенцію не як часові форми, а як механізми усвідомлення феноменів часу, що притаманні свідомості на рівні прошарку «трансцендентального суб'єкта». Ретенція та протенція у контексті спеціалізованих механізмів сприйняття феноменів часу виступають на одному функціональному рівні з інтенційністю – провідною, безперервно діючою, визнаною властивістю свідомості.

В нашому дослідженні проаналізовано основні механізми усвідомлення феноменів часу (інтенцію, ретенцію, протенцію), акцентовано їх значущість не як форм часу, а саме як механізмів усвідомлення феноменів часу, що відповідає феноменології як напрямку, а також культурному дискурсу взагалі.

Концепти даної статті мають перспективу для подальшого дослідження та мають бути подовжені у наступних публікаціях. У подальшому буде розглянуто концепти «темпоральності», «модифікації» та «первинних асоціацій», що феноменологічно надані та пов'язані між собою. Brentano та Гуссерль пропонують їх як складову ретельно розробленої феноменологічної часової концепції. Проте між філософськими концепціями Brentano і Гуссерля щодо феноменології часу є суперечливі моменти та сенсові розбіжності. Наприклад, ретенція-фантазія формує з минулого уяву про майбутнє завдяки очікуванню, тобто повторюється, згідно Brentano. Таку позицію Гуссерль вважає помилковою.

Brentano називає «первинними асоціаціями» безперервні модифіковані уяви, що приєднані темпорально, через збагачену ретенційним часом уяву, до фантазії. Вказані процеси є джерелом помилок у людській свідомості, коли людині здається, що вона чує мелодію або згадує візуальне відчуття-феномен пройдешнього, а насправді це хибне відчуття мелодії або хибна реальність згаданого візуального відчуття-феномену, яке завдає «первинна асоціація».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології*. (Перекл. з німецк. Вахтанг Кебуладзе). Харків: Фоліо.
- Гусерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації*. (Перекл. з німецк. Андрій Вахтель). Київ: Темпора.
- Декарт, Р. (2000). *Метафізичні розмисли*. (Перекл. з франц. Зоя Борисюк та Олег Жупанський). Київ: Юніверс.
- Декарт, Р. (2023). *Метафізичні твори*. (Перекл. з франц. Віктор Андрушко, Андрій Баумейстер, Стелла Гатальська, Олег Хома). Харків: Фоліо.
- Пруст, М. (2024). *У пошуках втраченого часу. Про Германтів здалеку і зблизька*. (Перекл. з франц. Євген Марічев). Харків: Фоліо.
- Ситько, Ю. (2014). Про часові відносини в об'єкті мовознавчого дослідження як про методологічну позицію. *Studia methodologica*, 37, 21-26.

- Чуйкова, О. (2024). Синхронія та діахронія «трансцендентального Его» феноменології Е. Гуссерля. *Traditional and innovative scientific research: domestic and foreign experience : Scientific monograph*, 716, 316-354.
- Brentano, F. (1973). *The Foundation and Construction of Ethics*. New-York: Humanities Press.
- Foucault, M. (2024). *Der Diskurs der Philosophie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Proust, M. (1920). *Le coté de Guermantes*. Retrieved from <https://anylang.net>

REFERENCES

- Brentano, F. (1973). *The Foundation and Construction of Ethics*. New-York: Humanities Press.
- Chuiikova, O. (2024). Synchrony and diachrony of the «transcendental Ego» of E. Husserl's phenomenology. *Traditional and innovative scientific research: domestic and foreign experience. Scientific monograph*, 716, 316-354.
- Dekart, R. (2000). *Metaphysical reflections*. (Translated from French by Zoya Borysiuk and Oleg Zhupanskyi). Kijiv: Univers.
- Dekart, R. (2023). *Metaphysical works*. (Translated from French by Victor Andrushko, Andriy Baumeister, Stella Gatalaska, Oleg Khoma). Kharkiv: Folio.
- Foucault, M. (2024). *Der Diskurs der Philosophie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Gusserl, E. (2020). *Ideas of pure phenomenology and phenomenological philosophy. Book one. General introduction to pure phenomenology*. (Translated from German by Vahtang Kebuladze) Kharkiv: Folio.
- Gusserl, E. (2021). *Cartesian reflections*. (Translated from German by Andriy Vakhtel). Kijiv: Tempora.
- Proust, M. (1920). *Le coté de Guermantes*. Retrieved from <https://anylang.net>
- Prust, M. (2024). *In search of lost time. About Guermant from far and near*. (Translated from French by Yevhen Marychev). Kharkiv: Folio.
- Sit'ko, U. (2014). About temporal relations in the object of linguistic research as a methodological position. *Studia methodologica*, 37, 21-26.

Health Tourism Potential of Kalbajar

UDC: 338.48-6:615.8(479.24)

DOI: [https://doi.org/10.17758/GRANI28\(2\)2025](https://doi.org/10.17758/GRANI28(2)2025)**Azizova Shalala****Doctoral Student, <https://orcid.org/0009-0003-7124-861X>, aydinova.shalale97@gmail.com*****Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Economics (Baku, Azerbaijan)*****Abstract.**

The Kalbajar region, known for its rich natural resources, mountainous terrain, and healing mineral springs such as Istisu, holds significant potential for the development of health tourism.

This article explores the health tourism potential of the Kalbajar region, which is among the territories of Azerbaijan liberated from occupation and known for its unique natural therapeutic resources.

Kalbajar's rich mineral and thermal water resources, mountainous climate, and clean ecological environment make it a strategically important region for the development of health and wellness tourism. The relevance of the study lies in the fact that the development of health tourism in the post-conflict period has significant potential for the socio-economic revitalization of the region, both locally and internationally. Scientifically grounded planning in this area is essential for sustainable growth. The main objective of the article is to evaluate the health tourism potential of the Kalbajar region by analyzing its natural-geographical features and hydro-mineral resources and to determine development directions based on international experience.

The scientific novelty of the study is that, for the first time, Kalbajar's health tourism opportunities are examined in a systematic way using a comprehensive approach that includes SWOT analysis, statistical data, and comparative insights from the experience of Turkic states.

This serves as a scientific foundation for future planning and investment decisions. The findings of the research indicate that with the establishment of modern infrastructure, preservation of ecological balance, and efficient use of natural resources, Kalbajar has the potential to become a competitive health tourism destination in the South Caucasus in the near future.

Keywords: Kalbajar, health tourism, Istisu, mineral springs, tourism infrastructure, sustainable development, post-conflict region, ecotourism, natural resources

Потенціал оздоровчого туризму Кяльбаджару

Азізова Шалала***Міністерство науки і освіти Азербайджанської Республіки, Інститут економіки (Баку, Азербайджан)*****Анотація**

Кяльбаджарський регіон, відомий своїми багатими природними ресурсами, гірською місцевістю та цілющими мінеральними джерелами, такими як Істису, має значний потенціал для розвитку оздоровчого туризму.

У цій статті досліджується потенціал оздоровчого туризму Кяльбаджарського регіону, який є однією з територій Азербайджану, звільнених від окупації, та відомий своїми унікальними природними лікувальними ресурсами.

Багаті мінеральні та термальні водні ресурси Кяльбаджару, гірський клімат та чисте екологічне середовище роблять його стратегічно важливим регіоном для розвитку оздоровчого та велнес-туризму. Актуальність дослідження полягає в тому, що розвиток оздоровчого туризму в постконфліктний період має значний потенціал для соціально-економічного відродження регіону, як на місцевому, так і на міжнародному рівні. Науково обґрунтоване планування в цій галузі є важливим для сталого зростання. Головною метою статті є оцінка потенціалу оздоровчого туризму Кяльбаджарського регіону шляхом аналізу його природно-географічних особливостей та гідромінеральних ресурсів, а також визначення напрямків розвитку на основі міжнародного досвіду.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше можливості оздоровчого туризму Кяльбаджарського регіону розглядаються систематично з використанням комплексного підходу, що включає SWOT-аналіз, статистичні дані та порівняльний аналіз досвіду тюркських держав. Це служить науковою основою для майбутніх рішень щодо планування та інвестицій.

Результати дослідження свідчать про те, що завдяки створенню сучасної інфраструктури, збереженню екологічного балансу та ефективному використанню природних ресурсів, Кяльбаджар має потенціал стати конкурентоспроможним напрямком оздоровчого туризму на Південному Кавказі найближчим часом.

Ключові слова: Кяльбаджар, оздоровчий туризм, Істису, мінеральні джерела, туристична інфраструктура, сталий розвиток, постконфліктний регіон, екотуризм, природні ресурси

Introduction.

Tourism is not only one of the strategic sectors of the economy but has also become a key driver of regional development. In recent years, global interest in health tourism has increased significantly, and this sector has emerged as a distinct type of tourism. Health tourism encompasses not only the treatment of illnesses but also prevention, rehabilitation, and psychological well-being.

The territories recently liberated in Azerbaijan, particularly the Kalbajar district, possess substantial potential in this regard. Kalbajar's geographical position, high-mountain climate, abundant mineral springs, and therapeutic mud resources make it an ideal setting for the development of health tourism. Furthermore, fostering tourism in this region could play a crucial role in both economic and social rehabilitation.

In the post occupation period, the reconstruction efforts have paved the way for reintegrating Kalbajar into the tourism map. This reintegration will be instrumental in shaping a new economic and social identity for the region (Guliyev, 2023).

Geographic, Climatic, and Demographic Factors. The Kalbajar district is located in western Azerbaijan, along the border of the Lesser Caucasus Mountains, characterized by mountainous terrain and extensive forested areas. The total area of the district is 3,054 km². According to 2020 statistics, its population numbered approximately 77,000. These factors, combined with the abundance of various thermal springs, further enhance the region's potential for health tourism (Global Wellness Institute, 2021). The district's elevation ranges from 1,500 to 3,200 meters above sea level, shaped by rugged mountainous landscape. Its climate is temperate continental, featuring cool summers and cold winters. Such climatic conditions are particularly conducive to the treatment of chronic diseases, including asthma, dermatological disorders, and rheumatism. With a population of roughly 80,000, the district also possesses a viable labor force to support the organization of tourism services.

Natural Health Promoting Resources of the Kalbajar Region. The Kalbajar district stands out as one of Azerbaijan's most promising areas in terms of natural therapeutic resources. The mineral springs, mountain climate, and soil properties present here play a foundational role in fostering the development of health tourism.

Mineral Springs. Kalbajar hosts over 200 distinct mineral water sources exhibiting diverse chemical compositions. Many of these springs possess therapeutic qualities comparable to renowned medicinal waters worldwide. Among the most notable are:

Istisu Spring – Emitting hydrogen sulfide-rich water at high temperatures (58–60 °C), this spring proves effective in treating rheumatism, dermatological disorders, and neurological conditions.

Kelferec, Garasu, Mozchay Springs – These springs

are suitable for the treatment of gastrointestinal ailments as well as liver and kidney disorders.

During the Soviet era, the Istisu sanatorium operated in the Kalbajar region and annually attracted thousands of both domestic and international visitors. This historical usage underscores Kalbajar's longstanding significance in health tourism. (Aliyev, 1988).

Mountain Climate and Atmospheric Conditions. Kalbajar lies within mountainous terrain, ranging in elevation from 1,000 to 3,500 meters above sea level. This altitudinal variation, coupled with pristine mountain air, supports respiratory health, cardiovascular conditioning, and psychosomatic wellness. The region shares several climatic and environmental characteristics with high-altitude health resorts found in Switzerland (e.g., Davos) and Austria (e.g., Bad Gastein) (World Health Organization, 2020).

Therapeutic Mud and Soil Resources. Research indicates the presence of therapeutic mud deposits in certain areas of Kalbajar. These muds can be utilized in dermatological and rheumatic treatments. Additionally, the richness of the local soil and vegetation offers promising opportunities for phytotherapy (treatment with medicinal plants), expanding the region's portfolio of natural therapeutic resources.

Types of Health Tourism and Their Application in Kalbajar. Health tourism refers broadly to travel undertaken to protect health, seek medical treatment, or support psychological recovery by temporarily changing one's environment. It encompasses several major categories:

Sanatorium-Resort Tourism. This form of tourism relies on natural therapeutic resources and involves long-term rest, treatment, and rehabilitation. In mineral-rich regions such as Kalbajar, the establishment of sanatorium-resort centers is both economically viable and highly demanded. Historically, the Istisu resort served as an exemplary model of such a center. Its renovation and modernization to meet current standards is now considered a priority (Rzayeva, 2022).

Thermal and Balneological Tourism. Thermal tourism promotes wellness through immersion in natural hot springs. In contrast, balneology includes the therapeutic use of mineral waters both internally (drinking) and externally (bathing). Kalbajar's Istisu and related springs offer significant potential for such healing practices. Comparable regional developments in Turkey – such as Afyon, Yalova, and Pamukkale – demonstrate successful models for nurturing thermal and balneological tourism (Demir, 2019).

Phytotherapy and Mountain-Spa Tourism. Phytotherapy uses medicinal plants in treatment, and Kalbajar's rich flora and biodiversity make it well-suited for introducing such services. Simultaneously, mountain-spa concepts combine ecological environments, physical activity, and psychological relaxation into a comprehensive wellness experience. These integrated

services are among the highest-income segments in European and Japanese wellness tourism markets (Global Wellness Institute, 2021).

Infrastructure and Current Status. Tourism Infrastructure Pre Occupation

Before the occupation, the tourism infrastructure in Kalbajar was limited and primarily concentrated around the Istisu resort. Following the occupation by Armenian armed forces in 1993, all tourism and civilian infrastructure in the region was completely destroyed. Reconstruction Since 2020 After the Azerbaijani army liberated the region in 2020, reconstruction and restoration processes were initiated across the district.

Transportation Infrastructure. Due to Kalbajar's mountainous terrain, transportation infrastructure holds strategic importance. Currently, reconstruction of the Lachin – Kalbajar and Kalbajar – Ganja highways is underway. In addition, the construction of the new “T 1 Tunnel” – the country's longest tunnel – is progressing,

significantly improving regional accessibility (Ministry of Digital Development, 2023).

Social and Service Infrastructure. As of now, Kalbajar lacks tourism facilities, sanatoriums, and hotel complexes. However, the government has begun constructing the Istisu Health and Thermal Center, initially planned as a 5 star resort complex (Azertac, 2023).

Additionally, plans include creating a “green energy zone” to supply heat and power using modern technologies, aligning with the eco- and health-tourism concept.

Human Resources and Tourism Management. A key challenge is the absence of specialized personnel in the tourism sector. There is a high demand for professionals such as therapists, balneologists, hydrotherapists, and resort managers. Government-sponsored training courses and educational programs are necessary to meet this demand.

Below is a summary table of the main health-tourism-related infrastructure indicators in Kalbajar.

Table 1.
The Main Health-Tourism-Related Infrastructure Indicators in Kalbajar:

Indicator	2020	2022	2024	Source
Number of mineral water deposits	3	5	7	Azerbaijan National Academy of Sciences (2023)
Number of rehabilitation and resort facilities	0	1	3	State Tourism Agency (2024)
Annual tourist visits to Istisu resort (persons)	-	2,500	15,000	Azertac / State Border Service data (2023)
Number of hotels and sanatoria under construction	0	2	5	Ministry of Economy (2024)
Number of local professionals employed in tourism	0	30	120	State Employment Agency (2024)
Number of road infrastructure projects	1	3	5	Ministry of Digital Development and Transport (2024)
Investment volume (million AZN)	-	35	120	Ministry of Economy & Karabakh Revival Fund (2024)

SWOT Analysis of Kalbajar's Health Tourism Potential

The strengths and weaknesses of Kalbajar in terms of health tourism, as well as the opportunities and risks facing it, are analyzed in the following table based on the SWOT model:

Strengths.

Abundant mineral springs and thermal water resources

Clean mountain climate and natural environment

Historical experience of Istisu resort

Government support and designation as a political priority

Weaknesses.

Absence of tourism infrastructure and sanatorium system

Lack of professional tourism personnel

Difficult accessibility of the area (due to terrain and weather conditions)

Lack of appropriate medical equipment and technology

Opportunities.

Opportunities for new planning and investments in the post-war period

The region's designation as a “green energy zone”

An open environment to adopting international best practices

Rising global demand for health tourism

Threats.

Risk of ecological balance being disrupted

Regional geopolitical tensions and security issues

Insufficient investor interest

Slow return of the local population

This analysis indicates that Kalbajar possesses

significant potential for health tourism. However, substantial improvements are needed in both infrastructure and management. By accurately assessing its strengths and weaknesses, the district can effectively leverage available opportunities and mitigate potential threats.

National attitudes and intelligence. The development of medical oil and medical tourism in Naples is a successful example in Azerbaijan. Here the systematic integration of natural resources with medical care, the establishment of infrastructure, and the proper marketing strategy have shaped an effective model of health tourism.

An intelligence model may also be proposed for Kulgar: natural resources + medical service + tourism infrastructure + green energy synthesis should be created.

International Best Practices and a Proposed Model for Kalbajar. Global leaders in health tourism demonstrate that the effective development of this sector depends on a well-defined strategy, sustained investment, and the cultivation of human capital. By adapting these lessons, Kalbajar can realize its health tourism potential more effectively.

The Turkish Model. Turkey has achieved notable success in health and thermal tourism over recent decades. Regions such as Yalova, Afyon, and Pamukkale have benefitted from state-supported modern resort complexes, attracting both domestic and international visitors. The main advantage lies in combining the therapeutic qualities of thermal waters with medical services (Demir, 2019).

Proposed application in Kalbajar: At the Istisu center, development should go beyond a hotel. A comprehensive facility should be established, including: A dedicated rehabilitation center, A physical therapy department, Modern laboratories.

The Central European Model (Germany, Austria, Czechia). Health tourism in Europe is characterized by high-quality service, efficient use of natural resources, and long-term treatment packages. Famous spa towns such as Baden Baden (Germany), Karlovy Vary (Czechia), and Bad Gastein (Austria) are world-renowned for their integrated approach to wellness, relaxation, and medical treatment (World Health Organization, 2020).

Proposed application in Kalbajar: Kalbajar can replicate this model by establishing modern and sustainable sanatorium systems that preserve the natural environment while delivering high service standards.

Domestic Integration: The Naftalan Example. Naftalan's therapeutic oil-based treatment tourism is a

successful Azerbaijani model. Systematic integration of natural resources with medical services, coupled with strong infrastructure and effective marketing, has created a model for successful health tourism within the country.

Proposed application in Kalbajar: Natural resource (thermal/mineral water) + Medical services (rehabilitation, diagnostics, therapy) + Tourism infrastructure (lodging, transport, hospitality) + Green energy solutions (sustainability) → Unified health tourism complex.

Conclusions and Recommendations.

Conclusions. Kalbajar's health tourism potential can play a pivotal role in the region's socio-economic development. Its unique natural resources – mineral springs, thermal waters, pristine mountain air, and therapeutic mud – form a strong foundation for health tourism. However, current limitations in infrastructure and human resources represent significant challenges. The key findings are:

1. Significant strides have been made in restoring and protecting natural resources following Kalbajar's post-occupation liberation.
2. The region has potential for various forms of health tourism, including sanatorium-resort, thermal, balneological, and phytotherapy modalities.
3. Rebuilding tourism infrastructure and training professional staff are essential requirements.
4. Government support, adoption of international best practices, and ecological sustainability are critical success factors.

Recommendations:

1. Infrastructure enhancement: Prioritize the rehabilitation of resort centers, procurement of modern medical equipment, and improvement of transport networks.
2. Human resource development: Establish specialized educational programs and a certification system to train qualified personnel for the health tourism sector.
3. Environmental sustainability: Enforce compliance with ecological standards during construction and operation of tourism facilities and expand "green energy" initiatives.
4. International collaboration: Adapt and implement health tourism models from Turkey, Europe, and other countries to the Kalbajar context.
5. Marketing and promotion: Actively promote Kalbajar's health tourism potential at both domestic and international levels.

REFERENCES

- Aliyev, R. (1988). *Mineral waters and resorts of Azerbaijan*. Azertac. (2023). *Construction of Istisu Health and Thermal Center*. Retrieved from <https://azertag.az>
- Demir, M. (2019). Thermal tourism in Turkey: The success of spa towns. *Journal of Tourism Research*, 12(3), 45–60.
- Global Wellness Institute. (2021). *Wellness tourism global economic impact*. Retrieved from <https://globalwellnessinstitute.org>
- Guliyev, F. (2023). Post-conflict reconstruction and tourism development in Azerbaijan. Turizm Nashriyyati.
- Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan. (2023). *Development of transport infrastructure in Kalbajar*. Baku.
- Rzayeva, S. (2022). Rehabilitation of health resorts in Azerbaijan. *International Journal of Health Tourism*, 8(1), 23–38.
- World Health Organization. (2020). *Health tourism and spa development in Europe*. WHO Publications.

Salvador Dali in Self-portraits

UDC: 159.942:75

DOI: <https://doi.org/10.172550>**Valentyna Sylkina**Lecturer, sylkina.vi@gmail.com**Anatolii Salii**Ph.D., <https://orsid.org/0000-0003-3761-0243>, anatoli.salij@gmail.com

(Poltava, Ukraine)

Abstract.

Actuality. Salvador Dali, the great Spanish artist, during his lifetime knew how to do two things brilliantly: the first was to paint, the second was to advertise his works. Then there are legends, but we are inclined to think that they are a kind of advertising means, a kind of marketing ploy for more effective popularization and implementation of what he created. Obviously, at some point in his life, he realized for himself: in order to interest the public in his achievements, it is necessary to intrigue them with the personality of the author himself. And he succeeded, because this method of self-promotion works for him to this day, and the artist's popularity is growing more than ever. It's hard to say to what extent, but this side of the genius's life also played a cruel joke on him, because sometimes you wonder what people are more interested in: his work or stories about eccentric actions, flavored with stories with piquant episodes. More. The inability of individual, so-called researchers of creativity to further explain and decode the subtext of his paintings gives them reason to attribute everything to the strange figure of the artist, a sick imagination, a special perception of reality known only to him. The purpose of our article, using the example of Salvador Dali's self-portraits, is to further prove that his canvases are not devoid of logic, common sense, rationalism, that the fears and complexes of the great Spaniard are not a perversion, they are characteristic of many people whom we consider absolutely adequate, that the artist's works convey the world has universal human values and has the right to be admired without looking for unhealthy motives in the subtext.

It turns out that Ukrainian scientific art criticism has ignored the achievements of the great Spaniard. There are a lot of translated resources, but the actual Ukrainian content is very limited. Obviously, the reason is that in the USSR, which included Ukraine, the work of Salvador Dali was ignored and even banned for some time. And in particular, for this reason, we found almost nothing related to our topic, although offering our own versions of the interpretation of the content of Salvador Dali's self-portraits, we would very much like to get acquainted with how others interpret them. Therefore, we cherish the ambitious hope that our article will become a small contribution to the Ukrainian scientific space in the niche called «Dali».

Keywords: Dali, Gala, self-portrait, imagery, style, symbolism, existence

Сальвадор Далі в автопортретах

Силкіна Валентина, Салій Анатолій

(Полтава, Україна)

Анотація.

Актуальність. Сальвадор Далі, великий іспанський художник, за життя умів геніально робити дві речі: перша – малювати, друга – рекламувати свої твори. Про епатажні, провокативні дивацтва Далі ходять легенди, але ми схилиємося до думки, що вони – своєрідний засіб реклами, такий собі маркетинговий хід для більш ефективної популяризації і реалізації створеного ним. Очевидно, в якийсь момент свого життя він усвідомив для себе: щоб зацікавити публіку своїми здобутками, необхідно заінтригувати її постаттю самого автора. І це йому вдалося, бо такий спосіб самореклами працює на нього по сьогодні, і популярність художника зростає, як ніколи. Важко сказати в якій мірі, але ця сторона життя генія зіграла з ним і злий жарт, бо інколи задаєшся питанням, а що людей більше цікавить: його творчість чи оповідки про ексцентричні вчинки, присмачені розповідями з пікантними епізодами.. Іще. Невміння окремих, так званих дослідників творчості Далі пояснити, розкодувати підтекст його картин дає їм підставу списати все на дивакувату постать художника, хвору уяву, особливе сприйняття реальності, яке відоме лише йому.

Працюючи над статтею ми окреслили іще один актуальний, на наш погляд, аспект дослідження, пов'язаний із творчістю Сальвадора Далі. Виявляється, що українське наукове мистецтвознавство обійшло своєю увагою здобутки великого іспанця. Масмо багато перекладного ресурсу, але власне український контент дуже обмежений. Очевидно, причина в тому, що в СРСР, до складу якого входила Україна, творчість С. Далі ігнорувалася і навіть деякий час була під забороною. І зокрема з цієї причини ми не знайшли майже нічого, що стосується нашої теми, хоча пропонуючи власні версії трактування змісту автопортретів Сальвадора Далі, ми дуже хотіли б познайомитись з тим, як їх тлумачать інші. Тому плекаємо амбітну надію, що наша стаття стане невеличким вкладом в українському науковому просторі у нішу під назвою «Далі». Метою статті є спроба довести, що полотна Далі не позбавлені логіки, здорового глузду, раціоналізму, що страхи та комплекси великого іспанця – це не збочення, вони властиві багатьом людям, яких ми вважаємо абсолютно адекватними, що твори художника несуть у світ загальнолюдські цінності і мають право на те, щоб ними захоплювались без пошуку нездорових мотивів у підтексті.

Ключові слова: Далі, Гала, автопортрет, образність, стиль, символізм, екзистенція.

Вступ.

Великий каталонець залишив нащадкам багатий і вражаючий спадок. Автопортрети в ньому займають особливе місце, і без сумніву, вагомо збагачують світовий живопис у цьому жанрі. Дослідники творчості Далі нарахували в його доробку більше ста автопортретів і по-різному пояснюють таку велику їх кількість. Одні вважають цей факт результатом великої любові до себе, інші вбачають фінансову складову і не без підстав, бо вона грала неабияку роль у житті художника, особливо коли в ньому з'явилась Галя. Безперечно, існують і інші причини такої великої уваги художника до своєї персони, наприклад, відхід від традиційних форм створення автопортретів. Складається враження, що для Далі важливо не стільки точно відтворити свою зовнішність, скільки засобами живопису показати власний внутрішній світ, емоції, захоплення, якісь певні життєві обставини. І за такого підходу, погодьтєся, двома-трьома полотнами не обійтись. Напевно, слід врахувати і той момент, що окремі автопортрети художника мають узагальнюючий характер, тобто малюючи себе, Далі мав на увазі якийсь певний прошарок суспільства, до якого відносив і себе, наприклад: «Автопортрет з «Юманіте», «Похмурі ігри», «Вечірній павук, що дарує надію», «Сталість пам'яті» та інші (Силкіна, 2018). Слід зазначити, що перелічені картини (крім першої) не є автопортретами в традиційному розумінні цього слова, але вони (автопортрети) в цих полотнах присутні, тому ми вирішили не залишати їх поза увагою і все ж включити в дослідження.

Мета статті, на прикладі автопортретів С. Далі довести, що його полотна не позбавлені логіки, здорового глузду, раціоналізму, що страхи та комплекси великого іспанця – це не збочення, вони властиві багатьом людям, яких ми вважаємо абсолютно адекватними, що твори художника несуть у світ загальнолюдські цінності і мають право на те, щоб ними захоплювались без пошуку нездорових мотивів у підтексті.

Аналіз попередніх досліджень. Напевно, найбільш яскравим явищем в українському мистецтвознавстві, присвяченому Сальвадору Далі, останніх років є поява перекладеної на українську мову книги К. Інгрем «Це Далі» (Інгрем, 2017).

Авторка характеризує життєвий і творчий шлях художника, світ його мистецьких і філософських уподобань. Родзинкою твору є його дизайн: у книзі безліч фото, репродукцій картин митця, вкраплення цілих сторінок із цікавинками про Далі, його епатажними, парадоксальними висловами, проілюстрованими художником Ендрю Реєм. Мабуть, такою ж визначною подією у нашому мистецькому світі стане україномовна книга С. Далі «Щоденник одного генія», вихід якої анонсувало видавництво «Лабораторія». За формою це мемуари, написані у період з 1952 по 1963 роки.

Власне український контент досліджень про Сальвадора Далі та його творчість представлений в основному статтями в часописах. Так цікавим, на наш погляд, є дослідження Є. Орлової «Сальвадор Далі – геній епохи сюрреалізму» (Орлова, 2014), в якому авторка не лише пояснює світоглядні засади художника, а й пропонує власні версії тлумачення змісту окремих картин митця.

Оригінальним видається дослідження Лисенко Г., де представлена спроба порівняльного аналізу творів авторів різних мистецьких жанрів «Сюрреалістична типологічна лінія Сальвадора Далі і Богдана-Ігоря Антонича: (Синтез поетичного і образотворчого мистецтва у сфері підсвідомого)» (Лисенко, 2001).

Стус Д. у статті «Нерозгадана таємниця Сльвадора Далі» (Стус, 2000) намагається розкрити таємниці дитячих вражень художника, які мали неабиякий вплив на подальшу вже дорослу його творчість.

Про вплив дитячих вражень на формування світогляду великого іспанця і відповідно його творчості розповідає і О. Надемиський у дописі (Надемиський, 2007).

Результати дослідження.

Свій перший автопортрет Сальвадор Далі написав, коли йому було сімнадцять років, і називається він «Автопортрет. Фігерас». На перший погляд, він створений у традиціях класики, однак у ньому дають про себе знати особливі риси живопису Далі, зокрема і його автопортретів, які повною мірою проявлять себе у майбутньому. І хоча перед нами лише обличчя, ми чітко уявляємо худорляву постать, яка стоїть у дверях на порозі будинку у півоберта, кидаючи останній прощальний погляд на рідних йому людей і всім своїм виглядом неначе промовляючи: «Я їду. Можливо, назавжди. Я вже дорослий і сам буду вирішувати свою долю» (Далі, 2006).

Запалені очі свідчать, що це рішення піти з дому далося йому дуже непросто, цьому крокові передували безсонні ночі, сварки з рідними людьми. Своє повноліття він підкреслює дорослими атрибутами: капелюхом та люлькою. Іншими словами, в драматизмі цієї зображеної митцем ситуації проглядається особливість, яка часто зустрічається в автопортретах Сальвадора Далі, а саме: їх сюжетність. Багато автопортретів Далі – це закінчена розповідь художника про себе чи про щось за своєї участі, це химерне поєднання різних жанрів живопису, дивний симбіоз непоєднуваного.

Досить часто Сальвадор Далі кодує зміст своїх картин в ідіоми, метафори, вивертаючи їх, показуючи, як би це виглядало в прямому, буквальному значенні цього виразу. Наприклад, «рости, як із води» («Автопортрет із рафаєлівською шиєю»), «носити маску» («М'який автопортрет із смаженим беконом»), «розривати мізки» («Великий мастурбатор») і т. д.

Рисунок 1. Автопортрет. Фігерас (1921)

Якби автор не користувався таким прийомом, напевно, можна було б не звернути увагу на великі припухлі рожеві губи. Але ж відтак ми розуміємо, що вони такі не випадково: перед нами підліток з «надутими» губами, тобто ображений: дитина «надула» губи.

Поєднання дитячих надутих губ з капелюхом та люлькою створює комічний, іронічний відтінок сприйняття, а іронія – ще одна особливість живопису Далі. Залишається лише дивуватися, що вона проявляється у художника в такому віці, що безперечно, свідчить про наявність рефлексії, здатності до самооцінки. Залишається додати, що ця іронія сумна: юнак не знає, що його чекає в результаті винесеного ним рішення, він іде в невідоме, тому темрява огортає його обличчя.

Рисунок 2. Автопортрет з рафаелівською шиєю

В 1921 році Сальвадор Далі написав іще один відомий твір: «Автопортрет з рафаелівською шиєю». У нашій версії трактування його змісту він досить амбітний і навіть зухвалий. Сама назва полотна і ледве

вловимі риси схожості змушують нас звернутися до відомого «Автопортрету» Рафаеля Санті (1483 – 1520).

Рафаель створив свій шедевр, коли йому було двадцять п'ять років. Сальвадор Далі зобразив себе у такому ж віці, як він сам себе бачив, і вже в цьому проявляється геніальність юного художника: не кожен здатен уявити, як буде виглядати років так через сім – вісім (Певний, 1995).

Рисунок 3. Кубічний автопортрет (1926)

Бажаючи бути схожим на великого флорентійця, Далі не тільки висловлює йому свою повагу, але й хоче сказати сучасникам, що як художник він (Далі) уже не тільки сформувався, а й переріс свій фізичний вік десь на вказану вище кількість років, уже є велетнем у царині живопису. І при цьому продовжує вдосконалюватись, рости, і не просто рости, а «рости, як із води». І по суті, змістом цієї картини є візуалізація засобами живопису фразеологічного виразу «рости, як із води». Хвилі навколо шиї юнака на фоні спокійної водної гладі свідчать про швидкий і бурхливий темп цього зростання. У Далі на портреті неприродньо велика шия, і це може бути натяком на свою унікальність і амбітне бажання перевершити самого Рафаеля. Голова юнака показана на фоні яскравого південного пейзажу, і він не гірший за італійський. Художник неначе стверджує, що саме рідна земля надихає його на творчість.

«Кубічний автопортрет» вражає якоюсь дивною і одночасно неймовірною урбаністичною величчю. Напевно, він може мати безліч тлумачень, але враховуючи, що був написаний художником у дев'ятнадцятирічному віці, тобто саме тоді, коли молода людина особливо активно знайомиться з навколишнім світом, можна припустити, що саме так

уявляв Далі життєвий процес, потік життя глобально: з одного боку, життя – це цілісний у своїй єдності організм, який перебуває у постійному русі, а з іншого, – він складається з безлічі окремих організмів, явищ, предметів.

І важливо розуміти, що це громаддя не тисне, не навалюється на художника, він досить зручно і комфортно (неначе знайшов своє місце) злився з ним угорі і спостерігає за всім, що діється навколо. Хоча ні, не просто спостерігає, а й вивчає як внутрішні, так і зовнішні прояви цього могутнього життєвого потоку, про що свідчать різні очі на обличчі Далі. Цей колаж і похмурий, і ясний водночас, навіть по-своєму містичний, але безмірно привабливий як для глядача, так і судячи з усього, для самого художника.

Рисунок 4. Автопортрет з "Юманіте"

На ньому більш виразно проглядаються окремі предмети (газета, та ж люлька і т.д.), які напевно, для нього мають більше значення в порівнянні з іншими. Це полотно було створене Далі у той період, коли він експериментував з кубізмом, і складається враження, що жодний інший стиль у живописі не зміг би передати задум автора більш точно, а водночас і оригінально, і довершено, і вишукано.

Автопортрети Сальвадора Далі – це його своєрідний щоденник, який він вів протягом усього життя і фіксував найважливіші його моменти, нагальні захоплення, власні погляди. Наприклад, картина «Автопортрет з «Юманіте»» розповідає про його короткочасне захоплення соціалістичними ідеями. Художник зобразив себе робітником у форменному одязі, уніфікованим, безправним. У нього відсутні губи, він не може говорити. Далі-робітник – такий як і всі у спецодязі: безмовні, приречені на вічне мовчання. Звичайно, він ніколи не відносив себе до робітничого класу, але у такий спосіб художник продемонстрував свою солідарність і підтримку журналу «Юманіте», його політичному орієнту та висловив своє співчуття знедоленим (Климчук, 2004).

Трагедія в Хіросімі та Нагасакі справила велике враження на Сальвадора Далі і примусила його зацікавитись ядерною теорією, теорією атомів. І під її впливом абсолютно незвичайно з'явилися два відомі полотна з автопортретами Далі: «Автопортрет з оголеним Далі» та «Атомна Леда». Перша картина має досить довгу назву: «Оголений Далі, що спостерігає за п'ятьма цілісними тілами, які поступово перетворюються в корпускули, із яких несподівано з'являється Леда Леонардо, запліднена обличчям Гали».

Рисунок 5. Атомна Леда (1949)

Іншими словами, на картині зображений Далі, який спостерігає, а разом з ним і ми за процесом реінкарнації, перевтілення Леди в Галу. Леда – дуже відомий міфологічний персонаж та героїня картини Леонардо да Вінчі «Леда і Лебідь», де вона постає перед глядачем оголена в обіймах Лебедя-Зевса. Поряд з ними бачимо чотирьох їх дітей, які щойно вилупилися із яєць. Тому, коли художник говорить про п'ять цілісних тіл, то напевно, має на увазі Леду та чотирьох її дітей. На зафіксованому художником моменті вони вже розпалися на корпускули (атоми), і ми бачимо вже лише голову Леди. Якийсь момент ці корпускули будуть носитися в стані хаосу і потім складуться в жіночу постать, яка має обличчя Гали.

Вона ступить на берег, неначе Афродіта у Ботічеллі, і Далі з нетерпінням вже чекає на її появу. Художник хоче зробити її сходження на морський пісок якомога більш комфортним, коліном він підтримує берег із водною гладдю, а рукою вгамовує хвилі, які і без того завмерли. Гала з'явиться оголена, неначе новонароджена, тому і Далі на знак солідарності зобразив себе без одягу, лише на місці, де мала б бути пов'язка на стегнах, примостив морського їжака, як натяк на загострену

сексуальність. А можливо, перед цим він і сам набув звичного для нас вигляду, перетворившись із Лебеда – Зевса. Він стоїть, спираючись на коліно, в позі, якою середньовічні лицарі вітали появу своєї Дами Серця. Вітальний жест правої руки більш ніж красномовний навіть без капелюха. Собака вже лежить на тому місці, де мають ступити ноги Гали. Таке неймовірне поєднання фізики, міфології, безмежної фантазії та асоціацій можливе, мабуть, тільки в такій патологічно-геніальній голові, як у Сальвадора Далі.

Назва іншої картини – «Атомна Леда», сама собою вказує на одне із таких фантастичних поєднань. Полотно також символічно відноситься до сюжетних, композиційних автопортретів художника. І у ньому також знайшло відображення захоплення Далі теорією атомів. Так званий пересічний людині, важко, майже неможливо уявити, які неймовірні художні асоціації в голові митця може викликати та чи інша наукова теорія. Можна лише припустити, і на цьому сходяться майже всі дослідники, що картина з'явилася саме тоді, коли художник був під впливом того факту, що атоми перебувають у постійному русі на дуже близькій відстані один від одного і при цьому ніколи не зіштовхуються, ніколи не торкаються один одного (Maddox, 1983).

І справді, всі персонажі та предмети на полотні перебувають на відстані одне від одного. Наприклад, Леда і трон, на якому вона начебто сидить, чи її рука і голова Лебеда. На перший погляд, картина є алегорією платонічного кохання, і все ж, аналізуючи твір більш детально, приходиш висновку, що це колективний портрет сімейства Далі, де художник, зобразивши себе у вигляді Лебеда – Зевса, показав світові, перш за все, особливості їх сімейних стосунків. У цих стосунках Леда-Гала – завжди лідер, вона на троні. Це сучасна, розумна, освічена і ні від кого не залежна жінка, можливо, тому і атомна, бо не залежить ні від кохання, ні від думок інших людей (недбало кинута книга). І це, мабуть, саме те, що найбільше подобається в ній художнику. Назву картини можна пояснити і значно простіше.

На нашу думку, картина «Атомна Леда» тематично пов'язана із полотном, про яке мова йшла вище і яке з'явилося роком раніше, «Автопортретом із оголеним Далі», і зрозуміти її назву можна, лише розуміючи зміст шедевр з оголеним художником. На полотні «Атомна Леда» ми бачимо ту саму жінку, яку зустрічає Далі на березі моря і яка утворена із атомів, на які розпалася антична красуня Леда і трансформувалася у Галу. У Леонардо да Вінчі бачимо шкарлупи від двох яєць (із кожного з'явилися близнюки), у Далі – від одного. Діти Леди-Гали – це сам Далі, адже у її погляді можна побачити не лише кохання, а й материнську турботу, яка присутня навіть у тому, як вона тримає голову Лебеда, як мати голівку свого дитяти. Лебідь же відповідає їй абсолютною вірністю, абсолютною відданістю, абсолютною вдячністю. Між цими двома

панує довіра, відсутня гра та суперництво. І саме такі стосунки художник вважає ідеальними.

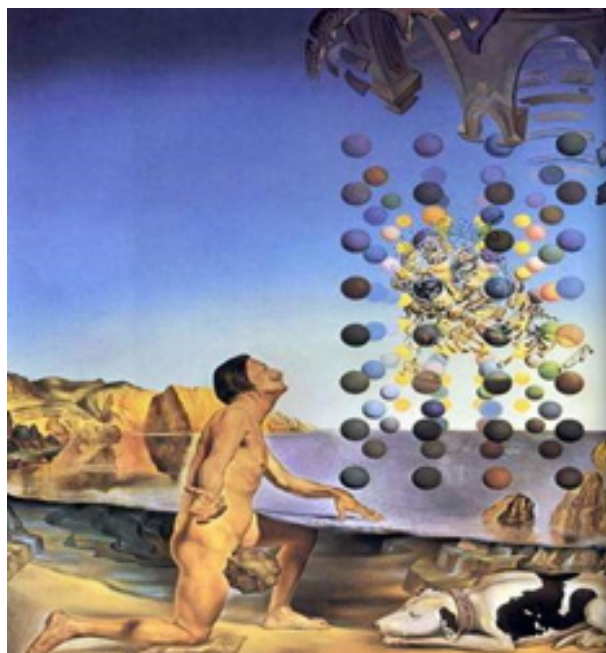

Рисунок 6. Оголений Далі

Намалювавши себе у вигляді Лебеда, С. Далі відкриває нам одну із прихованих граней своєї особистості: здатність кохати, бути вірним, вдячним, і відданим. Сам по собі, давньогрецький міф про Леду та Зевса-Лебеда досить популярний у мистецькому світі. До нього часто звертались безліч художників, але в переважній більшості у їх творах присутня еротична складова. У Далі ми бачимо на першому місці духовну близькість, спорідненість душ, прагнення до повного взаєморозуміння з коханою людиною. Окремі дослідники навіть передбачали, що між Галою і Далі існували лише платонічні стосунки, але зображення предметів і людей, які не торкаються один одного можна розуміти і по-іншому, наприклад: ці двоє обминають (не торкаються) все те, що може похитнути їх шлюб. Над картиною художник працював довго і кропітливо, він хотів створити ідеальний твір, говорив, що застосовував навіть математичні розрахунки, тому на полотні бачимо математичні прилади.

Картину «Гіперкубічне тіло» теж можна віднести до сюжетних автопортретів художника, бо без сумніву, що людина, розіп'ята на хресті-гіперкубі – Сальвадор Далі. І ніякого святотатства тут немає, бо гіперкуб не хрест, і тіло на ньому не має символіки Ісуса Христа. Воно не закривавлене, на ньому не видно слідів катувань, тортур, немає характерних ран на руках і ногах. Це добровільне розп'яття і той випадок, коли людина добровільно несе свій хрест, звичайно, у переносному значенні цього слова, і іншого життя для себе вона не уявляє, бо знає про своє покликання. Незважаючи на біблійний, на перший погляд, зміст

полотна, твір, скоріш за все, має не тільки релігійне наповнення. Складається враження, що воно створене у дуже складний життєвий період, коли художник гостро відчував самотність, неприйняття і нерозуміння своїх творів у суспільному середовищі, яке його оточувало.

Рисунок 7. Гіперкубічне тіло (1954)

У царині математики куб – це символ тривимірного простору. Гіперкуб – це фігура, яка має четвертий вимір, але його неможливо побачити фізично, а можна лише уявити. У розгорнутому вигляді гіперкуб має форму хреста. Для Сальватора Далі гіперкубічний хрест – це алегорія його творчості, сутність його життя, його хрест, який він стоїчно несе, не дивлячись ні на що. Все те, що він створює на своїх полотнах, знайоме людям, але його твори мають особливий підтекст і його, як і четвертий вимір гіперкуба, можуть зрозуміти далеко не всі.

Художник демонструє, що несе свій хрест добровільно, адже його руки не прикуті до хреста. Він повністю відкритий для світу, яким би той не був. Тіло художника притиснуто до хреста коробками, в яких, напевно, знаходиться фарба. Весь простір навколо хреста і Далі на ньому вимощений гранями гіперкуба і майже порожній. Тобто в житті художника немає нікого і нічого, крім його творчості та Гали, постать якої самотньо видніється під хрестом. Вона із співчуттям і розумінням дивиться на нього. Галя одягнена, як жінка із вищого світу, і саме такою її сприймає художник. Оцінка нею його творчості, її розуміння для нього найважливіші, і це те, що тримає його в непростому світі (Інгрем, 2017).

Картина була написана у 1954 році, тобто коли художнику виповнилось п'ятдесят років. Можливо, цей твір – своєрідний підсумок певного етапу у творчому житті художника.

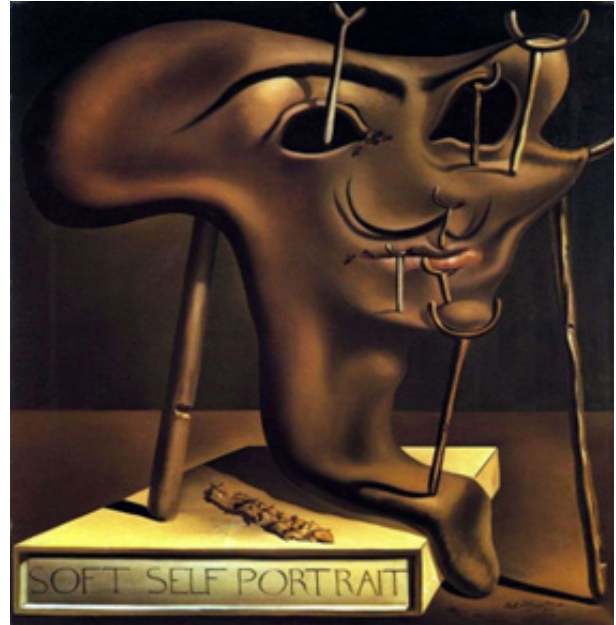

Рисунок 8. М'який автопортрет із смаженим беконом (1941)

«М'який автопортрет із смаженим беконом» – це, здається, твір про страхи, комплекси, фобії художника. Шматок смаженого м'яса натякає глядачам, що перед нами не просто маска, а маска-обличчя, живе обличчя, автопортрет людини, яка з якихось, тільки їй зрозумілих причин повинна постійно носити маску, тобто грати якусь не властиву для неї роль, постійно ховати себе, приховувати від оточуючих свою справжню сутність. Ми не знаємо, яку маску в даний момент носить автор полотна та судячи з його міцно стулених, губ не дізнаємось ніколи. І все ж, по-дитячому беззахисний розріз очей натякає нам, що причина приховувати себе справжнього – це всюдисутній страх перед реальним життям, дитяча безпомічність перед його викликами, різні комплекси, дуже вразлива душа. Про себе Далі часто говорив: «Тільки найближчі люди знають, який я насправді». Або ж ще відвертіше: «Я ніколи не міг відповісти на фатальне для мене запитання: «Де закінчується моя гра і починається щирість». Гра на публіку, очевидно, – звичайна практика для Сальватора Далі, особливо коли мова йде про спілкування із журналістами, для яких він намагався презентувати себе як неймовірного оригінала, який балансує на межі раціонального та ірраціонального. Звідси і його прогулянки з мурахойдом вулицями Парижа і купа інших витівок. Носити маску, судячи із картини, непросто і навіть боляче. Ми бачимо, що гачки і тримачі не просто підпирають маску, вони врізалися в неї, особливо ті, які підтримують губи,

ніби забороняючи їм говорити. Здається, що автору навіть вдалося передати відчуття болю від тримача, який вгруз у повік. Очевидно, що переставивши гачки та тримачі в інші місця маски, ми побачимо зовсім іншу маску, а попередня зникне назавжди. Назавжди тому, що на поверхні маски бачимо комах, які у Сальвадора Далі символізують перехід в небуття.

Взагалі картина достатньо своєрідна і відкриває широкі можливості для її тлумачення. Чого вартий, наприклад, вишуканий постамент з написом «М'який автопортрет»! Уявімо замість маски реальне обличчя і побачимо своєрідний бюст, оригінально створений художником собі за життя, який навіть кольором схожий на бронзу.

Рисунок 9. Великий мастурбатор (1929)

На багатьох полотнах Сальвадора Далі ми бачимо загадкову сюрреалістичну істоту, не схожу навіть зооморфно на будь-яку іншу, але яку сам художник називає своїм автопортретом («Сталість пам'яті», «Великий мастурбатор», «Портрет Поля Елюара»). Вважається, що прототипом цього образу став великий камінь на місці Креус, який зберігся донині під назвою La Roca Cavallera. Чому ця істота має такий вигляд? Чому художник називає цей образ своїм автопортретом? На ці питання ми спробуємо відповісти, проаналізувавши його картину «Великий мастурбатор». Сам Далі говорив про неї так, що незважаючи на досить провокативну назву, в ній немає нічого такого, що могло б образити морально-етичні погляди людей (Далі, 2006). І це схоже на правду.

Перш за все, кидаються у вічі дві постаті людей: жіноча, із обличчям Гали і чоловіча, в якій ми впізнаємо самого художника. Вони знаходяться в процесі якогось еротичного дійства. Всі дослідники творчості Сальвадора Далі сходяться на тому, що

це еротичні фантазії автора полотна, неодмінною учасницею яких є Гала. Можливо, еротичні фантазії і були найбільшим сексуальним збудником для Далі. А оскільки рівних йому в продукуванні різних фантазій, в тому числі еротичних, нікого немає, тому він і називає себе великим мастурбатором. А де народжуються людські фантазії? В голові, звичайно. І ми бачимо, як саме із нутра фантасмагоричної істоти (підсвідомості С. Далі) з'являються постаті закоханих, точніше із тієї частини мозку, яка відповідає за свідомість людини, сприйняття нею навколишнього світу, формує її думки, світогляд і ті ж самі фантазії.

Можливо, з якогось ракурсу так виглядатиме зоровий нерв чи слуховий горб, таламус чи гіпоталамус. А може бути, що це щось збірне, узагальнене з усіх сегментів мозку, які відповідають за людську свідомість та підсвідомість, і його несхожість ні на що інше, автор підкреслює і свою власну унікальність. Але в будь-якому випадку так зобразити себе, виглядає ну дуже дотепно. Майже всі дослідники творчості Сальвадора Далі стверджують, що він і справді досить серйозно цікавився будовою головного мозку і активно намагався використовувати підсвідому образність у своїй творчості (Neret, 2013).

Власне, осмислюючи полотно, ще можна звернути увагу на вії цієї істоти, а вони різнокольорові. Проаналізувавши інші картини художника, які містять схожі елементи алегоричного автопортрету, приходимо до висновку, що вони різного кольору не скрізь, а лише там, де у Далі міститься контекст кохання і еротики. Це своєрідний умовний знак для глядача і своєрідна підказка.

Досить цікавим моментом на картині є зображення великої саранчі під автопортретом. Саранча – це комаха, яка з дитинства і протягом всього життя викликала у художника непояснюваний і панічний страх, що з часом перетворилося на фобію. Саме наявність її на полотні та ще й у таких розмірах, спонукала деяких дослідників трактувати його підтекст як зображення сексуальних страхів митця. Можливо, якоюсь мірою вони мають рацію, але скоріше за все тут мають місце і якісь ситуативні причини. Відомо, що на час створення картини художник був сам, чекав приїзду Гали, після чого вони мали побратися. Вважається, що у нього на цей момент ще не було сексуального досвіду спілкування з жінками. Тому, напевно, можна зрозуміти хвилювання молодого художника, але про якісь сексуальні збочення, про які так натхненно розповідають окремі «дослідники-мистецтвознавці», мова, вочевидь, не йде.

Можливо, малюючи цю комаху, художник хотів показати, що за силою емоційних відчуттів його еротичні фантазії та очікування не менші за страх перед нею. А страх, все ж – це одна із найсильніших людських емоцій за своєю енергетикою. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що саме саранчу він вважає великим мастурбатором.

Ця картина і про Галу, бо як же без неї. Вона також має вперше познайомитись із ним як із чоловіком (так би мовити – принюхатися). І скоріш за все, саме йому Гала дарує лотос, квітку, яка символізує чистоту і незайманість.

Самотня постать в лівому нижньому куті – це той самий Далі... Образ покинутого родинною юнака, адже усі його близькі після того, як дізналися про його пропозицію Галі, відвернулися від нього. А батько – Сальвадор-старший – виключив його із числа своїх спадкоємців. Підсумовуючи сказане, можна припустити, що змістом твору є зображення тривоги і страхів художника в очікуванні першого сексуального досвіду, і цей страх розриває йому мізки (бачимо дірки, з яких виглядають моторошні лапки). А дивовижна істота – це умовний автопортрет його мізків, свідомості та підсвідомості, останньої, мабуть найбільше, бо на всіх полотнах, де є ця істота, вона зображена із закритими очима

Рисунок 10. Портрет Поля Елюара (1929)

Вище згаданий автопортрет митця ми бачимо на іншій картині під назвою «Портрет Поля Елюара». Твір виник як наслідок досить пікантної ситуації в житті художника, коли Гала прийняла рішення піти від першого чоловіка – Поля Елюара – і погодилася стати дружиною Сальвадора Далі. Суть змісту полотна становить жартівливо – співчутлива пропозиція Далі поетові покарати його (Далі), він навіть пропонує йому, як це зробити, ба більше, підсуває Елюару власноруч знаряддя помсти, страхітливую саранчу, мовляв, хай помре від страху. Хочеться почати з другого плану картини, де ми бачимо згарище. Це, власне те, що залишилось від кохання Гали та Елюара. До кінця воно ще не згасло, але це стосується лише образу поета, бо язика полум'я торкаються тільки

його рук. І справді, сучасники стверджують, що Поль Елюар продовжував кохати Галу все життя, навіть після розлучення продовжував їй писати листи і все чекав, що вона повернеться.

Поряд бачимо схематично зображені три постаті, але їх експресія не викликає сумніву про кого саме йде мова, як і те, що означають зображені в тому ж ключі постаті, але вже в різних кінцях картини. В лівому кутку полотна ми бачимо традиційний автопортрет Далі, виконаний в профіль. Художник зухвало сміється в люто оскалену пащу лева, який у Далі є символом моральних законів і заборон. Художник зобразив своє обличчя у вигляді маски, тобто він натякає, що його зухвалість і видима аморальність – це лише маска, а насправді він переживає та співчуває колишньому другові.

На першому плані, перед нами і ображене, і сердите водночас обличчя Поля Елюара. На його лобі, без сумніву, жіноча долоня, яка ніби промовляє: охолонь, друже, заспокойся, все минеться. Друга рука (ймовірно автора картини) нігтем наколола саранчу і направляє її на алегоричне обличчя, тобто на самого Далі, що натякає на реальні страхи і фобії митця, які нікуди не поділися, а лише загострилися у цей період. А руки самого Поля Елюара, руки закоханої людини, бачимо внизу полотна, вони намагаються втримати маленьку ручку. Сальвадор Далі іронічно намагається виправдати Галу. Її ми бачимо справа на плечі поета з театральні розпачливим обличчям. Тут і лев-моралізатор, і три сосни, в яких вона заблукала, що можна перекласти, як прохання: ти маєш пробачити її, вона зробила свій вибір і переживає через це, але ти маєш прийняти його. На цьому полотні ми бачимо крім алегоричного автопортрета безліч інших образів-символів, які у Далі переходять із одного живописного твору в інший, наприклад: згарище від вогнища – алегорія кохання, що згасло, леви – символ морально-етичних заборон, обличчя-маска – символ людини, що приховує свою сутність, саранча – алегорія страхів, фобій, комплексів художника, кольорові вії – еротичні емоції, ліс – класична алегорія пошуків, блукань, життєвих помилок і т.д.

Картина «Загадка бажання: моя мати, моя мати, моя мати» створена в один час із двома вище згаданими картинами і тематично з ними пов'язана. Вона виникла в дуже непростий для художника час, коли він прийняв рішення поєднати свою долю з Галою, але цього категорично і в різко агресивній формі не схвалював батько. Крім цього, як стверджують сучасники, Гала в цей період була за кордоном, і Далі сам на сам залишився зі своїми внутрішніми проблемами та комплексами. Він показав себе у вигляді птаха, який у відчаї припав до землі (Далі, 2006).

Рисунок 11. Загадка бажання: моя мати, моя мати, моя мати (1929)

Тілом птаха є алегоричний автопортрет художника, який обличчям вткнувся в землю, а крилами – його мозок в розрізі з усіма клітинами, де у кожному отворі прописано – «Моя мати». Має значення і те, що напис зроблено французькою, звідки й приїхала до нього Галя. На крилі птаха ми бачимо обличчя батька, це він домінує, тисне і розриває мізки Далі (дірки на тілі істоти та її крилі). Але образа на батька у художника ще глибша: на другому плані картини бачимо знову його у вигляді сатира з ножом в руках, який тримає малого Далі, що вказує на символічну кастрацію. Художник був впевнений, що саме тиск батька зробив із нього сексуального каліку, сформував страх перед сексуальною близькістю. Як бачимо, у цю надважливу для Далі хвилину, художник гостро відчуває як йому зараз не вистачає матері, яка померла ще у 1921 році. На відміну від батька, вона точно зрозуміла б його, підтримала, а можливо дала б слушну раду. Загадка бажання Сальвадора Далі полягає в необхідності бачити поруч матір, відчувати її, і це бажання таке сильне, що ним пронизана кожна клітина його ества (написи в отворах), але картина – це ще й одночасно символічний акт прощання. Адже в житті молодого митця з'явилася інша жінка, яка

згодом займе і місце матері. Для митця характерна одна особливість: він досить часто вкладає в один і той же образ чи деталь кілька смислів. Ця неймовірна істота чимось нагадує людину, яка у відчаї припала на могилу найріднішої людини, вимолюючи прощення, спокутуючи якийсь гріх перед нею. Чи був такий гріх у художника перед матір'ю? Так був. Це той скандальний напис на одній із картин про бажання інколи плювати на могилу матері. Цим висловом він хотів продемонструвати колегам-сюрреалістам свою абсолютну свободу, в той же час не міг не розуміти, що чинить цинічно і зухвало з точки зору людської моралі, паплюжить пам'ять про неї.

Алегоричний автопортрет Сальвадора Далі має місце і на картині «Похмурі ігри». Хоча назву картині дав не хто інший як Поль Елюар, цей твір був сприйнятий сучасниками дуже неоднозначно. Після його появи художника звинувачували у всіх смертних гріхах і збоченнях. Але якщо уважно і послідовно проаналізувати твір, то ми прийдемо до несподіваного висновку: картина зовсім і не про Далі. Складається враження, що твір є ілюстрацією до якоїсь лекції, наукової теорії про сексуальну безправність жінки в тогочасному суспільстві (Силкіна, 2018). Хоча сам Далі ніколи не відрізнявся у прихильності до емансипації чи толеруванні фемінізму. Можливо, він прослухав лекцію якогось психіатра, прийшов додому і зобразив те, про що почув. Можна навіть спробувати скласти план цієї лекції.

Перше: ставлення до жінки в сучасному Далі суспільстві. У жінки високий статус матері і дружини. Вона на символічному п'єдесталі, який не дозволяє їй цікавитись такими речами, як секс, бо це ганебно і неприпустимо для «порядної жінки». Її моральний образ суворо оберігається суспільною мораллю, яку символізують все ті ж леви: один біля неї, а інший походить під постаментом. Якщо вона буде протестувати, на неї чекає покарання, ізоляція, яку символізує бетонна плита з гачком, який очевидно закриває якийсь підвал. Поряд біля жінки на п'єдесталі, в якійсь сумнівній позі – оголений темний чоловік. Ця поза може вказувати на те, що йому, на відміну від жінки, дозволено суспільством значно більше. Жінка в аскетичному вбранні, але чоловік якимось лахміттям закриває її тіло. Жінка погоджується із суспільною думкою, їй соромно, тому вона однією рукою закриває обличчя, а іншу руку простягає, ніби благаючи: «Але я хочу цього, дайте і мені це...». І її бажання, судячи з гігантського розміру простягнутої руки, справді велике.

Друге: чого ж насправді бажає жінка? В центрі картини ми бачимо палаючі жіночі стегна, в них нуртує природа. Імпульси через грудну клітку проходять у вигляді великого жмутка дротів до голови. Її голова в центрі полотна. На знак солідарності з нею автор надає їй власних рис, використовуючи кольорові вії зокрема.

Рисунок 12. Похмурі ігри (1929)

Жінці страшно, але її бажання сильніші страху. Вище над обличчям – це образи, які витають у голові жінки. А мріє вона, на думку Далі, про секс. Це художник показав у вигляді натяку на жіночі статеві органи в оточенні чоловіків, яких символізують чоловічі капелюхи. Серед них є якісь і впізнавані обличчя людей, які можливо, якось висловлювались з цього приводу. Чиясь рука завважливо лягає на її плече, ніби просить одуматись, застерегти, але все марно.

Третє: до чого може призвести таке ставлення до жінки. Художник показує етапи цього процесу у вигляді сходів. На першому етапі – це бруд, кримінал, насилля. А на останньому – жінка перетворюється на такого собі міфічного божка, істоту без реальних статевих ознак, не здатну на продовження людського роду.

Алегоричний автопортрет художника з'являється в його роботах не лише у зв'язку з еротичними мотивами. На картині «Сталість пам'яті» він зображує всіх живих істот, які володіють функцією пам'яті. Ми бачимо як він лежить, занурений у свої спогади, покритий м'яким годинником, який символізує плин цих спогадів. У нього великі і довгі вії, які створюють ефект особливої таємничості, інтимності, заглибленості в себе. Далі вважає, що пам'ять мають не лише живі істоти, але й предмети: так, стіл пам'ятає про дерево, з якого він був зроблений, а дерево, у свою чергу, про всесвіт, у якому воно виросло (Далі, 2006). Порівнюючи швидкоплинність часу та сталість пам'яті, художник постає перед нами як людина, що здатна на глибокі філософські судження та неординарні висновки.

У Сальвадора Далі є кілька різних картин із однаковою назвою «Дезінтеграція сталості пам'яті». Можна припустити, що це спроба художника засобами живопису показати конкретні лікарські діагнози, пов'язані з порушеннями функції пам'яті.

Рисунок 13. Дезінтеграція сталості пам'яті (1952-1954)

В картині безліч образів-символів, які можна тлумачити абсолютно по-різному, але зміст твору, загалом, досить прозорий і не викликає сумнівів. Полотно «Дезінтеграція сталості пам'яті» повторює картину «Сталість пам'яті», але у нових реаліях, які натякають на захворювання мозку. Художник ділить життя людини на дві частини: до захворювання і після нього. Це стан, який символічно розмежовується водною гладдю у вигляді простиратла і ця пелена, схоже виконує роль не тільки межі, а й стану людини, коли вона зовсім по-іншому сприймає світ, неначе через пелену.

Алегоричне зображення художника знаходиться на тому ж самому місці, що і на картині «Сталість пам'яті», але тут воно зовсім інше: неприродно зігнуте, безсиле. М'який годинник, що символізує спогади, зламаний і сповзає з нього. Від немінного тіла прямує риба, за якою тягнуться якісь корпускули. Так і хочеться сказати: вищі сили забирають розум. На тому місці, де має бути стіл знаходиться якась розчленована конструкція, яка вже не має пам'яті, бо м'який годинник пам'яті покинув її, завис у повітрі та й саме дерево, про яке пам'ятав стіл, розпалося на фрагменти. Біля столу – сітка з чорними отворами, можливо, вони символізують провали у пам'яті.

У Сальвадора Далі багато картин на антивоєнну тематику. «Вечірній павук, що дарує надію» – одна із них. Вона написана у 1940 році, і її можна сприймати і як розповідь про наслідки війни, свідком якої був художник у своїй країні, і як пересторогу перед Другою світовою війною, яка вже наразилася у Європі. Зліва вгорі бачимо жерло гармати, і в пам'яті одразу спливають вирази: «жерло війни», «м'ясорубка війни». Власне змістом картини є те, що виплюнуло дуло гармати, тобто ті, хто пройшов через м'ясорубку війни. Ось кінь, він дуже змучений і виснажений, на ньому немає вершника – переможця, бо у війні

не буває переможців. Формально хтось перемагає, богиня перемоги Ніка поряд, її вітають кілька постатей вдалині, але вигляд у неї жалюгідний, далеко не божественний, вона обірвана і з одним крилом. На гілці дерева безсило повисло викинуте із жерла, неприродно витягнуте тіло. Воно деформоване, бо його тягли через дуло гармати. У руках людина тримає віолончель і навіть намагається щось грати, але зрозуміло, що з цього нічого не вийде, бо музичний інструмент також понівечений і деформований.

Рисунок 14. Вечірній павук, що дарує надію (1940)

У людини обличчя Далі, вірніше його умовні риси, а тіло, неначе гермафродит, має і чоловічі, і жіночі ознаки, бо уособлює собою долю всіх творчих людей, які пройшли через горнило війни. Єдине, на що вони будуть здатні, пройшовши через цю м'ясорубку – писати мемуари (вгорі на тілі стоять дві чорнильниці). Зліва внизу бачимо дитину, у неї крила янгола як символу чистоти і безгрішності, але і вони зламані. Ця дитина – символ скаліченого дитинства. Вона плаче і вказує на пісочницю, де їй дуже хочеться погратися, але пісочниця заросла деревами. Із жерла гармати витікає якась маса, мабуть, перемелене «гарматне м'ясо».

І все ж, намалювавши на щоці людини павука, художник дуже оригінальним способом висловлює надію і бажання, що люди більше не допустять безумства, яке називається війною. Ця надія дуже слабка, як і ледве видимий павук, але вона є. Адже у іспанців існує повір'я, що павук, якого людина побачить ввечері, виконає її бажання.

Своєрідним підсумком творчого шляху Сальвадора Далі стала його картина під назвою «Абстракція Далі». На ній ми бачимо художника в дитинстві і в уже зрілому віці, тобто два автопортрети в одній роботі. Бачимо, як дорослий Далі звітує собі малому про свій творчий шлях. Біографи Далі стверджують, що вже в дитячому віці художник усвідомлював свій хист і мріяв про визнання і славу, що колись стане гордістю батьків (Малець, 1998). Пройшло багато років, і ось на схилі літ художник ніби звертається до свого юного «Я» зі словами: «Я здійснив свою мрію,

став знаменитим, до мене прийшла слава, ось богиня перемоги балансує на моїх впізнаваних вусах, хоча судячи із обпалених крил, шлях до неї був далеко не простим.

Рисунок 15. Абстракція Далі

Перемога далася мені, перш за все, завдяки двом найважливішим речам: моїм очам, які тримає в своїх руках богиня перемоги, тобто моєму особливому вмінню бачити те, що не бачать інші. По – друге, моєму працелюбству: все своє життя я трудився, як віл» (Інгрем, 2017). Богиню перемоги художник наділяє ознаками богині справедливості, тобто митець впевнений, що доля обійшлася з ним справедливо і всі досягнення в його житті заслужені.

Малий Далі стоїть із батоном, і в цьому також є своя символіка: здійснення дитячих мрій було для художника протягом життя найбільшим стимулом на шляху до перемог.

Висновки.

Сальвадор Далі вважається сьогодні одним із найяскравіших художників XX століття і інтерес до його творчості невпинно зростає. Очевидно, уже з упевненістю можна стверджувати, що він витримав випробування часом і органічно вписався в наше непросте сьогодення. Звичайно, можна говорити, як змінюються історія, політика, погляди людей, але мабуть, не варто: його Величність час розставляє все на свої місця, бо він поза нашими бажаннями виконує ще й особливу екзистенційну функцію: відкидає все другорядне, приватне, дріб'язкове і залишає справжнє і довершене. Великому іспанцю присвячено безліч досліджень у світовому науковому

просторі, особливо цікавими є спроби розкодувати підтекст його полотен, зрозуміти зміст загадкових живописних творів митця.

Наша стаття – це, зокрема, і пропозиція вітчизняному мистецтвознавству більш активно долучитися до цього цікавого процесу. Ми характеризували вище згадані шедеври Далі згідно мети нашої статті лише на рівні змісту, але більшості з них можна присвятити окрему статтю, адже поза увагою залишилися особливості кольорової гами, техніки, стилі, навіть у багатьох випадках історії створення, як і світоглядні засади і т.д.

Отже, поле для наукових досліджень справді дуже широке. Пропонуючи свої версії трактування змісту творів, ми, звичайно не претендуємо на істину в останній інстанції, адже прекрасно розуміємо: якщо автор за життя не залишив пояснень до змісту своїх картин, то будь-які спроби зробити це після нього будуть лише версіями, і вони можуть бути зовсім іншими, навіть протилежними тому, що міг мати на увазі художник. Передбачаємо, що виходячи із змісту автопортретів, можна зробити висновок про творчість Сальвадора Далі як дуже особистісну, приватну і навіть інтимну, але це далеко не всі контексти, адже в даному випадку мова йде про автопортрети, твори про самого себе, іншими їх важко уявити, вони завжди більшою чи меншою мірою відверті, щирі. Сам по

собі, у психологічному контексті, автопортрет може розглядатися і сприйматися в якості специфічного бачення самого себе, такого собі особистісного зрізу, іноді глибокого, іноді поверхового, але завжди чітко персоніфікованого ID митця. Сальвадор Далі пропонував світові себе у різних іпостасях. Він завжди був налаштований на діалог, але перший мазок завжди залишав за собою. Тож маючи не один і не два, а величезну кількість автопортретів художника ми маємо змогу наблизитися до таємниці трансформації його особистості. Багатогранної, неоднозначної, часто епатажної, але глибоко вразливої і сповненої прагненням зовнішнього визнання.

Сальвадор Далі митець поза часом. Але його автопортрети міцно вбудовані в полотно оточуючої реальності, через символи і гіпертрофовані образи він пропонує нам своє розуміння світу і його засад. Саме тому, ми бачимо його переважно протестним, незгодним, переважно контрверсійним, але завжди актуальним і неймовірно цікавим. Звідси і його різноплановість, адже у Сальвадора Далі багато картин на суспільно значиму тематику, наприклад, антивоєнну, яка однозначно є надзвичайно актуальною сьогодні, релігійну чи глибоко філософську. Що, саме по собі, складає перспективу для подальших розвідок і наукових досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Інгрем К. (2017). *Це Далі*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Климчук, Л. (2004). Сальвадор Далі: заздрощі інших художників завжди слугували мені термометром успіху. *Народна армія*. 2004. 14 травня. с.7
- Лисенко Г. (2001) Сюрреалістична типологічна лінія Сальвадора Далі і Богдана-Ігоря Антонича: (Синтез поетичного і образотворчого мистецтва у сфері підсвідомого). *Українська мова і література*. Число 39 (247), жовтень. с. 9-10
- Малець, Л. (1998, 7 – 13 березня). Справжній світ Сальвадора Далі. *Україна. Європа. Світ.*, (9).
- Надемліський, А. (2007). *Про Антоніо Страдіварі, Михайла Грушевського, Джима Корбетта, Леоніда Утьосова, Сальвадора Далі*. Київ : Грані–Т. іл. Життя чудових дітей.
- Орлова, Є. (2014) Сальвадор Далі – геній епохи сюрреалізму. *Мистецтво в школі. Музика. Образотворче мистецтво. Художня культура*, №5. с.24-31
- Певний, Б. (1995). Сальвадор Далі. Ранні роки. *Сучасність*. №4. с.129-138
- Силкіна, В. (2018/2) Сальвадор Далі як «ілюстратор» літератури модернізму початку ХХ ст. *Всесвітня література в сучасній школі*, №11. с.24-26.
- Стус Д. (2000) Нерозгадана таємниця Сльвадора Далі. *Політика і культура*, №10. с. 32-33
- Шантаєв, О. (1990). Сальвалор Далі: на перетині світів. *Ранок*, №3. с. 29 – 32.
- Maddox, C. (1983). *Salvador Dali. Exzentric und genie*. Koln: Deutsche Aushabe; Benedikt Tascen Ferlad.
- Neret L. Descharnes. (2013). *S. Dali: The Paintings*. Tascen

REFERENCES

- Ingram, K. (2017). *This is next*. Lviv: Old Lion Publishing House.
- Klymchuk, L. (2004). Salvador Dali: the envy of other artists has always served as a thermometer of success for me. *People's Army*. May 14. p.7
- Lysenko, G. (2001). The Surreal Typological Line of Salvador Dali and Bohdan-Ihor Antonych: (Synthesis of Poetic and Fine Arts in the Sphere of the Subconscious). *Ukrainian language and literature*. Number 39 (247), October. pp. 9-10
- Malets L. (1998, March, 7-13). The Real World of Salvador Dali. *Ukraine. Europe. World.*, p. 14, (9)
- Nademlyskiy A. (2007)., *About Antonio Stradivari, Mykhailo Hrushevsky, Jim Corbett, Leonid Utesov, Salvador Dali*. (2007) Kyiv: Grani-T. ill. The lives of wonderful children.
- Orlova E. (2014), Salvador Dali – The Genius of the Surrealist Era. *Art at school. Music. Fine arts. Artistic culture*, No5. p.24-31
- Certain, B. (1995). *Salvador Dali. Early years*. Modernity. №4. pp. 129-138
- Silkina, V. (2018) Salvador Dali as an «illustrator» of modernist literature of the early twentieth century. *World Literature in the Modern School*, No. 11. pp. 24-26.
- Stus, D. (2000). The Unsolved Mystery of Slvador Dali. *Politics and Culture*, No. 10. pp. 32-33
- Shantaev O. (1990). Salvador Further: At the Intersection of Worlds. *Morning*. №3. pp.29-32.
- Maddox, C. (1983). *Salvador Dali. Exzentric und genie*. Koln: Deutsche Aushabe; Benedikt Tascen Ferlad.
- Neret, L. Descharnes. (2013). *S. Dali: The Paintings*. Tascen

Motivation as a Key Aspect of Successful Professional Training for Managers

UDC: 331.101.3:378.14

DOI: <https://doi.org/172551>**Shevchuk Tetyana¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0004-8622-1417>, shev_tana@ukr.net**Kravchuk Halyna²**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1844-8797>, halyna.kravch@gmail.com¹ Ivan Franko Lviv National University (Lviv, Ukraine)² Lviv Professional College of Food and Processing Industry, National University of Food Technologies (Lviv, Ukraine)**Abstract.**

Relevance of the chosen topic is driven by the growing demand for highly qualified specialists capable of adapting to rapid changes in the business environment and effectively managing organizations. It has been established that motivation is a fundamental factor that determines not only the level of student engagement in the learning process but also the development of their professional competencies, creativity, and leadership qualities. It has been found that in the context of globalization, digitalization, and labor market competition, the development and implementation of effective motivational approaches for future managers become a crucial task for higher education institutions. This, in turn, contributes to the preparation of specialists capable of creating innovative solutions, maintaining organizational efficiency, and implementing principles of sustainable development. The purpose of our study is to identify the problems of learners' motivation that significantly affect the quality of professional training of highly qualified specialists and to formulate recommendations aimed at improving the process of professional training of management professionals.

Results. The study has revealed that learning motivation is a crucial aspect of training management professionals. The key issues causing low motivation among students have been identified, and solutions to address them have been proposed.

Conclusions. Effective motivation will contribute to the development of key competencies among future managers, such as leadership, critical thinking, creativity, and the ability to innovate. Individualizing the learning process and considering the needs and characteristics of students in the field of management will have a positive impact on their level of motivation. A combination of traditional and digital learning methods will enable a higher level of student engagement in the educational process. Motivational strategies should be integrated into educational programs, taking into account modern challenges such as digitalization and globalization.

Keywords: professional training, management professionals, education seekers, motivation for learning, individualization of learning, educational process, digitalization, motivational strategies

Мотивація – ключовий аспект успішної професійної підготовки управлінців

Шевчук Тетяна¹, Кравчук Галина²*¹Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)**²Львівський фаховий коледж харчової і переробної промисловості Національного університету харчових технологій (Львів, Україна)***Анотація.**

Актуальність обраної тематики обумовлена зростаючою потребою у висококваліфікованих фахівцях, здатних адаптуватися до швидких змін у бізнес-середовищі та ефективно керувати організаціями. Встановлено, що мотивація є фундаментальним чинником, який визначає не лише рівень залученості студентів у навчальний процес, але й формування їхніх професійних компетенцій, креативності та лідерських якостей. З'ясовано, що у контексті глобалізації, цифровізації та конкуренції на ринку праці, розробка та впровадження дієвих підходів до мотивації майбутніх управлінців стає важливим завданням для закладів вищої освіти, адже це сприяє підготовці спеціалістів, здатних створювати інноваційні рішення, підтримувати ефективність організацій та реалізовувати принципи сталого розвитку. Метою нашого дослідження є виявлення проблем мотивації здобувачів освіти, які суттєво впливають на якість професійної підготовки висококваліфікованих спеціалістів та формулювання рекомендацій, спрямованих на вдосконалення процесу професійної підготовки фахівців-управлінців.

Результати. У ході дослідження з'ясовано, що мотивація до навчання є важливим аспектом підготовки фахівців-управлінців. Виявлено основні проблеми, які є причинами низької мотивації здобувачів освіти, запропоновано шляхи їх вирішення.

Висновки. Ефективна мотивація сприятиме формуванню у майбутніх управлінців таких ключових компетенцій, як лідерство, критичне мислення, креативність і здатність до інновацій. Індивідуалізація навчального процесу, врахування потреб і особливостей здобувачів освіти в галузі управління позитивно впливатимуть на рівень їхньої мотивації. Комбінація традиційних і цифрових методів навчання дозволить досягати вищого рівня залучення здобувачів освіти до активності у навчальному процесі. Мотиваційні стратегії мають бути інтегровані у навчальні програми з урахуванням сучасних викликів, таких як цифровізація та глобалізація.

Ключові слова: професійна підготовка, фахівці-управлінці, здобувачі освіти, мотивація до навчання, індивідуалізація навчання, навчальний процес, цифровізація, мотиваційні стратегії

Стаття надійшла / Article arrived: 17.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 22.04.25

Вступ.

У сучасному світі, де конкуренція між підприємствами та організаціями постійно зростає, важливість якісної освіти для підготовки висококваліфікованих фахівців з менеджменту важко переоцінити. Управлінці відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування підприємств, розробці стратегій розвитку, управлінні ресурсами та адаптації до змінного середовища. Саме тому освіта є фундаментом для формування фахівців, здатних вирішувати складні управлінські завдання та забезпечувати успіх організації в умовах глобалізації.

Професійна підготовка управлінців є важким, багатоплановим процесом, який передбачає активне навчання і самовдосконалення. Адже, освітній процес має не лише надавати здобувачам освіти теоретичні знання, але й формувати практичні навички, необхідні для прийняття ефективних рішень у реальних бізнес-ситуаціях. Крім того, освіта сприяє розвитку таких ключових компетенцій, як лідерство, критичне мислення, комунікація та здатність працювати в команді, що є невід'ємними складовими успішного управління.

Фахівці в галузі управління повинні вміти виконувати функції планування, організації, координації, мотивації, контролю праці робітників організації для досягнення певних цілей. Першочергова задача сфери управління полягає у створенні організаційної культури, творчого інноваційного клімату, які стимулюють працівників на нововведення. Керівники різних ланок повинні стати ініціаторами технологічних і організаційних змін.

Удосконалення процесу навчання майбутніх фахівців в умовах нинішньої освітньої системи представляє собою складне завдання, яке визначається низкою ключових факторів. Одним із цих факторів є збіг мотивації здобувачів освіти із цілями та завданнями вищої освітньої системи. Проблема стимулювання інтересу до навчання особливо актуальна в контексті спостережуваної тенденції зниження навчальної мотивації серед здобувачів освіти.

Актуальність теми обумовлена необхідністю розробки ефективних методичних підходів до мотивації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, що сприяє підвищенню їхнього інтересу до навчання, покращенню засвоєння матеріалу та збільшенню активності на заняттях. Увага до цього питання дозволяє формувати спеціалістів нового покоління, які здатні ефективно працювати в умовах динамічного бізнес-середовища, розробляти інноваційні рішення та впроваджувати принципи сталого розвитку.

Метою нашого дослідження є виявлення проблем мотивації здобувачів освіти, які суттєво впливають на якість професійної підготовки висококваліфікованих спеціалістів та формулювання рекомендацій, спрямованих на вдосконалення процесу професійної

підготовки фахівців-управлінців. Дослідження теми вимагає використання комплексного підходу, що поєднує різноманітні методи аналізу, збору та інтерпретації даних. Ці методи дозволяють дослідити проблему мотивації здобувачів освіти як з теоретичної, так і з практичної точки зору, а також забезпечують можливість розробки ефективних рішень для вдосконалення професійної підготовки управлінців. Зокрема, було застосовано метод аналізу наявних досліджень, наукових статей та інших публікацій, які стосуються мотивації, професійної підготовки та освітніх технологій. Для зіставлення різних теоретичних підходів до мотивації здобувачів освіти в управлінській сфері проведено порівняльний аналіз. Метод системного підходу дав змогу розглянути мотивацію як частину системи професійної підготовки, яка включає педагогічні, психологічні та управлінські аспекти.

Аналіз попередніх публікацій з даної тематики свідчить про те, що увага науковців з питання мотивації здобувачів освіти до навчання зростає у зв'язку з виявленням проблем у цій галузі.

У сучасних дослідженнях аналізується вплив освітнього середовища, матеріальних стимулів і кар'єрних перспектив на рівень зацікавленості здобувачів освіти («Теорії мотивації Герцберга, МакКлелланда, Скіннера, Врума в схемах», 2024). Особлива увага приділена сучасним викликам у сфері освіти, таким як цифровізація, дистанційне навчання та зміни в освітньому законодавстві, що впливають на рівень мотивації персоналу закладів вищої освіти (Табачук, 2022).

Продуктивними у вивченні мотивації є робота Грущенко (2019), в якій мотивація представлена як складна система, що містить певні ієрархічні структури. Найвищий рівень потреб визначається прагненням до самоактуалізації. У праці Невоєнної (2024) досліджується вплив дистанційного формату освіти на мотивацію студентів.

Аналіз науковий праць дозволяє виокремити декілька ключових аспектів, які розглядаються в контексті мотивації майбутніх фахівців. А саме, у публікаціях Квятковської, Андросович, Ковальнової та Прокоф'євої (2022), Микитюк С.О. та Микитюк С.С. (2021) розглядається роль мотивації у навчальному процесі та її вплив на успішність студентів. У статті Колмикової (2022) окрему увагу приділено впливу професійної орієнтації на навчальну мотивацію.

Дослідження показують, що суттєвими характеристиками мотивації до навчання є її зв'язок з рівнем інтелектуального розвитку особистості та характером навчальної діяльності. Формування мотивації є однією з найважливіших умов успішності в досягненні результатів. Проведений аналіз демонструє складність питання мотивації, що вимагає інтеграції підходів різних наук для створення цілісних рішень у професійній підготовці управлінців.

Результати.

Професійна спрямованість майбутнього фахівця визначається позитивним ставленням до професії, внутрішнім впливом, тобто мотивами вибору спеціальності, та зовнішнім впливом, зокрема впливом батьків, родичів, друзів, соціальною значущістю обраної спеціальності тощо. Зважаючи на широке застосування різноманітних підходів до навчання та розвитку особистості студентів, необхідно постійно вдосконалювати методичку викладання з метою залучення здобувачів освіти до пізнавальної діяльності. Особливо у сучасному світі, де інформаційний потік постійно зростає, важливо зробити навчання цікавим, заохочуючи здобувачів освіти до самостійного вивчення матеріалу та пошуку нових знань. Навчання зосереджене на вивченні та застосуванні ефективних стратегій мотивації здобувачів освіти, відіграє вирішальну роль у підвищенні ефективності навчального процесу.

Мотивація до навчання – це складний і багатогранний процес, який впливає на ставлення здобувачів освіти не тільки до конкретного предмета, а й до всього навчального процесу в цілому. Мотивація представляє собою внутрішній привід, що спонукає людину до активності у житті та на робочому місці, заснований на різноманітних спонуканнях і стимулах, які підштовхують індивіда до певних дій і рішень. У контексті студентської мотивації, вона обумовлена набором процесів, методик та інструментів, що залучають здобувачів освіти до активного навчального процесу та освоєння навчального матеріалу (Yükselturk, & Bulut, 2007, с.71).

Мотиваційна система містить емоції, бажання, інтереси, потреби, ідеали та цінності, формуючи комплексну динамічну структуру, де відбувається вибір, прийняття рішень, а також аналіз і оцінка обраного шляху. Для здобувачів освіти, мотивація виступає як ключовий елемент для ефективного навчального процесу, відіграючи роль каталізатора у процесі навчання і засвоєння нових знань. Вона служить основною драйверною силою в діяльності людини, включаючи формування професійних навичок майбутнього фахівця, акцентуючи важливість стимулів та мотивів у навчально-професійній діяльності здобувачів освіти.

Мотивація до навчання не є статичною; вона формується та розвивається під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів. Внутрішні мотиви можуть включати особистісні прагнення, такі як досягнення успіху у вибраній професії, самореалізація, бажання набутти нові знання та вміння. Зовнішні мотиви можуть охоплювати визнання з боку викладачів і однолітків, потребу в отриманні вищої освіти для подальшого працевлаштування та кар'єрного росту.

Складність навчального процесу полягає також у тому, що мотиви для навчання можуть бути

різноманітними та багатошаровими, включаючи як внутрішнє задоволення від процесу пізнання, так і зовнішні стимули, такі як отримання стипендій або визнання. Ці мотиви не тільки існують окремо, але й можуть інтегруватися, формуючи складні мотиваційні системи, що спонукають здобувача освіти до активної участі у навчальному процесі (Квятковська, Андросович, Ковальова, & Прокоф'єва, 2022, с.177).

Зміни, які відбуваються в різних сферах людської діяльності, поставляють перед системою професійної освіти все більше нових викликів у плані організації та якості навчання. Сучасний випускник вищого навчального закладу має бути готовим не лише засвоїти спеціалізовані знання, вміння та навички, але й почувати себе впевнено в досягненні успіху, розуміючи, що його навички та знання будуть потрібними на ринку праці. У цьому контексті, на мою думку, важливо стимулювати здобувачів освіти до розвитку інтересу до набуття знань, до самостійної активної діяльності та постійного самовдосконалення. Для досягнення цих цілей, здобувачам освіти необхідно мати внутрішню мотивацію до навчання.

Існує наступна класифікація навчальної мотивації здобувачів освіти:

- пізнавальні мотиви (придбання нових знань і стати більш ґрудованим);
- широкі соціальні мотиви (виражаються в прагненні особистості самоствердитися в суспільстві, затвердити свій соціальний статус через вивчення);
- прагматичні мотиви (отримувати гідну винагороду за свою працю);
- професійно-ціннісні мотиви (розширення можливостей влаштуватися на перспективну і цікаву роботу);
- естетичні мотиви (отримання задоволення від навчання, розкриття своїх прихованих здібностей і талантів);
- статусно-позиційні мотиви (прагнення утвердитися в суспільстві через вивчення або громадську діяльність, отримати визнання оточуючих, зайняти певну посаду);
- комунікативні мотиви (розширення кола спілкування за допомогою підвищення свого інтелектуального рівня і нових знайомств);
- традиційно-історичні мотиви (стереотипи, які виникли в суспільстві і зміцнилися з плином часу);
- навчально-пізнавальні мотиви (орієнтація на способи добування знань, засвоєння конкретних навчальних предметів)
- мотиви соціального і особистісного престижу (орієнтація на певне положення в суспільстві);
- неусвідомлені мотиви (отримання освіти не за власним бажанням, а за впливом кого-небудь, засноване на повному нерозумінні сенсу одержуваної інформації і повної відсутності інтересу до пізнавального процесу) (Тимошенко, 2001, с. 4).

Відзначимо, що в системі навчальних мотивів переплітаються зовнішні і внутрішні мотиви.

До внутрішніх мотивів належать такі, як власний розвиток у процесі навчання; необхідно, щоб сам студент захотів щось зробити і зробив це, так як дійсне джерело людини знаходиться в ньому самому. Зовнішні мотиви лунають із боку батьків, викладачів, однокласників, в якій навчається студент, оточення або суспільства, то це навчання як вимушена поведінка і нерідко зустрічає внутрішній опір з боку здобувачів освіти. На нашу думку, вирішальне значення має надаватися не зовнішньому тиску, а внутрішнім спонукальним силам.

Розглянемо основні проблеми, які є причинами низької мотивації здобувачів освіти.

Перша проблема – «голі знання». Часто викладачі намагаються передати здобувачам освіти максимально можливу кількість теоретичного матеріалу, не завжди пояснюючи їх практичне значення. Проте здобувача освітнім потрібно розуміти, як саме ці знання будуть корисними для них у майбутньому, інакше вони можуть втратити інтерес до навчання. Важливо, щоб здобувачі освіти розуміли, що навчання не лише про здобуття знань, але й про підготовку до майбутньої професійної діяльності. Адже, приймаючи на роботу фахівців, роботодавець оцінює не лише загальний обсяг знань, які отримав здобувач освіти, але і його здатність швидко орієнтуватись у предметній галузі, швидко адаптувати свої знання, навички та вміння до швидкозмінного інформаційного середовища, швидко засвоювати нові можливості, які відкриваються завдяки інноваціям, що відбуваються в галузі техніки та технологій. Тому викладачам важливо вміти пояснити здобувача освіти, як їхні знання можуть бути застосовані у практичній сфері (Birch, 2011, с.40), враховувати, що здобувачі освіти мають не лише опанувати зміст тієї чи іншої професійної діяльності, а й засвоїти технології її виконання на робочому місці.

Однією із вад сучасної освіти роботодавці називають відсутність у самих викладачів практичного досвіду роботи, доступу до новинок ринку в їхній сфері, а також формальний підхід до проходження здобувачами освіти практики, застаріле обладнання в закладах освіти. Тому такі заходи, як збільшення практичної складової в освітньому процесі, оновлення матеріально-технічної бази закладів освіти, поглиблення співпраці між закладами освіти та бізнесом, залучення працівників компаній до проведення лекцій і семінарів, студентські та викладацькі практики на базі компаній тощо, сприятиме підвищенню мотивації до навчання здобувачів освіти.

Друга проблема – відсутність зв'язку між студентом і викладачем. Якщо між викладачем і студентом відсутній контакт, то немає мови про налагодження мотивації до навчання. Здобувачам

освіти важливо мати можливість взаємодіяти з викладачами, відчувати їхню підтримку та наставництво. Викладачі повинні бути готові стати наставниками для своїх здобувачів освіти, сприяючи їхньому активному навчанню та професійному розвитку. Розв'язати цю проблему допоможе активне впровадження у навчальний процес індивідуалізації навчання.

Індивідуалізація навчання – це підхід, що передбачає організацію навчального процесу, в якому вибір методів, темпу та способів навчання враховує індивідуальні особливості кожного здобувача освіти. Це також охоплює заходи з різних сфер, таких як навчально-методична, психолого-педагогічна та організаційно-управлінська сфери, спрямовані на забезпечення індивідуального підходу. Індивідуалізація полягає в урахуванні різноманітних фізичних та психологічних характеристик здобувачів освіти, таких як пізнавальні процеси, пам'ять, нервова система, риси особистості, мотивація, здібності, обдарованість тощо.

Розглянемо першочергові аспекти, які потрібно враховувати при індивідуалізації навчальної роботи.

По-перше, важливо враховувати загальні розумові здібності здобувачів освіти, включаючи креативність, а також їх спеціальні здібності. Сюди входять здатність до запам'ятовування матеріалу, виконання логічних операцій та розвиток творчого мислення (Чаусова, 2018, с.121).

По-друге, важливо враховувати навчальні вміння. Ці вміння найкраще проявляються у самостійній роботі здобувачів освіти з навчальним матеріалом: від сприйняття та обробки нової інформації до її структурування, усвідомлення головного та повторення. Ці аспекти пов'язані з усією навчально-пізнавальною діяльністю здобувачів освіти під час навчання.

Третім важливим аспектом є навчальна підготовленість, яка охоплює як знання, визначені програмою, так і додаткові знання, уміння та навички.

Четвертим елементом виступають пізнавальні інтереси, які аналізуються в контексті основної навчальної мотивації. Інтереси служать сильним стимулом для активності особистості.

Врахування інтересів здобувачів освіти важливе не тільки для підтримки мотивації, але й для формування індивідуальних особливостей як спеціального виховного завдання. Врахування цих компонентів у процесі індивідуалізації навчання є ключовим для всіх здобувачів освіти. У деяких ситуаціях до цих аспектів додаються інші чинники, які мають специфічний вплив на навчальний процес конкретного здобувача освіти.

Технологія індивідуального навчання полягає у впровадженні методів, спрямованих на надання переваги індивідуальному підходу та формам навчання (табл. 1).

Табл. 1.
Методи індивідуалізації (Birch, & Noussi, 2011)

Методи	Пояснення
Врахування факторів, що впливають на успішність здобувачів освіти	Розгляд прогалин у знаннях, особливостей мислення, вмінь та працездатності кожного здобувача освіти.
Застосування способів усунення індивідуальних недоліків	Використання методів та прийомів для покращення знань, вмінь та мислення здобувачів освіти.
Врахування і подолання проблем сімейного виховання та мотивації	Розгляд індивідуальних труднощів, що виникають у зв'язку із сімейним вихованням та недостатньою мотивацією, та розробка стратегій для їх подолання.
Оптимізація навчального процесу для обдарованих здобувачів освіти	Адаптація навчальних програм та завдань для здобувачів освіти з високими здібностями для стимулювання їхнього подальшого розвитку та досягнення потенціалу.
Надання свободи вибору елементів навчання	Забезпечення можливості здобувачам освіти вибирати предмети або завдання, що відповідають їхнім інтересам та потребам.
Розвиток навичок і вмінь	Спрямовані зусилля на розвиток конкретних навичок та вмінь, необхідних для успішного виконання завдань та досягнення академічних цілей.
Об'єктивна оцінка здобувачів освіти	Застосування адекватних критеріїв та методів оцінювання, що враховують індивідуальні можливості та досягнення кожного здобувача освіти.
Використання інформаційних технологій та комп'ютерних ресурсів	Впровадження сучасних технологій для індивідуалізації навчання та забезпечення доступу до різноманітних навчальних ресурсів та матеріалів.

Принцип індивідуального підходу, як складова частина усіх наявних технологій, робить індивідуалізацію навчання «проникаючою технологією». Зазначена потреба у індивідуалізації навчання пояснюється значними відмінностями між здобувача освіти у таких аспектах, як рівень знань, навички та здібності. Відповідно до теорії розвитку, навчання може бути ефективним лише тоді, коли завдання враховують існуючий рівень здобувача освіти. Такі завдання можуть стимулювати активність здобувача освіти та сприяти його розвитку.

Оскільки індивідуалізація навчання здобувачів освіти передбачає врахування зазначених особливостей, її ключовими завданнями є: збереження та розвиток унікальності кожного здобувача освіти, розкриття його потенціалу та здібностей; підтримка індивідуального виконання навчальних програм студентами для мінімізації ризику невдач; підвищення мотивації до навчання та стимулювання пізнавального інтересу; розвиток особистісних якостей, таких як самостійність, працьовитість і креативність.

Важливе значення надається адаптації навчальних програм, методик і стратегій для оптимізації освітнього процесу відповідно до потреб кожного учня. Це сприяє не лише зниженню ризику академічних невдач, але й розкриттю індивідуального потенціалу. Формування ефективного навчального середовища ґрунтується на врахуванні індивідуальних психологічних та фізіологічних особливостей, рівня знань, умінь і навичок, а також пізнавальних інтересів і мотивації.

Слід відзначити, що впровадження таких методів навчання як курсове проектування, навчальна практика тощо, забезпечують впровадження принципів індивідуалізації навчання, сприяють зближенню здобувачів освіти і викладачів, які стають однією командою для досягнення поставленої мети.

Третя проблема – відсутність поваги до здобувачів освіти – має важливе значення у контексті ефективного навчання. Коли викладачі не проявляють поваги до своїх здобувачів освіти, це може призвести до низької мотивації здобувачів освіти і навіть втрати їхньої зацікавленості у навчанні. Коли студенти відчують, що їхні зусилля та здібності не цінуються, вони можуть втрачати віру у власні можливості та не бачити сенсу у подальшому зусиллі.

Важливо, щоб викладачі розуміли, що кожен студент має свої індивідуальні потреби, можливості та шляхи розвитку. Повага до здобувачів освіти передбачає уважне ставлення до їхніх особистих характеристик, врахування їхніх індивідуальних сильних сторін та слабкостей. Викладачі повинні стимулювати здобувачів освіти до саморозвитку, допомагаючи їм виявити свій потенціал та досягнути власних академічних та професійних цілей (Чаусова, 2018, с.121).

Повага до здобувачів освіти також передбачає підтримку та емоційну підтримку. Викладачі повинні бути готові допомагати здобувача освіти зрозуміти складні аспекти навчального матеріалу, відповідати на їхні запитання та надавати конструктивний фідбек. Це сприяє підвищенню самооцінки здобувачів

освіти, зміцнює їхню впевненість у власних силах та позитивно впливає на їхній успіх у навчанні.

Доброзичлива атмосфера та взаємоповага позитивно впливають на результати навчання. Визнання викладачем зусиль здобувача освіти чи добре підготовленої відповіді може значно підвищити його впевненість, мотивацію та бажання брати активну участь у навчальному процесі.

Висновки.

Ефективна мотивація сприятиме формуванню у майбутніх управлінців таких ключових компетенцій, як лідерство, критичне мислення, креативність і здатність до інновацій. Індивідуалізація навчального процесу, врахування потреб і особливостей здобувачів освіти в галузі управління позитивно впливатимуть на рівень їхньої мотивації. Комбінація традиційних і цифрових методів навчання дозволить досягати вищого рівня залучення здобувачів освіти до активності у навчальному процесі. Мотиваційні стратегії мають бути інтегровані у навчальні програми з урахуванням сучасних викликів, таких як цифровізація та глобалізація.

У ході дослідження з'ясовано, що мотивація до навчання, яка є особливим видом мотивації, має складну структуру, однією з форм якої є внутрішня (зорієнтована на процес і результат) і зовнішня мотивація. Мотиваційний аспект має значний потенціал, оскільки дослідження психологів підтверджують, що мотиваційна сфера є більш динамічною, ніж пізнавальна та інтелектуальна. Також виявлено основні проблеми, які є причинами низької мотивації здобувачів освіти, запропоновано

шляхи їх вирішення. Зокрема, сформульовано рекомендації щодо заходів, спрямованих на вдосконалення процесу професійної підготовки здобувачів освіти, а саме:

1. Створення реалістичного уявлення здобувачів освіти про обрану професію.
2. Допомога усвідомленню суспільного значення обраної професії та вироблення почуття приналежності до неї.
3. Формування позитивного ставлення до обраної професійної діяльності.
4. Ознайомлення з професійною практикою.
5. Формування професійного ідеалу, розвиток відповідних вмінь і навичок.
6. Залучення до самостійної професійної самоосвіти.
7. Розвиток навичок аналізу соціально важливих проблем та робота з інформацією за допомогою інформаційних систем.
8. Розвиток адекватної самооцінки професійної підготовленості.
9. Активне використання інноваційних технологій та методів.

Подальших досліджень вимагають питання, які пов'язані з розробленням універсальних методик оцінки рівня мотивації здобувачів освіти у різних освітніх системах; вивченням впливу емоційного інтелекту викладачів на мотивацію майбутніх фахівців; аналізом довгострокового ефекту різних мотиваційних стратегій на кар'єрний успіх управлінців.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Грущенко, С. І., & Коробкіна, О. Г. (Ред.). (2019). *Мотивація як фактор успіху навчальної діяльності*. Харків: ХНПУ.
- Квятковська, А. О., Андросович, К. А., Ковальова, О. В., & Прокоф'єва, О. О. (2022). Особливості навчальної мотивації студентів передвищих фахових та вищих навчальних закладів в умовах сучасних військових конфліктів. *Інноваційна педагогіка*, 1 (49), 177-182.
- Колмикова, О. (2022). Засоби мотивації курсантів до вивчення англійської мови за професійним спрямуванням. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 89, 88-93.
- Микитюк, С. О., & Микитюк, С. С. (2021). Мотивація навчальної діяльності як ресурс освітнього процесу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*, 76 (3), 121-126. Відновлено з http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/76/part_2/23.pdf
- Невоєнна, О. А. (2024, Лютий 19–20). Навчальна мотивація студентів в умовах вимушеного дистанційного навчання. *Transformational Processes in the European Educational Environment: Modern Challenges in the Training of Specialists in Higher Education: Proceedings of the Scientific and Pedagogic Internship*. Відновлено з https://reicst.com.ua/asp/article/view/202419022003-07?utm_source=chatgpt.com
- Табачук, В. О. (2022). Основні детермінанти мотивації персоналу закладів вищої освіти в сучасних умовах. *Економічні науки*, 8, 81-91. Відновлено з https://eco-science.net/wp-content/uploads/2022/08/08.22._topic_-Vasyl-O.-Tabachuk-81-91.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Теорії мотивації Герцберга, МакКлелланда, Скіннера, Врума в схемах. Відновлено з <https://www.talent-management.com.ua/4725-teorii-motivatsii-v-shemah/>
- Тимошенко, В. М. (2001). *Психологічні особливості формування мотивації досягнення майбутніх учителів (на матеріалі вивчення іноземної мови)*: (Автореферат дисертації кандидата психологічних наук). Київ.
- Чаусова, Т. В. (2018). Особливості формування мотиваційної сфери навчання підлітків. *Вісник післядипломної освіти. «Соціальні та поведінкові науки»*, 6 (35), 121-134.
- Birch, R., & Noussi, E. (2011). Motivation of engineering students in higher education. *Engineering Education. A Journal of the Higher Education Academy*, 6 (2), 39-46. <http://dx.doi.org/10.11120/ened.2011.06020039>
- Yukselturk, E., & Bulut, S. (2007). Predictors for student success in an online course. *Educational Technology & Society*, 10(2), 71-83. Retrieved from <http://www.ifets.info/>

REFERENCES

- Grushchenko, S. I., & Korobkina, O. G. (Eds.) (2019). *Motivation as a factor of success in educational activities*. Kharkiv: KhNPU.
- Kvyatkovska, A. O., Androsovykh, K. A., Kovaleva, O. V., & Prokofieva, O. O. (2022). Peculiarities of educational motivation of students of pre-university professional and higher educational institutions in conditions of modern military conflicts. *Innovative Pedagogy*, 1 (49), 177-182.
- Kolmykova, O. (2022). Means of motivating cadets to study English for a professional purpose. *Pedagogical Sciences: Realities and Prospects*, 89, 88-93.
- Mykytyuk, S. O., & Mykytyuk, S. S. (2021). Motivation of educational activity as a resource of the educational process. *Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and general education schools: collection of scientific works*, 76(3), 121-126. Retrieved from http://www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/76/part_2/23.pdf
- Nevojna, O. A. (2024, February 19-20). Student motivation in forced distance learning. *Transformational Processes in the European Educational Environment: Modern Challenges in the Training of Specialists in Higher Education: Proceedings of the Scientific and Pedagogic Internship*. Retrieved from https://reicst.com.ua/asp/article/view/20241902200307?utm_source=chatgpt.com
- Tabachuk, V. O. (2022). The main determinants of motivation of personnel of higher education institutions in modern conditions. *Economic Sciences*, 8, 81–91. Retrieved from https://eco-science.net/wp-content/uploads/2022/08/08.22._topic_-Vasyl-O.-Tabachuk-81-91.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Teorii motyvatsii Hertsberha, MakKlellanda, Skinnera, Vruma v skhemakh. (2024). Retrieved from <https://www.talent-management.com.ua/4725-teorii-motivatsii-v-shemah/>
- Tymoshenko, V. M. (2001). *Psychological features of the formation of motivation for achievement of future teachers (based on the material of studying a foreign language)*. (Abstract of the dissertation of the candidate of psychological sciences). Kyiv.
- Chausova, T. V. (2018). Peculiarities of the formation of the motivational sphere of learning of adolescents. *Bulletin of postgraduate education. Social and behavioral sciences*, 6(35), 121-134.
- Birch, R., & Noussi, E. (2011). Motivation of engineering students in higher education. *Engineering Education. A Journal of the Higher Education Academy*, 6(2), 39-46. <http://dx.doi.org/10.11120/ened.2011.06020039>
- Yukselturk, E., & Bulut, S. (2007). Predictors for student success in an online course. *Educational Technology & Society*. 10(2), 71-83. Retrieved from <http://www.ifets.info/>

The Role of Geography in Shaping Students' Critical Thinking

UDC: 371.37.01(09)

DOI: <https://doi.org/10.172552>**Bezugly Vitaly**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6454-3635>, vetalbezugly@ukr.net**Lysycharova Halina**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7368-9828>, galinalisicharova@gmail.com**Morozevych Oleksandr**Bachelor, <https://orcid.org/0009-0008-5245-9290>, morozevych @365.dnu.edu.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).*

Abstract.

Relevance. Geography as an important school subject has a powerful potential for the development of critical thinking, as it allows us to consider global processes and current issues through the prism of natural, social, economic and cultural interconnections. Secondary school students are at the age of active development of cognitive skills, so this period is optimal for the targeted formation and development of critical thinking through a combination of subject content and various interactive teaching methods. The aim is to identify organisational and methodological principles, didactic conditions, basic didactic methods and techniques that contribute to the effective formation of critical thinking of students in geography lessons.

Results. It has been found that the school course «Geography» has a powerful potential for the formation of critical thinking due to its interdisciplinarity, integration of natural, economic, social and cultural aspects. Numerous didactic methods and techniques for developing critical thinking at different stages of a geography lesson (during homework checking and updating knowledge, learning new material, developing skills and abilities, and consolidating new material) are systematized. It is proved that the use of these methods allows students to develop skills of independent analysis, group work, decision-making and argumentation. An experimental test was conducted among 9th grade students, which revealed a significant improvement in the level of critical thinking in the experimental group of students.

Conclusions. The obtained results confirm that the integration of critical thinking into the educational process in geography is not only relevant, but also a necessary condition for modern education in NUS. The development of critical thinking contributes to the formation of a competent, independent and creative personality capable of adapting to rapid changes in society and making responsible decisions.

Keywords: critical thinking, geography lesson, methodological techniques, New Ukrainian School, flashcards, cause-and-effect relationships, experimental testing

Роль географії у формуванні критичного мислення учнів

Безуглий Віталій, Лисичарова Галина, Морозевич Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Географія як важливий шкільний предмет має потужний потенціал для реалізації розвитку критичного мислення, оскільки дозволяє розглядати глобальні процеси і актуальні проблеми через призму природничих, соціальних, економічних та культурних взаємозв'язків. Учні загальноосвітньої школи перебувають у віці активного розвитку когнітивних навичок, тому цей період є оптимальним для цілеспрямованого формування і розвитку критичного мислення через поєднання предметного змісту та різноманітних інтерактивних методів навчання. Мета дослідження полягає у виявленні організаційно-методичних засад, дидактичних умов, основних дидактичних методів та прийомів, які сприяють ефективному формуванню критичного мислення учнів на уроках географії.

Результати. З'ясовано, що шкільний курс «Географія» має потужний потенціал для формування критичного мислення завдяки своїй міждисциплінарності, інтеграції природничих, економічних, соціальних та культурних аспектів. Систематизовані численні дидактичні методи і прийоми розвитку критичного мислення на різних етапах проведення уроку з географії (під час перевірки домашнього завдання та актуалізації знань, під час вивчення нового матеріалу, при формуванні вмінь та навичок тощо). Доведено, що використання цих методів дозволяє учням формувати навички самостійного аналізу, роботи в групах, прийняття рішень та аргументації думок. Проведена експериментальна апробація серед учнів 9-х класів, завдяки чому було виявлено значне покращення рівня критичного мислення в експериментальній групі учнів.

Висновки. Отримані результати підтверджують, що інтеграція критичного мислення в освітній процес з географії є не лише актуальною, а й необхідною умовою для сучасної освіти в НУШ. Розвиток критичного мислення сприяє формуванню компетентної, самостійної та творчої особистості, здатної адаптуватися до швидких змін у суспільстві та приймати відповідальні рішення.

Ключові слова: критичне мислення, урок географії, методичні прийоми, Нова українська школа, фешбойн, причинно-наслідкові зв'язки, експериментальна апробація

Вступ.

Формування критичного мислення є однією з ключових задач сучасної освіти, особливо в умовах постійної трансформації інформаційного суспільства, де учні щоденно стикаються з великим та інтенсивним потоком даних. Здатність аналізувати інформацію, оцінювати її достовірність та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки є необхідними вміннями для адаптації учнів до сучасних викликів.

Географія як важливий шкільний предмет має потужний потенціал для реалізації розвитку цих навичок, оскільки дозволяє розглядати глобальні процеси та актуальні проблеми через призму природничих, соціальних, економічних та культурних взаємозв'язків. Учні середньої школи перебувають у віці активного розвитку когнітивних навичок, тому цей період є оптимальним для цілеспрямованого формування і розвитку критичного мислення через поєднання предметного змісту та різноманітних інтерактивних методів навчання.

Також актуальність цієї теми зумовлена впровадженням компетентнісного підходу Нової української школи (НУШ), де критичне мислення визначено ключовою компетентністю. Таким чином географія виступає інструментом для формування предметних і загальних компетентностей, включно із здатністю аналізувати, оцінювати, застосовувати знання на практиці, працювати в команді. Отже, формування критичного мислення учнів на уроках географії відповідає запитам сучасної середньої освіти, сприяючи підготовці компетентних та соціально відповідальних особистостей. **Мета дослідження** полягає у виявленні організаційно-методичних засад, основних дидактичних умов, методів та прийомів, які сприяють ефективному формуванню критичного мислення учнів на уроках географії.

У дослідженні використовувався цілий спектр методів: аналіз інформаційних джерел з проблематики дослідження, порівняльний аналіз, синтез, узагальнення; проводилося також емпіричне дослідження на основі педагогічного експерименту.

Аналіз попередніх публікацій. Протягом останніх десятиліть поняття «критичне мислення» набуло неабиякої популярності. Поняття «критичне мислення» є багатогранним та комплексним. У літературних дослідженнях науковців різних сфер діяльності, психологів, педагогів та філософів це поняття має різні тлумачення залежно від мети аналізу та контексту, утім у сучасному суспільстві критичне мислення є однією з базових, необхідних для кожної людини компетентностей, яка передбачає досвід, обізнаність, знання, навички, способи мислення, а також об'єднує та інтегрує когнітивні, мотиваційні, комунікативні та соціальні елементи.

Більшість наявних визначень поняття «критичне мислення», що з'явилися у ХХІ ст. є еволюційною модифікацією визначень, які були запозичені більш

ніж 100 років тому засновниками цього поняття (Пометун, 2018). На необхідності розв'язувати проблеми наголошували Дж. Д'юї, якого можна вважати фундатором сучасного підходу до критичного мислення (Надурак, 2022), а також М. Ліпман (Ліпман, 2006), Д. Клустер (Klooster, 2001), Д. Халперн (Halpern, 2014), Ф. Станкато (Stancato, 2000), Н. Дауд (Daud, 2004), С. Терно (Терно, 2015) та інші авторитетні дослідники і відомі теоретики критичного мислення.

За психологічними підходами (Степанов, 2006), критичне мислення є здатністю людини неупереджено аналізувати, оцінювати та інтерпретувати інформацію, розрізняючи факти й припущення, істину та помилки, обґрунтовані судження й хибні твердження. Цей тип мислення спрямований на глибокий аналіз і перевірку достовірності даних, а також на пошук логічних та ефективних рішень у складних ситуаціях. Український науковець О. Рибчук зазначає, що «критичне мислення виступає метамисленням щодо звичайного мислення, яке перевіряє його на предмет відповідності критеріям раціональності і коректує в разі потреби» (Рибчук, 2023). Тож у психологічному підході критичне мислення розглядається як когнітивний процес, що включає аналіз, синтез і оцінку інформації.

Щодо філософських підходів, критичне мислення розглядається як здатність до рефлексії та аналізу власних думок і переконань (Конверський, 2020). Уже в античну епоху філософія формувалася як практика критичного мислення – метод і форма здобуття усвідомленого та рефлексивного знання, що протистояло звичайному, буденному знанню, перепопненню забобонами та упередженнями.

За педагогічними підходами, критичне мислення розглядається як ключова компетентність, що необхідна для ефективного навчання, яка також передбачає розв'язання проблем (завдань), головним результатом якого є судження (Терно, 2016). О. Пометун визначає критичне мислення як цілеспрямований процес, що дає змогу здобувачам освіти сприймати, аналізувати, інтерпретувати, систематизувати та оцінювати інформацію, обирати власну позицію та аргументувати свої думки й вчинки. Також наполягається, що під час критичного мислення людина аналізує власне мислення з метою його покращення та удосконалення (Пометун, 2018).

А. Лякішева, В. Вітюк та І. Кашуб'як (Лякішева, Вітюк, & Кашуб'як, 2022) відзначають, що критичне мислення є тим, що допомагає учням аналізувати, інтерпретувати та систематизувати інформацію, використовувати її в реальних життєвих ситуаціях, формуючи позитивну мотивацію до оволодіння новими знаннями. С. Дворянчикова та Н. Юган (Дворянчикова, & Юган, 2018) підкреслюють, що критичне мислення є важливою складовою освітнього процесу, яка сприяє розвитку самостійності, здатності

формулювати актуальні запитання, підбирати адекватні аргументи та приймати обґрунтовані рішення. Український науковець і освітянин С. Терно (2016) розробив теорію розвитку критичного мислення у процесі навчання, підкреслюючи його значення для формування самостійності та рефлексивності учнів.

Також у межах педагогіки можна виділити логіко-раціональний підхід, у межах якого критичне мислення розглядається як логічна здатність людини аналізувати та оцінювати інформацію. Так, М. Кругляк (2021) наголошує, що критичне мислення передбачає вміння застосовувати логічні форми, встановлювати структуру міркувань та розвивати навички аргументації. Відповідно до цього підходу, поняття критичне мислення включає раціональність, логічність, здатність аналізувати інформацію та робити обґрунтовані висновки учнями.

Із власного досвіду вчителя географії Р. Коваленко (2022), саме під час уроків географії є всі можливості для розвитку критичного мислення учнів, адже предметом вивчення є географічна оболонка Землі, в якій постійно відбуваються зміни, що потребують розумного осмислення, вироблення виважених відповідальних рішень щодо її освоєння. Натомість вагомі дослідження щодо формування критичного мислення учнів в шкільній географічній освіті майже відсутні.

Результати.

Географія, як шкільна дисципліна, відіграє важливу роль у формуванні критичного мислення учнів.

Зміст навчальної програми з географії і методи викладання створюють сприятливе середовище для розвитку аналітичних, рефлексивних та творчих навичок. По-перше, географія розглядає глобальні, регіональні та локальні явища, що вимагає від учнів здатності аналізувати складні взаємозв'язки між природними та суспільними процесами. Вивчення географії формує в учнів здатність працювати з різноманітними джерелами інформації, такими як карти, графіки, статистичні дані, та аналізувати їх у контексті реальних життєвих ситуацій (Маслова, Мирза-Сіденко, & Гелевера, 2022).

По-друге, географія сприяє формуванню навичок аргументації, оскільки учні мають обґрунтовувати свої висновки, спираючись на достовірні джерела інформації. Наприклад, при аналізі екологічних проблем або демографічних змін, коли учні вчать критично оцінювати інформацію та її джерела.

По-третє, географія інтегрує міждисциплінарні знання, що підсилює можливості розвитку критичного мислення. Враховуючи, що географія перебуває у тісних міжпредметних зв'язках з історією, економікою, біологією, фізикою чи хімією, все це дозволяє учням розвивати системне й комплексне мислення, а також критично оцінювати різноманітність

сучасного світового простору. Географія також має великий потенціал для впровадження STEAM-освіти (наука, технології, інженерія, мистецтво і математика), яка сприяє розвитку критичного мислення через інтеграцію знань і методів різних наук. Наприклад, при аналізі будь-яких світових міграційних процесів можуть застосовуватися певні елементи математичного моделювання, учні можуть проаналізувати причини цих процесів з військової, політичної та економічної точок зору.

Ще одним потужним інструментом використання таких сучасних технологій, як геоінформаційні системи (ГІС), які дозволяють учням проводити аналіз географічних даних у реальному часі. Це сприяє розвитку вмінь знаходити закономірності та робити висновки на основі подекуди великого обсягу статистичної інформації.

Також важливим є розуміння того, що критичне мислення вимагає від учнів не лише здатності аналізувати, а й формувати власну думку. Це досягається через розв'язання проблемних завдань, які мають відкритий характер, наприклад: «Які зміни в природному середовищі вашого регіону відбулися через наявне глобальне потепління?» або «Як впливає військова ситуація в Україні на сучасний демографічний стан її населення?».

Важливою частиною освітнього процесу є розробка дидактичних матеріалів, які враховують рівень підготовки учнів і спрямовані на розвиток їхнього критичного мислення. Наприклад, через використання кейсів, що включають аналіз реальних ситуацій, або створення проєктів на основі місцевих та регіональних екологічних, господарських чи соціальних проблем.

Не менш важливим є застосування рефлексивних практик у процесі навчання географії. Наприклад, після виконання завдання учні можуть обговорити, які методи вони використовували, наскільки обґрунтованими були їхні висновки і як можна вдосконалити підхід до вирішення проблем. Такий підхід сприяє формуванню метакогнітивних навичок, що є основою критичного мислення (Маслова, Мирза-Сіденко, & Гелевера, 2022).

Таким чином, географія виступає важливим інструментом формування критичного мислення, оскільки вона дозволяє учням аналізувати, оцінювати і синтезувати інформацію з різних джерел, розуміти складні взаємозв'язки між природними і суспільними процесами та формувати власну точку зору.

Сучасні уроки географії мають бути побудовані на принципах інтерактивності, міждисциплінарності та використання сучасних технологій, що значно підвищує ефективність розвитку критичного мислення учнів. Для цього можна запропонувати наступні методи і прийоми розвитку критичного мислення на різних етапах проведення уроку з географії.

I. Етап перевірки домашнього завдання та актуалізації знань:

- гра «так-ні» (використовується для перевірки знань, активізації мисленнєвої діяльності й уваги, дозволяє учням перевірити свої знання і краще критично осмислити, наскільки вони засвоїли нову географічну інформацію);
- завдання «я так думаю» (використовується для того, щоб учні здійснили аналіз тверджень та відокремили факти від хибних тверджень);
- прийом «шквал питань» (використовується для швидкого повторення ключових понять, допомагає активізувати попередні знання учнів);
- аналіз зображень (застосовуються на уроці для того, щоб учні аналізували і систематизували географічну інформацію, наприклад, про основні підприємства машинобудування України та світу);
- заповнення таблиці-відповідності (можна використовувати на уроці для того, щоб учні знайшли і встановили певні взаємозв'язки, наприклад, між машинобудівним підприємством та його функціональною спеціалізацією);
- бесіда (доцільно використовувати на уроці географії для того, щоб учні здійснили аналіз, узагальнення, шукали причинно-наслідкові зв'язки щодо будь-якої структури, наприклад, сільського господарства, його складових, місця сільського господарства у національному господарстві країни тощо).

II. Етап вивчення нового матеріалу:

- розгляд проблемних питань (є ефективним методом навчання, який дозволяє учням критично мислити та знаходити рішення для реальних або теоретичних географічних проблем, наприклад, стосовно зміни клімату, забруднення навколишнього середовища, нестачі питної води, демографічні проблеми тощо);
- аналіз картографічного матеріалу (широко може використовуватися для оволодіння навичками просторового мислення, дослідження природних умов і ресурсів, оцінки екологічних проблем, визначення економіко-географічних факторів, аналізу причинно-наслідкових зв'язків, моделювання та прогнозу тощо);
- заповнення таблиці (використовується для заповнення шаблону таблиці, наприклад, розміщення підприємств залежно від працездатності та металоемності виробленої продукції, після чого учні аналізують та систематизують наявну географічну інформацію);
- пошук і встановлення взаємозв'язків (є важливим аспектом навчання, оскільки географія досліджує, як різні явища та процеси взаємодіють між собою і як ці взаємозв'язки впливають на навколишній світ, наприклад, взаємозв'язок природного середовища і діяльності людини, взаємозв'язок між природно-ресурсним потенціалом та економічною діяльністю та ін.);

- прийом «шість капелюх» (метод критичного мислення, розроблений Едвардом де Боно, який допомагає структурувати ідеї та забезпечити різні підходи до вирішення проблеми або прийняття рішення. Кожен «капелюх» уявляє собою конкретну роль або точку зору, яку учасники повинні прийняти під час обговорення, наприклад, доцільність будівництва АЕС в Україні в сучасних умовах);

- пошук відмінностей між поняттями (використовується для пошуку відмінностей між певними поняттями, наприклад, між термінами «мегаполіс» та «мегалополіс, між «державою» і «країною»);

- метод «мозкового штурму» (це техніка для генерації ідей, вирішення проблем або прийняття рішень у групі, яка базується на колективному обговоренні без критики на етапі створення ідей. Цей метод сприяє творчості на уроках географії та дозволяє учасникам вільно висловлювати свої думки, пропонувати різні варіанти рішень без обмежень. Наприклад, при обговоренні питання «Чому нині добувна промисловість і ресурсозабезпеченість відіграють важливу роль у розвитку країн світу?»);

- метод «кластеру» (це метод активного навчання, який використовується для організації інформації, формулювання понять та їх зв'язків. Його можна використовувати, наприклад, для систематизації даних щодо структури добувної промисловості і ресурсозабезпеченості території);

- прийом «картинна галерея» (використовується для візуалізації теми та встановлення взаємозв'язків між елементами, наприклад, господарської діяльності в країні);

- метод «коло ідей» (це активний метод навчання, який сприяє обміну думками та створенню ідей у групі. За допомогою цього методу учасники можуть генерувати, обговорювати та вдосконалювати ідеї з певної теми або проблеми. Метод базується на круговому обговоренні, де кожен учасник по черзі додає свої думки чи пропозиції до загальної дискусії, наприклад, щодо особливостей використання електричної енергії);

- пояснення вислову (дозволяє дати чітке тлумачення географічного терміну чи поняття, з'ясувати його контекст використання, наприклад, «Електроенергія – хліб промисловості» або «Японія – країна сонця, що сходить» тощо).

III. Етап формування вмінь та навичок:

- прийом «шість капелюх» (використовується з метою навчити учнів аналізувати інформацію, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, здійснювати порівняння, оцінювати ефективність, прогнозувати та аналітично мислити);

- порівняння даних (використовується при роботі на порівняння, при аналізі даних, ідентифікація відсутніх елементів щодо даних, наприклад, про сільськогосподарські угіддя України тощо);

- завдання «розпізнай» (зазвичай полягають

у тому, щоб ідентифікувати різні географічні об'єкти або явища. Це може бути розпізнавання географічних об'єктів (слід визначити країну, місто, горський масив, річку, озеро або інші природні чи штучні об'єкти за зображеннями чи описами), розпізнавання географічних термінів або понять (може бути завдання, в якому треба вказати, до якого типу географічного об'єкта відноситься те чи інше поняття, наприклад: що таке «тропічний ліс»?), розпізнавання кліматичних зон, флори чи фауни тощо);

- завдання «географічний практикум» (застосовується для тренування навичок аналізувати економічні дані, обчислювати, оцінювати, наприклад, ресурсозабезпеченість світу чи країни нафтою, вугіллям та природним газом, робити висновок щодо ресурсозабезпеченості основними паливними ресурсами та ін.);

- завдання «географічна пошта» (їх можна використовувати на уроках географії для розвитку уявлення учнів про різні країни, континенти, природні явища чи культурні особливості. Це можуть бути інтерактивні або ігрові завдання, які допомагають вивчати географію через цікаві сценарії);

- завдання «картографічна лабораторія» (це чудова форма навчання, що дозволяє учням розвивати практичні навички роботи з картами та атласами. Такі завдання дозволяють учням застосувати свої теоретичні знання на практиці, вирішуючи конкретні географічні задачі).

IV. Етап закріплення нового матеріалу:

- завдання «займи позицію» (використовується для аналітики, аналізу сприятливих чинників розвитку і оцінки проблемних моментів, наприклад, щодо лідерства України з металургії в Європі);

- розгляд проблемних питань;

- географічна бесіда (це форма навчального чи дискусійного процесу, під час якого обговорюються різні географічні аспекти, такі як природні умови, населення, економіка, культура різних країн чи регіонів світу. Метою такої бесіди може бути розширення знань, розвиток навичок аналізу географічної інформації та формування уявлення про глобальні та локальні процеси, які відбуваються в світі);

- завдання «географічний марафон» (використовуються для того, щоб учні змогли пояснити певні опорні поняття, наприклад, «спеціалізація», «концентрація», «кооперування», «комбінування»);

- встановлення відповідності (використовується для того, щоб учні встановили певні взаємозв'язки, здійснили визначений аналіз будь-чого, наприклад, характеристик хімічної продукції та її функціонального призначення тощо);

- завдання «мікрофон» (використовується для того, щоб учні в групах про-а-аналізували географічну інформацію, сформулювали ідеї та дали відповідь на запитання);

- заповнення схеми (це корисне завдання для

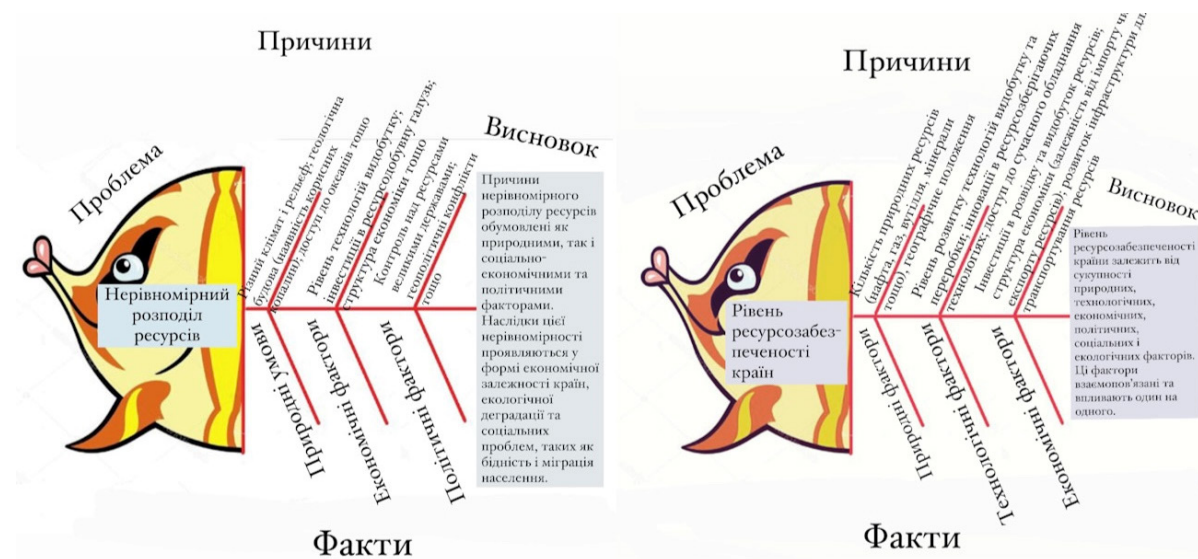
організації та структурування знань. В географії схеми можуть бути різними: від картографічних до концептуальних, які допомагають зрозуміти зв'язки між різними географічними об'єктами та процесами, що використовується з метою аналізу та систематизації нового матеріалу);

- аналіз відеоматеріалу (такі завдання дозволяють учням критично осмислити візуальну інформацію, отриману з відео, і застосувати свої знання з географії для вивчення різних аспектів природного середовища, економіки, культури та інших тем).

Використані методи та прийоми розвивають критичне мислення (учні навчаються аналізувати інформацію, робити висновки, прогнозувати наслідки тощо), формують вміння співпрацювати і сприяють розвитку комунікативних навичок (наприклад, при використанні прийому «шість капелюх»), підвищують мотивацію (використання таких інтерактивних завдань, як «географічний марафон» і «картинна галерея» робить уроки цікавими та змістовними), мають практичне застосування знань (наприклад, завдання «географічний практикум» дозволяє учням переносити теоретичні знання у реальне життя).

Перелік наведених методів та прийомів розвитку критичного мислення на уроках географії так чи інакше сприяють формуванню в учнів ключових компетентностей, зокрема критичного мислення. Уроки стають інтерактивними, цікавими та ефективними для засвоєння географічного матеріалу.

Враховуючи це, авторами були розроблені методичні прийоми уроку з географії в 9 класі із застосуванням інтерактивних методів та прийомів, які б мали сприяти розвитку критичного мислення учнів 9 класів на уроках географії. Для цього був застосований метод «фішбоун» (зокрема, визначення причин і наслідків нерівномірного розподілу ресурсів або що впливає на рівень ресурсозабезпеченості країни (рис. 1)) і логічних ланцюгів для виявлення причинно-наслідкових зв'язків (зокрема, «Типи мінеральних ресурсів – їх використання в промисловості», «Наявність ресурсів у країні – спеціалізація промисловості»), групові дискусії для аналізу проблемних питань (наприклад, «Чому деякі країни, маючи великі запаси мінеральних ресурсів, залишаються економічно нерозвиненими?»), а також практичних завдань, які поєднують аналіз географічної інформації, причинно-наслідкових зв'язків та їх синтез (зокрема, заповнення порожніх комірок нетривіальних аналітичних таблиць, наприклад, «Умови вирощування різних сільськогосподарських культур у різних кліматичних поясах» при виконанні практичної роботи на тему «Визначення основних зернових і технічних культур, що їх вирощують у помірному, субтропічному і тропічному кліматичних поясах, та обґрунтування встановлених відмінностей»).

Фішбоун: визначення причин і наслідків нерівномірного розподілу ресурсів

Фішбоун: що впливає на рівень ресурсозабезпеченості країни

Рис. 1. Приклад застосування фішбоуна на уроці географії в 9-му класі

Перевагами використання саме методу «фішбоун» для розвитку критичного мислення в учнів 9 класів нами вбачаються у наступному:

1. Аналіз та синтез інформації: учні навчаються розбивати складні проблеми на окремі компоненти, аналізувати їх та синтезувати отримані знання для формування цілісного розуміння;
2. Візуалізація зв'язків: графічне представлення інформації допомагає краще зрозуміти та запам'ятати матеріал, а також виявити приховані взаємозв'язки між елементами;
3. Розвиток навичок аргументації: під час побудови діаграми учні повинні обґрунтовувати вибір причин та наслідків, що сприяє розвитку логічного мислення та вміння аргументувати свою позицію.

Окрім вище зазначених «фішбоунів» на тему «Класифікація мінеральних ресурсів за використанням. Показники ресурсозабезпеченості країн мінеральними ресурсами» (з розділу II (Первинний сектор господарства)), наприклад, можна застосувати під час вивчення учнями розділу III (Вторинний сектор господарства), «фішбоун» на тему «Аналіз причин нерівномірного розміщення

промислових підприємств та наслідків цього для регіонального розвитку», «Визначення факторів, що впливають на розвиток галузей сільського господарства, їхні наслідки для економіки країни»; під час вивчення учнями розділу V (Глобальні проблеми людства) можна застосувати «фішбоун» на тему «Аналіз причин забруднення довкілля в Україні та світі, їхні наслідки для здоров'я населення» тощо.

З метою апробації запропонованої методики навчання був проведений педагогічний експеримент серед учнів двох 9-х класів НВК №71 Дніпровської міської ради. 27 учнів (9-А клас) були експериментальною групою і 25 учнів – контрольною (9-Б клас). Оскільки кількість учнів в момент тестування була нерівною, то був розрахований загальний середній бал по класах з проведеного тестування, за яким загальний середній бал за цей тест 9-Б (контрольного класу) становить 8,8, а 9-А (експериментального) – 10,8. Порівняння результатів педагогічного експерименту представлені у табл. 1, що чітко свідчить про те, що експериментальний клас показав кращий результат, що прямо вказує на ефективність впроваджених методик.

Табл. 1.
Порівняння результатів тестування 9-х класів

Група	(клас)	Кількість учнів	Середній бал за тестування
Експериментальна	(9-А)	19	11
Контрольна	(9-Б)	17	9

Отже, учні експериментальної групи краще відповіли на питання, що вимагали критичного мислення, показавши розуміння причинно-наслідкових зв'язків, вміння аналізувати та класифікувати не тільки під час тестування, а і загалом під час уроку, що свідчить про ефективність інтерактивних методик. Результати контрольної групи свідчать про добрий рівень засвоєння базових знань, але виконання завдань на аналіз і класифікацію було дещо слабшим.

Традиційний підхід, використаний у контрольній групі, потребує застосування більшої кількості інтерактивних методів і прийомів у майбутньому, щоб стимулювати розвиток критичного мислення, творчих навичок та зацікавленості. Успіхи експериментального класу підтверджують доцільність впровадження сучасних методик для забезпечення глибшого засвоєння матеріалу і покращення критичного мислення.

Отже, уроки географії в 9 класі мають значний потенціал для розвитку критичного мислення завдяки сполучі різноманітних джерел інформації, інтерактивних методів навчання і обговорення актуальних проблем сьогодення. Це дозволяє учням не лише здобувати знання, а й формувати навички, необхідні для прийняття зважених рішень у складних життєвих ситуаціях.

Висновки.

Розвиток критичного мислення є ключовою складовою сучасної освітньої системи. Це мислення сприяє підготовці учнів до викликів сучасного інформаційного суспільства, формує вміння аргументувати та приймати раціональні рішення. Шкільний предмет «Географія» має значний потенціал для формування критичного мислення завдяки міждисциплінарності, інтеграції природничих, економічних, соціальних та культурних аспектів.

Географія, як навчальна шкільна дисципліна, відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні

критичного мислення учнів, особливо у 9 класі, коли відбувається активний розвиток когнітивних здібностей учнів. Цей процес ґрунтується на використанні різних джерел інформації, інтерактивних методів навчання, аналізі актуальних проблем та виконанні практичних завдань.

Отримані результати підтверджують, що інтеграція критичного мислення в освітній процес з географії є не лише актуальною, а й необхідною умовою для сучасної освіти в умовах НУШ. Розвиток критичного мислення сприяє формуванню компетентної, самостійної та творчої особистості, здатної адаптуватися до швидких змін у суспільстві та приймати відповідальні рішення. Уроки географії стали платформою для розвитку ключових компетентностей учнів, таких як критичне мислення, комунікація, співпраця та здатність до самостійного навчання. Застосовані методики забезпечили практичну орієнтованість освітнього процесу, забезпечили зацікавленість учнів у предметі тощо.

Загалом, уроки географії в 9 класі мають значний потенціал для формування критичного мислення завдяки інтеграції різних методів та підходів. Вони дозволяють учням не лише здобувати знання, а й розвивати ключові компетентності, такі як: аналітичне та рефлексивне мислення, комунікація, співпраця та творчість. Педагогічний експеримент, проведений у 9-х класах, показав значне покращення рівня критичного мислення в експериментальному класі порівняно з контрольним. Учні експериментального класу продемонстрували вищий рівень розуміння причинно-наслідкових зв'язків, уміння аналізувати та класифікувати географічну інформацію, формулювати власну думку.

Однак, ефективність розвитку критичного мислення значною мірою залежить від використання вчителями різноманітних методів і прийомів, що дозволяють інтегрувати критичне мислення в освітній процес.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дворянчикова, С., & Юган, Н. (2018). Навчання критичного мислення в українських вишах: освітні тренди та виклики впровадження. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 6 (2A), 51-56.
- Коваленко, Р. (2022). *Розвиток критичного мислення здобувачів освіти у процесі навчання географії: метод. посіб.* Білки.
- Конверський, А. (2020). *Критичне мислення*. Київ. Центр учб. літератури.
- Кругляк, М. (2021). Критичне мислення. Матеріали III частини онлайн-курсу «Логіка, аргументація, критичне мислення». Київ.
- Ліпман, М. (2006). Чим може бути критичне мислення. *Вісник програм шкільних обмінів*, 27, 17-23.
- Лякішева, А., Вітюк, В., & Кашуб'як, І. (2022). *Кейсбук методів і прийомів технології розвитку критичного мислення в Новій українській школі*. Луцьк. ФОП Іванюк В.П.
- Маслова, Н., Мирза-Сіденко, В., & Гелевера, О. (2022). Застосування технології розвитку критичного мислення як засіб модернізації процесу навчання географії. *Наукові записки*, 207. Серія: Педагогічні науки. 225-231.
- Надурак, В. (2022). Критичне мислення: поняття та практика. *Філософія освіти*, 28 (2). 129-147.
- Пометун, О. (2018). Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*, 2. 89-98.
- Пометун, О., & Гупан, Н. (2018). Розвиток критичного мислення засобами шкільного підручника історії. *Проблеми сучасного підручника*, 20. 327-338.
- Рибчук, О. (2023). Критичне мислення як предмет філософських та психологічних досліджень. *Вісник Національного університету оборони України*, 72 (2). 128-135.

- Степанов, О. (2006). *Психологічна енциклопедія: А-Я*. Київ. Академвидав.
- Терно, С. (2016). *Критичне мислення як інструмент проведення правоосвітніх заходів у загальноосвітніх навчальних закладах: рідер для учителів – учасників тренінгу*. Запоріжжя. Запоріз. нац. ун-т.
- Терно, С. (2015). Критичне мислення: стратегії та процедури. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 44(2). 227-230.
- Daud, N. (2004). Developing Critical Thinking Skills in Computer-Aided Extended Reading Classes. *British Journal of Educational Technology*. 35(4). 477-488.
- Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (5th Edition). NY: Psychology Press.
- Klooster, D. (2001). What is critical thinking. *Thinking Classroom*, 4, 36-40
- Stancato F. (2000). Academic Freedom and the Teaching of Critical Thinking. *College Student Journal*.

REFERENCES

- Daud, N. (2004). Developing Critical Thinking Skills in Computer-Aided Extended Reading Classes. *British Journal of Educational Technology*. 35(4). 477-488.
- Dvoryanchykova, S., & Yuhan, N. (2018). Teaching critical thinking in Ukrainian universities: educational trends and challenges of implementation. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 6 (2A), 51-56.
- Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (5th Edition). NY: Psychology Press.
- Klooster, D. (2001). What is critical thinking. *Thinking Classroom*, 4, 36-40
- Konversky, A. (2020). *Critical Thinking*. Kyiv. Center for Educational Literature.
- Kovalenko, R. (2022). *Development of critical thinking of students in the process of teaching geography: methodical manual*. Bilyk
- Kruglyak, M. (2021). Critical Thinking. Materials of Part III of the Online Course «Logic, Argumentation, Critical Thinking». Kyiv.
- Lipman, M. (2006). What can critical thinking be? *Bulletin of School Exchange Programs*, 27, 17-23.
- Lyakisheva, A., Vityuk, V., & Kashubiak, I. (2022). *Casebook of methods and techniques of technology for developing critical thinking in the New Ukrainian School*. Lutsk. FOP Ivanyuk V.P.
- Maslova, N., Mirza-Sidenko, V., & Gelevera, O. (2022). Application of technology for developing critical thinking as a means of modernizing the process of teaching geography. *Scientific Notes*, 207. Series: Pedagogical Sciences. 225-231
- Nadurak, V. (2022). Critical Thinking: Concept and Practice. *Philosophy of Education*, 28 (2). 129-147.
- Pometun, O. (2018). Critical thinking as a pedagogical phenomenon. *Ukrainian Pedagogical Journal*, 2. 89-98.
- Pometun, O., & Gupan, N. (2018). Development of critical thinking through the means of a school history textbook. *Problems of a modern textbook*, 20. 327-338.
- Rybuchuk, O. (2023). Critical thinking as a subject of philosophical and psychological research. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 72 (2). 128-135.
- Stancato, F. (2000). Academic Freedom and the Teaching of Critical Thinking. *College Student Journal*.
- Stepanov, O. (2006). *Psychological Encyclopedia: A-Z*. Kyiv. Akademvydav.
- Terno, S. (2015). Critical thinking: strategies and procedures. *Scientific works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia National University*. 44(2). 227-230.
- Terno, S. (2016). *Critical thinking as a tool for conducting legal educational activities in general education institutions: a reader for teachers - training participants*. Zaporizhzhia. Zaporizhzhia. National University.

Potential Possibilities of «Pedagogical Stringing» in Correction of Carpal Praxis of Preschoolers of 5-7 Years Old with General Underdevelopment of Speech

UDC: 376-053.4-056.264:796.012.62

DOI: <https://doi.org/172553>**Moga Mykola**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net**Mogilna Elena**Master's student, mogilnaelena86@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Analysis of today's Ukrainian realities allows us to identify several major negative influences on the state of psychophysical development of preschool children. Over the past decade, the overall socio-economic situation in our country has significantly decreased, which has negatively affected thousands of families, relationships between parents, and the psychophysical well-being of young children and preschoolers. As a result of the war that has been going on in Ukraine for more than three years, the activities of preschool education institutions have been partially or completely suspended, and the quality of educational services previously provided to children has declined. All of the above has led to an increase in the number of children of early and preschool age with various deviations in psychophysical development.

Results. The following methods were used in the study: analytical review of information sources on the research topic; determination of the conceptual foundations of using the pedagogical thong technique to improve the psycho-speech development of senior preschool children with general underdevelopment of speech; formulation of methodological approaches to the use of special pedagogical thong exercises to improve and correct the hand praxis of this category of children.

Conclusions.

1. Bimanual coordination praxis in senior preschool children with OCD has some distortions and limitations in comparison with hand actions of healthy peers: hand movements are not accurate enough, coordinated, the pace of motor action is slower; inadequate strength manifestations are noticeable when performing bimanual coordination tasks.

2. According to pedagogical observations, systematic use of exercises from the above bimanual coordination actions on the basis of pedagogical stringing provided improvement of coordination hand praxis in senior preschool children with general underdevelopment of speech.

Keywords: pedagogical stringing, correction, hand praxis, preschoolers 5–7 years old, general speech underdevelopment

Потенційні можливості «Педагогічного стрінгінгу» в корекції кистьового праксису дошкільників 5-7 років із загальним недорозвитком мовлення

Мога Микола, Могильна Олена*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Аналіз сьогоденних українських реалій дозволяє визначити декілька основних негативних впливів на стан психофізичного розвитку дітей дошкільного віку. За останнє десятиліття загальний соціально-економічний стан життя в нашій державі помітно знизився, що негативно вплинуло на тисячі родин, на стосунки між батьками, на стан психофізичного добробуту дітей раннього та дошкільного віку. Внаслідок війни, що триває в Україні вже понад три роки, діяльність закладів дошкільної освіти була частково або повністю зупинена, відповідно – знизилась якість освітніх послуг, що раніше надавались дітям. Усе вищенаведене призвело до збільшення кількості дітей раннього та дошкільного віку, у яких фіксуються різні відхилення в психофізичному розвитку. Мета статті полягає в тому, щоб визначити нейрофізіологічні основи й методичні напрями використання методики професора М. Єфименка «Педагогічний стрінгінг» у контексті перспектив поліпшення психомовленнєвого розвитку в дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Результати. У дослідженні використовувались такі методи: аналітичний огляд інформаційних джерел із проблематики дослідження, визначення концептуальних основ використання методики педагогічного стрінгінгу для поліпшення психомовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення, формулювання методичних підходів до використання спеціальних вправ із педагогічного стрінгінгу для поліпшення та корекції кистьового праксису зазначеної категорії дітей.

Висновки.

1. Бімануальний координаційний праксис у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ має деякі викривлення та обмеження порівняно з кистьовими діями здорових однолітків: рухи кистей недостатньо точні, скоординовані, темп виконання моторної дії більш повільний; помітні неадекватні силові прояви під час виконання бімануальних координаційних завдань.

2. За даними педагогічних спостережень, систематичне використання вправ із вищенаведених бімануальних координаційних дій на основі педагогічного стрінгінгу забезпечило поліпшення координаційного кистьового праксису в дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Ключові слова: педагогічний стрінгінг, корекція, кистьовий праксис, дошкільники 5–7 років, загальний недорозвиток мовлення

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.04.25

Вступ.

Аналіз сьогоденніших українських реалій дозволяє визначити декілька основних негативних впливів на стан психофізичного розвитку дітей дошкільного віку. Пандемія COVID-19, яка досі триває в окремих регіонах у різних варіативних формах і ступенях вираженості, погіршує стан здоров'я дитячого населення. За останнє десятиліття загальний соціально-економічний стан життя в нашій державі помітно знизився, що негативно вплинуло на тисячі родин, на стосунки між батьками, на стан психофізичного та мовленнєвого розвитку дітей раннього та дошкільного віку. Внаслідок війни, що триває в Україні понад три роки, діяльність закладів дошкільної освіти була частково або повністю зупинена, відповідно знизилась якість освітніх послуг, які раніше надавались дітям. Все вищенаведене призвело до збільшення кількості дітей раннього та дошкільного віку, у яких фіксуються різні відхилення в психофізичному розвитку. Заступник міністра соціальної політики України Н. Федорович звітував на парламентських слуханнях, що діти з різними порушеннями розвитку складають в нашій державі понад 11 відсотків із 7 мільйонів 990 тисяч українських дітей (тобто 887 тисяч дітей), із них 168 тисяч дітей, яким встановлено статус дитини з інвалідністю (Постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: “Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення»,», 9). Усе вищенаведене зумовило актуальність нашого дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити нейрофізіологічні основи й методичні напрями використання методики професора М. Єфименка «Педагогічний стрінгінг» у контексті перспектив поліпшення психомовленнєвого розвитку в дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Методи дослідження:

1. Аналітичний огляд інформаційних джерел із проблематики дослідження.
2. Визначення концептуальних основ використання методики педагогічного стрінгінгу для поліпшення психомовленнєвого розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.
3. Формулювання методичних підходів до використання спеціальних вправ із педагогічного стрінгінгу для поліпшення та корекції кистьового праксису зазначеної категорії дітей.

Аналіз попередніх публікацій. Тренуванню загальної ручної вмістості («мікромайстерності») у різних життєвих проявах присвячена робота Р. Твігера (2022). Цікава за своїм контентом і перспективними ідеями робота має скоріше популярно-інформаційну, ніж науково-дослідну спрямованість, а тому не може вважатися валідною в контексті цієї статті.

М. М. Єфименко (2016) аналізував загальні питання корекції кистьових функцій у дітей із порушеннями психофізичного розвитку, виокремлюючи силові, координаційні та швидкісні функції, формуючи універсальний концептуальний підхід щодо розвитку кистьового праксису в дітей.

Становленню ручного праксису в дошкільників з особливими освітніми потребами в процесі фізичної активності приділив увагу у своєму дослідженні М. Д. Мога (2024). Воно було присвячено загальним методичним підходам до формування силових кистьових функцій.

Дослідженню ефективності використання тренажера «Ступалки-ЛОГОС» у поліпшенні психомовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку присвячені статті Ю. Зюзіна (2023, 2025). Але в них розглядається тренажер так званої «жорсткої конструкції» з незмінними просторовими характеристиками, що суттєво обмежує стимулювальний

амплітудний вплив на променево-зап'ясткові суглоби. Його скоріше можна віднести до силових тренажерів, за допомогою яких дитина може сформувати свої базові силові функції.

Комплексною корекцією кистьових функцій у дошкільників займався В. Кантаржи (2023, 2024), але його роботи були присвячені дітям дошкільного віку з порушеннями опорно-рухового апарату й не торкалися формування кистьового праксису в дітей із загальним недорозвитком мовлення.

Результати.

Загальну ідею використання «педагогічного стрінгінгу» (термін, що був запропонований автором) М. М. Єфименко (2024) висловив у своїй статті, присвяченій обґрунтуванню цього нового в корекційній педагогіці та логопедії безпосередньо. У ній вчений довів актуальність використання різних мотузок і спеціальних вправ із ними для формування кистьового праксису з метою поліпшення психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами. Нижче наводимо визначення автором методу поняття «педагогічний стрінгінг».

«Педагогічний (або розвитково-корекційний) стрінгінг (PS) (англ. string – нитка, струна, мотузка; stringing – нанизування, натягування) – це інноваційна авторська методика використання фізичних можливостей різних мотузок, шнурів, ниток, стрічок, гумових джгутів, сіток, канатів та цілеспрямованих ручних маніпуляцій із ними для розвитку та корекції кистьового (пальцевого) праксису в дітей із метою стимулювання діяльності нейронних мозкових утворень» (Єфименко, 2024).

Оскільки в статті йдеться про дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення, нас переважно цікавлять саме координаційні функції кисті, які можна розвивати, формувати та коригувати за допомогою засобів педагогічного стрінгінгу. Серед таких функцій кистей особливе значення має функція намотування, бо реалізується вона завдяки швидким і відносно широкоамплітудним рухам у променево-зап'ясткових суглобах. Загальновідомо, що саме ці унікальні за своєю анатомічною структурою суглоби мають значну свободу рухів, а тому філогенетично найбільш широко представлені у відповідних нейронних утвореннях головного мозку дитини (рис. 1).

Методичне забезпечення. За класифікацією автора методики, педагогічний стрінгінг складається з двох основних напрямів:

- I. Загальнорозвитковий.
- II. Спеціальний корекційно-компенсаторний.

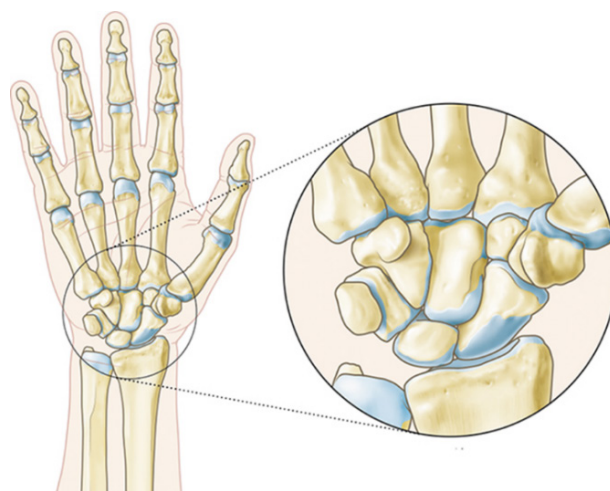

Рис. 1. Анатомічна унікальність променево-зап'ясткового суглоба дитини

З методичного погляду, загально-розвитковий стрінгінг є обов'язковим базовим етапом у формуванні кистьових функцій у дітей раннього та дошкільного віку. Він не залежить від особливостей психофізичного розвитку дітей і є універсальним як для дошкільників із нормотиповим розвитком, так і для їхніх однолітків з особливими освітніми потребами. Цей первинний обов'язковий етап є своєрідним фундаментом, на якому надалі реалізовуватиметься вже спеціальний корекційно-компенсаторний стрінгінг залежно від особливостей порушень бімануального кистьового праксису в дітей. До таких особливостей слід віднести різні тонічні порушення м'язово-фасціальних утворень верхніх кінцівок: гіпотонію, гіпертонію, дистонію. Відповідно, тактика використання педагогічного стрінгінгу в дітей із різними порушеннями м'язового тону за спрямованістю використання вправ із мотузками буде відрізнятися. Так, у гіпотонічних варіантах кистьових порушень вправи зі стрінгінгу будуть спрямовані на підвищення тону м'язів та укріплення м'язової сили. І навпаки, у гіпертонічних варіантах кистьових порушень стрінгінг-вправи будуть використовуватись для розслаблення скелетно-м'язових утворень передпліччя і кистей, розтягування спазмованих м'язових груп та подолання гіпорухливості в кистьових суглобах. У третьому, дистонічному варіанті кистьових порушень у дітей із загальним недорозвитком мовлення, актуалізуються вправи з нормалізації та стабілізації м'язового тону. Такі вправи з мотузками та гумовими джгутами повинні базуватись на феномені ізометричних вправ, коли в разі м'язового скорочення всі біоманіпуляції верхніх кінцівок не змінюють свого просторового розташування. До речі, цей методичний підхід також є вельми ефективним у подоланні наслідків гіпотонічних кистьових порушень.

Зрозуміло, що корекційну роботу з дітьми 5–7 років із загальним недорозвитком мовлення слід починати з базових вправ загального стрінгінгу, яким передбачається системна робота педагога (батьків, дітей) над своєчасним та повноцінним розвитком основних кистьових функцій за допомогою спеціальних предметів. Цей етап можна вважати базовим, універсальним: він має обов'язково бути як в роботі з дітьми з нормотиповим розвитком, так і на заняттях із дітьми із ЗНМ.

Автор методики пропонує такі варіанти напрямів використання педагогічного стрінгінгу (Єфименко, 2024):

1. Намотувати мотузку або інше на свій палець, кисть, або передпліччя за допомогою іншої (протилежної) руки (водночас пасивна рука не рухається).

2. Намотувати мотузку одночасно на плече та кисть, роблячи «ласо».

3. Намотувати мотузку або інше на свій

палець, кисть, або передпліччя за допомогою іншої (протилежної) руки (тепер «пасивна» рука має рухатися, допомагаючи намотувати мотузку).

4. Те ж саме, але виконувати намотування протилежною рукою.

5. Намотувати мотузку або інше на циліндричний предмет, що утримується в іншій руці (водночас предмет залишається пасивним, тобто не рухається).

6. Намотувати мотузку або інше на циліндричний предмет, що утримується в протилежній руці (водночас предмет має рухатися, допомагаючи намотувати мотузку сумісними діями).

7. Намотувати мотузку або інше на бобіну, що утримується в протилежній руці (водночас бобіна має бути пасивною, тобто не рухатися).

8. Намотувати мотузку або інше на бобіну, що утримується в протилежній руці (водночас бобіна має рухатися, допомагаючи намотувати мотузку).

9. Намотувати нитку або інше на котушку, що утримується в протилежній руці (водночас котушка має бути пасивною, тобто не рухатися).

10. Намотувати нитку або інше на котушку, що утримується в протилежній руці (водночас котушка має рухатися, допомагаючи намотувати нитку).

11. Розмотувати мотузку або інше з пальця, кисті або передпліччя протилежною рукою тощо.

Реалізацію цього загально-розвиткового педагогічного стрінгінгу слід покласти на батьків дітей та вихователів закладів дошкільної освіти, оскільки їх використання не потребує спеціальних знань із медицини або корекційної педагогіки. Якщо ж говорити про специфічний корекційно-компенсаторний стрінгінг, його можуть реалізовувати у своїй роботі вже вузькі спеціалісти зі спеціальною підготовкою: логопеди, психологи, фізичні реабілітологи, терапевти мови та мовлення, ерготерапевти, фахівці з ЛФК.

Корекційно-компенсаторний стрінгінг є вже більш спеціалізованим, адже він призначений для відповідної корекційної роботи з порушеннями основних кистьових функцій у дітей, орієнтуючись на те, яка саме функція в дитини проблематична (силова, координаційна або швидкісна). У цій тріаді особливе значення для розвитку нейронної мережі мають координаційні кистьові функції, на які слід звернути особливу увагу. Для стимулювання розвитку нейронної мережі обох півкуль головного мозку в дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, методичний акцент слід робити на бімануальні, тобто дворучні вправи.

Для використання в умовах кабінету більше підходить мініпедагогічний стрінгінг. Це бімануальні вправи з нитками та шнурками, які виконуються переважно кистями (пальцями) в положенні сидячи або стоячи. Відштовхуючись від загальних рекомендацій автора методики щодо корекційно-

компенсаторного стрінгінгу, ми доповнили арсенал вправ додатковими комплексами з особистої практики роботи з дітьми, враховуючи особливості старших дошкільників із ЗНМ:

- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів собі на передпліччя іншої руки.
- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів на коротку паличку.
- Те ж саме, але на паличку середньої довжини.
- Те ж саме, але на відносно довгу паличку.
- Усі перелічені вище варіанти, але тепер рухи виконуються в середньому темпі.
- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів на класичне мотовило.
- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів на сучасні мотовила.
- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів на палку двома руками.
- Намотування в повільному темпі ниток/шнурів на катушку.
- Усі перелічені вище варіанти, але тепер рухи виконуються в середньому темпі.
- Після опанування дітьми цього першого умовного етапу пропонуємо координаційне ускладнення бімануальних дій, за яких усі перераховані вище варіанти намотування нитки або мотузки замінюються в тій же послідовності на розмотування:
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів із свого передпліччя іншої руки.
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів із короткої палички.
- Те ж саме, але з палички середньої довжини.
- Те ж саме, але з відносно довгої палички.
- Усі перелічені вище варіанти, але тепер рухи виконуються в середньому темпі.
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів з класичного мотовила.
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів з сучасного мотовила.
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів із палки двома руками.
- Розмотування в повільному темпі ниток/шнурів з катушки.
- Усі перелічені вище варіанти, але тепер рухи виконуються в середньому темпі.

Таким чином координаційна схема нейронних імпульсів головного мозку має змінити свій алгоритм функціонування на повністю протилежний, що, на нашу думку, повинно помітно розширити потенційні пластичні можливості нейронної мережі.

Висновки.

Виконане дослідження з використання координаційних вправ педагогічного стрінгінгу дозволило зробити такі висновки:

1. Бімануальний координаційний праксис у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ має деякі обмеження порівняно з кистьовими діями здорових однолітків: навіть ведучою рукою вони виконують рухи не так координовано, як їхні здорові однолітки; при цьому рухи кисті недостатньо точні, скоординовані; помітні також порушення зорово-моторної координації, що проявляється в невідповідності рухів предметом поставленому руховому завданню (намотуванню нитки на катушку); ці рухові негаразди помітно зростають при маніпуляціях із предметами протилежної (не ведучої) руки. У дошкільників із ЗНМ фіксувались помітні утруднення в так званій «дзеркальній» координації, коли основну рухову дію виконувала не ведуча рука, а протилежна. Але самі помітні диспраксії спостерігались при виконанні рухових завдань на основі бімануального (дворучного) праксису, коли на кінцевий результат впливають координаційні рухи обох рук одночасно. Тут мале місце неадекватності просторових дій правої та лівої руки, недостатня синхронність рухів та їх координаційне незлагодженість.

2. За даними попередніх педагогічних спостережень, систематичне використання вправ із вищенаведених бімануальних координаційних дій на основі педагогічного стрінгінгу забезпечило помітне поліпшення координаційного кистьового праксису в дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення. Їхні дворучні сумісні рухи стали більш злагодженими, координованими при ведучій ролі провідної руки. Стала проявлятися оптимізація просторових, амплітудних характеристик – рухи стали більш лаконічними, раціональними, що говорить про підвищення їх якості. Також у дітей із ЗНМ в більшій мірі стала проявлятися плавність дворучних рухів, яка завжди вважалася показником зрілості відповідних нейронних рівнів управління рухами. Таким чином слід відмітити ефективність застосованої нами модифікованої методика педагогічного стрінгінгу.

Перспективи досліджень у напрямі використання можливостей педагогічного стрінгінгу знаходяться в апробації силових та швидкісних комплексів вправ для поліпшення бімануального кистьового праксису в дошкільників із ЗНМ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Єфіменко, М. М. (2016). Корекція кистьових функцій у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць*. Вип. 7. У 2-х т. / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: ІІІ Медобори-2006. Т. 1, 122-133.
- Єфіменко, М. М. (2024). *Педагогічний стрінгінг як новий напрям формування та корекції кистьового праксису в дітей із особливими освітніми потребами (презентація інноваційної авторської методики М. Єфіменка)*. Спеціальна

- освіта: проблеми та перспективи. Тези за матеріалами 16 міжнародної науково-практичної конференції 18-19 квітня 2024 року. К. – Подільський, 80-84.
- Зюзін, Ю. В. (2023). Вплив дворучних силових маніпуляцій на мовленнєвий розвиток дошкільників. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 5(95), 45-50.
- Зюзін, Ю. В. (2023). Ефективність використання тренажера «Ступалки-ЛОГОС» у поліпшенні психомовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2 (143). Одеса, 34-40. <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2023-2>
- Зюзін, Ю. В. (2025). *Корекція порушень мовленнєвого розвитку дітей засобами фізичного виховання*. (Монографія). Вінниця : ТВОРИ.
- Кантаржи, В. К. (2023). *Корекція предметно-практичної діяльності дітей старшого дошкільного віку з порушеннями моторної сфери засобами фізичного виховання*. (Дис. ... докт. філос. Спеціальність 016). Український державний університет імені Михайла Драгоманова.
- Кантаржи, В. К. (2024). *Комплексна корекція кистьових функцій у дошкільників*. (Монографія). Вінниця : «Нілан-ЛТД».
- Мога, М. Д. (2024) Корекція артикуляції у дітей із загальним недорозвитком мовлення засобами рухово-ігрової діяльності. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 27(6), 163-169. <https://doi.org/10.15421/1724125>
- Мога, М. Д. (2024). Становлення ручного праксису в дошкільників з особливими освітніми потребами в процесі фізичної активності (силові кистьові функції). *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, 4(149), 40-48. <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2024-4>
- Постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань на тему: "Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення дітей з порушеннями психофізичного розвитку: проблеми та шляхи їх вирішення"». Відновлено з http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=61951&cat_id=59256.
- Твіггер, Р. (2022) Мікромайстерність. Пер. з англ. О. Чупа. Харків: Фабула, 256.
- Трофименко, Л. І. (2014). *Діагностика та корекція загального недорозвитку мовлення у дітей дошкільного віку*. Навчально-методичний посібник. Київ.

REFERENCES

- Kantarzhy, V. K. (2023). *Korektsiia predmetno-praktychnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z porushenniamy motornoi sfery zasobamy fizychnoho vykhovannia*. (Dys. ... dokt. filos. Spetsialnist 016). Ukrainskyi derzhavnyi universytet imeni Mykhaila Drahomanova.
- Kantarzhy, V. K. (2024). *Kompleksna korektsiia kystovykh funktsii u doshkilnykiv*. (Monohrafiia). Vinnytsia: «Nilan-LTD».
- Moga, M. (2024). Correction of Articulation in Children with General Underdevelopment of Speech by Means of Motor and Game Activities. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 27(6), 163-169. <https://doi.org/10.15421/1724125>
- Moha, M. D. (2024). Stanovlennia ruchnoho praksysu v doshkilnykiv z osoblyvymy osvithnimy potrebamy v protsesi fizychnoi aktyvnosti (sylovi kystovi funktsii). *Naukovyi visnyk Pivdenoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho*. 4 (149), 40-48.
- Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy Pro rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Osvita, okhorona zdorovia ta sotsialne zabezpechennia ditei z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku: problemy ta shliakhy yikh vyrishennia». Retrieved from http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=61951&cat_id=59256.
- Trofymenko, L. I. (2014). *Diahnostyka ta korektsiia zahalnoho nedorozvytku movlennia u ditei doshkilnoho viku*. Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv.
- Tvihher, R. (2022). *Mikromaisternist*. Per. z anhl. O. Chupa. Kharkiv: Fabula.
- Yefymenko, M. M. (2016). *Korektsiia kystovykh funktsii u ditei z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku. Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky): zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 7. U 2-kh t. / za red. V. M. Synova, O. V. Havrylova. Kamianets-Podilskyi: PP Medobory-2006. T. 1, 122-133.
- Yefymenko, M. M. (2024). *Pedahohichniy strinhin yak novyi napriam formuvannia ta korektsii kystovoho praksysu v ditei iz osoblyvymy osvithnimy potrebamy (prezentatsiia innovatsiinoi avtorskoi metodyky M. Yefymenka)*. Spetsialna osvita: problemy ta perspektvy. Tezy za materialamy 16 mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii 18-19 kvitnia 2024 roku. K. – Podilskyi, 80-84.
- Ziuzin, Yu. V. (2023) Vplyv dvoruchnykh sylovykh manipuliatsii na movlennievyy rozvytok doshkilnykiv. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Pedahohichni nauky: realii ta perspektvy*. 5(95), 45-50. <https://doi.org/10.24195/2617-6688-2023-2>
- Ziuzin, Yu. V. (2023). Efektyvnist vykorystannia trenazhera «Stupalky-LOHOS» u polipsheni psykhomovlennievoho rozvytku ditei doshkilnoho viku. *Naukovyi visnyk Pivdenoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho*, 2(143), 34-40.
- Ziuzin, Yu. V. (2025). *Korektsiia porushen movlennievoho rozvytku ditei zasobamy fizychnoho vykhovannia*. (Monohrafiia). Vinnytsia: TVORY.

Adaptive Learning in Improving Students' Physics Education

UDC: 372.853

DOI: <https://doi.org/172554>**Jalilova Sevinj**Ph.D. in Pedagogy, Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4753-2835>, sevinjjalilova@yahoo.com*Azerbaijan State Pedagogical University (Baku, Azerbaijan)***Abstract.**

Despite the numerous studies carried out in the context of the problem field of adaptive learning processes, the effectiveness of their practical realization remains debatable until now. The hypothesis of the study is the assumption of integrative effectiveness of combining adaptive learning strategy with available didactic technologies, each of which demonstrates a sustainable positive result in learning.

The aim of the study is theoretical substantiation and experimental verification of the effectiveness of didactic technologies in the formation of students' subcompetences in physics classes in the implementation of disciplinary courses on adaptive platforms of universities in Azerbaijan. The experience of university teachers in the use of adaptive learning tools, the level of teaching, knowledge assimilation and students' involvement were taken into account when assessing the effectiveness. The study used a mixed methodological approach of Quant data – Qual data with control and experimental groups. Within the framework of the study, students mastered the topic «Mathematical Modeling».

The results demonstrated the high efficiency of the implementation of adaptive learning in integration with didactic technologies on the results of learning, manifested in the self-improvement of students in mastering the knowledge of the discipline. The practical significance of the study lies in the possible application of our proposed model of implementation of adaptive learning in integration with didactic technologies in the educational process of professional training of physics teachers.

Keywords: Adaptive teaching, Personalized learning, Curriculum Development

Адаптивне навчання в удосконаленні освіти учнів з фізики

Джалілова Севинж*Азербайджанський державний педагогічний університет (Баку, Азербайджан)***Анотація.**

Незважаючи на численні дослідження, проведені в контексті проблемного поля адаптивних процесів навчання, ефективність їх практичної реалізації залишається дискусійною до теперішнього часу. Гіпотеза дослідження полягає в припущенні інтегративної ефективності поєднання адаптивної стратегії навчання з доступними дидактичними технологіями, кожна з яких демонструє стійкий позитивний результат у навчанні.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності дидактичних технологій у формуванні субкомпетентностей студентів на заняттях з фізики при виконанні дисциплінарних курсів на адаптивних платформах університетів Азербайджану. При оцінці ефективності було враховано досвід викладачів університету щодо використання адаптивних інструментів навчання, рівень викладання, засвоєння знань та залучення студентів. У дослідженні використовувався змішаний методологічний підхід даних Quant data – Qual data з контрольною та експериментальною групами. В рамках дослідження студенти оволоділи темою «Математичне моделювання».

Отримані результати продемонстрували високу ефективність впровадження адаптивного навчання в інтеграції з дидактичними технологіями за результатами навчання, що проявляється у самовдосконаленні студентів у засвоєнні знань з дисципліни. Практична значущість дослідження полягає в можливому застосуванні запропонованої нами моделі реалізації адаптивного навчання в інтеграції з дидактичними технологіями в освітній процес професійної підготовки вчителів фізики.

Ключові слова: адаптивне викладання, персоналізоване навчання, розробка навчальних програм

Introduction.

The rapid development of technology in the last decade provides a wide range of pedagogical tools that greatly facilitate the learning process. Adaptive learning has emerged as one of these tools, proposed to improve the learning process. According to P. Moskal et al. (2017), adaptive platforms based on a large body of knowledge offer a non-linear approach to learning and timely adjustments when needed.

They are able to dynamically adjust to learners and their level of preparedness in the learning process, providing content in the right sequence in conjunction with their individual characteristics at a given time to achieve progress in knowledge acquisition. These systems use algorithms, assessments, feedback, adjustments, and a variety of media files to deliver new knowledge to learners who are ready to improve.

However, despite the numerous studies carried out in the context of the problem field of adaptive learning processes, the effectiveness of their practical implementation remains debatable to date.

The aim of the study is theoretical substantiation and experimental verification of the effectiveness of didactic technologies in the formation of students' subcompetences in physics classes when implementing disciplinary courses on adaptive platforms of universities in Azerbaijan.

Analyzing previous studies and publications. One of the pillars of higher professional education is flexibility, capable of providing students with a large number of options in the context of spatial and temporal parameters of knowledge assimilation. Thus, the educational model allows the creation of an ecosystem of educational technologies that provide a personalized approach to students and teachers. This ecosystem of innovative educational technologies can improve the teaching and learning process by providing a personalized experience in mastering the program material. One of the components of this ecosystem is content and learning resources, whose effective realization depends on the technologies used, related to educational platforms and learning resource management tools. It is this condition that requires research to establish a search for technologies that provide personalization of adaptive platforms offered by numerous developers «in the educational marketplace». Some platforms offer adaptive content and do not require or allow editing of such content; others have features to create content and integrate adaptive learning with authored content.

In order to implement the research activity in the context of the formulated goal, most of the technologies that could be used in teaching students' physics with the creation of a personalized path of knowledge assimilation were evaluated. We took into account the following requirements:

Learner Experience. Diagnostic assessment results indicated that the learner should receive feedback and

guidance on knowledge content through continuous assessment throughout the personalized learning pathway.

Instructor Experience. Instructors should be provided with the necessary information to monitor student progress and easily adjust the content offered or take corrective action.

Curriculum Development. The functionality should allow for the creation of a map of competencies or course objectives, their interrelationships, requirements, prerequisites, and expected learning.

Adaptability. Recommendations to students on how to choose the best content depending on their academic performance level using some algorithm (e.g. artificial intelligence - hereinafter AI).

Reports and analytics. The platform should independently create reports on students' knowledge needs and their progress in mastering learning material.

Content types. The platform should support multiple formats such as HTML, multimedia (images, audio and video), video games, scripts and links to external sites.

As a preliminary assessment, after analyzing numerous adaptive platforms offered on the educational market, we opted for Realizeit's technologies, as they meet the above requirements to a greater extent:

- Personalized learning pathways;
- artificial intelligence algorithm;
- formative and summative assessments;
- Real-time analytics for students and instructors to track progress in personalized learning trajectories;
- Different types and formats (HTML, multimedia, documents and open resources) are allowed;
- A high level of integration with the learning platform and the educational technology ecosystem, facilitating the transfer of assessments from the platform to the discipline's assessment system.

In the present study, the analysis based on the diagnostic data obtained from the student's interaction with the learning content offered to them and their actions identified their needs, strengths, weaknesses, and potentialities for developing the learning content of the class topics.

The didactic model we are developing using adaptive learning (hereafter referred to as DMAO) integrates actions before and after the lesson, as well as actions that occur during the lesson. The lower part of the model is represented by lower-order cognitive processes according to Bloom's taxonomy (Anderson, 2001), in which actions focus on using an adaptive platform to acquire information through digital resources such as videos, readings, podcasts, viewing designed examples, and performing exercises with automatic feedback.

Having previously studied the content of a particular topic of the academic discipline, the student is able to actively participate in activities that require a higher level of cognitive ability, such as solving problems, performing complex exercises and overcoming difficulties or problem situations.

Speaking about adaptive learning, it is necessary to point out the significance of the personalized approach, the provisions of which constitute an overall educational strategy akin to an «umbrella» that covers simultaneously several approaches and models, including competency-based learning, differentiated learning, etc. (Schmid, & Petko, 2019).

Theoretical analysis of the results of research activities of authors from different countries allowed us to state that personalized learning is a multilevel construct with numerous definitions and forms of implementation. Niknam, M. et al. (2020) argued that society is interested in creating a personalized learning system that adapts pedagogy, curriculum and learning environment for students according to their needs and learning preferences.

The author of the studies defines the term «personalized learning» as an educational approach in which each student's learning is tailored to his/her individual needs, strengths, abilities and interests, giving him/her the flexibility to choose what, when, how and where to learn within the curriculum of the discipline. Various strategies and technologies provide students with a degree of autonomy and choice in learning in this environment.

According to E. Smyrnova-Trybulska et al. (2022), adaptive learning is about adapting the learning process according to the needs, competencies and abilities of the student. Morze N. et al. (2021) indicate that adaptive learning technologies aim to provide students with the means to acquire information according to their learning needs and cognitive differences. Lagubeau G. et al. (2020) argue that such technologies promote active learning, while M. O. González Fernández et al. (2018) indicate that they also promote self-regulation. Students, thanks to the tools offered by adaptive technologies, take control of their learning process, accessing learning resources according to their needs and learning at their own pace.

Liu M. et al. (2017) argue that most educators recognize the benefits of adaptive technology, but evidence-based research is limited. Moskal P. et al. (2017) point out that adaptive technologies can level gaps in understanding of instructional material, guarantee student improvement by avoiding «teaching for the intermediate level» in which advanced or retarded students are not considered. In addition, the use of adaptive technologies makes it easier for teachers to carry out the process of tracking students in order to identify those who need help or accompaniment, thus maximizing learning outcomes.

Kara N. et al. (2020) states that adaptive technologies use algorithms, assessments, feedback, adjustments, and various means to provide new learning materials to students who have reached the desired level or for those who have not. As for teachers, according to Moskal P. et al. (2017), students are provided with additional opportunities to better understand the content of the program material of the discipline, especially the one in which the student has difficulties in mastering. Thus,

the role of the instructor changes from content provider to facilitator of learning. However, in order to achieve this effectiveness, instructors must know how to use the systems correctly.

We propose to understand by adaptive learning an educational strategy that uses technologies based on data analytics to adapt education and create a personalized learning trajectory, whose content has been pre-designed by the instructor to be effective for each student, depending on their performance level, profile and learning needs. This allows the instructor to identify gaps in the group's understanding, develop actions for improvement, and adjust their educational practice, optimizing student performance. In addition, adaptive learning can coexist with other technologies, such as:

The flipped classroom. Bergmann J. (2012) indicate that the «flipped» classroom creates a structure that provides students with a personalized learning experience tailored to their needs. Lagubeau G. et al. (2020) indicate that «flipped» learning aims to optimize instructional time through active learning. Van Alten D. C. et al. (2019) say that some studies have shown that the use of «flipped» classroom technology improves learning compared to traditional teaching methods. However, these studies emphasize the importance of thoughtful classroom organization for success.

The application of the named technology takes into account the following aspects:

- creating flexible spaces allows students to choose when and where to study, and the facilitator to choose where and how to apply learning assessments;
- The flipped learning model intentionally shifts instruction to a learner-centered approach in which topics are explored in greater depth during class time and ample opportunities for learning are created;
- Instructors use targeted content to maximize class time and employ student-centered active learning strategies based on class and course level;
- during the lesson, the instructor should observe, give feedback and constantly evaluate students' work. Teachers analyze their practice, improve their teaching, accept constructive criticism, and allow controlled chaos in their classes.

Thus, the use of flipped classroom elements, allows students to complete exercises and review the content of their classes in advance, creating personalized pathways to discuss problematic issues and solutions with their instructors and classmates.

Self-regulation of learning. Another important element of adaptive technologies is self-regulation, which is the ability to control thoughts, emotions, and actions through personal strategies to achieve goals and avoid undesirable outcomes. It should be noted that self-regulation allows us to analyze the environment, respond to it and modulate the subsequent response to adapt to it. This ability has a significant impact on an individual's personal development, social adaptation, and overall

well-being. It is important to distinguish three domains in which self-regulation is manifested: behavior, learning, and emotions (Castro, & Gallardo, 2021).

Self-regulated learning is a process of self-reflection and action in which students' structure, monitor and evaluate their learning. Self-regulated learning is associated with better learning, higher engagement in the learning process and improved academic performance (Ganda, & Boruchovitch, 2018).

There are various models of self-regulated learning, each addressing different stages and activities. However, Zimmerman B. J. (2013) and Pintrich P. R. (2000) identified commonalities between the different models:

- First, most models assume that students actively shape their meanings and goals and are influenced by a variety of environmental factors and their cognitive system;
- Second, students can track and monitor cognitive, motivational, behavioral, and contextual aspects of learning;
- Third, self-regulation can be conditioned or facilitated by intrapersonal factors (e.g., biological and developmental) and extrapersonal, contextual factors;
- Fourth, self-regulation models of learning emphasize an individual's ability to set learning goals and to monitor his or her learning against those goals through control processes influenced by assessment results.

Self-regulation is closely related to adaptive learning because it allows students to take control of their learning and tailor it to their needs. In turn, adaptive learning offers the opportunity to create a personalized and effective itinerary using technology to adapt the content and activities a student can perform, so both help to achieve academic success.

Microlearning. Microlearning is learning through small, well-planned modules and short-term learning activities (Allela, 2021). It is an activity-based approach capable of providing learning in small parts (Skalka et al., 2021), allowing regular alternation between microcontent and micromedia. Microcontent refers to short text, sometimes enriched with images, tables or diagrams. Among the main needs met by microlearning is the search for learning strategies that do not affect the cognitive load or attention threshold that a student may have. Similarly, it is related to strategies to develop learning processes in knowledge areas subject to constant change (Allela, 2021).

According to Göschlberger B. et al. (2019), when developing microcontent, it should be considered that it should be self-contained and self-explanatory, contain a single learning action, typically be completed in a few seconds, and provide immediate feedback.

Trabaldo S. et al. (2017) note that microlearning materials are brief, continuous, contextualized, incremental, informal and detailed. The microlearning approach is an alternative to creating didactic sequences on a specific topic with small blocks of content that can be quickly learned in a small-time frame.

Results.

The study utilized a quantitative experimental design approach at the preliminary - experimental level of research to achieve the objective, which is to establish the feasibility of applying adaptive learning in integration with didactic technologies in teaching physics to students in vocational education.

47 third-year students participated in the study. The experiment was conducted during the 2023/2024 academic year. Adaptive learning was integrated into the educational process using didactic microlearning technology.

The research tools included survey methodology; a questionnaire was used for the independent variable as a final assessment tool, and questionnaires were used for the dependent variable before and after the pedagogical experiment in order to identify changes – dynamics of values in the studied indicators. Cronbach's Alpha coefficient and expert judgment were used to measure the reliability of the instrument. The questionnaire contained 20 questions with a multiple-choice Likert scale.

All implemented lessons were created through the tools offered by Google Meet in accordance with the microlearning methodology. Testing results were recorded in protocols before and after the implementation of the lessons using microlearning to understand the effectiveness of its impact on the level of students' preparedness in physics.

The results of the study indicate a positive effect of microlearning on students' mastery of physics knowledge because, the Z (cal) value of -2.248 is lower than the Z value of 1.960 determined by $(Z_{1-\alpha/2})$ and a p-value of 0.012. Relying on the findings, it is possible to testify that the changes that occurred are significant enough to reject the null and alternative hypothesis. Consequently, when comparing the results of the pre-test and post-test of the learning variable showed that as a result of the pedagogical intervention, the students' scores were located on average between 8 and 15 points.

There was a significant change after applying the microlearning technique, as it was found that students' scores improved significantly from 11 to 19 points. These results signify a significant improvement in student learning, which allows us to state the effectiveness of applying microlearning in the context of adaptive physics mastery platforms.

Regarding the results of the questionnaire in relation to the variable of microlearning, it was found that 61.5% of the students strongly agree that the application of this methodology is suitable for learning and 76.9% of them strongly agree that the design of microlearning helps to improve their learning. From the result, it can be concluded that most of the students believe that the application of microlearning in the context of mastering the knowledge component of physics enhances learning through the use of extended content in small groups. About 46.2% of the students strongly agree that through

the use of microlearning facilitates the process of understanding complex topics. Thus, about 84.6% of the students, believe that effective use of microlearning helps to improve the understanding of physics topics. About 46.2% of the students believe that microlearning enables them to learn anytime and anywhere.

Regarding the hypothesis testing, the results obtained from the analysis and based on the value of Wilcoxon coefficient indicate an increase in the quality of learning and learning level after the pedagogical intervention. The results obtained confirm the findings of Conopoima Moreno Y. et al. (2021) which indicates more than 93% of students were satisfied with the use of microlearning tools. Similarly, the study of Jomah O. (2016) et al. indicates that almost 81% of students believe that microlearning is the best learning personalized system. Also, Triana A. J. et al. (2021) in their study with higher education students indicates that 91.6% of the students were satisfied or very satisfied with the microlearning experience and 89.5% of the students believe that the classes built practical skills compared to traditional continuing education methods.

Similarly, Muñoz-Organero M. et al. et al. (2012) in a pilot study conducted among higher education students in Spain found that attendance rate increased up to 56% due to microlearning methodology. Thus, the results of our study are consistent with previous studies.

Conclusions.

Microlearning methodology is relevant in its application if it follows instructional design using didactic resources and adaptive learning. The use of microlearning influenced the process of learning physics in students who showed high results in the values of academic success and acquired competencies. The study demonstrated that microlearning integrated with adaptive platforms helped to improve students' academic performance, and significantly reduced learning time by making it available anytime and anywhere. Future research is planned to develop pedagogical innovations with applications in student learning in physics mediated by microlearning and synchronous and asynchronous environments.

REFERENCES

- Allela, M. A. (2021). *Introduction to Microlearning Course. Commonwealth of Learning*. Canadá. Retrieved from <https://oasis.col.org/server/api/core/bitstreams/07d80b84-b502-4ed4-8f9f-1504d4613084/content>
- Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Longman.
- Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip your classroom: Reach every student in every class every day. *International Society for Technology in Education*, 1, 1-11.
- Castro, H. S. T. & Gallardo, A. M. (2021) Autorregulación del Aprendizaje (EAA): Escala. Retrieved from https://static1.squarespace.com/static/55564587e4b0d1d3fb1eda6b/t/6116e94023a30c7138fdd1f9/1628891457458/PP084_TorresCastro+---+EXPV10N12021+---+98-105.pdf
- Conopoima Moreno, Y. del C., & Ferreira Lorenzo, G. L. (2021). Educational pills as a learning resource in virtual environments. *Revista Electrónica Formación y Calidad Educativa (REFCaE)*, 9, 17-30.
- Ganda, D. R., & Boruchovitch, E. (2018). A autorregulação da aprendizagem: Principais conceitos e modelos teóricos. *Psicologia Da Educação*, 46, 71-80.
- González Fernández, M. O., Becerra Vázquez, J. J., & Olmos Cornejo, J. E. (2018). Promoción de la autogestión a través de objetos de aprendizaje adaptativos en alumnos de educación superior. *Educat. Revista Electrónica De Tecnología Educativa*. <https://doi.org/10.21556/edutec.2018.63.1037>
- Göschlberger, B., Brandstetter, C., & Dopler, F. (2019). Co-creation of micro-content types. *Ixd&a*, 42, 93-110. <https://doi.org/10.55612/s-5002-042-005>
- Jomah, O., Masoud, A. K., Kishore, X. P., & Aurelia, S. (2016). Micro Learning: A Modernized Education System. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 7(1), 103-110. Retrieved from <https://www.edusoft.ro/brain/index.php/brain/article/view/582/627>
- Kara, N., & Sevim, N. (2020). Adaptive Learning Systems: Beyond Teaching Machines. *Contemporary Educational Technology*. <https://doi.org/10.30935/cedtech/6095>
- Lagubeau, G., Tecpan, S., & Hernández, C. (2020). Active learning reduces the academic risk of students with nonformal reasoning skills: Evidence from an introductory physics massive course in a Chilean public university. *Physical Review Physics Education Research*, 16(2), 023101. <https://doi.org/10.1103/PhysRevPhysEducRes.16.023101>
- Liu, M., McKelroy, E., Corliss, S. B., & Carrigan, J. (2017). Investigating the effect of an adaptive learning intervention on students' learning. *Educational Technology Research and Development*, 65(6), 1605-1625. <https://doi.org/10.1007/s11423-017-9542-1>
- Morze, N., Varchenko-Trotsenko, L., Terletska, T., & Smyrnova-Trybulska, E. (2021). Implementation of adaptive learning at higher education institutions by means of Moodle LMS. *Journal of Physics: Conference Series*, 1840(1), 012062. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1840/1/012062>
- Moskal, P., Carter, D., & Johnson, D. (2017). *Things you should know about adaptive learning*. *Educause Learning Initiative*, 2. EDUCAUSE Learning Initiative (ELI), Retrieved from <https://library.educause.edu/resources/2017/1/7-things-you-should-know-about-adaptive-learning>
- Muñoz-Organero, M., Muñoz-Merino, P. J., & Kloos, C. D. (2012). Sending learning pills to mobile devices in class to enhance student performance and motivation in network services configuration courses. *IEEE Transactions on Education*, 55(1), 83-87. <https://doi.org/10.1109/TE.2011.2131652>
- Niknam, M., & Thulasiraman, P. (2020). LPR: A bio-inspired intelligent learning path recommendation system based on meaningful learning theory. *Education and Information Technologies*. <https://doi.org/10.1007/s10639-020-10133-3>

- Pintrich, P. R. (2000). The role of goal orientation in self-regulated learning. In *Handbook of self-regulation* (pp. 451-502). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012109890-2/50043-3>
- Schmid, R., & Petko, D. (2019). Does the use of educational technology in personalized learning environments correlate with self-reported digital skills and beliefs of secondary school students? *Computers & Education*, 136(March), 75-86. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.03.006>
- Skalka, J., et al. (2021). Conceptual framework for programming skills development based on microlearning and automated source code evaluation in virtual learning environments. *Sustainability*, 13(6), 3293. <https://doi.org/10.3390/su13063293>
- Smyrnova-Trybulska, E., Morze, N., & Varchenko-Trotsenko, L. (2022). Adaptive learning in university students' opinions: Cross-border research. *Education and Information Technologies*, 27(5), 6787-6818. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10830-7>
- Trabaldo, S., Mendizábal, V., & González Rozada, M. (2017). Microlearning: Experiencias reales de aprendizaje personalizado, rápido y ubicuo. In *IV Jornadas de TIC e Innovación en el Aula (La Plata, 2017)*. Retrieved from: <http://sedici.unlp.edu.ar/handle/10915/65550>
- Triana, A. J., White-Dzuro, C. G., Siktberg, J., Fowler, B. D., & Miller, B. (2021). Quiz-Based Microlearning at Scale: a Rapid Educational Response to COVID-19. *Medical Science Educator*, 31(6), 1731-1733. <https://doi.org/10.1007/s40670-021-01406-8>
- Van Alten, D. C., Phielix, C., Janssen, J., & Kester, L. (2019). Effects of flipping the classroom on learning outcomes and satisfaction: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 28, 100281. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2019.05.003>
- Zimmerman, B. J. (2013). Theories of self-regulated learning and academic achievement: An overview and analysis. *SelfRegulated Learning and Academic Achievement*. <https://doi.org/10.4324/9781410601032>

Preparing Future Educators to Organize Club Work

UDC: 378.147:373.2.011.3-051

DOI: <https://doi.org/10.17255/2542-0256.2025.28.2>**Ivanchuk Sabina**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9655-0634>, ivanchuk.sabina@gmail.com**Georgian Nadiia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2750-210X>, georgayn1963@gmail.com**Holovko Marharyta**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1523-3638>, mamulyak@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The article reveals the essence and significance of club work in preschool education institutions as an effective form of organizing extracurricular activities. The purpose of the article is to theoretically substantiate and reveal the peculiarities of training future educators to organize circle work in preschool education institutions, to identify effective forms, methods and means of forming their professional competence in the field of extracurricular activities, as well as to emphasize the importance of circle work as a means of comprehensive development of preschool children.

Results. Circle activities are considered as a voluntary, flexible and personality-oriented form of educational interaction that promotes the development of creative potential, cognitive interest, communication skills, emotional stability and social adaptation of preschool children. The attention is focused on the multifunctionality of the circle work, in particular, its educational, developmental and upbringing value. The influence of children's participation in cognitive, artistic and aesthetic, sports and speech clubs on the formation of their creativity, independence, and ability to interact collectively is analyzed. Particular attention is paid to the professional training of future teachers of preschool education institutions to organize club activities. The necessity of forming practical skills, creative initiative, flexibility of thinking, reflexivity and the ability to implement an individual approach to each child is substantiated. Effective methods of training in higher education institutions are highlighted, including trainings, master classes, case methods, project activities, pedagogical practice, portfolios. The importance of integrating theoretical knowledge and practical skills in the process of professional development of a future teacher is emphasized.

Conclusions. Club work is defined as an important tool for the comprehensive development, socialization, and self-expression of a child, as well as a key area of professional competence of a modern educator.

Keywords: club activities, preschool education, professional training, educator, creative development, competencies, extracurricular activities

Підготовка майбутніх вихователів до організації гурткової роботи

Іванчук Сабіна, Георгян Надія, Головка Маргарита*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

У статті розкрито сутність та значення гурткової роботи в закладах дошкільної освіти як ефективної форми організації позаурочної діяльності. Метою статті є теоретичне обґрунтування та розкриття особливостей підготовки майбутніх вихователів до організації гурткової роботи в закладах дошкільної освіти, визначення ефективних форм, методів і засобів формування їхньої професійної компетентності у сфері позаурочної діяльності, а також акцентування на значенні гурткової роботи як засобу всебічного розвитку дітей дошкільного віку.

Результати. Гурткова діяльність розглядається як добровільна, гнучка та особистісно орієнтована форма освітньої взаємодії, що сприяє розвитку творчого потенціалу, пізнавального інтересу, комунікативних умінь, емоційної стійкості та соціальної адаптації дітей дошкільного віку. Акцентовано увагу на багатофункціональності гурткової роботи, зокрема її освітньому, розвивальному та виховному значенню. Проаналізовано вплив участі дітей у гуртках пізнавального, художньо-естетичного, спортивного та мовленнєвого спрямування на формування їхньої креативності, самостійності, здатності до колективної взаємодії. Окрему увагу приділено професійній підготовці майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до організації гурткової діяльності. Обґрунтовано необхідність формування практичних навичок, творчої ініціативи, гнучкості мислення, рефлексивності та здатності до реалізації індивідуального підходу до кожної дитини. Висвітлено ефективні методи підготовки у ЗВО, серед яких: тренінги, майстер-класи, кейс-методи, проєктна діяльність, педагогічна практика, портфоліо. Наголошено на значущості інтеграції теоретичних знань і практичних умінь у процесі професійного становлення майбутнього педагога.

Висновки. Гурткова робота визначається як важливий інструмент всебічного розвитку, соціалізації та самовираження дитини, а також як ключова сфера професійної компетентності сучасного вихователя.

Ключові слова: гурткова діяльність, дошкільна освіта, професійна підготовка, вихователь, творчий розвиток, компетентності, позаурочна діяльність

Вступ.

Сучасна система дошкільної освіти вимагає від педагога не лише високого рівня професійної підготовки, але й здатності організовувати різноманітні види діяльності, яка сприяє всебічному розвитку дитини. Однією з найбільш ефективних форм такої діяльності є гурткова робота. Відтак, підготовка майбутніх вихователів до організації гурткової роботи стає актуальним завданням педагогічної освіти.

Аналіз попередніх публікацій. У контексті сучасних досліджень підготовки майбутніх педагогів до організації гурткової роботи, значну увагу приділяють дослідники, які аналізують різні аспекти професійної підготовки, розвитку творчих здібностей дітей та використання інноваційних методів в освітньому процесі.

Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробила О. Олексюк, яка акцентує увагу на ролі гурткової діяльності як одного з ключових засобів розвитку соціальних, культурних та творчих навичок у дітей. Учена підкреслює, що саме в умовах гурткової роботи формуються первинні прояви ініціативності, співробітництва та креативності, що є важливими складовими гармонійного розвитку особистості дитини (Олексюк, 2018).

Методичні аспекти організації гурткової діяльності у закладах дошкільної освіти детально досліджує Г. Белкіна. У своїх працях вона розглядає різноманітні форми цієї роботи, що сприяють формуванню креативного мислення, розвитку емоційної та соціальної компетентності. Дослідниця акцентує на необхідності диференційованого підходу до вибору змісту гурткової діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей дітей (Белкіна, 2020).

Особистісно орієнтовану модель дошкільної освіти розробила О. Кононко. Вона визначає активні форми діяльності – гуртки, творчі проекти, сюжетно-рольові ігри – як важливі чинники всебічного розвитку дитини. В її працях особливу увагу приділено значенню позаурочної діяльності як простору для самовираження та соціалізації дошкільників (Кононко, 2019).

С. Заверуха зосереджує дослідницький інтерес на педагогічній майстерності вихователя, зокрема на його професійній готовності до організації різноманітних форм дитячої діяльності. Науковиця підкреслює важливість розвитку професійних компетентностей, що забезпечують ефективне впровадження гурткових занять у практику дошкільної освіти (Заверуха, 2020).

Проблему роботи з обдарованими дітьми в контексті гурткової діяльності аналізує Н. Лисенко. Вона розглядає гуртки як ефективний інструмент для розвитку здібностей дітей у рамках раннього навчання та позаурочної взаємодії, наголошуючи на необхідності спеціальної підготовки педагогів до роботи з такими дітьми (Лисенко, 2021).

Дослідниця Є. Шкарупа аналізує основні принципи та підходи до організації гурткової діяльності в закладах дошкільної освіти. Автор

наголошує на важливості врахування індивідуальних інтересів та потреб дітей при формуванні гурткових груп, а також на необхідності створення сприятливого освітнього середовища для розвитку творчих здібностей дошкільників. (Шкарупа, 2021).

Інноваційні підходи до організації гурткової діяльності в закладах дошкільної освіти досліджує Г. Тарасенко. Науковиця акцентує увагу на впровадженні сучасних педагогічних технологій, що сприяють розвитку творчості, гнучкого мислення та інноваційного потенціалу дітей дошкільного віку. Особливої актуальності набуває підготовка майбутніх вихователів до ефективного використання цих технологій у позаурочній роботі (Тарасенко, 2022).

Результати.

Гурткова робота в закладі дошкільної освіти – це добровільна форма освітньої діяльності дітей, що організовується з урахуванням їхніх інтересів, нахилів і потреб. Вона сприяє розвитку креативності, комунікативних умінь, самостійності та колективної взаємодії.

Згідно з Базовим компонентом дошкільної освіти, вихователь має забезпечувати умови для реалізації творчого потенціалу кожної дитини, що можливе, зокрема, завдяки ефективній організації гурткової діяльності.

У сучасній системі дошкільної освіти важливу роль відіграє не лише базовий освітній процес, а й інші види діяльності, серед яких особливе місце належить гуртковій роботі. Вона є гнучкою, добровільною, особистісно орієнтованою формою освітньої активності, що враховує індивідуальні інтереси, здібності, потреби та вікові особливості дітей дошкільного віку. Саме тому гурткова робота має виняткове значення для всебічного розвитку дитини та формування її соціального досвіду.

Одне з таких є освітнє значення. Участь у гуртках дає можливість розширити освітній простір дитини за межі стандартної програми. Вона відкриває додаткові шляхи пізнання навколишнього світу, активізує мислення, сприяє формуванню пізнавального інтересу, допитливості, ініціативності.

Наприклад, гуртки пізнавального напрямку (еколого-природничі, логіко-математичні, мовленнєві) сприяють розвитку інтелектуальних умінь – аналізу, порівняння, класифікації, просторового орієнтування.

Наступне це розвивальне значення. Гурткова робота створює оптимальні умови для виявлення та розвитку здібностей дитини, у тому числі прихованих або недостатньо виражених у традиційному освітньому процесі. Залежно від напрямку гуртка, у дітей розвиваються творчі здібності (малювання, ліплення, аплікація, конструювання); музичні та театральні навички (спів, ритміка, інсценізації казок); рухові якості та координація (спортивні, хореографічні гуртки); мовлення та комунікативна компетентність (гуртки «юних акторів», логопедичні гуртки).

Особливість гурткової роботи полягає в її творчому характері – дитина отримує простір для самовираження, проби, експерименту. Це є

ключовим фактором гармонійного психоемоційного розвитку. Не менш важливим є виховне значення. Гурткова діяльність є важливим інструментом формування морально-етичних якостей особистості. Працюючи у колективі однолітків, діти навчаються правилам взаємодії, толерантності, доброзичливості, взаємоповаги. Вихователь при цьому виступає не лише як організатор процесу, а як наставник, фасилітатор, що допомагає дитині розкритися, підтримує її емоційний стан, надихає на нові досягнення.

Крім того, участь у спільних виступах, конкурсах, творчих проєктах формує відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість, розвиває здатність доводити справу до кінця. Гурткова робота також сприяє підвищенню самооцінки, адже дитина отримує позитивне підкріплення від дорослих і однолітків.

Також гурткова діяльність є ефективним засобом первинної соціалізації дитини, оскільки вона навчає співпраці, взаєморозумінню, нормам поведінки у соціумі. Це важливо для формування готовності дитини до подальшого шкільного навчання та інтеграції у суспільне життя.

Діти, які активно беруть участь у гуртковій роботі, демонструють вищий рівень адаптації, комунікабельності та впевненості у собі, що є основою психологічного благополуччя.

Гурткова робота у закладах дошкільної освіти – це не лише засіб організації дозвілля, а потужна форма педагогічного впливу, що забезпечує розвиток, виховання, самовираження й соціалізацію дитини. Її ефективна організація вимагає від вихователя високого рівня підготовки, творчого підходу, гнучкості та знання вікових особливостей дошкільників.

Професійна підготовка майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти – складний і багатогранний процес, який має забезпечити формування всіх необхідних компетентностей для ефективної педагогічної діяльності. Однією з важливих складових цієї підготовки є готовність до організації та проведення саме гурткової роботи. Саме у закладі вищої освіти (ЗВО) формуються теоретичні засади, практичні вміння та особистісна готовність студентів до реалізації творчої діяльності з дітьми.

Формування професійної компетентності. У процесі навчання у ЗВО майбутні вихователі мають не лише засвоїти теоретичні знання з педагогіки, психології, методик викладання, а й навчитися застосовувати їх у нестандартних умовах позаурочної діяльності. Гурткова робота вимагає від педагога креативності, ініціативності, вміння організовувати та мотивувати дітей. Це особливий вид педагогічної діяльності, що потребує інтеграції знань і навичок з різних освітніх галузей.

Практичне застосування знань і творчий розвиток. Організація гурткової роботи вимагає практичних умінь: розробки сценаріїв занять, планування тематики, врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. Тому під час навчання у ЗВО студенти мають отримати можливість практикуватися

у створенні власних моделей гурткової діяльності, брати участь у проєктах, педагогічних майстер-класах, тренінгах.

Використання ігрових технологій, елементів театралізації, інтеграція мистецтва, науки й спорту – усе це потребує спеціальної підготовки, яку доцільно закладати вже на етапі формування професійної особистості.

Формування творчої ініціативи та педагогічної рефлексії. Гурткова робота не підлягає жорсткій регламентації, як основна освітня діяльність, отже вихователь повинен бути ініціативним, самостійним і гнучким у плануванні та реалізації занять. ЗВО мають створювати умови, в яких здобувачі вищої освіти не лише засвоюють алгоритми, а й вчаться імпровізувати, адаптувати програму до запитів дітей, оцінювати результати власної діяльності. Це формує рефлексивну культуру, що є ознакою сучасного, компетентного педагога.

Підготовка до індивідуального та диференційованого підходу. У межах гурткової діяльності дитина проявляє себе не за програмою, а за покликанням. Тому майбутній вихователь має вміти організовувати діяльність з урахуванням індивідуальних особливостей, темпу, стилю навчання кожної дитини. Підготовка до цього повинна розпочинатися ще у ЗВО, шляхом залучення здобувачів вищої освіти до індивідуальної роботи з дітьми під час практики, тренінгів, моделювання педагогічних ситуацій.

У процесі професійної підготовки майбутніх вихователів до організації гурткової роботи важливим є використання методів, які не лише передають теоретичні знання, а й сприяють формуванню практичних навичок, професійної гнучкості та творчого мислення. До найбільш ефективних належать:

Тренінги та майстер-класи, спрямовані на опанування методики організації гурткової діяльності, розвиток комунікативних, організаційних і творчих умінь. Такі форми роботи дозволяють здобувачам вищої освіти апробувати різні педагогічні технології, розширити спектр методичних прийомів та отримати досвід взаємодії з колегами у форматі «рівний – рівному».

Проектна діяльність, яка передбачає створення власних моделей гуртків, розробку авторських програм, сценаріїв занять, підготовку тематичних занять або серій заходів. Проєктування як метод сприяє формуванню дослідницьких навичок, креативності, планувального мислення та відповідальності за кінцевий результат.

Кейс-методи, що передбачають аналіз конкретних педагогічних ситуацій, пов'язаних з організацією гурткової роботи. Розгляд реальних або змодельованих випадків дозволяє здобувачам вищої освіти сформувати здатність до рефлексії, прийняття ефективних рішень у нестандартних ситуаціях, а також розвивати критичне мислення.

Метод портфоліо, який слугує засобом накопичення й систематизації власних педагогічних

досягнень, ідей, методичних розробок та відображає динаміку професійного зростання студента. Власне портфоліо сприяє формуванню навичок самоаналізу, самопрезентації та стимулює мотивацію до безперервного професійного розвитку.

Педагогічна практика, як невід'ємна складова професійної підготовки, забезпечує можливість застосування отриманих знань у реальному освітньому процесі. Участь здобувачів вищої освіти у плануванні та проведенні гурткових занять дозволяє їм не лише набувати досвіду, а й адаптуватися до вимог професійної діяльності, оцінити ефективність власних педагогічних рішень, отримати зворотний зв'язок від наставників.

Упровадження активних, інтерактивних і практикоорієнтованих методів підготовки дозволяє забезпечити високу якість професійної освіти майбутніх вихователів та сформувати в них готовність до ефективної організації гурткової роботи в закладах дошкільної освіти.

Висновки.

Підготовка майбутніх вихователів до організації гурткової роботи – важливий напрям фахового становлення педагогів дошкільної освіти. Вона має здійснюватися на засадах інтеграції теоретичних знань і практичного досвіду, формування творчої ініціативи, професійної рефлексії та готовності до постійного саморозвитку.

Гурткова робота в закладах дошкільної освіти є важливою формою освітньої діяльності, що сприяє всебічному розвитку особистості дитини, формуванню її креативних, комунікативних, інтелектуальних і соціальних навичок. Як добровільна

та особистісно орієнтована форма взаємодії, вона забезпечує реалізацію індивідуальних потреб, інтересів і нахилів дітей, а також створює умови для розвитку творчого потенціалу та формування емоційно стійкої, соціально адаптованої особистості.

Результати аналізу свідчать, що ефективність гурткової роботи залежить не лише від змісту й методики занять, а й від рівня професійної підготовки вихователя. Саме тому ключовим завданням закладів вищої освіти є формування у майбутніх педагогів відповідних компетентностей: здатності до творчої ініціативи, гнучкого мислення, педагогічної рефлексії, індивідуалізованого підходу до кожної дитини. У процесі фахової підготовки важливо інтегрувати теоретичні знання з педагогіки, психології, методик дошкільного навчання з практичними навичками планування, організації та проведення гурткових занять.

Описані в статті методи професійної підготовки тренінги, майстер-класи, кейс-методи, проєктна діяльність, портфоліо, педагогічна практика довели свою ефективність у формуванні готовності здобувачів вищої освіти до організації позаурочної діяльності. Водночас акцентовано на необхідності подальшого удосконалення освітнього процесу у ЗВО з метою посилення практикоорієнтованої складової підготовки вихователів.

Отже, гурткова робота в умовах сучасної дошкільної освіти є не лише засобом дозвілля, а й важливою складовою педагогічного впливу, яка забезпечує гармонійний розвиток дитини. Водночас вона виступає показником професійної компетентності педагога, що потребує якісної та цілеспрямованої підготовки на рівні вищої освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Белкіна, Г. В. Гурткова робота як засіб розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку. *Педагогіка і психологія*. 2020. № 1(56). С. 48–52.
- Брижак, Н. Ю. *Методика гурткової та клубної роботи в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах : навч. посіб.* Мукачево: Видавництво МДУ, 2017.
- Заверуха, С. М. (2020). *Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу : навч. посіб.* Київ : Слово.,
- Кононко, О. Л. (2019). Особистісно орієнтована модель дошкільної освіти. *Дошкільне виховання*. 3, 4–10.
- Лисенко, Н. І. (2021). *Підготовка майбутніх вихователів до роботи з обдарованими дітьми : монографія*. Умань : Візаві.
- Олексюк, О. М. (2018). *Методика музичного виховання у дошкільному закладі : навч.-метод. посіб.* Київ: Ліра-К.
- Тарасенко, Г. С. (2022). Організація ігрової діяльності дітей дошкільного віку. *Початкова школа*, 5, 25–30.
- Шкарупа, Є. О. (2021). Організація гурткової роботи в умовах ЗДО: теоретичний аспект. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка* № 1 (339), 234–241.

REFERENCES

- Belkina, H. V. (2020) Hurtkova robota yak zasib rozvytku tvorchykh zdbnostei ditei doshkilnoho viku [Club work as a means of developing creative abilities of preschool children]. *Pedahohika i psykholohiia*, 1(56), 48–52.
- Bryzhak, N. Yu. (2017). *Metodyka hurtkovoi ta klubnoi roboty v zahalnoosvitnikh ta pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: navchalnyi posibnyk* [Methods of club and extracurricular activities in general and out-of-school educational institutions: textbook]. Mukachevo: Vydavnytstvo MDU.
- Kononko, O. L. (2019) Osobystisno oriientovana model doshkilnoi osvity [Personality-oriented model of preschool education]. *Doshkilne vykhovannia*, 3, 4–10.
- Lysenko, N. I. (2021). *Pidhotovka maibutnikh vykhovateliv do roboty z obdarovanyimi ditmy: monohrafiia* [Training future educators to work with gifted children: monograph]. Uman: Vizavi.
- Oleksiuk, O. M. (2018). *Metodyka muzychnoho vykhovannia u doshkilnomu zakladi: navch.-metod. posib.* [Methodology of musical education in preschool institution: teaching manual]. Kyiv: Lira-K.
- Shkarupa, Ye. O. (2021) Orhanizatsiia hurtkovoi roboty v umovakh ZDO: teoretychnyi aspekt [Organization of club activities in preschool institutions: theoretical aspect]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 1(339), Ch. II, 234–241.
- Tarasenko, H. S. (2022) Orhanizatsiia ihrovoi diialnosti ditei doshkilnoho viku [Organization of play activities of preschool children]. *Pochatkova shkola*, 5, 25–30.
- Zaverukha, S. M. (2020). *Pedahohichna maisternist vykhovatelja doshkilnoho zakladu: navch. posib.* [Pedagogical mastery of a preschool teacher: textbook]. Kyiv: Slovo.

UDC: 316.334.2:316.728

DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jmb.2017.05.005>Ph.D., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-6133-910X>, polishchuk@kneu.edu.ua

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4142-1146>, horbov.vladyslav@kneu.edu.ua

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1069-0928>, v.lavreniuk@kneu.edu.uaPh.D., Assoc. Prof., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4929-0411>, iuliiagern@ukr.net

Ph.D, Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2586-5986>, aleksin.glib@kneu.edu.ua

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)

The full-scale war launched by Russia against Ukraine has significantly reshaped the country's economic landscape. One of the most prominent consequences has been the expansion of business relocation practices, which have taken on a systemic character.

Problem Statement. Despite growing interest from economists and policymakers, the sociological dimensions of business relocation – particularly its impact on entrepreneurial behavior and indicators of socio-economic resilience – remain underexplored. Special attention should be paid to the prerequisites of a potential new wave of relocation, driven by intensifying security and economic threats.

This study aims to examine the current state of Ukrainian businesses under the conditions of war, identify key factors that may trigger a new wave of business relocation, and outline possible scenarios for the development of relocation processes.

Methods. The empirical basis of the study includes the results of a quantitative online survey of 606 respondents, conducted in January–February 2025 by the research company “Active Group” using the “SunFlowerSociology” panel. The survey covered the entire territory of Ukraine, excluding temporarily occupied regions.

Results. A significant increase in relocation readiness was recorded – from 11.9% in July 2024 to 21.5% in January 2025. Key motivational factors include security risks, economic instability, and the need to maintain business continuity. Simultaneously, major barriers to relocation were identified: high costs, legal complexity, and the risk of losing clients and human resources. The study outlines three forecast scenarios—ranging from stabilization to the emergence of a new relocation wave.

Conclusions. The findings provide insights into the current state of Ukraine's business environment and the factors influencing relocation decisions. In the context of ongoing threats and insufficient support, a gradual and regionally determined new wave of business relocation appears likely.

Keywords: entrepreneurship, business relocation, social risks, motivational factors, forecast scenarios

**Поліщук Євгенія, Горбов Владислав, Лавренюк Владислав, Гернего
Юлія, Алексін Гліб**

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Повномасштабна війна, розв'язана Росією проти України, суттєво трансформувала економічний ландшафт країни. Одним із найпомітніших наслідків цього стало поширення практик релокації бізнесу, що набули системного характеру.

Актуальність. Попри зростаючий інтерес до теми з боку економістів та управлінців, соціологічні аспекти релокації бізнесу, зокрема її вплив на поведінковий стратегії підприємців та соціальні індикатори стійкості, залишаються недостатньо дослідженими. Особливої уваги потребує аналіз передумов нової хвилі релокації, пов'язаної з суттєвими поширенням безпечових та економічних загроз. Мета. Дослідити поточний стан українського бізнесу в умовах російсько-української війни, виокремити ключові чинники, наявність яких може зумовити нову хвилю переміщення українських підприємств та сформулювати прогностичні сценарії розвитку релокаційних процесів. Методи. Основою дослідження стали результати кількісного онлайн-опитування 606 респондентів, проведеного в січні-лютому 2025 року компанією «Active Group» із використанням панелі «SunFlowerSociology». Територіальне охоплення – вся Україна, крім ТОТ.

Результати. Зафіксовано зростання готовності бізнесу до релокації з 11,9% (липень 2024) до 21,5% (січень 2025). Основними мотиваційними факторами виступають безпекові ризики, економічна нестабільність і потреба в операційній безперервності. Водночас визначено ключові бар'єри для релокації: високі витрати, складність юридичних процедур, ризик втрати клієнтів і персоналу. У дослідженні окреслено три прогностичні сценарії розвитку ситуації – від стабілізації до формування нової хвилі релокації.

Висновки. Результати дозволяють охарактеризувати поточний стан бізнес-середовища та чинники, що впливають на рішення щодо переміщення. У разі подальших загроз і відсутності підтримки цілком імовірно є поступове формування нової регіонально детермінованої хвилі релокації.

Ключові слова: підприємництво, релокація бізнесу, соціальні ризики, мотиваційні чинники/фактори, прогнозні сценарії

Стаття надійшла / Article arrived: 21.02.25

Схвалено до друку / Accepted:22.04.25

Вступ.

Міграційні процеси, вимушене переміщення та різні прояви соціальної мобільності як відповідь на трансформаційні процеси, соціально-економічні кризи та структурні зміни в суспільстві, особливо у контексті війни, постають вкрай актуальним об'єктом наукового вивчення в міждисциплінарному дискурсі. Суспільні трансформації в Україні за останні десять років демонструють унікальний випадок багатоетапної зміни соціально-економічного середовища, поява якої була детермінована багаторічною військовою агресією з боку Російської Федерації.

Для актуалізації обраної проблематики наведемо класифікацію хвиль релокації українського бізнесу. Першу хвилю потенційно було зафіксовано ще у 2014 році, коли внаслідок анексії Криму та поступової окупації окремих територій Луганської й Донецької областей суттєва кількість місцевих підприємств була змушена перемістити свою бізнес-діяльність в інші регіони України та евакуюватися. Ця фаза переміщення мала здебільшого стихійний характер і відбувалася на тлі обмеженого потенціалу державної політики у сфері підтримки релокованого бізнесу та механізмів адаптації в приймаючих регіонах.

Друга хвиля, яка розпочалася після початку широкомасштабного російського вторгнення, набрала значно масштабніших обертів. Вона охопила не лише прифронтові й окуповані території, а й значну частину підприємств у центральних і південних областях. У цей період релокація стала умовно системним явищем, що супроводжувалося формуванням нових логістичних, інституційних і юридичних варіантів функціонування бізнесу в умовах соціальної та економічної невизначеності. У цьому контексті виникають проблеми, пов'язані з адаптацією бізнесу до нових умов – зокрема, через зміну профілю діяльності, пошуку нових ринків/клієнтів та взаємодію з новими цільовими аудиторіями.

На даний час починають фіксуватися передумови для можливої третьої хвилі релокації, яка може мати не менш суттєві та непередбачувані наслідки. Детермінація формування означеного соціального процесу може бути пов'язана з певним рівнем невизначеності у сфері безпеки, розширенням театру воєнних дій, перманентною загрозою руйнування цивільної та виробничої інфраструктури, зростанням енергетичних ризиків та зменшенням економічного потенціалу прифронтових областей.

Слід підкреслити, що актуальність обраної проблематики зумовлена наявною необхідністю наукового аналізу мотивацій, моделей поведінки та стратегічних орієнтирів українського бізнесу в умовах війни. Зокрема, важливим є вивчення того, наскільки практики релокації можуть бути індикатором ширших соціальних процесів: дезінтеграції традиційних

економічних зв'язків, посилення регіональної нерівності, трансформації трудових відносин і загальної реконфігурації соціально-економічного простору.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика релокації бізнесу розглядається переважно в межах міждисциплінарного дискурсу. Більшість наукових публікацій здебільшого зосереджені на економічних характеристиках та парадигмах вивчення цього процесу. Серед останніх робіт, дотичних до обраної проблематики, варто згадати дослідження Л. Кудирко та В. Обозного, яке було спрямовано на виявлення чинників та тенденцій релокації українських підприємств до країн Європейського Союзу. Автори репрезентують картину особливостей адаптації бізнесу в новому середовищі (Кудирко, & Обозний, 2024).

А. Ігнатюк і О. Булкот пропонують класифікацію різних форм релокації – внутрішньої, міжнародної, часткової та повної. Незважаючи на дещо узагальнений характер цієї типології, вона має евристичне значення для дослідників, дозволяючи використовувати класифікаційні індикатори в емпіричних дослідженнях (Ігнатюк, & Булкот, 2023). Тематику переміщення підприємств у межах України, зокрема на прикладі Карпатського регіону як одного з найбільш привабливих з безпекових поглядів, розглядають О. Мусульська, Т. Васильців та І. Бариняк. Дослідники вивчають широкий спектр ризиків, з якими стикаються підприємці в приймаючому регіоні, та пропонують економічні та фінансові механізми для мінімізації виявлених загроз (Мусульська, Васильців, & Бариняк, 2022). У цьому контексті, на наш погляд, значний інтерес представляє класифікація привабливості регіонів України для релокації бізнесу, розроблена І. Запухляком і О. Красняком. Дослідники пропонують диференційований підхід до класифікації релокаційних стратегій залежно від наявних локальних ресурсів і соціально-економічної інфраструктури (Запухляк, & Красняк, 2022).

Слід зазначити, що вкрай актуальним напрямом досліджень є вивчення не лише економічної адаптації переміщених підприємств, а й продовження практик соціально відповідального ведення бізнесу в регіоні релокації. У рамках такої наукової оптики окрему увагу заслуговує робота О. Уварової та М. Саприкіної, присвячена аналізу реакції підприємств на виклики війни. Зокрема, дослідниці визначають сутнісні характеристики механізмів забезпечення безпеки працівників, організації логістичних процесів і трансформації управлінських моделей в умовах військових дій (Уварова, & Саприкіна, 2023). У цьому контексті важливою є також фіксація продовження соціально відповідальної практики бізнесу навіть за умов часткової втрати виробничих потужностей, ринку збуту та ключових стейкхолдерів.

У сучасному науковому дискурсі вкрай важливе значення мають праці, які фокусуються на новому

місці релокованого бізнесу в економічній системі України. Зокрема, А. Ельхаддад та І. Ахновська аналізують роль релокації у забезпеченні економічної стабільності та сприянні переміщеного бізнесу у процесах розвитку соціально-економічних процесів (Ельхаддад, & Ахновська, 2024). Я. Емілович та І. Іваніна акцентують увагу на здебільшого позитивному впливі релокації на розвиток приймаючих об'єднаних територіальних громад, включаючи активізацію місцевих ринків праці та формування здорового конкурентного бізнес-середовища (Емілович, & Іваніна, 2022). Слід звернути увагу й на наукові пошуки, присвячені механізмам планової та екстреної релокації бізнесу. Зокрема, В. Панченко пропонує багатфакторну модель переміщення бізнесу, враховуючи економічні, соціальні, нормативно-правові та логістичні чинники (Панченко, 2024).

Попри зростання інтересу з боку економістів і представників сфери державного управління до тематики переміщеного бізнесу, у соціологічному дискурсі ця проблематика поки що залишається недостатньо дослідженою. Водночас окремі публікації фокусуються на суміжній проблематиці. Так, у статті О. Малиновської, Л. Яценко проаналізовано вплив вимушеного внутрішнього переміщення українців на трансформацію соціально-економічних процесів на регіональному та державному рівнях (Малиновська, & Яценко, 2024). Актуальними постають комплексні соціологічні дослідження, присвячені міграційним процесам українців, зокрема роботи Е. Позднякової-Кирбят'євої та Ю. Мосаєва (Позднякова-Кирбят'єва, & Мосаєв, 2022). До частково дотичних до обраної проблематики джерел емпіричних даних належать також всеукраїнські опитування, проведені дослідницькими організаціями CEDOS (Вимушена міграція і війна в Україні, 2022), KMIC (Ставлення до біженців, 2025) та інші.

Водночас суто соціологічні дослідження, спрямовані на вивчення феномену релокованого бізнесу, досі є поодинокими. У цьому контексті особливої уваги заслуговують унікальні міждисциплінарні розробки, здійснені колективом учених Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана в рамках науково-дослідного проєкту «Релокований бізнес у ревіталізації економічних систем України» (номер державної реєстрації 0123U100357). Дослідники надають комплексний аналіз реакції регіональних стейкхолдерів на ситуації, спричинені повномасштабною війною, зокрема їхній вплив на адаптацію бізнесу в приймаючих регіонах (Поліщук, Лавренюк, Іващенко et al., 2023), окреслюється й широкий спектр потреб і викликів, з якими стикаються релоковані підприємства в приймаючих регіонах (Поліщук, Лавренюк, Горбов, Корнелюк et al., 2024). Мета статті дослідити поточний стан українського бізнесу в умовах російсько-української

війни, виокремити ключові чинники, наявність яких може зумовити нову хвилю переміщення українських підприємств та сформулювати прогностичні сценарії розвитку релокаційних процесів.

Методологія та дизайн емпіричного дослідження. З метою отримання пояснювального емпіричного матеріалу щодо релокаційних процесів у бізнес-середовищі використано результати соціологічного дослідження, проведеного дослідницькою компанією «Active Group» на замовлення авторського колективу. Для збору даних було застосовано опитувальну онлайн-панель на базі платформи «SunFlowerSociology», що надало можливість оперативного збору емпіричної соціологічної інформації, а також залучення респондентів, безпосередньо дотичних до підприємницької діяльності. Запрошення до участі в опитуванні надсилалися через месенджери WhatsApp та Telegram. Такий підхід дозволив максимально адаптувати процес анкетування до потреб респондентів, які могли відповідати у зручний для них час (що особливо важливо для бізнес-спільноти). Кожна зібрана анкета проходила обов'язкову перевірку на логічну узгодженість, що сприяло підвищенню релевантності та внутрішньої валідності отриманих даних.

Опитування охоплювало всю територію України, за винятком тимчасово окупованих територій. Польовий етап дослідження тривав з січня по лютий 2025 року, загальна кількість опитаних респондентів становила 606 осіб. Якщо співвіднести обсяг вибірки з орієнтовною кількістю зареєстрованих українських підприємств (близько 170 000), то вибірка є валідною в межах аналітичних завдань дослідження та дозволяє виокремити ключові тенденції у динаміці сучасного стану та трансформаційних процесів українського бізнес-середовища в умовах війни.

Виклад основного матеріалу.

В сучасних українських умовах, які низка вчених класифікує як стан соціальної турбулентності та суттєвої соціально-економічної невизначеності, особливої актуальності набуває вивчення релевантних характеристик бізнес-середовища, а також функціональних і адаптаційних аспектів безпосередньо підприємницької діяльності.

Аналіз емпіричних даних проводиться як на рівні загального статистичного масиву, так і з урахуванням просторової диференціації – передусім шляхом порівняння відповідей респондентів, які репрезентують умовно тилові регіони, із тими, хто провадить підприємницьку діяльність у прифронтових областях або на територіях, наближених до зони бойових дій. Такий підхід дозволяє виявити регіональні відмінності у сприйнятті ситуації, стратегічному плануванні та готовності підприємств до практик релокації. Отже, перейдемо до вивчення сутнісних характеристик сучасного стану українського бізнесу.

Табл. 1.

Відповіді респондентів на питання «Охарактеризуйте особливості Вашої бізнес-діяльності на сьогодні?» (у %)

	Загальний розподіл (n=606)	Тилові області (n=382)	Прифронтові області (n=224)
Бізнес не зазнав суттєвих змін/втрат	19,3	20,2	17,9
Бізнес частково зазнав певних змін і втрат	23,1	23,6	22,3
Бізнес зазнав суттєвих втрат	30,9	31,4	29,9
Бізнес знаходиться на межі закриття	15,5	15,7	15,2
Бізнес був переміщений до інших регіонів / країни	3,1	2,9	3,6
Важко відповісти	8,1	6,3	11,2

Джерело: Складено авторами на основі кількісного опитування

Для початку зосередимо увагу на масштабі втрат, яких зазнали українські підприємства внаслідок повномасштабної війни. Згідно з результатами дослідження, майже 31% респондентів зазначили про наявність суттєвих втрат для власного бізнесу, ще 23% вказали, що були певні негативні зміни. Таким чином, понад половина опитаних компаній (54%) змушені були долати серйозні виклики, спричинені воєнними діями, руйнуванням логістичних ланцюгів, втратою клієнтів або зміненою структурою попиту.

Звертає на себе увагу той факт, що незалежно від географічного розташування бізнесу (чи то тилові регіони, чи прифронтові області), респонденти вказують на зменшення обсягів своєї підприємницької активності. Водночас чинники, які детермінують це зниження, можуть істотно відрізнятися. У прифронтових областях це, передусім, фізична небезпека для співробітників, руйнування інфраструктури та зниження купівельної спроможності населення. У тилі – зменшення кадрового потенціалу та зростання витрат на безпекові заходи, зокрема адаптацію до відключень електроенергії та інших ризиків, пов'язаних з військовими діями.

Окремої уваги заслуговує показник підприємств, що перебувають на межі закриття – таких виявлено 15,5%. Це означає, що кожен шостий з опитаних респондентів наразі ризикує припинити свою діяльність. Фіксація такої тенденції є вкрай важливою для розуміння ширших соціально-економічних наслідків війни, які мають вкрай негативний вплив на майбутнє економіки країни. У результатах кореляційного аналізу, здійсненого на основі соціально-демографічного блоку, було зафіксовано, що значна частина цих респондентів також зазначила, що їхній рівень добробуту обмежується базовими потребами: «Грошей вистачає на їжу та одяг, але купівля товарів тривалого вжитку викликає труднощі». Це дає підстави говорити про зростання вразливості не лише підприємств, а й підприємців як соціальної групи.

Водночас лише 19,3% опитаних представників бізнесу повідомили, що не зазнали суттєвих змін у функціонуванні. Ці дані потребують

подальшого осмислення: ймовірно, йдеться або про підприємства з високим рівнем адаптивності, або про представників галузей, які виявилися більш стійкими до викликів війни.

З метою виявлення потенційних ризиків та загроз, з якими стикаються підприємці, респондентам було запропоновано відкрите анкетне запитання: «Вкажіть ризики, які загрожують Вашому бізнесу в умовах воєнного часу». Було зафіксовано понад 362 відповіді. З метою подальшого аналізу всі зазначені ризики були згруповані у категорії, сформовані на основі ключових смислових наративів / фреймів, які мали тенденцію до повторення.

Табл. 2.

Ризики для бізнесу в умовах війни

Категорія	Кількість згадувань
Військові та безпекові ризики	82
Економічні та фінансові ризики	66
Податкові, регуляторні, корупційні та юридичні ризики	60
Мобілізаційні та кадрові ризики (включаючи брак кадрів через агресивні дії ТЦК)	52
Ринкові ризики (брак клієнтів, конкуренція тощо)	46
Операційні, логістичні та інфраструктурні ризики (включаючи заборону перетину кордону чоловікам)	26
Інше	30

Джерело: Складено авторами на основі кількісного опитування

На перше місце серед усіх ризиків респонденти за кількістю згадувань поставили воєнні та безпекові загрози: («У будь-яку хвилину можуть розбомбити все»; «Влучання по інфраструктурі»; «Військові ризики»). Це свідчить про домінуючий вплив саме військових дій та їхніх наслідків на підприємницьке середовище й на рівень базової невпевненості у продовженні підприємницької діяльності.

На умовно другому місці за частотою згадувань респонденти розташували економічні та фінансові ризики («Боюся втратити товар, у який вкладені всі кошти»; «Падіння купівельної спроможності населення»; «Економічна невизначеність»), а також ризики, пов'язані з податковими, регуляторними та корупційними аспектами («Велике податкове та тарифне навантаження»; «Корупція і безкарність з боку влади»; «Непрозора політика в сфері оподаткування»; «Силовики, які збирають з підприємств хабарі»). Відчуття надмірного адміністративного тиску та протиправного ставлення з боку контролюючих органів суттєво знижує рівень довіри до інституцій і стримує потенційну інвестиційну та підприємницьку активність.

Досить часто згадуються ризики, пов'язані з мобілізаційними процесами, які створюють суттєві бар'єри для функціонування підприємств. За визначенням респондентів, вони завдають значних економічних збитків і можуть призводити до вимушеного закриття бізнесу. Попри те, що частина респондентів розуміє важливість мобілізації для захисту держави, загальне сприйняття цього процесу залишається негативним. Це підтверджується такими відповідями, як: («Найголовніша проблема – мобілізація, що призводить до втрати співробітників і великих труднощів у пошуку нових»; «Основне – це кадрові ризики від мобілізації»; «Примусова мобілізація працівників»; «ТЦК, люди

(клієнти) бояться повертатися в Україну, бояться будувати, робити ремонти, вкладати в Україну»).

Також респонденти акцентують увагу на наявності суттєвих ринкових ризиків («Спад споживчої спроможності населення»; «Ціни на сировину»; «Відсутність купівельної здатності у населення») та інфраструктурні й операційні ризики («Дефіцит кадрів, брак замовників із-за кордону»; «Закриття партнерських бізнесів»; «Перебої в логістиці – труднощі з постачанням сировини, комплектуючих та готової продукції»).

Окремо фіксується почуття невизначеності й неможливості стратегічного планування власного бізнесу: («Не знаєш, що буде далі, на що розраховувати»; «Невизначеність та брак чоловіків»; «Непередбачуваність держави»). Такі висловлювання ілюструють загальну атмосферу тривоги та втрати розуміння подальшої перспективи підприємницької діяльності.

Далі перейдемо безпосередньо до аналізу потенційних міркувань серед респондентів щодо можливості переміщення власного бізнесу за певних умов. Для представлення динаміки змін запропонованого дослідницького індикатора будуть використані результати опитування підприємців, проведеного авторами спільно з компанією «Проконсалтинг» у липні 2024 року (Поліщук, Горбов, Лавренюк et al., 2024).

Табл. 3.

Розподіл відповідей респондентів на питання: «В сучасних умовах загострення військових дій та обмеження електроенергії, чи виникали у Вас думки стосовно переміщення власного бізнесу?» (у%)

	Липень 2024			Січень 2025		
	Загальний розподіл (n=620)	Тилові області (n=308)	Прифронтові області (n=312)	Загальний розподіл (n=606)	Тилові області (n=382)	Прифронтові області (n=224)
Так/скоріше так (в межах України)	11,9	8,1	15,4	21,5	18,8	25,9
Так/скоріше так (за кордон)	7,9	9,1	6,4	17,2	20,4	11,6
Скоріше ні/ні	42,5	44,2	40,8	31,7	31,2	32,6
Не думав (-ла) про такі дії	37,7	38,6	37,3	29,7	29,6	29,9

Джерело: Складено авторами на основі кількісного опитування

На основі порівняння емпіричного масиву даних бачимо, що менш ніж за пів року суттєво зростає потенційна готовність представників бізнесу за певних умов вдатися до практик переміщення власного підприємства. Якщо у липні 2024 року лише 11,9% інформантів розмірковували над такою можливістю, то вже у січні 2025 року ця частка майже подвоїлася – до 21,5%. Це може свідчити про появу нових факторів та чинників, які підштовхують респондентів замислюватись над таким кроком.

Варто звернути увагу на те, що саме респонденти

з прифронтових областей частіше починають замислюватися про релокацію. Це цілком логічно пояснюється наближенням лінії фронту, регулярними обстрілами, руйнуванням критичної інфраструктури та зростанням ризиків для життя і ведення підприємницької діяльності. У цьому контексті акцентуємо увагу на те, що кількість тих, хто загалом починає розглядати ідею переміщення бізнесу, пропорційно зростає на 7% серед усіх опитаних. На основі цього можемо висловити гіпотезу, що й у подальшому, при збереженні поточної ситуації в країні, кількість буде тільки підвищуватись.

Окремо слід підкреслити, що кількість підприємств, які мають потенційні наміри перемістити свої потужності за кордон, підвищується на 9,3%. Ймовірно, це зумовлено не лише погіршенням безпекової ситуації, але й обмеженістю суспільних очікувань щодо швидкої стабілізації військової та економічної ситуації в країні. Ймовірно, прагнення респондентів до відносної безпеки, певної передбачуваності правових умов і доступу до іноземних ринків може виступати суттєвим мотиваційним фактором. Варто також зауважити, що подібні наміри частіше висловлювали респонденти здебільшого з тилкових областей, де економічна та безпекова ситуація є більш стабільною, так само як і налагоджена клієнтська база.

Водночас, попри зростання відповідних показників, більш ніж половина опитаних не планують переміщувати свій бізнес або взагалі не

розмірковують над такою перспективою. З одного боку, це може свідчити про наявність певної стійкості українського бізнесу, який, попри низку ризиків та соціально-економічних викликів, збирається залишатись в Україні та продовжувати свою діяльність. А з іншого – емпірична фіксація таких настроїв не нівелює наявність тривожних тенденцій, пов'язаних з невизначеністю в економічному майбутньому країни, особливо у разі подальшого продовження воєнних дій.

Для більш детального вивчення цієї проблематики звернемося до аналізу низки факторів, наявність яких може стимулювати або підштовхнути підприємців до переміщення власного бізнесу в межах України. Статистичні показники розраховані на основі ствердних відповідей респондентів на питання (n = 100).

Табл. 4.

Розподіл відповідей респондентів на питання: «Які фактори можуть спонукати Вас перемістити бізнес до іншої області України? (у%)»

	Загальний розподіл	Тиллові області	Прифронтові області
Безпека регіону	99	48	51
Низькі податкові ставки	39	23	16
Наявність державної підтримки	36	22	14
Розвинена інфраструктура	49	29	20
Доступ до кваліфікованих кадрів	22	16	6
Наявність клієнтської бази в регіоні	22	11	11
Доступ до сировини чи постачальників	12	6	6
Низька вартість оренди чи придбання приміщень	20	11	9
Підтримка місцевої влади	20	13	7
Можливість співпраці з іншими бізнесами	8	3	5
Перспективи виходу на нові ринки	22	12	10
Відсутність конкуренції в обраній галузі	11	6	5
Умови для логістики та зберігання товарів.	15	5	10
Економічна стабільність регіону.	20	12	8
Соціальна підтримка для співробітників .	13	7	6
Відсутність воєнних дій або мінімальний ризик ескалації	34	12	22
Важко відповісти	5	4	1
Інше	5	3	2

*Сума перевищує 100% оскільки респондент мав можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Джерело: Складено авторами на основі кількісного опитування.

Потенційні фактори, які можуть мотивувати підприємців до релокації, можна типізувати за низкою підстав:

Безпекова ситуація та зменшення ризиків. Домінуючим фактором, який визначають респонденти, є рівень безпеки в потенційному регіоні для релокації – цей варіант обрали 99% інформантів. При цьому суттєвої різниці між відповідями респондентів з різних областей не зафіксовано. Це дає підстави

припустити, що жодна з прифронтових областей не розглядається як варіант для переміщення бізнесу, незалежно від її економічного чи логістичного потенціалу. У цьому ж контексті 34% респондентів зазначили, що прагнуть бути якомога далі від місць активних бойових дій або міст, які знаходяться під постійними обстрілами.

Інфраструктурний потенціал. На умовно другому місці серед усіх зазначених факторів, які можуть

спонукати до релокації, респонденти називають розвинену інфраструктуру – 49%. Це свідчить про те, що частка підприємців готова розглядати можливість переміщення лише за умови наявності в приймаючому регіоні відповідної інфраструктурної бази, необхідної до профілю їхньої діяльності. Варто зазначити, що наявність розвиненої інфраструктури частіше цікавить респондентів з тилкових регіонів. Також 20% респондентів звернули увагу на важливість низької вартості оренди або можливості придбання приміщень для розміщення бізнесу.

Економічний потенціал регіону. До цієї категорії можна віднести такі фактори, визначені респондентами: перспективи виходу на нові ринки – 22%, економічну стабільність регіону – 20%, відповідні умови для логістики та зберігання товарів – 15%, а також доступ до сировини або постачальників – 12%. Зафіксовані показники свідчать про скоріше раціональний підхід до вибору регіону релокації, здебільшого орієнтований на потенційну мінімізацію різномірних ризиків і пошук шляхів до розвитку підприємницької діяльності. Сприятливе соціально-економічне середовище. До цього блоку увійшли такі чинники: низькі податкові ставки – 39%, наявність клієнтської бази у регіоні – 22%, відсутність конкуренції в обраній сфері – 11% та можливість співпраці з іншими бізнесами – 8%. Ці відповіді вказують на прагнення підприємців працювати в середовищі, яке потенційно може забезпечувати не лише формальні умови продовження підприємницької

діяльності, а й сприяти розвитку нових та потенційно вигідних бізнес-зв'язків.

Кадровий потенціал. Частка респондентів відзначає важливість доступу до кваліфікованих працівників – 22% та наявність/забезпечення соціальної підтримки для їхніх співробітників – 13%. Це підкреслює усвідомлення важливості ролі людського капіталу у забезпеченні стійкості бізнесу та прагнення розвивати й зберігати власний кадровий потенціал.

Наявність програм підтримки на різних рівнях. 36% респондентів вказали на важливість наявної та ефективної державної підтримки для прийняття рішення щодо релокації. 20% бажають отримувати допомогу з боку місцевої влади, ще 13% – соціальну підтримку для своїх працівників. Ці дані свідчать про очікування підприємців щодо активної участі держави в процесах підтримки релокації та допомоги в адаптації бізнесу в новому середовищі. У цьому контексті можна зафіксувати чітку тенденцію: перелічені запити частіше висловлюють підприємці з умовно тилкових регіонів, що може свідчити про вищий рівень сформованих запитів та очікувань саме від цієї цільової аудиторії.

Попри виявлені фактори, які можуть спонукати підприємців до релокації, у рамках дослідження також вдалося зафіксувати низку чинників та перешкод, що істотно ускладнюють реалізацію таких практик. Статистичні показники розраховані на основі ствердних відповідей респондентів на питання (n = 93).

Табл. 5.

Розподіл відповідей респондентів на питання: «Які основні перешкоди заважають Вам перемістити бізнес» (у%)

	Загальний розподіл	Тиллові області	Прифронтові області
Високі витрати на переїзд	79,6	41,9	37,6
Складність юридичних процедур	38,7	23,7	15,1
Втрата клієнтів або зменшення обсягу замовлень.	58,1	28,0	30,1
Нестача інформації про новий регіон	36,6	20,4	16,1
Відсутність контактів чи партнерів.	36,6	22,6	14,0
Складність адаптації до нового середовища	32,3	17,2	15,1
Ризик втрати ключових співробітників.	28,0	8,6	19,4
Проблеми з логістикою	12,9	7,5	5,4
Висока конкуренція	14,0	8,6	5,4
Невизначеність із доступністю житла для співробітників	18,3	8,6	9,7
Відсутність фінансової підтримки чи інвестицій	14,0	6,5	7,5
Можливі конфлікти з місцевими бізнесами чи владою	10,8	6,5	4,3
Відсутність потреби у вашому продукті/послугах	2,2	1,1	1,1
Страх перед невідомими ризиками	18,3	10,8	7,5
Неможливість фізичного переміщення бізнесу	15,1	7,5	7,5
Не бачу перешкод	10,8	8,6	2,2
Важко відповісти	3,2	1,1	2,2
Інше	3,2	2,2	1,1

*Сума перевищує 100% оскільки респондент мав можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Джерело: Складено авторами на основі кількісного опитування.

Аналізуючи отримані дані, можемо умовно визначити ТОП-5 перешкод/бар'єрів, з якими стикаються підприємці у процесі розгляду можливості релокації бізнесу. На перше місце виходять високі витрати на переїзд – про це зазначили 79,6% респондентів. У цьому контексті стають більш зрозумілими запити на різні форми державної підтримки, зокрема фінансової допомоги, субсидування оренди, надання приміщень для продовження підприємницької діяльності, налагодженої логістики тощо.

На другому місці опинилися побоювання щодо втрати клієнтів та зменшення обсягу замовлень – 58,1%. Це може пояснюватись потенційною необхідністю практично спочатку формувати та налагоджувати клієнтську базу в новому регіоні. Третім за значущістю чинником постає складність юридичних процедур – 38,7%. Ймовірно, ці побоювання пов'язані з необхідністю перереєстрації бізнесу, нестачею інформації про адміністративні процедури та загальним відчуттям високого рівня правової невизначеності.

У цьому ж контексті акцентується увага на ризики, пов'язані з обмеженим знанням особливостей/територіальної специфіки нового регіону і відсутністю наявних контактів або бізнес-партнерів – по 36,6% відповідно. До цієї ж групи можна віднести складність адаптації до нового соціального середовища – цю проблему позначили 32,3% опитаних. Тобто, фіксуються не тільки бар'єри, пов'язані з правовими та економічними викликами, але й скоріше психологічні побоювання щодо власної спроможності ефективно адаптуватися в нових умовах.

Окрему увагу слід звернути на блок перешкод, пов'язаних із кадровими ризиками. До них можна віднести ризик втрати ключових співробітників, на що вказали 28% респондентів, причому цей показник є вищим серед інформантів з прифронтових територій. Невизначеність із можливостями розміщення працівників у новому регіоні відзначили 18,3%. Окремо респонденти вказують на загальний страх перед непередбачуваними ризиками, які можуть виникнути під час та після переміщення бізнесу – 18,3% (ці побоювання скоріше притаманні респондентам із тилкових областей).

Слід звернути увагу й на потенційні перепони, які респонденти пов'язують із можливими конфліктами, що можуть виникнути при взаємодії з місцевими підприємцями в приймаючих регіонах – 10,8%. Також 14% вказали на побоювання щодо високої конкуренції у взаєминах із локальним бізнесом.

Отримані емпіричні дані дозволяють зафіксувати складну й в цілому скоріше неоднозначну ситуацію щодо мотивацій до релокації. З одного боку, примітна частина підприємців потенційно розглядає можливість переміщення у випадку подальшого збільшення безпекових та економічних ризиків, з

іншого – фіксується ціла низка перешкод, які поки що не дозволяють респондентам перейти від намірів до реальних дій.

Зауважимо, що на момент проведення дослідження наявним є суттєве загострення військових дій у Сумській, Запорізькій, Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях, які умовно можна віднести за авторською класифікацією до прифронтових. Саме респонденти з цих регіонів найчастіше розглядають можливість релокації, причому здебільшого в межах України. Ймовірно, це пов'язано з прагненням у майбутньому повернутися до рідного міста або відновити бізнес після стабілізації ситуації.

На основі проаналізованих даних можна окреслити три прогностичні сценарії щодо розвитку ситуації:

Сценарій умовної стабілізації (переважно позитивний). У разі стабілізації воєнної ситуації, припинення руйнувань інфраструктури та поступового поліпшення соціально-економічних умов, більшість підприємців, які наразі працюють в Україні, залишаться на місцях і продовжать свою діяльність без переміщення в інші регіони. Можуть розпочатися процеси зворотної інтеграції – бізнес, який раніше перемістився в межах України та за кордон, повертається до своїх територій. Розпочинається поступове економічне відновлення деокупованих територій та стабілізація економіки.

Сценарій інерційного виживання (без суттєвих змін). Формується відчуття рутинізації війни. Бізнес намагатиметься протидіяти/долати як економічні, так і безпекові ризики, сприймаючи кризові умови як сталу повсякденну практику. У такому випадку ймовірними будуть переважно точкові випадки релокації, здебільшого з прифронтових міст. При цьому продовження мобілізаційних процесів, зменшення кадрового потенціалу підприємств, зниження платоспроможності населення та посилення податкового тиску поступово призводитимуть до закриття певної частини малого та середнього бізнесу. Відчуття невизначеності детермінуватиме посилення ризиків економічної депресії в окремих секторах.

Сценарій економічної фрагментації (переважно негативний). Продовження активних бойових дій, обстріли українських міст, руйнування цивільної та виробничої інфраструктури, можлива тимчасова окупація нових територій можуть виступити каталізатором третьої масштабної хвилі релокації. При зниженні відчуття безпеки бізнес буде змушений вдаватися до практик переміщення, незважаючи на усвідомлення низки перешкод та бар'єрів, стикаючись із зафіксованими у дослідженні проблемами та ризиками: від кадрових, правових, логістичних і фінансових – до загальної психологічної втоми та втрати довіри до соціальних інститутів, зокрема держави.

Попри те, що з 2022 року державні та місцеві органи влади, благодійні фонди, агенції регіонального розвитку, волонтерські й громадські організації надавали значну підтримку переміщеному бізнесу, станом на 2025 рік така підтримка помітно скоротилася. Це може призвести до виникнення негативної тенденції, за якої бізнес, який потенційно може вдатися до практик релокації, може опинитися в надзвичайно складних умовах, у яких виникатимуть різноманітні соціально-економічні конфлікти в приймаючих регіонах через підвищення конкуренції та обмеженості механізмів сприяння/допомоги з боку органів.

Висновки.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що релокація бізнесу, як складноструктурований соціальний процес, в умовах російсько-української війни має прояви багатовимірних соціально-економічних практик, які охоплюють не лише просторове переміщення виробничих потужностей/підприємств, а й трансформацію стратегій виживання, адаптації та довіри представників бізнес-середовища до соціальних інституцій. Підкреслимо, що отримані дані надали можливість зафіксувати, що, попри потенційні складнощі (юридичні складнощі, процеси перереєстрації, втрати ринків, високі витрати на переїзд тощо), частина бізнесів розглядає можливість релокації як інструмент збереження підприємницької діяльності.

Представлені в динаміці кількісні показники репрезентують тенденцію до зростання потенційної готовності до переміщення бізнесу: з 11,9% у липні 2024 року до 21,5% у січні 2025 року. Такі показники, з одного боку, вказують на підвищення релокаційних настроїв, а з іншого – сигналізують про часткове загострення безпекової ситуації, зниження інституційної впевненості та зниження очікувань щодо стабілізації поточної ситуації. При цьому найвразливішими у цьому контексті виявляються підприємства, розташовані в прифронтових областях, де суттєво зростають фізичні ризики, продовжується руйнування інфраструктурної цілісності і

загострюється відчуття соціально-економічної невизначеності.

Серед домінуючих мотивацій до переміщення бізнесу фігурують безпекові чинники, прагнення до сталого економічного середовища, доступ до інфраструктурних об'єктів, які відповідають профілю підприємницької діяльності, забезпечення кадрового потенціалу та вихід на нові ринки. Попри це, наявними є й ціла низка бар'єрів/перешкод, які стримують реалізацію цих намірів (фінансові, організаційні, правові, адаптаційні, психологічні). Тобто, фіксується певний дисонанс між потенційною готовністю до переміщення та фактичною здатністю вдатися до практик релокації.

Таким чином, результати дослідження надають емпіричну основу для формулювання припущення щодо ймовірності третьої хвилі релокації українського бізнесу. Ймовірно, вона не буде масовою, проте матиме поступовий, сегментований і регіонально детермінований характер. Каталізатором до її початку можуть стати подальше загострення та поширення військових дій у прифронтових областях, соціально-економічна стагнація, посилення мобілізаційних процесів тощо. Зауважимо, що потенційна тенденція до внутрішньої релокації, зокрема в межах України, зумовлена бажанням багатьох представників бізнес-середовища зберегти зв'язок із країною та повернутися в свої міста після нормалізації ситуації.

Таким чином, на запитання, чи буде нова хвиля релокації, відповідь є скоріше неоднозначною. Емпіричні дані свідчать про те, що наявними є передумови/фактори, які можуть підштовхнути бізнес до переміщення як відповідь на складну комбінацію безпекових, економічних та інституційних викликів. Особливості/варіанти адаптації підприємств в приймаючих регіонах будуть залежати від здатності держави, місцевих територіальних громад та агенцій розвитку своєчасно реагувати на запити бізнесу, пропонуючи не лише логістику переміщення, а й передусім економічну передбачуваність, безпеку та перспективи подальшого розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Булкот, О., & Ігнатюк, А. (2023). Інвестиційні аспекти релокації бізнесу: концептуальні основи та особливості реалізації в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*, 1(222), 63–68. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2023/222-1/8>
- Горбов, В., Поліщук, Є., Лавренюк, В., & Алексін, Г. (2024). Survey results within the framework of the project «Resilience of Ukrainian Business During a Full-scale Invasion». Відновлено з
- Ельхаддад, А., & Ахновська, І. (2024). Роль та місце релокованого бізнесу в Україні в умовах воєнного стану. *Економічний простір*, (190), 381–386. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/190-67>
- Емілович, Я., & Іванівна, І. (2022). Вимушена міграція та релокація бізнесу як потенціал територіальних громад. *Collection of Scientific Papers «ЛОГОС»*, (December 9, 2022; Cambridge, UK), 145–146. <https://doi.org/10.36074/logos-09.12.2022.38>
- Запихляк, І., & Красняк, О. (2022). Релокація: суть, типи та проблеми. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*, 312(6(2)), 257–263. [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-43](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-43)
- КМІС. (2025). Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до мешканців окупованих територій. Відновлено з <https://kiis.com.ua>
- Кудирко, Л., & Обозний, В. (2024). Переміщення українського бізнесу в умовах війни з Росією. *Актуальні проблеми розвитку регіональної економіки*, 2 (20), 120–130. <https://doi.org/10.15330/apred.2.20.120-130>

- Малиновська, О., & Яценко, Л. (2024). Соціальні наслідки вимушеного внутрішнього переміщення населення в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління, (11)*. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-11-07-01>
- Мульська, О., Васильців, Т., & Бараняк, І. (2022). Релокація бізнесу в області Карпатського регіону України в умовах війни: інструменти підтримки та нівелювання загроз. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України : Вип. 154 (2)* (с. 30-38). <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2022-2-5>.
- Панченко, В. (2024). Механізми планової та екстреної релокації бізнесу: державні стратегічні підходи та адаптація до кризових умов. *Таврійський науковий вісник, 35(74), № 1*. <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.1/58>
- Позднякова-Кирбят'єва, Е., & Мосаєв, Ю. (2022). Соціологічний вимір міграційних процесів в сучасному українському суспільстві. *Migration & Law, 2(1-2)*, 41-56. <http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-1-2-41-56>
- Уварова, О., & Саприкіна, М. (2023). Відповідальна поведінка бізнесу в часи війни в Україні. *UNDP Ukraine*. Відновлено з <https://www.undp.org>
- CEDOS. (2022). Вимушена міграція і війна в Україні (24 березня – 10 червня 2022). <https://cedos.org.ua>
https://drive.google.com/file/d/1yEb44SE_K0Lx2KP5DtvOT_jVQtkbwNRn/view
- Polishchuk, Y., Korniliuk, A., Lavreniuk, V., Horbov, V., Ivashchenko, A., & Tepluk, M. (2024). Running a business during wartime: Voice of Ukrainian displaced business. *Problems and Perspectives in Management, 22(3)*, 287-302. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.23](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.23)
- Polishchuk, Y., Lavreniuk, V., Korniliuk, A., Horbov, V., & Ivashchenko, A. (2023). Government response on Russian war in Ukraine: Relocating business. *Problems and Perspectives in Management, 21(4)*. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21\(4\).2023.42](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21(4).2023.42)

REFERENCES

- Bulkot, O., & Ihnatiuk, A. (2023). Investment aspects of business relocation: Conceptual foundations and implementation specifics in Ukraine. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika, 1(222)*, 63–68. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2023/222-1/8>
- CEDOS. (2022). Forced migration and war in Ukraine (March 24 – June 10, 2022). <https://cedos.org.ua>
- Elkhaddad, A., & Akhnovska, I. (2024). The role and place of relocated business in Ukraine under martial law. *Ekonomichnyi prostr, 190*, 381–386. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/190-67>
- Emilovych, Ya., & Ivanivna, I. (2022). Forced migration and business relocation as potential for territorial communities. *Collection of Scientific Papers «Logos»* (December 9, 2022; Cambridge, UK), 145-146. <https://doi.org/10.36074/logos-09.12.2022.38>
- Horbov, V., Polishchuk, Ye., Lavreniuk, V., & Aleksin, H. (2024). Survey results within the framework of the project «Resilience of Ukrainian Business During a Full-scale Invasion». Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1yEb44SE_K0Lx2KP5DtvOT_jVQtkbwNRn/view
- Kudyrko, L. P., & Obozny, V. V. (2024). Relocation of Ukrainian business in the conditions of war with Russia. *The Actual Problems of Regional Economy Development, 2(20)*, 120-130. <https://doi.org/10.15330/apred.2.20.120-130>
- Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2025). Attitudes toward refugees, internally displaced persons, and residents of occupied territories. Retrieved from <https://kiis.com.ua>
- Malynovska, O. M., & Yatsenko, L. D. (2024). Social consequences of forced internal displacement in Ukraine. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: ekonomika ta upravlinnia, 11*. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2024-11-07-01>
- Mulska, O., Vasylytsiv, T., & Baryniak, I. (2022). Business relocation to the Carpathian region of Ukraine during the war: Measures to support and eliminate threats. *Social and Economic Problems of the Modern Period of Ukraine, 154(2)*, 30-38. <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2022-2-5>
- Panchenko, V. A. (2024). Mechanisms of planned and emergency business relocation: State strategic approaches and adaptation to crisis conditions. *Tavriiskyi naukovyi visnyk, 35(74), 1*. <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.1/58>
- Polishchuk, Y., Korniliuk, A., Lavreniuk, V., Horbov, V., Ivashchenko, A., & Tepluk, M. (2024). Running a business during wartime: Voice of Ukrainian displaced business. *Problems and Perspectives in Management, 22(3)*, 287-302. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(3\).2024.23](https://doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.23)
- Polishchuk, Y., Lavreniuk, V., Korniliuk, A., Horbov, V., & Ivashchenko, A. (2023). Government response on Russian war in Ukraine: Relocating business. *Problems and Perspectives in Management, 21(4)*. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21\(4\).2023.42](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.21(4).2023.42)
- Pozdniakova-Kyrbiat'ieva, E. H., & Mosaiev, Yu. V. (2022). Sociological dimension of migration processes in contemporary Ukrainian society. *Migration & Law, 2(1-2)*, 41-56. <http://doi.org/10.32752/2786-5185-2022-2-1-2-41-56>
- Uvarova, O., & Saprykina, M. (2023). Responsible business behavior in times of war in Ukraine. *UNDP Ukraine*. Retrieved from <https://www.undp.org>
- Zapukhliak, I., & Krasniak, O. (2022). Relocation: Essence, types and problems. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences, 312(6(2))*, 257-263. [https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6\(2\)-43](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-312-6(2)-43)

Psychological Impact of Political Advertising in the Context of Information Warfare

UDC: 316.774:324:159.9

DOI: <https://doi.org/10.17257/2542-0412.2025.28.2.185>**Stadnyk Alona¹**Ph.D., Assoc. Prof., <http://orcid.org/0000-0003-2986-9765>, a.g.stadnyk@gmail.com**Shcherbyna Vita²**Ph.D., Assoc. Prof., Full Prof., <http://orcid.org/0009-0004-2371-7423>, vivi1982_25@ukr.net**Yemelianenko Yevheniia¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5271-7677>, yemelyanenko@gmail.com¹Zaporizhzhia Polytechnic National University (Zaporizhzhia, Ukraine)²Classical Private University (Zaporizhzhia, Ukraine)**Abstract.**

Relevance. The issue of the psychological impact of political advertising is particularly important, as it is aimed at changing mass and individual consciousness, which affects the ability of citizens to make free choices. In the context of information warfare, advertising often serves as a means of imposing ideologies and decisions that are beneficial to the social customer. Modern political advertising functions not only during election campaigns, but constantly, forming stable ideas and guidelines in public opinion. The purpose of the article is to analyze the psychological impact of political advertising in the context of information warfare, with an emphasis on the mechanisms of influence, types of communication channels, functional purposes and levels of effectiveness.

Results. The article reveals the main functions of political advertising during information warfare - informational, communicative, socially oriented and ideological. It analyzes how advertising through emotional and rational channels forms the necessary value orientations, encourages certain political actions and constructs ideological reality. The "German" and "American" traditions of interpreting the impact of advertising are distinguished, where the first focuses on suggestion and emotions, and the second on marketing stimulation of needs. The main channels of distribution of political advertising (audiovisual, print, external, personal contacts, etc.) are described and their role in shaping public opinion is characterized. Methods for assessing the psychological effectiveness of political advertising are also outlined and the complexity of measuring its impact in the conditions of information warfare is emphasized.

Conclusions. Political advertising in the conditions of information warfare acts as a powerful means of psychological influence that forms political consciousness, behavioral models and social orientations of citizens. Its effectiveness is due to the ability to adapt to the target audience, use both rational and emotional techniques of influence, and integrate into various communication channels - from traditional media to social networks. Advertising that broadcasts manipulative or disinformation messages that are imposed as objective reality is of particular danger. In this context, important tasks are the development of citizens' media literacy, critical thinking, as well as strengthening scientific analysis of the mechanisms of influence of political advertising by specialists in the fields of psychology, sociology and political science. Further research should focus on empirical testing of the effectiveness of various models of influence and analysis of audience resistance to manipulative influence in the conditions of hybrid warfare.

Keywords: information warfare, public opinion, mass consciousness, psychological influence, political advertising

Психологічний вплив політичної реклами в контексті інформаційної війни

Стадник Альона¹, Щербина Віта², Ємельяненко Євгенія¹¹Національний університет «Запорізька політехніка» (Запоріжжя, Україна)²Класичний приватний університет (Запоріжжя, Україна)**Анотація.**

Актуальність. Проблематика психологічного впливу політичної реклами особливо важлива, адже вона спрямована на зміну масової та індивідуальної свідомості, що впливає на здатність громадян здійснювати вільний вибір. В умовах інформаційної війни реклама часто слугує засобом нав'язування вигідних соціальному замовнику ідеологій і рішень. Сучасна політична реклама функціонує не лише в період виборчих кампаній, а постійно, формуючи стійкі уявлення й настанови у громадській думці. Метою статті є аналіз психологічного впливу політичної реклами в умовах ведення інформаційних війн, з акцентом на механізми впливу, типи комунікативних каналів, функціональні призначення та рівні ефективності.

Результати. У статті розкрито основні функції політичної реклами під час інформаційної війни – інформаційну, комунікативну, соціально орієнтовану та ідеологічну. Проаналізовано, як реклама через емоційні й раціональні канали формує потрібні ціннісні орієнтації, спонукає до певних політичних дій і конструює ідеологічну реальність. Виокремлено «німецьку» й «американську» традиції трактування впливу реклами, де перша фокусується на навіюванні та емоціях, а друга – на маркетинговій стимуляції потреб. Описано основні канали поширення політичної реклами (аудіовізуальні, друковані, зовнішні, особисті контакти тощо) та охарактеризовано їхню роль у формуванні громадської думки. Також окреслено методики оцінки психологічної ефективності політичної реклами та підкреслено складність вимірювання її впливу в умовах інформаційної війни.

Висновки. Політична реклама в умовах інформаційної війни виступає потужним засобом психологічного впливу, що формує політичну свідомість, поведінкові моделі та соціальні орієнтири громадян. Її ефективність зумовлена здатністю адаптуватися до цільової аудиторії, використовувати як раціональні, так і емоційні техніки впливу, а також інтегруватися в різні канали комунікації – від традиційних медіа до соціальних мереж. Особливу небезпеку становить реклама, що транслює маніпулятивні або дезінформаційні меседжі, які нав'язуються як об'єктивна реальність. У цьому контексті важливими завданнями є розвиток медіаграмотності громадян, критичного мислення, а також посилення наукового аналізу механізмів впливу політичної реклами з боку фахівців у галузі психології, соціології та політології. Подальші дослідження мають зосередитися на емпіричній перевірці ефективності різних моделей впливу та аналізі стійкості аудиторії до маніпулятивного впливу в умовах гібридної війни.

Ключові слова: інформаційна війна, громадська думка, масова свідомість, психологічний вплив, політична реклама

Стаття надійшла / Article arrived: 24.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.25

Introduction with disclosure of the relevance of the research problem

The issue of psychological influence in political advertising as a field of scientific knowledge is quite important. Because psychological influence involves changing both the mass consciousness of the population as a whole and the consciousness of each individual person in particular, it is an obstacle to independent choice. A significant number of researchers believe that we are largely dependent on each other, and free (independent) choice does not exist.

Political advertising largely determines the attitude of society to political processes in Ukraine. It is worth noting that political advertising functions not only during election campaigns, but also at any intermediate time (Stadnyk, 2017). Political advertising can serve to convey to the masses and popularize the «necessary» ideology (which is beneficial to the social customer), to encourage the population to participate in various political actions (mass protests, revolutions, overthrow of power, etc.). Accordingly, political advertising is a kind of conductor of ideas, symbols or myths that function in the mass consciousness of the population both in peacetime and during information warfare.

The purpose of the article: to analyze the psychological impact of political advertising in the process of waging information wars.

Presentation of the main research material with a full justification of the scientific results obtained.

The content of political advertising in the process of information warfare is aimed primarily at forming public opinion and stimulating citizens to choose a certain position. In the process of information warfare, political advertising is considered an important means of psychological influence on the population of the country. Informing through political advertising is carried out in such a way as to stimulate certain emotions of a person, thereby mobilizing a certain behavior of the population. Thus, the famous German (and later American) psychologist, who devoted much of his work to various aspects of advertising, G. Munsterberg, believed that emotional influences are, in particular, extremely effective. «The most direct way to such influence, » writes G. Munsterberg, «is that we evoke some feeling or mood, cause imitation or produce influence by suggestion. Whoever wants to rule over people arouses in them hope and fear, ambition and envy, love and hatred, vanity and pride. An appeal to feeling can open the mouth of a criminal or sinner and obtain a confession in prison or in the confessional, when no appeal to reason would have led to any result, and psychological techniques can be developed to disturb emotional states as well as to control attention and reason» (Pavlov, 2013).

E. Moren makes a rather interesting statement about advertising: «...advertising, its effect is that it turns the product into a kind of drug, as if injecting it with a narcotic potion, thanks to which the purchase of

the product instantly causes the buyer a feeling of relief, bordering on euphoria, and enslaves him for a long time» (Poltorak, 2000).

Analyzing the psychological impact of political advertising on public opinion, we came to the conclusion that it can be divided into two traditions: «German» and «American». The German tradition considers advertising from the point of view of its psychological impact on the population. It is about a certain “artificially” created impact on the population (this can be suggestion, emotional stimulation, NLP, etc.). The American tradition is aimed at the processes of objectification of needs and their strengthening through advertising (psychological, political, social, etc.).

In our opinion, the main task of political advertising in the process of waging an information war is to concisely convey to the population (precisely through emotions) the essence of the most important issues for the state, in order to form a positive attitude towards events in order to support the actions of the social customer.

The emergence of political advertising on the modern Ukrainian market is due to the existence of three types of markets: political parties (candidates, opinion leaders, etc.), the media and the active part of the population. The twentieth century showed that advertising technologies were increasingly used every year, gradually changing electoral strategies and the style of competitive struggle. Moreover, American politicians were most often the pioneers in the use of political advertising technologies (such as: D. Eisenhower in 1952, J. Kennedy in 1960, R. Reagan in 1984, etc.) (Pocheptsov, 2015). In recent years, advertising campaigns have been developing and becoming an integral part of the presentation of various political products (candidates for deputies, calls to participate in rallies, etc.). In particular, advertising technologies are most often used in marketing, for the sale of any product, or during election campaigns.

The use of political advertising during the information war is a fairly new phenomenon not only for Ukraine, but also for the whole world, which is why there is a lack of relevant literature. Ukraine's transition to an information society in the 21st century. has led to the information dependence of the population in all spheres of society. That is why, in our opinion, the issue of informing the population about possible protection from psychological influence and disinformation is very important for the state and should be in the first place in the process of information war.

At the level of information warfare, a call to the population to be aware of the importance of protecting themselves from information and political manipulation and to understand that information weapons dangerous as well as traditional, very important. For example, in Zaporizhzhia there is a project called «Mediagram», its advertising slogan: «Say «no» to disinformation – be media literate! ».

As we have already noted above, before the

emergence of the concept of marketing, in the 20s of the 20th centuries, everything (i.e., brand creation and its promotion) was focused on a single comprehensive concept – advertising. The main task of political advertising is to notify and familiarize the population with important events taking place in the country. Therefore, it can be argued that political advertising performs a certain informational function. However, in the process of information warfare, political advertising operates in conditions of fierce competition, so we can also talk about its socially-orienting, ideological function (Korolko, 1998).

Having analyzed the various definitions of the concept of «political advertising», it can be argued that they all point to one thing – it is a communication mechanism with the aim of psychologically influencing the already existing ideology and attitudes of the population in agreement with the social customer. Political advertising becomes a kind of conductor of «correct» (in the opinion of the communicator) images, ideas, symbols that function in public opinion.

Informing the population in political advertising occurs in such a way as to stimulate certain emotions and mobilize political behavior. That is, the main task of advertising is to form a certain motivation for people's behavior and psychologically influence it accordingly. Moreover, the influence must be done in such a way that it is imperceptible (Liutko, 2008). It is for this reason that various manipulation technologies are especially actively used in the process of organizing political advertising, in particular, manipulative methods of presenting information and messages.

Of course, the degree of impact of the appeal depends on a number of certain factors – not only on what will be said to the population, but also on how it will be said. In particular, the basis of political advertising should be an idea that would encourage the population to take action. Since the population has a need for political participation, political advertising can be interpreted as a form of stimulation of artificial consumption. Such advertising tries to provoke a reaction not only in part of the active population, but also in people who are not oriented towards an active civic position in society.

In our opinion, in the process of information warfare, when information has the power of a weapon, the following functions of political advertising can be distinguished:

- informational – informing the population about political actions, parties and their views, the intentions of their opponents, as well as about acute problems of the state;

- communicative – establishing contact between the authorities and the population, promoting certain ideas, symbols or myths, etc. (Korolko, 1998);

- socially oriented – aimed at drawing attention to acute and relevant problems of society and its moral values;

- ideological – creating for the population a certain system of assessments and judgments, thanks to which it draws conclusions and further acts (Hanzhurov, 2008).

Political advertising promotes a certain ideology that is beneficial to the social or political client and provokes people to act in a way that is beneficial to the client.

Through the prism of ideology, the population perceives the reality that surrounds it. It analyzes information received from the outside (media, Internet, radio, etc.), each individual evaluates and interprets it through his or her own judgments and beliefs. Ideology to some extent creates a certain system of assessments and judgments, based on which a person can draw conclusions, and it is political advertising that popularizes the ideology that is beneficial to the communicator. In particular, relying on which even the most rational person is forced to make decisions, focusing not on real facts, but on his or her attitude to the perception of the situation. Such value orientations provide the population with tools for interpreting the information received and organizing personal actions regarding them. Based on this, we can say that political advertising is not just information, but the popularization and functioning of certain value orientations, a certain ideology, which are developed and implemented in the communicative space.

The subject of political advertising is a certain advertiser (state, organization, etc.), the object is the population that makes a particular choice. Political advertising uses both rational and emotional methods of influencing public opinion (Korolko, 1998). Rational advertising appeals to the consumer's mind in order to reasonably convince him, and emotional advertising is based on feelings, resorting to the formation of sympathy or antipathy in people (Deyan, 1988). In particular, in the process of information warfare, when modern media influence the mass consciousness of the population, they use political advertising, acting precisely on the emotional sphere of the personality. After all, when appealing to people's emotions, it is not always necessary to give your arguments, unlike rational influence. Such emotions as fear, hatred or, conversely, pride, patriotism, linger in memory for a long time and form in the minds of the population insults and stereotypical thinking that are beneficial to the social customer.

In the course of the information war, it is very important to understand through which channels modern political advertising is distributed. In particular, the following types of political advertising are distinguished depending on the distribution channels:

- 1) audio and visual advertising (radio, television, Internet, websites, electronic media, etc.) has the widest possibilities of influencing mass consciousness and a fairly high coefficient of trust among the population;

- 2) outdoor advertising (billboards, posters, leaflets, etc.), used both to inform the population and for disinformation, provocation, etc.;

- 3) printed advertising techniques (posters, leaflets,

calendars, etc.) contribute to the transmission of attitudes, ideas, stereotypes, their main function is to persuade the population to take a certain action;

4) direct mail advertising is targeted at a specific person (such advertising is often used during election campaigns in the USA);

5) the distribution of promotional souvenirs is of interest from the point of view of combining visual and tactile channels of perception. Souvenir products are attractive to a person because they are a kind of free gift;

6) special public relations events (personal meetings of the candidate with the population, presentations, speeches at rallies, etc.) aimed at popularizing ideology and social orientations that are beneficial to the social customer.

There are various methods for calculating advertising effectiveness. For example, R. Mokshantsev proposes a 5-rank scale of psychological advertising effectiveness (Terletska, 2002):

- the population tries to get rid of the influence of advertising (avoiding advertising in the media, while feeling aggression or irritation);
- indifference to advertising (lack of emotion towards advertising messages);
- advertising arouses interest and curiosity, but in the human mind the object of advertising is not associated with the advertising itself;
- advertising arouses lively interest, people remember both the plot of the advertisement and the object;
- advertising arouses significant interest, the person is ready for active action.

However, it is very difficult to talk about the effectiveness of political advertising during information warfare. This is due to a number of factors, such as:

the public's attention to advertising (it is either there or it is not); memorization of political advertising in general; memorization of the advertising object (political organization, political movement, etc.); the emotional attitude of the public to political advertising; the public's desire to act (and this is the most important factor in the effectiveness of political advertising in information warfare).

In the modern information society, where the majority of the population uses the Internet, all conditions have been created for the spread of political advertising and its psychological impact. It is the Internet as a channel for the dissemination of information, in our opinion, that combines accessibility, everydayness and regularity in access to political advertising, it creates the most effective conditions for the psychological impact on public opinion and mass consciousness through political advertising.

Conclusions.

So, having analyzed the above, we can conclude that the psychological impact of political advertising on the population undoubtedly exists. Moreover, advertising, which maintains a balance between rational and emotional influence, has an effective impact on mass consciousness during the information war. Therefore, it is necessary to understand that political advertising is a powerful channel of psychological influence on mass consciousness and public opinion, through which it is possible to form (or activate) the interest of the population in certain issues, and with systematic work it is even possible to transform ideology within certain population groups. Thus, political advertising has significant potential, but in itself does not change ideologies, but only in one way or another broadcasts what the state, social and other customers produce.

REFERENCES

- Deyan, A. (1988). *La advertising*. Paris.
- Hanzhurov, Y. (2008). *Politychna How to advertise formuvannia parliamentary elite* [Political advertising as a means of forming the parliamentary elite]. *Politychnyi management*, (Special issue), 33–41.
- Korolko, V. H (1998). *Politychna advertisement: magic vyboriv, problemy* [Political advertising: Lessons of elections, problems]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, (6), 53–66.
- Liutko, NV (2008). *Politychna advertising at the electorate technologies: axiological-normative vymiry ta pryntsyipy* [Political advertising in electoral technologies: Axiological and normative dimensions and principles] (Author's abstract of candidate's thesis). Ivan Franko National University of Lviv.
- Pavlov, D. M. (2018). Peculiarities of political propaganda technologies. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 21(2), 141–149. <https://doi.org/10.15421/171828>
- Pocheptsov, H. (2015). *Suchasni information viiny* [Modern information wars]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyivo-Mohylianska academy".
- Poltorak, V. A (2000). *Sociology public mneniya* [Sociology of public opinion]. Kyiv; Dnipro: Tsentr "SOTSYOPOLIS".
- Stadnyk, A. H. (2017). Impact political advertisements yes mass Svidomist in the present information viini /The impact of political advertising on mass consciousness in the modern information war]. In O. I. Kudinov et al. (Eds.), *Sotsialne forecasts and designs maybutnoho countries: ideas peace and nonviolence in change poor order: theses dopovidei VII Mizhnar. nauk. konf.* (pp. 75–76). Zaporizhzhia: KSK Alians.
- Terletska, IV (2002). *Politychna reklama* [Political advertising]. Dnipropetrovsk: RVV DNU.

Social Capital of Territorial Communities: Adapting R. Putnam's Model to the Ukrainian Realities

UDC: 316.47:352.071.5(477)

DOI: <https://doi.org/172558>**Dovbysh Nataliia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0072-3295>, n.e.dovbysh@student.karazin.ua*V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The relevance of researching the social capital of territorial communities in Ukraine is driven by the need to study the transformation of its key components – trust, norms of interaction, and civic engagement – under the conditions of war, mass population displacement, rising social tension, and decreasing institutional stability. The purpose of the study is to identify the possibilities of adapting Robert Putnam's model of social capital to contemporary Ukrainian realities, taking into account new social practices that have emerged in territorial communities as a result of the full-scale war.

Results. The analysis of empirical data shows that different types of territorial communities are characterized by different dominant forms of social capital. In frontline communities, linking social capital prevails. In host communities that integrate internally displaced persons, bridging social capital is being formed. In relatively stable communities, as well as in de-occupied territories, bonding social capital predominates. The analysis of the key components of social capital – trust, norms of interaction, and civic engagement – indicates a shift from institutional (vertical) trust to horizontal ties and informal networks of interaction.

Conclusions. The development of a unified model of social capital under wartime conditions is inappropriate due to the asymmetry of challenges, unequal access to resources, and the specific social experience of each community. The adaptation of Putnam's model to Ukrainian realities should be based on recognizing the asymmetry of community experiences, accounting for the factor of war and constant threats as a long-term context for the functioning of society. In addition, civic engagement should be reconsidered as a dynamic process rather than a static institutionalized practice, with an emphasis on the flexibility and adaptability of social capital under conditions of uncertainty.

Keywords: social capital, territorial community, trust, norms of interaction, civic engagement, Putnam's model, war

Соціальний капітал територіальних громад: адаптація моделі Р. Патнема до українських реалій

Довбиш Наталія*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація.

Актуальність соціального капіталу територіальних громад України зумовлена потребою у вивченні трансформації його ключових компонентів – довіри, норм взаємодії та громадянської активності – в умовах війни, масових переміщень населення, зростання соціальної напруги та зниження інституційної стабільності. Метою дослідження є з'ясування можливостей адаптації моделі соціального капіталу Р. Патнема до сучасних українських реалій з урахуванням нових соціальних практик, що виникли в територіальних громадах під впливом повномасштабної війни.

Результати. Аналіз емпіричних даних засвідчив, що в різних типах територіальних громад домінують різні форми соціального капіталу. У прифронтових громадах переважає зв'язковий соціальний капітал (linking social capital). У приймаючих громадах, які інтегрують внутрішньо переміщених осіб, формується об'єднувальний соціальний капітал (bridging social capital). У відносно стабільних громадах, а також у деокупованих територіях, переважає зв'язуючий соціальний капітал (bonding social capital). Аналіз ключових компонентів соціального капіталу – довіри, норм взаємодії та громадянської активності – свідчить про переорієнтацію від інституційної (вертикальної) довіри до горизонтальних зв'язків і неформальних мереж взаємодії.

Висновки. Формування уніфікованої моделі розвитку соціального капіталу в умовах війни є недоцільним через асиметричність викликів, нерівномірність доступу до ресурсів і специфіку соціального досвіду кожної громади. Адаптація моделі Р. Патнема до українських реалій має ґрунтуватися на визнанні асиметрії досвіду територіальних громад, врахуванні чинника війни та постійних загроз як тривалого контексту функціонування соціуму. Крім того, необхідним є переосмислення громадянської участі як динамічного процесу, а не сталої інституціоналізованої практики, а також акцент на гнучкості й здатності соціального капіталу адаптуватися до умов невизначеності.

Ключові слова: соціальний капітал, територіальна громада, довіра, норми взаємодії, громадянська активність, модель Р. Патнема, війна

Вступ.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України у 2022 році зумовило масштабні демографічні, соціальні та економічні виклики, докорінно змінивши наше повсякденне життя. Територіальні громади, які впродовж останніх років розглядалися як ключові осередки локального розвитку в межах реформи децентралізації, нині постають у новій ролі – як простори соціального згуртування та взаємної підтримки в умовах затяжної нестабільності.

В умовах війни особливої значущості набуває соціальний капітал – система горизонтальних і вертикальних зв'язків, що охоплює рівень інституційної та міжособистісної довіри, норми взаємодії та громадянську активність. Високий рівень соціального капіталу розглядається як один із визначальних чинників ефективного місцевого самоврядування, розвитку громадянського суспільства та підвищення добробуту громад.

Актуальність дослідження соціального капіталу територіальних громад України обумовлена необхідністю аналізу трансформацій його ключових компонентів – довіри, норм взаємодії та практик громадянської участі – в умовах війни, масових переміщень населення, зростання соціальної напруги та зниження інституційної стабільності. Такі зміни потребують переосмислення класичних теоретичних підходів до розуміння соціального капіталу, зокрема адаптації моделі Р. Патнема через призму сучасних українських реалій.

Аналіз попередніх публікацій. Термін «соціальний капітал» набув поширення у 1970-х роках ХХ століття в межах англо-американської соціологічної традиції. Теоретичні засади цієї концепції були закладені в працях провідних зарубіжних дослідників – Р. Патнема, Ф. Фукуями, П. Бурд'є, Дж. Коулмана, О. Портеса, Дж. Сенсбреннера та інших. Кожен із цих авторів запропонував власне визначення поняття соціального капіталу, однак спільним у їхніх підходах є розуміння соціального капіталу як системи сталих, усвідомлених інтерактивних зв'язків, що формуються як у горизонтальному (міжособистісному й міжгруповому), так і у вертикальному (між групами та інституціями) вимірах. У соціологічному дискурсі соціальний капітал розглядається як важливий чинник ефективного функціонування інституцій, розвитку громадянського суспільства та підвищення рівня соціальної довіри.

Важливий внесок у теоретичне осмислення соціального капіталу здійснив Р. Патнем, який у своїх працях «*Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*» (Putnam, 1993), та «*Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*» (Putnam, 2000) закрив як теоретичні засади моделі соціального капіталу, так і методологічну основу для

його емпіричного вивчення.

Згідно з визначенням Р. Патнема, соціальний капітал – це сукупність характеристик суспільної організації, таких як довіра, норми взаємодії та громадянська активність, які сприяють координації дій і забезпечують ефективність спільної діяльності в межах спільнот (Putnam, 2000).

У межах своєї концепції Р. Патнем виокремлює три основні типи соціального капіталу: зв'язуючий соціальний капітал (*bonding social capital*), який характеризується тісними внутрішньогруповими зв'язками (родинними, дружніми, сусідськими) та забезпечує згуртованість у межах однорідних спільнот; об'єднувальний соціальний капітал (*bridging social capital*), що формується через горизонтальні зв'язки між представниками різних соціальних груп і сприяє соціальній інтеграції, довірі та взаємодії в межах різноманітного суспільства; а також зв'язковий соціальний капітал (*linking social capital*), який відображає вертикальні взаємозв'язки між громадянами та інституціями влади, бізнесу або міжнародними організаціями, забезпечуючи доступ до ресурсів, впливу й підтримки (Putnam, 2000).

У праці «*Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*» (Putnam, 1993) Р. Патнем, використовуючи кількісні та порівняльні методи дослідження, проаналізував інституційну ефективність у південних і північних регіонах Італії. У фокусі дослідження були виборча активність, рівень читання преси, участь у громадських організаціях, довіра до місцевої влади. Учений дійшов висновку, що північні регіони Італії демонструють вищу інституційну ефективність завдяки вищому рівню соціального капіталу. Р. Патнем підкреслює, що соціальний капітал є ресурсом, який накопичується поступово, у процесі тривалих практик взаємодії, а отже, його неможливо створити штучно або за короткий період.

Загалом, ми погоджуємося з висновками Р. Патнема, який розглядає соціальний капітал як ключовий ресурс сталого розвитку демократії, що сприяє економічному зростанню, підвищенню інституційної ефективності та формуванню громадянського суспільства. Водночас слід зазначити, що модель соціального капіталу Р. Патнема базується на аналізі італійських регіонів з відносно стабільними економічними та соціальними умовами, і не враховує впливу кризових або надзвичайних ситуацій – таких як війна, окупація чи масові переміщення населення. Відтак вона не дає відповіді на питання: що відбувається із соціальним капіталом у ситуаціях, коли традиційні соціальні зв'язки руйнуються або змінюються під впливом екстремальних обставин?

Таким чином, для України важливо не лише застосувати, а й адаптувати модель Р. Патнема – з урахуванням трансформацій соціальних зв'язків у громадах в умовах війни, переосмислення традиційних

форм довіри та зростання значення горизонтальної солідарності. Особливого значення набуває аналіз нових механізмів взаємодії та саморганізації на місцевому рівні, що виникли у відповідь на виклики повномасштабного вторгнення. Метою статті є з'ясування можливостей адаптації моделі соціального капіталу Р. Патнема до сучасних українських реалій в умовах воєнного стану. Дослідження спрямоване на переосмислення ключових компонентів соціального капіталу – довіри, норм взаємодії, громадянської активності – крізь призму нових соціальних практик, що виникли у територіальних громадах України під впливом повномасштабної війни.

Результати.

Досліджуючи можливості адаптації моделі соціального капіталу Р. Патнема до сучасних українських реалій, необхідно враховувати, що повномасштабна війна в Україні по-різному впливає на різні територіальні громади, формуючи асиметричні умови розвитку, доступу до ресурсів та механізмів взаємодії. Така нерівномірність спричиняє фрагментацію локального досвіду й трансформує структуру соціальних зв'язків, що, у свою чергу, впливає на характер соціального капіталу в різних регіонах.

Прифронтові громади Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей (Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, 2025) зазнають найбільшого руйнування, функціонуючи в умовах постійної безпекової загрози, масових переміщень населення та гуманітарної кризи. В цих громадах переважає зв'язуючий соціальний капітал (bonding social capital), що ґрунтується на тісних внутрішньогрупових зв'язках (родинних, сусідських, неформальних), які забезпечують підтримку в умовах загрози та нестабільності. Одночасно важливого значення набуває зв'язковий соціальний капітал (linking social capital), який проявляється у взаємодії місцевого населення з державними інституціями, військовими адміністраціями, гуманітарними та волонтерськими організаціями, міжнародними донорами. Саме вертикальні зв'язки – доступ до ресурсів, допомоги, інформації, безпекових механізмів – відіграють ключову роль у забезпеченні життєдіяльності цих громад в умовах війни.

Територіальні громади Дніпропетровської, Харківської, Київської, Запорізької, Одеської та Полтавської областей, а також м. Київ стали основними приймаючими громадами для значної кількості внутрішньо переміщених осіб та зіткнулися з численними викликами, пов'язаними з їх інтеграцією. Це призвело до зростання навантаження на системи соціального захисту, охорони здоров'я, освіти та житлової інфраструктуру. Згідно з даними

Міжнародної організації з міграції, станом на квітень 2024 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні становить близько 3,5 млн осіб, тоді як 4,7 млн осіб повернулися до свого постійного місця проживання (Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні, 2024). У таких умовах соціальний капітал приймаючих громад зазнав трансформацій: поряд із зв'язуючим соціальним капіталом (bonding social capital) почав активно розвиватися об'єднувальний соціальний капітал (bridging social capital), що базується на встановленні нових горизонтальних зв'язків між внутрішньо переміщеними особами та місцевим населенням через участь у спільних освітніх, культурних, волонтерських та громадських ініціативах.

У відносно стабільних територіальних громадах західних областей України – Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Чернівецької та Закарпатської – які залишаються поза зоною активних бойових дій, спостерігаються суттєві демографічні, економічні та культурні трансформації, зумовлені впливом повномасштабної війни. У територіальних громадах західних областей фіксується зростання активності організацій «третього сектору», розширення волонтерського руху та розвиток різноманітних форм самоорганізації шляхом створення волонтерських штабів, гуманітарних хабів, молодіжних платформ тощо. Наприклад, координаційні центри при обласних військових адміністраціях об'єднують волонтерів, бізнес і владу задля оперативної логістики гуманітарної допомоги. Простори «СпівДія Хаби» у Львові, Тернополі та Івано-Франківську функціонують як осередки надання матеріальної та психологічної допомоги, сприяння працевлаштуванню й культурній інтеграції внутрішньо переміщених осіб (Спільно для кожної дитини: результати функціонування Хабів підтримки сімей з дітьми в умовах війни, 2023). Молодіжні ініціативи, такі як МолоДвіжЦентр.Львів або Urban Space 100 в Івано-Франківську, стали платформами мобілізації молоді до участі у волонтерських, освітніх та інтеграційних проєктах (Громадянське суспільство у часи війни: виклики, рішення, потенціал, 2023). У Чернівцях та Ужгороді громадські та релігійні організації організували гуманітарні платформи, що забезпечують підтримку внутрішньо переміщених осіб через мережі довіри, взаємодопомоги та локальної координації. Такі практики сприяють зміцненню зв'язуючого соціального капіталу (bonding social capital) на якісно новому рівні, що проявляється у консолідації місцевого населення та внутрішньо переміщених осіб навколо спільних цінностей, національної єдності, практик взаємодопомоги та соціальної відповідальності.

Понад 160 деокупованих територіальних громад у Донецькій, Луганській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Харківській, Херсонській,

Чернігівській, Сумській та Одеській областях характеризуються різним ступенем інфраструктурних руйнувань і гуманітарних викликів. Більшість із них частково або повністю залежать від міжнародної гуманітарної підтримки. Серед основних організацій-донорів, що надають допомогу цим громадам – це Управління ООН з координації гуманітарних питань (UN OCHA), Дитячий фонд ООН (UNICEF), Всесвітня продовольча програма (WFP), Міжнародний комітет Червоного Хреста (ICRC), а також недержавні організації, зокрема ГО «Схід SOS», ACTED, Save the Children, Норвезька рада у справах біженців (NRC), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та інші (Барінова, 2025). Ефективне використання зовнішніх ресурсів у деокупованих громадах сприяє зміцненню зв'язуючого соціального капіталу (bonding social capital), особливо за умов реалізації гуманітарних програм у партнерстві з місцевими громадськими об'єднаннями. Такий підхід дозволяє не лише задовольнити першочергові потреби населення, але й підтримати процеси локальної мобілізації, формування довіри, практик взаємопідтримки в громадах та посилення соціального капіталу на рівні громади.

Таким чином, розробка уніфікованої моделі розвитку соціального капіталу в територіальних громадах України в умовах війни є неможливою через асиметричність викликів і нерівномірність доступу до ресурсів. Модель соціального капіталу Р. Патнема потребує гнучкої адаптації до контексту кожної громади з урахуванням їхнього досвіду, потреб і ресурсного забезпечення.

Питання переосмислення ключових компонентів соціального капіталу, запропонованих Р. Патнемом – довіри, норм взаємодії та громадянської активності – набуває особливої актуальності в контексті нових соціальних практик, що сформувалися в територіальних громадах України під впливом повномасштабної війни. Доцільним у цьому разі є аналіз емпіричних даних, отриманих на основі статистичних і соціологічних досліджень за 2022-2025 роки.

За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у березні 2025 року, у більшості регіонів України спостерігається зниження рівня довіри до інституцій державної влади. Зокрема, державному апарату (чиновникам) не довіряють 79% опитаних, політичним партіям – 77%, Верховній Раді України – 77%, судовій системі – 73%, Уряду України – 71%, Прокуратурі – 63,5%, Національному антикорупційному бюро України – 62%, комерційним банкам – 54%. Натомість зафіксовано зростання довіри до недержавних і неформальних інституцій: добровольчих загонів – 85,5%, волонтерських організацій – 80%, церкви – 65%, громадських організацій – 60,5%. Найвищий рівень довіри українці

висловлюють Збройним силам України – 93,5%, а також Державній службі з надзвичайних ситуацій – 85,5% (Оцінка ситуації в країні..., 2025).

Розглядаючи такий компонент соціального капіталу, як норми взаємодії, Р. Патнем аналізував участь громадян у виборах, читання преси та членство у сільнотах. В умовах воєнного стану, який діє в Україні з 2022 року, проведення виборів є неможливим, тому за доцільне вважається аналіз альтернативних форм громадянської активності, зокрема динаміки розвитку інститутів громадянського суспільства. Згідно з даними Державної служби статистики України, кількість зареєстрованих громадських та благодійних організацій щороку зростає, що свідчить про поступове інституціональне зміцнення «третього сектору». Так, у 2022 році в Україні було зареєстровано 96543 громадських організацій, у 2023 році – 99556, а у 2024 році – 102860. Кількість благодійних організацій також збільшилася – з 20498 у 2022 році до 29910 у 2023 році (Статистичний щорічник України, 2024). Важливо зазначити, що після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну пріоритети діяльності цих організацій зазнали суттєвих змін. Основними напрямками стали допомога військовослужбовцям та цивільному населенню, організація евакуаційних заходів, забезпечення гуманітарною підтримкою, надання психо-соціальної допомоги тощо.

Результати загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2024 року, засвідчують зростання рівня громадянської активності в умовах повномасштабної війни. Серед найпоширеніших форм такої участі – волонтерська діяльність, допомога внутрішньо переміщеним особам, участь у гуманітарних ініціативах, патрулюванні територій і забезпечення тилової підтримки. Згідно з результатами дослідження, переважна більшість українців (71%) з початку повномасштабного вторгнення брали участь у різних формах волонтерської допомоги: підтримці Збройних сил України, допомозі внутрішньо переміщеним особам або тим, хто постраждав внаслідок бойових дій. Зокрема, 34% опитаних надавали фінансову допомогу, 15% – залучалися до фізичної праці, а ще 22% – допомагали одночасно матеріально та фізично. У регіональному розрізі простежується певна диференціація форм залучення: на Заході України зафіксовано вищий відсоток фізичної участі (25%) порівняно із загальнонаціональним показником, тоді як найвищий рівень фінансової підтримки спостерігається серед жителів Півдня (40%) та Центру (36%). Особливістю громадянської активності в сільських громадах є функціонування неформальних мереж взаємодопомоги, які, незважаючи на відсутність офіційного інституційного

оформлення, демонструють високу ефективність у реагуванні на кризові виклики та потреби місцевого населення (День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни, 2024). Цей зсув фокусу з вертикальної інституційної довіри на горизонтальні зв'язки свідчить про трансформацію соціального капіталу в напрямі посилення неформальних механізмів взаємодії, що корелює з концепцією Р. Патнема про роль горизонтальної взаємодії у зміцненні соціальної згуртованості та довіри в суспільстві.

Висновки.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо зробити висновки, що модель соціального капіталу Р. Патнема, розроблена в умовах стабільного демократичного розвитку, потребує адаптації до українського контексту воєнного часу. Така адаптація має враховувати як тривалий характер кризової ситуації, спричиненої війною, так і трансформації у структурі соціальних зв'язків, динаміці громадянської участі та механізмах мобілізації територіальних громад.

Аналіз емпіричних матеріалів дозволив встановити, що в різних типах територіальних громад домінують різні форми соціального капіталу. У прифронтових громадах ключове значення набуває зв'язковий соціальний капітал (linking social capital), що забезпечує зв'язок з державними структурами, донорами та іншими зовнішніми суб'єктами. У приймаючих громадах, які інтегрують внутрішньо переміщених осіб, активно розвивається об'єднувальний соціальний капітал (bridging social capital), що сприяє налагодженню міжгрупових горизонтальних зв'язків. У відносно стабільних громадах, а також у деокупованих територіях, переважає зв'язуючий соціальний капітал (bonding social capital), який забезпечує внутрішню

згуртованість і підтримку членів спільноти. З огляду на це, формування уніфікованої моделі розвитку соціального капіталу в умовах війни видається недоцільним через асиметричність викликів, нерівномірність доступу до ресурсів і специфіку соціального досвіду кожної громади.

Аналіз ключових компонентів соціального капіталу – довіри, норм взаємодії та громадянської – засвідчив, що в умовах війни відбувся зсув фокусу з інституційної (вертикальної) довіри до горизонтальних зв'язків і неформальних мереж. Така трансформація узгоджується з концепцією Р. Патнема, яка підкреслює значущість горизонтальної взаємодії для зміцнення соціальної згуртованості й довіри, однак в українському контексті вона набуває нових рис, пов'язаних із ситуативною мобілізацією та самоорганізацією громад в умовах постійної загрози.

Відповідно, адаптація моделі Р. Патнема до українських реалій має ґрунтуватися на таких положеннях: визнання асиметрії досвіду територіальних громад; урахування чинника війни та постійних загроз як сталого контексту функціонування соціуму; переосмислення громадянської участі як динамічного процесу, не сталої інституціоналізованої практики; акцент на динамічності та гнучкості соціального капіталу, а не лише на його накопиченні в традиційних формах.

Українські громади демонструють нову модель формування соціального капіталу, що базується на неформальній взаємодії, горизонтальних зв'язках, волонтерстві та здатності до самоорганізації в умовах кризи. Цей досвід відкриває нові аналітичні горизонти для подальших наукових досліджень і практичної розробки стратегій посилення спроможності громад через розвиток соціального капіталу, адаптованого до умов невизначеності ризику та тривалих кризових станів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Барінова, Д. (2024, Лютий 15). Відновлення та розвиток деокупованих територіальних громад: реальність та перспективи. *Укрінформ*. Відновлено з <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3834546-vidnovlenna-ta-rozvitok-deokupovanih-teritorialnih-gromad-realnist-ta-perspektivi.html>
- Громадянське суспільство у часи війни: виклики, рішення, потенціал*. ICAP «Єднання». 2023. Відновлено з <https://ednannia.ua>
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни*. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 22 серпня 2024. Відновлено з <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni>
- Дяконенко, О. (2023). Соціальний капітал територіальних громад України в умовах війни: сучасні трансформації та прогнозні зрушення. *Демографія та соціальна економіка*, 2(52), 54-71. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>
- Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні*. Міжнародна організація з міграції. Квітень, 2024. Відновлено з https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf
- Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу*. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва / Центр Разумкова. лютий–березень 2025 р. Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
- Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією. Наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 376 (2025) (Україна). Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text>

- Спільно для кожної дитини: результати функціонування Хабів підтримки сімей з дітьми в умовах війни. UNICEF / Спільно HUB. (2023). Відновлено з <https://spilnoinua.org>
- Статистичний щорічник України за 2023 рік. (2024). Київ: Державна служба статистики України. Відновлено з https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.

REFERENCES

- Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitudes towards elections during the war, and belief in victory*. Democratic Initiatives Foundation & Razumkov Centre. (2025, February–March). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-hromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>
- Barinova, D. (2024, February 15). Recovery and development of de-occupied territorial communities: Reality and prospects. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3834546-vidnovlenna-ta-rozvitok-deokupovanih-teritorialnih-gromad-realnist-ta-perspektivi.html>
- Civil society in wartime: Challenges, solutions, potential*. ISAR Ednannia. (2023). Retrieved from <https://ednannia.ua> ф
- Diakonenko, O. (2023). *Social capital of territorial communities of Ukraine in wartime: Current transformations and forecast changes*. *Demography and Social Economy*, 2(52), 54-71. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.054>
https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf
- Internal Displacement Report – Ukraine, Round 16*. International Organization for Migration. (2024, April). Retrieved from <https://www.iom.int>
- On approval of the list of territories where hostilities are (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation (Order №. 376)*. Ministry for Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine. (2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text>
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.
- Statistical Yearbook of Ukraine for 2023. State Statistics Service of Ukraine. (2024). Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/11/year_23_u.pdf
- Together for every child: Results of the functioning of support hubs for families with children in wartime*. UNICEF & Spilno HUB. (2023). Retrieved from <https://spilnoinua.org>
- Ukraine's Independence Day: The value of the state, unity, and volunteerism during the war*. Democratic Initiatives Foundation. (2024, August 22). Retrieved from <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni>

Crisis Environmental Communications in the Context of the Russian-Ukrainian War

UDC: UDC 070:304.9:504:659.3

DOI: <https://doi.org/10.172559>**Myroshnychenko Alona**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-2081-2588>, mirosnicenkoalona@gmail.com

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)

Abstracts.

The relevance of the study is stipulated by the need to analyze crisis environmental communications in the context of Russia's full-scale war against Ukraine, which causes significant damage to the environment and the population. Effective communication is a key element of environmental security, especially in the context of military threats, international cooperation, and post-war recovery. The study aims to examine the interaction of communication actors, platforms used, the effectiveness of activities, and the role of communication in shaping sustainable environmental policy.

The object of the study is the expert opinion on crisis environmental communications in wartime, and the subject is the effectiveness of crisis environmental communications and the identification of factors that influence them.

The purpose of this study is to analyze the current situation regarding crisis environmental communications related to environmental crises and threats in Ukraine within the context of the Russian-Ukrainian war.

Results. It was found that environmental crisis communications in Ukraine during the full-scale war became more efficient, but remain vulnerable to disinformation and fragmentation. The most active communication actors were identified as the Ministry of Ecology, NGOs, and military-civilian administrations. Experts positively assess Ukraine's international environmental communication, but emphasize staffing and methodological problems. In the case of the Kakhovka HPP, communication was ineffective, while the situation around the ZNPP proved difficult to assess objectively. European integration, support for civil society, and international cooperation determine the potential for further development of communications. Priority areas for improvement have been identified: strategic planning, engagement of experts, institutional reform, training of specialists, development of intersectoral cooperation, and transparency.

Conclusions. The analysis shows that environmental crisis communications in Ukraine, despite the challenges of the war, have become more efficient but remain fragmented and vulnerable to disinformation. The effectiveness of external communications is limited by human resources and methodological problems, as well as by the information fatigue of the international community. European integration, support for civil society, strategic planning, and international cooperation determine the potential for further development of environmental policy, effective restoration, and prosecution of environmental crimes.

Keywords: Russian-Ukrainian war, crisis environmental communications, post-war recovery, full-scale invasion, public, communication effectiveness

Кризові екологічні комунікації в умовах російсько-української війни

Мирошніченко Альона

Харківський національний університет «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна)

Анотація.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу кризових екологічних комунікацій в умовах повномасштабної війни Росії проти України, що спричиняє значну шкоду довкіллю та населенню. Ефективна комунікація є ключовим елементом екологічної безпеки, особливо в контексті воєнних загроз, міжнародної взаємодії та післявоєнного відновлення. Дослідження спрямоване на вивчення взаємодії суб'єктів комунікацій, використаних платформ, ефективності заходів та ролі комунікацій у формуванні стійкої екологічної політики.

Об'єктом дослідження стала експертна думка про кризові екологічні комунікації у воєнний час, а предметом – ефективність кризових екологічних комунікацій та встановлення факторів, які впливають на них з погляду експертного підходу.

Мета дослідження – аналіз поточної ситуації в питанні кризових екологічних комунікацій, що стосуються екологічних криз та загроз в Україні в контексті російсько-української війни.

Результати: з'ясовано, що кризові екологічні комунікації в Україні під час повномасштабної війни стали оперативнішими, однак залишаються вразливими до дезінформації та фрагментованості. Найбільш активними суб'єктами комунікації визначено Міндовкілля, громадські організації та військово-цивільні адміністрації. Експерти позитивно оцінюють міжнародну екологічну комунікацію України, але наголошують на кадрових та методологічних проблемах. У кейсі Каховської ГЕС комунікація була неефективною, тоді як ситуація навколо ЗАЕС виявилася складною для об'єктивної оцінки. Євроінтеграція, підтримка громадянського суспільства та міжнародна співпраця визначають потенціал подальшого розвитку комунікацій. Визначено пріоритетні напрями для удосконалення: стратегічне планування, залучення експертів, реформування інституцій, підготовка спеціалістів, розвиток міжсекторальної взаємодії та прозорості.

Висновки. Проведений аналіз вказує, що кризові екологічні комунікації в Україні, попри виклики війни, стали оперативнішими, однак залишаються фрагментованими та вразливими до дезінформації. Ефективність зовнішніх комунікацій обмежується кадровими й методологічними проблемами, а також інформаційною втомою міжнародної спільноти. Євроінтеграція, підтримка громадянського суспільства, стратегічне планування та міжнародна взаємодія визначають потенціал подальшого розвитку екологічної політики, ефективного відновлення і притягнення до відповідальності за екологічні злочини.

Ключові слова: російсько-українська війна, кризові екологічні комунікації, післявоєнне відновлення, повномасштабне вторгнення, громадськість, ефективність комунікації

Стаття надійшла / Article arrived: 26.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.25

Вступ.

На сьогодні Україна перебуває в умовах повномасштабного збройного конфлікту з Російською Федерацією, що спричиняє масштабну екологічну катастрофу, зокрема на територіях, безпосередньо уражених воєнними діями. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукового осмислення та аналізу комунікаційних стратегій і заходів, які були спрямовані на попередження, мінімізацію або ліквідацію екологічних кризових ситуацій.

Ефективна кризова екологічна комунікація виступає важливим елементом забезпечення екологічної безпеки як у період активної фази воєнного конфлікту, так і в процесі подальшої післявоєнної відбудови держави.

Проблематика дослідження охоплює, з одного боку, вивчення структури кризових екологічних комунікацій, їхніх ключових елементів, суб'єктного складу та механізмів взаємодії, з іншого – аналіз впливу цих комунікацій на ефективність реагування на екологічні загрози в умовах війни. Особлива увага приділяється міжнародному виміру взаємодії, участі міжнародних інституцій та правових механізмів у забезпеченні екологічної безпеки, а також ролі комунікацій у формуванні підґрунтя для стійкого екологічного майбутнього України.

Базовим методом дослідження було обрано структуроване експертне інтерв'ю. Об'єктом дослідження стала експертна думка про кризові екологічні комунікації у воєнний час, а її предметом – ефективність кризових екологічних комунікацій та встановлення факторів, які впливають на них з погляду експертного підходу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Методологічну основу дослідження складають праці Дудник В. та Корнієнко В. (2022), що стосуються ефективності комунікативних процесів, Майснера М. (Meisner, 2015) та Флора А. (Flor, 2003), що стосується екологічної комунікації, Фінка С. (Fink, 2013), що стосується кризового менеджменту та планування, Заремби А. (Zaremba, 2010), що стосується кризових комунікацій, Стегнія О. (2022), що стосується соціально-екологічних ризиків російсько-української війни, Дзяної Г. та Дзяного Р. (Дзяна, & Дзяний, 2022), що стосується управління комунікаціями в умовах криз, а також праці Мирошніченко А. (2023; 2024), де висвітлено досвід кризових екологічних комунікацій в умовах воєнного часу на прикладі попереднього досвіду таких комунікацій (на прикладі комунікацій навколо Каховської ГЕС та Запорізької АЕС).

Кризові екологічні комунікації (скор. КЕК) – процес обміну інформацією, спрямований на оперативне реагування на екологічні кризи та загрози, ефективну координацію дій між соціальними групами задля попередження, мінімізації шкоди та подолання кризової екологічної ситуації.

Кризові екологічні комунікації під час війни є ключовими для підтримання довіри громадян

до державних інституцій, зменшення паніки та забезпечення їхньої безпеки та виживання. КЕК можуть включати інформацію про екологічні ризики, загрози та наслідки, інформацію про небезпеку для здоров'я людей та довкілля, інструкції та заходи з безпеки, інформацію про допомогу, поради щодо зменшення впливу на природу, інформацію про ресурси для подолання наслідків та стратегії відновлення.

Базовим методом дослідження було обрано структуроване експертне інтерв'ю, який застосовано при дослідженні експертних думок щодо компонентів та особливостей кризових екологічних комунікацій та супутніх процесів, що безпосередньо впливають на захист довкілля та населення в умовах воєнного конфлікту, а також воно призначено дати рекомендації, на що варто звернути увагу органам влади, органам місцевого самоврядування, громадськості та науковим інституціям для покращення ситуації з кризовими екологічними комунікаціями в майбутньому. У рамках дослідження методом експертного інтерв'ю було залучено 30 українських експертів трьох професійних груп (екологи, спеціалісти з охорони навколишнього середовища та науковці; журналісти та комунікаційники; представники громадських екологічних та правозахисних організацій, та еко-активісти), з якими було обговорено поточну ситуацію в питанні кризових комунікацій, що стосуються екологічних криз та загроз в Україні в умовах російсько-української війни.

Метою роботи є аналіз поточної ситуації в питанні кризових екологічних комунікацій, що стосуються екологічних криз та загроз в Україні в контексті російсько-української війни.

Завдання дослідження: визначити вплив екологічних організацій, посадових та уповноважених осіб, силових структур, міжнародних організацій та урядів країн, соціальних медіа, ЗМІ та ін. на заходи та формування громадської думки в умовах російсько-української війни; дослідити роль екологічних та правозахисних організацій в контексті російсько-української війни; визначити галузі експертів/спеціалістів для залучення до післявоєнного відновлення екологічного стану в Україні; визначити заходи, які необхідно вжити для притягнення Росії до відповідальності та отримання відшкодування за шкоду довкіллю; дослідити міжнародну співпрацю та міжнародні комунікації в умовах російсько-української війни; дослідити кризові екологічні комунікації в контексті підризу греблі Каховської ГЕС; дослідити кризові екологічні комунікації щодо Запорізької АЕС в умовах російсько-української війни.

Період, за який було проведено емпіричне дослідження – грудень 2024 року – січень 2025 року, в рамках якого розглянуто кризові екологічні комунікації в умовах воєнного конфлікту між Росією та Україною у період з 2022 по 2024 роки. У рамках цього дослідження ми маємо змогу з'ясувати, чи

проблематизується дана тематика в українському суспільстві і які її аспекти є найбільш «підсвіченими».

Результати дослідження.

Війна в Україні несе великі збитки довкіллю та має довгострокові екологічні наслідки для всіх екосистем тож кризові комунікації стали одним з головних інструментів попередження, мінімізації та ліквідації екологічних криз та загроз. З особливостей кризових екологічних комунікацій в умовах воєнного конфлікту в Україні є долучення специфічних суб'єктів комунікації, зокрема, представників Міністерства оборони України (Збройні Сили України, Головне управління розвідки та інші), НАТО, МАГАТЕ та інших. Суб'єктами кризових екологічних комунікацій в умовах російсько-української війни є соціальні групи, що беруть участь у комунікаціях та впливають на процес управління кризою, зокрема: органи державної влади та органи місцевого самоврядування (міністерства, зокрема, Міндовкілля та Міноборони, уряд, відомства, військові цивільні адміністрації тощо); уряди іноземних країн (США, Німеччина, Польща тощо); міжнародні організації та об'єднання (ООН, ЮНЕП, ЄС тощо); неурядові організації та екологічні рухи (Greenpeace, WWF, Zero Waste Movement тощо); наукові установи та експерти (Національна академія наук України, Український гідрометеорологічний інститут тощо); ЗМІ та комунікаційні агенції (BBC, Reuters, Укрінформ, UA: Суспільне тощо); громадські організації (Екодія, Save Dnipro, Українська природоохоронна група, Екологія. Право. Людина тощо); цивільне населення.

Важливою складовою кризових екологічних комунікацій в контексті російсько-української війни є комунікація представників України з представниками міжнародної спільноти – організаціями та урядами в контексті впливу на ситуацію та допомоги у подоланні екологічних криз та загроз. Не менш важливою є комунікація щодо прийняття необхідних Законів, Постанов, Заяв та Резолюцій, необхідних для захисту навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів, ратифікації міжнародних правових документів, а також поправок до діючих міжнародних правових документів – наприклад внесення до Римського статуту злочину «екоцид». Важливо також комунікувати та ініціювати створення умов, які дозволять фіксувати злочини, притягувати до відповідальності країну-агресора, що вчиняє екологічні злочини. Розроблення документів, внесення змін до міжнародних документів, активна адвокація має на меті покращити безпекову ситуацію, притягнути до відповідальності і мати превентивну міру появи ризиків та наслідків, дій країн та осіб проти довкілля.

Комунікації мають бути організовані на різних рівнях та включати ряд комунікаторів: урядові та неурядові установи; місцеві та міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО та ін.); органи влади та органи місцевого самоврядування; громадськість та громадські організації; науковців; представників

безпекових структур (силові, військові, спеціальні: поліція, армія, СБУ, розвідка тощо) та інші. Такі комунікації мають включати оперативну інформацію, офіційні звіти та інструкції, інфографіку, відеозвернення, прес-конференції, брифінги та інші способи подання інформації, яку сприймають різні цільові аудиторії. Зазначимо також, що комунікація має бути структурована та не містити протиріччя в поданій інформації, а також в джерелі її походження.

Для ефективної комунікації в умовах війни важливо використовувати різні інтернет-платформи – соціальні мережі, офіційні державні і місцеві канали, платформи соціальних медіа, платформи громадських організацій, волонтерів та активістів. Важливими є канали органів місцевого самоврядування, безпекових структур, ДСНС та ін. Особливого значення на місцях набувають невеликі локальні групи у соціальних мережах, за допомогою яких можна інтерактивно спостерігати за розвитком подій, оперативно реагувати на зміни, коригуючи комунікацію залежно від ситуації на місцях. Важливу роль під час КЕК в Україні грають офіційні сторінки різних організацій, структур та політиків на X (раніше – Twitter), Facebook, Telegram та ін., а також традиційні засоби масової інформації (ТСН, The Economist, The Insider, The Reuters та ін.).

У період війни комунікація набуває критичного значення: від її якості залежить не лише ефективність управління, а й довіра, безпека та згуртованість суспільства. В умовах постійної загрози, нестабільності та психологічного тиску комунікація повинна бути не лише оперативною, а й точною, чесною та емпатійною тож розуміння її ефективності стає важливим фактором у розумінні її впливу під час кризових ситуацій. Ефективна комунікація є ключовою складовою успішного публічного управління кризовими ситуаціями, зокрема в екологічній сфері, яка особливо вразлива до наслідків надзвичайних подій через воєнний конфлікт. Вона дозволяє оперативно передавати важливу інформацію, сприяти координації дій серед залучених сторін і знижувати рівень паніки та дезінформації серед населення.

Є декілька визначень поняття ефективності комунікації. Під ефективністю комунікацій частіше всього розуміють відношення результату, отриманого від організації комунікативної діяльності до витрат на його отримання або як результат його співвідношення до попередньо наміченої мети (Примуш, 2004; Дудник, & Корнієнко, 2022) Для нас поняття «ефективність» є співвідношення результату до попередньо наміченої мети.

Враховуючи аналіз актуальних кейсів, рекомендацій міжнародних структур та проведених експертних інтерв'ю запропоновано такі ключові критерії ефективності кризових екологічних комунікацій: оперативність реагування; достовірність та протидія дезінформації; доступність для всіх груп населення; надійність та безперебійність каналів

зв'язку; чіткість і практичність рекомендацій; наявність зворотного зв'язку; міжсекторальна координація; емоційна грамотність та запобігання паніці; документування екологічних злочинів; гуманітарна орієнтація; юридична підтримка й адвокація на міжнародному рівні; інтегрованість у довгострокову стратегію відновлення.

Ефективність – це не тільки про правильну послідовність дій, але й про здатність адаптуватися до змін і реагувати на виклики. Ефективність комунікації вимірюється отриманими результатами – як запланованими так і не запланованими: отримання запланованого результату можна вважати як високу ефективність комунікацій, а якщо це не запланований результат чи його відсутність – низька ефективність комунікацій. Однак, відсутність результату впливу комунікацій також є результатом.

У багатьох випадках ефективність залежить від суб'єктивного сприйняття аудиторії або експертів, доступності ресурсів, емоційного стану людей і контексту самої кризи. Крім того, відсутність універсальних критеріїв та стандартів для оцінки ефективності обмежує можливість порівняння різних підходів. Таким чином, дослідження ефективності комунікацій є не лише питанням теорії, але й важливим практичним аспектом, який вимагає міждисциплінарного підходу, аналізу практичних кейсів та впровадження сучасних технологій.

При аналізі суб'єктів кризової екологічної комунікації, а також платформ, соціальних медіа та ЗМІ, що мали найбільший вплив на формування громадської думки в контексті криз та загроз, що виникали і виникають в контексті російсько-української війни, виявлено, що попри складнощі, викликані воєнним конфліктом в Україні, комунікація щодо стану довкілля стала більш організованою та оперативною. Органи влади, особливо Міндовкілля та військові цивільні адміністрації, активно комунікують з громадськістю. Громадські організації відіграють важливу роль у поширенні інформації та впливі на державні рішення. Війна активізувала громадську активність та співпрацю між різними стейкхолдерами. Відбувається еволюція екологічного менеджменту в умовах кризових ситуацій, а Євроінтеграція сприяє покращенню законодавства та залученню міжнародної допомоги.

Роль різних суб'єктів комунікації: Міндовкілля є ключовим комунікатором у питанні подій та заходів, пов'язаних з довкіллям. Громадські організації активно долучаються до моніторингу, збору даних та поширення інформації, співпрацюють з державними органами. Правоохоронні органи, зокрема спеціалізована екологічна прокуратура, активно комунікують щодо наслідків війни. ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні громадської думки, але є ризик поширення неперевіреної інформації.

Роль соціальних мереж в умовах російсько-української війни стала ключовою – соціальні мережі зараз виходять на перший план і люди споживають

інформацію саме в соціальних мережах, різноманітних месенджерах, каналах. Соціальні мережі, особливо Telegram і Facebook, стали важливими каналами комунікації, однак особливу увагу варто приділити саме ролі Telegram.

Серед проблем під час комунікації в умовах російсько-української війни можна виділити: недостатню оперативність та чіткість інформації від деяких державних органів, зокрема Держекоінспекції; недостатню кількість ресурсів у профільних міністерств для якісної комунікації; складнощі розуміння офіційної комунікації для пересічних громадян через використання складної професійної термінології; недостатню комунікацію з боку Міністерства охорони здоров'я; ризик поширення неперевіреної інформації та «страшилок» у ЗМІ.

У результаті емпіричного дослідження було здійснено експертну оцінку ефективності кризових екологічних комунікацій в Україні у період повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Згідно з отриманими даними, 13 опитаних експертів охарактеризували комунікацію як загалом ефективну, один експерт вказав на її неефективність, 10 респондентів визнали ефективність лише частковою, тоді як 6 експертів утрималися від остаточної оцінки. Ці результати свідчать про наявність як позитивних зрушень у сфері екологічної комунікації, так і суттєвих викликів, що потребують подальшого аналізу та вдосконалення комунікаційних стратегій.

За результатами дослідження, найпомітнішими та найвідкритішими суб'єктами екологічної комунікації в умовах повномасштабної війни були визначені Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (Міндовкілля), організації громадянського суспільства (ОГС) та військові цивільні адміністрації (ВЦА). Зокрема, 24 експерти відзначили активність і доступність ОГС, 20 – діяльність Міндовкілля, а 6 експертів акцентували увагу на ролі ВЦА. Такий розподіл свідчить про провідну роль громадського сектору та державного профільного міністерства у сфері кризової екологічної комунікації.

На основі проведеного аналізу доцільно рекомендувати:

- підвищити ефективність комунікацій державних органів шляхом оперативного інформування, зрозумілої термінології та залучення комунікаційних фахівців, зокрема у роботі з медіа й соціальними мережами;
- посилити роль громадських організацій у моніторингу, інформуванні та формуванні екологічної політики, сприяти їхній співпраці з науковими установами;
- забезпечити достовірність і зваженість публічної інформації, уникати панічних повідомлень, адаптувати комунікацію до різних аудиторій та уніфікувати терміни у міжнародному контексті.

Міжнародна співпраця є важливою складовою комунікацій в контексті воєнного конфлікту в Україні.

Переважна більшість експертів позитивно оцінює міжнародну комунікацію України в екологічному контексті під час повномасштабного вторгнення. Зокрема, 18 експертів визнали її ефективною, ще 6 респондентів вказали на часткову ефективність комунікацій, тоді як жоден з опитаних не оцінив їх як повністю неефективні. Водночас 6 експертів утрималися від остаточної оцінки. Такий розподіл свідчить про загальну позитивну динаміку міжнародної екологічної комунікації, попри окремі виклики та недопрацювання.

Україна отримує значну підтримку від міжнародних партнерів. Міжнародні організації та фонди адаптуються до роботи в умовах війни, переорієнтовуючи та адаптуючи свою діяльність до роботи в умовах війни. Іноземні медіа активно висвітлюють події в Україні.

Експерти відмічають позитивний вплив євроінтеграції. Євроінтеграція сприяє активній співпраці з країнами Європейського Союзу завдяки чому створено платформи для обміну досвідом та співпраці з європейськими організаціями. Українська делегація активно працює на міжнародних конференціях та активно комунікує з Європейською комісією та іншими міжнародними партнерами.

Громадські організації відіграють важливу роль у комунікації з міжнародними партнерами. Представники місцевого самоврядування також активно долучаються до міжнародної співпраці.

Серед проблем, з якими стикається Україна під час комунікації на міжнародному рівні, на думку експертів: мовний бар'єр, особливо серед фахівців, які не є спеціалістами з міжнародної комунікації; недостатня кількість кваліфікованих кадрів для міжнародної комунікації; недостатня комунікація між громадськими організаціями та науковцями, та владою; термінологічні розбіжності та відмінності в методологіях; «Втома від війни» у міжнародній спільноті; недостатньо наданих фактів під час комунікації; корупція та недосконале судове законодавство. З метою підвищення ефективності міжнародної співпраці необхідно:

- активізувати інформаційні кампанії з використанням фактів і документально підтверджених даних, зменшуючи емоційну складову в комунікаціях;
- використовувати євроінтеграційні інструменти та розвивати співпрацю з європейськими партнерами;
- уніфікувати термінологію та методології у взаємодії з міжнародними структурами;
- підвищувати кваліфікацію фахівців у сфері міжнародної комунікації, зокрема в галузі мовної підготовки та фахового перекладу;
- розширювати співпрацю між владою, науковцями та громадянським сектором;
- залучати технічну допомогу для проведення досліджень та вдосконалення інструментів комунікації;

- здійснювати реформи, спрямовані на зміцнення верховенства права, прозорість і підзвітність у використанні міжнародної допомоги.

Щодо кризових екологічних комунікацій в контексті підризу греблі Каховської ГЕС, а також можливих ключових помилок, допущених під час цих комунікацій, а також заходів, які необхідно вжити для покращення комунікацій в майбутньому, серед основних проблем комунікації, експерти визначають: відсутність системності в комунікації; недостатню оперативність державних органів та затримка у наданні офіційної позиції; розбіжності в методологіях та нормах реагування; недостатня комунікація з постраждалим населенням на місцевому рівні; мовний бар'єр; заповнення інформаційного вакууму російською пропагандою.

На міжнародному рівні спостерігалася затримка реакції та позиції міжнародних партнерів щодо катастрофи, недостатню інформаційну та технічну підтримку міжнародної спільноти у момент катастрофи, недостатню участь міжнародних експертів у фіксації наслідків.

З боку України експерти відмічають недостатню підготовленість населення до можливості виникнення подібних катастроф, необхідність законодавчого врегулювання та координації дій, а також необхідність навчання реагування на надзвичайні ситуації всіх державних структур, а також не оголошення зони екологічної катастрофи, що впливає на міжнародну допомогу та сприйняття світом ситуації навколо Каховської ГЕС.

Щодо оцінки ефективності кризових екологічних комунікацій у контексті підризу дамби Каховської ГЕС, експертні думки виявилися розмежованими. Вісім опитаних експертів визнали комунікацію в цьому кейсі загалом ефективною, тоді як дванадцять респондентів оцінили її як неефективну. Ще троє експертів відзначили часткову ефективність здійснюваних комунікацій, а семеро не змогли сформулювати однозначну оцінку. Такий розподіл свідчить про наявність суттєвих суперечностей у сприйнятті комунікаційної стратегії держави та інших суб'єктів у цій надзвичайній ситуації.

Враховуючи досвід катастрофи на дамбі Каховської ГЕС необхідно звернути увагу на:

- покращення комунікації: розробка чітких алгоритмів дій та комунікаційних стратегій; координація дій між державними органами та громадськими організаціями; оперативне надання достовірної інформації; посилення комунікації на місцевому рівні з населенням; підвищення кваліфікації фахівців з екологічної комунікації; активна протидія російській пропаганді;
- міжнародна співпраця: запрошення міжнародних спеціалістів на територію України, для розуміння всіх масштабів трагедії та залучення міжнародних експертів

до фіксації наслідків екологічних злочинів, а також системне та достовірне інформування міжнародної спільноти про екологічні наслідки війни.

З метою запобігання подібним екологічним катастрофам у майбутньому доцільно вдосконалити законодавче регулювання реагування на надзвичайні ситуації, впровадити системний аналіз і прогнозування ризиків, а також регулярно проводити навчання для відповідних служб і інформування населення. Рекомендується надавати постраждалим територіям офіційний статус зони екологічної катастрофи, формувати доказову базу для міжнародної відповідальності агресора, вивчати доцільність відновлення Каховської ГЕС і розробляти альтернативні рішення щодо водопостачання. Окрема увага має приділятися висвітленню діяльності українських екологічних організацій.

Щодо мети кризових екологічних комунікацій в контексті окупованої Запорізької АЕС, а також кроків, які необхідно вжити для покращення цих комунікацій, визначено, що метою кризових комунікацій навколо Запорізької АЕС (скор. ЗАЕС) – станція повністю під нашим контролем або під контролем незалежного міжнародного персоналу. Більшість експертів сходяться на думці, що деокупація ЗАЕС можлива лише військовим шляхом.

Важливим є донесення інформації до міжнародної спільноти, до МАГАТЕ, до ООН та інших міжнародних платформ про те, що ми не можемо виконати всі зобов'язання по Конвенції про ядерну безпеку та інших міжнародних документах, які ми підписали, а також деокупувати ЗАЕС для попередження ядерної небезпеки.

Ефективність комунікацій міжнародних організацій, зокрема МАГАТЕ, у вирішенні ситуації на ЗАЕС викликає сумніви у експертів, які вважають, що МАГАТЕ показує свою бездіяльність та неможливість забезпечити виконання безпекових норм на ЗАЕС. Вирішення ситуації на ЗАЕС залежить від політичної волі міжнародної спільноти та країн, які мають вплив на Росію та мають вплив на міжнародному рівні, а ядерні країни мають велику залежність від ресурсів Росії та Росатому.

Оцінювання ефективності кризових екологічних комунікацій у контексті ситуації навколо окупованої Запорізької АЕС виявилось складним завданням для більшості опитаних експертів, що зумовлено специфікою предмета комунікації та обмеженим доступом до інформації. Із 30 респондентів лише 6 експертів охарактеризували комунікацію як загалом ефективну, 3 – як неефективну, ще 4 – як частково ефективну. Водночас переважна кількість опитаних – 17 експертів – не змогли сформулювати чіткої оцінки, що свідчить про складність аналізу цього кейсу та недостатню прозорість або доступність інформаційних процесів.

Експерти відмічають малу ефективність роботи усталених міжнародних організацій, що були

утворені після Другої Світової Війни та вважають, що вони потребують реформування.

Враховуючи важливість ядерного питання та ядерної безпеки необхідно: посилити міжнародну комунікацію України для підтримки уваги до загроз, пов'язаних з окупацією ЗАЕС; активізувати інформаційні кампанії для підвищення обізнаності громадськості; також розробити плани реагування на надзвичайні ситуації та проводити регулярні навчання; реформування міжнародних організацій, де Україна голос вимоги до реструктуризації чи створення нових організацій, посилення санкцій проти Росії, зокрема щодо «Росатому», консолідації зусиль із державами-партнерами на основі спільних цінностей у сферах безпеки, екології та прав людини.

Щодо притягнення Росії до відповідальності та отримання відшкодувань (репарацій) за завдану шкоду довкіллю, завдану внаслідок російської агресії, а також впливу України на репараційний процес зазначимо, що більшість експертів вважають неможливим отримання хоч якихось відшкодувань. Складність процесу отримання відшкодувань полягає у відсутність чіткого міжнародного екологічного права в розрізі відшкодування збитків внаслідок збройного конфлікту, тривалість процедури збору доказової бази та часу для отримання відшкодування. Залежність від політичної волі країн, де зберігаються російські активи також має вагомий вплив на ситуацію так як це стосується власності.

Виділено умови для отримання відшкодування: ретельне документування збитків, завданих довкіллю; внесення змін до українського та міжнародного законодавства; наявність глобальної політичної волі урядів країн, де зберігаються російські активи; отримання досвіду відшкодування завданої шкоди в міжнародних судах.

Ретельне документування збитків довкіллю є ключовим для подання позовів до міжнародних судів тож є необхідність залучення іноземних фахівців для забезпечення достовірності та обґрунтованості доказів.

Україна може стати каталізатором створення нової міжнародної системи права для притягнення до відповідальності за екологічні злочини та має стати лідером у питанні визнання екоциду на міжнародному рівні. Також Україна є новатором у формуванні нових підстав, юридичного підґрунтя для створення компенсаційної комісії, а також може стати активним учасником створення нових міжнародних механізмів та інституцій.

Для збільшення шансів отримання відшкодування за шкоду довкіллю необхідно:

- лобіювання змін до міжнародного права – просування визнання екоциду міжнародним злочином та внесення його до Римського статуту;
- система документування збитків – створення національної та міжнародної системи збору доказів з використанням сучасних технологій і методик;

- підготовка юристів – навчання фахівців з міжнародного екологічного права, зокрема за кордоном;
- міжнародна співпраця – активна взаємодія з міжнародними партнерами для політичної підтримки та компенсації збитків за рахунок арештованих активів Російської Федерації;
- використання судових механізмів – подання позовів до міжнародних судів без очікування завершення війни;
- реформування державних структур – модернізація екологічних інституцій, зокрема Держекоінспекції;
- смарагдова мережа – підписання закону для захисту природоохоронних територій і посилення юридичної позиції України;
- нова міжнародна інституція – створення альянсу країн на основі спільних екологічних цінностей з урахуванням українського досвіду.

Стосовно ролі екологічних та правозахисних організацій в контексті воєнного конфлікту між Росією та Україною, а також процесів, до яких їх варто залучати, експерти визначили, що громадські екологічні та правозахисні організації в умовах російсько-української війни оперативно реагують на надзвичайні ситуації, надаючи інформацію та рекомендації населенню та часто діють швидше за державні органи, що дозволяє мінімізувати негативні наслідки.

Громадські організації є важливими експертами у процесі законотворення, особливо в питаннях адаптації законодавства до вимог Європейського Союзу. Вони активно адвокатують кращі практики та збирають інформацію для аналізу, доносять до широкого загалу інформацію про екологічні ризики та наслідки війни, формують громадську думку та підвищують екологічну свідомість.

Громадські організації активно співпрацюють з міжнародними організаціями, залучаючи ресурси для відновлення довкілля та використовують міжнародні платформи для привернення уваги до екологічних проблем в Україні. Вони посередниками між громадянами та органами влади, транслиючи громадську думку та сприяючи діалогу та відіграють важливу роль у мобілізації суспільства до активної участі у вирішенні екологічних проблем. Громадські організації проводять освітні заходи для фахівців та студентів, надаючи актуальну та структуровану інформацію, залучають молодь до екологічної діяльності та надають їм нові знання, використовуючи сучасні методи комунікації.

В умовах російсько-української війни громадські організації мають проблему доступу до даних через обмеження доступу до державних реєстрів, що ускладнює роботу організацій з контролю та моніторингу екологічної ситуації, а також напрацювання рекомендацій.

Задля подальшої включеності громадських

екологічних та правозахисних організацій до процесів захисту довкілля в умовах воєнного конфлікту необхідно:

- посилення співпраці – налагодження постійного партнерства між державними органами та громадськими організаціями, забезпечення доступу до даних;
- підтримка громадських організацій – фінансова, організаційна та експертна підтримка з боку держави та донорів;
- залучення громадськості – проведення інформаційних кампаній і просвітницьких заходів для підвищення екологічної свідомості;
- міжнародна адвокація – активна діяльність громадських організацій на міжнародному рівні з метою посилення тиску на Росію.

Важливим кроком з боку, перш за все, держави буде підготовка міждисциплінарних фахівців у закладах вищої освіти, які володіють знаннями одночасно в декількох галузях, наприклад, юрист-еколог, хімік-біолог тощо. Ці фахівці можуть посилити наукову спільноту та громадський сектор. Органам державної влади необхідно розробити алгоритми дій та підготувати всіх суб'єктів кризової комунікації для оперативного реагування на кризові ситуації, зокрема, в координації з громадськими організаціями.

Стосовно післявоєнного відновлення України та особливих потреб, які варто врахувати під час планування відновлення, Аналізуючи питання можна дійти висновку, що в рамках післявоєнної відбудови Україна має широкий спектр залучення в багатьох українських та закордонних експертів. Відновлення України вимагає залучення експертів з різних галузей, включаючи екологію, землеустрій, енергетику, право, економіку, сільське господарство, будівництво, гідротехніку, лісове господарство, управління відходами, логістику, цифрові технології, циркулярну економіку, розмінування, водопостачання та промислово екологію.

Ключовими напрямками післявоєнного відновлення є: відновлення та збереження біорізноманіття; очищення, відновлення та консервація земель; перехід до відновлювальної енергетики та енергоефективності; впровадження принципів циркулярної економіки; відновлення гідротехнічних споруд та водних ресурсів; переробка відходів та управління відходами руйнації; відбудова міст та сіл з урахуванням екологічних та соціальних аспектів.

Ефективне відновлення вимагає співпраці фахівців з різних галузей для комплексного вирішення проблем тож важливим буде міждисциплінарний підхід, тобто залучення не тільки фахівців з екології, а й спеціалістів з державного управління, економістів, спеціалістів інформаційних систем і технологій та інших фахівців.

При плануванні та впровадженні процедур

відновлення важливо враховувати європейські стандарти: відновлення має супроводжуватися впровадженням норм Європейського Союзу, особливо в галузі екології та енергетики, і відбуватися з урахуванням цих європейських норм та стандартів.

Важливою планувати відновлення є також соціальна складова – необхідно враховувати соціальні та гендерні аспекти, а також потреби людей з інвалідністю, приділяти увагу психологічному відновленню людей.

Наразі в Україні існує нестача фахівців з енергоефективного будівництва, енергоменеджерів та інших спеціалістів, необхідних для відновлення тож залучення міжнародних експертів та їхнього досвіду, а також залучення міжнародних інвесторів є важливим для комплексного післявоєнного відновлення.

Враховуючи, що Україна важливий світовий партнер для забезпечення продовольчої безпеки у світі, враховуючи всі виклики та загрози для якості ґрунтів і, відповідно, продукції, є необхідність переходу до чистого сільського господарства (органічного землеробства).

Враховуючи особливості післявоєнного відновлення України необхідно акцентувати увагу на наступних напрямках роботи:

- освіта і кадри – підтримка закладів вищої освіти у підготовці фахівців для відновлення, зокрема із залученням міжнародного досвіду;
- міжнародна співпраця – створення механізмів обміну досвідом та залучення іноземних експертів;
- комплексне планування – міжгалузеві робочі групи для розробки стратегій відновлення з урахуванням європейських стандартів;
- зелена політика – орієнтація на Європейський зелений курс та розвиток циркулярної економіки;
- громадська участь – залучення громадськості до планування та реалізації відбудови;
- тривала перспектива – стратегічне планування відновлення на 50-100 років;
- сталий агросектор – розвиток органічного землеробства та інституцій для охорони ґрунтів;
- прозорість і контроль – забезпечення прозорого використання коштів та боротьба з корупцією.

Кризові екологічні комунікації в умовах російсько-української війни мають потенціал до професіоналізації, однак потребують суттєвого вдосконалення на всіх рівнях – локальному, національному та міжнародному. Попри зростання ролі державних і громадських інституцій, ключовими проблемами залишаються фрагментарність стратегій, недостатня скоординованість дій, обмеженість ресурсів, слабка локальна комунікація та вразливість до дезінформації.

Особливої уваги потребує: розбудова структурної моделі кризової комунікації на випадок еко-

катастроф; уніфікація термінології та методологій взаємодії з міжнародними партнерами; посилення фахової підготовки у сфері комунікацій, права, екології; інституціалізація взаємодії між владою, неурядовими організаціями, засобами масової інформації та науковцями; прозоре документування збитків та адвокація екоциду на міжнародному рівні.

Удосконалення кризових екологічних комунікацій має базуватися на міждисциплінарності, практичності, міжнародній солідарності, підвищенні довіри до комунікаційних суб'єктів та адаптації до довгострокових викликів, включаючи післявоєнне відновлення довкілля.

Висновки.

Попри виклики війни, комунікація з екологічних питань в Україні стала оперативнішою завдяки активності державних і громадських структур, зокрема, Міністерства захисту довкілля, військово-цивільних адміністрацій, громадських екологічних та правозахисних організацій. Ключову роль відіграють соціальні мережі та месенджери, особливо Telegram, однак комунікаційний процес стикається з низкою проблем: недостатньою оперативністю, складністю термінології, ресурсними обмеженнями та ризиками дезінформації.

Для підвищення ефективності комунікаційних процесів доцільно вдосконалити механізми взаємодії державних органів, посилити підтримку громадських організацій, підвищити рівень медіаграмотності населення та запровадити додаткові заходи щодо перевірки інформації перед її поширенням.

Попри активну міжнародну комунікацію на державному рівні, значну підтримку з боку партнерів, прогрес у процесі євроінтеграції та участь України у міжнародних кліматичних і безпекових форумах, ефективність зовнішніх комунікацій залишається обмеженою через низку чинників. Серед ключових викликів – мовний бар'єр серед фахівців, нестача кваліфікованих кадрів у сфері міжнародної комунікації, термінологічні та методологічні розбіжності, а також зниження уваги світової спільноти через феномен «втоми від війни». Необхідно посилити інформаційну роботу, уніфікувати термінологію, залучати технічну допомогу та фахівців, реформувати судову систему.

Євроінтеграція сприяє розвитку кризових екологічних комунікацій завдяки законодавчим змінам, фінансовій підтримці та активізації участі громадськості у реформуванні екологічної політики. Відновлення екосистем і документування наслідків війни посилюють міжнародний вплив України.

Комунікація під час підриву Каховської ГЕС була неефективною через хаотичність, затримки та пропаганду. Потрібні стратегічні підходи, міжнародна участь, правове врегулювання, навчання служб, інформування населення та система збору доказів.

Комунікація щодо ЗАЕС ускладнена через ядерну специфіку та слабкість міжнародних організацій. Деокупація об'єкта – критично важлива. Потрібно

активізувати міжнародну підтримку, санкційний тиск і підготовку до надзвичайних ситуацій.

Україна відіграє важливу роль у формуванні міжнародних механізмів відповідальності за екоциди. Для ефективного відшкодування необхідні зміни до міжнародного права, збір доказів, підготовка юристів, політична підтримка партнерів та міжнародні судові механізми.

Організації громадянського суспільства мають значний вплив на екологічну політику, комунікацію та міжнародну адвокатуру. Вони виконують роль партнерів держави, зокрема у сфері законотворення, представництва, експертизи та мобілізації ресурсів.

Відновлення України має базуватись на сталому розвитку, європейських стандартах

і міждисциплінарному підході. Пріоритети – біорізноманіття, управління відходами, енергоефективність, освіта, прозорість та боротьба з корупцією.

Ефективність кризових екологічних комунікацій та політики залежить від євроінтеграції, стратегічного планування та сучасних механізмів реагування. Потрібно вдосконалити комунікації, розширити законодавство і посилити міжнародну взаємодію.

Подальші дослідження мають зосередитись на методах оцінки ефективності комунікацій, розвитку міжнародного екологічного права, документуванні екологічних злочинів і розробці стратегій післявоєнного екологічного відновлення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дзяна, Г. О., & Дзяний, Р. Б. (2022). Управління комунікаціями в умовах криз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 2. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2>.
- Дудник, В. В., & Корнієнко, В. О. (2022). Ефективність комунікативних процесів. *Конференції ВНТУ електронні наукові видання, LI Науково-технічна конференція факультету менеджменту та інформаційної безпеки*. Відновлено з <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-fm/all-fm-2022/paper/view/15382>.
- Мирошніченко, А. Ю. (2023). Кризові екологічні комунікації у період воєнного часу (на прикладі Каховської ГЕС). *Науково-теоретичний альманах Грані*, 26(5), 132–142. <https://doi.org/10.15421/1723113>.
- Мирошніченко, А. Ю., & Горошко, О. І. (2024). Кризові екологічні комунікації у період воєнного часу (на прикладі Запорізької АЕС). *Науково-теоретичний альманах Грані*, 27(6), 60–70. <https://doi.org/10.15421/1724113>.
- Примуш, М. В. (2004). *Загальна соціологія: навч. посіб.* Київ: Професіонал, 590.
- Стегній, О. Г. (2022). Соціально-екологічні ризики російсько-української війни. *Українське суспільство за умов війни*. Київ: Інститут соціології НАНУ, 77–87. Відновлено з <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>.
- Fink, S. (2013). *Crisis communications. The definitive guide to message management*. Chicago: McGraw-Hill Education.
- Flor, A. G. (2003). *Environmental communication*. Quezon City: University of the Philippines Diliman.
- Meisner, M. (2015). *Environmental communication: what it is and why it matters*. Retrieved from <https://www.theieca.org/resources/environmental-communication-what-it-and-why-it-matters>.
- Zaremba, A. J. (2010). *Crisis Communication: Theory and Practice*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

REFERENCES

- Dudnik, V. V., & Kornienko, V. O. (2022). Efficiency of communication processes. *VNTU Conferences electronic scientific publications, LI Scientific and Technical Conference of the Faculty of Management and Information Security*. Retrieved from <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-fm/all-fm-2022/paper/view/15382>.
- Dzyana, G. O., & Dzyanyi, R. B. (2022). Managing communications in times of crisis. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 2. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2>.
- Fink, S. (2013). *Crisis communications. The definitive guide to message management*. Chicago: McGraw-Hill Education.
- Flor, A. G. (2003). *Environmental communication*. Quezon City: University of the Philippines Diliman.
- Meisner, M. (2015). *Environmental communication: what it is and why it matters*. Retrieved from <https://www.theieca.org/resources/environmental-communication-what-it-and-why-it-matters>.
- Myroshnychenko, A. Y. (2023). Crisis Environmental Communications in Wartime (The Kakhovka Hydro-Power Plant Case). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(5), 132–142. <https://doi.org/10.15421/1723113>.
- Myroshnychenko, A. Y., & Goroshko, O. I. (2024). Crisis Environmental Communications in Wartime (on the Example of Zaporizhzhya Nuclear Power Plant). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 27(6), 60–70. <https://doi.org/10.15421/1724113>.
- Stegny, O. G. (2022). Social and environmental risks of the Russian-Ukrainian war. In the book: *Ukrainian society in the conditions of war*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 2022. c. 77–87. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>.
- Zaremba, A. J. (2010). *Crisis Communication: Theory and Practice*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

The Problems of the Development of the Educational System Reflected in the Electoral Platforms of the Candidates for the Position of President of the Republic of Moldova (the Ballot from October-November 2024)

UDC: 37.091:342(478)

DOI: <https://doi.org/10.17758/1725-6000/2025-0117>**Cornea Sergiu¹**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0888-5902>, sergiu.cornea@ugal.ro**Mandaji Elena²**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0924-4602>, emandaji@yahoo.com¹*Cahul State University «Bogdan Petriceicu Hasdeu» (Cahul, Republic of Moldova), «Dunarea de Jos» University of Galat (Galați, Romania)*²*Cahul State University «Bogdan Petriceicu Hasdeu» (Republic of Moldova)***Abstract.**

Relevance. In October - November 2024, were held presidential elections in the Republic of Moldova. 11 candidates entered the electoral race. Each of the 11 candidates presented to the electorate their electoral program in which they expressed their views on the important issues of contemporary Moldovan society, including the development of the education system in the Republic of Moldova. The purpose of the research is to examine the opinions of the candidates for the position of President of the Republic of Moldova regarding the development of education and research.

Results. The electoral competition was characterized by the absence of extensive electoral debates, with candidates focusing more on criticizing the government than on presenting their own visions and offering reliable solutions to existing problems and challenges. The candidates' electoral platforms were not related to the constitutional attributions of the President of the Republic of Moldova and abounded in populist promises.

Conclusions. In general, the electoral platforms of the candidates running for the position of President of the Republic of Moldova did not take into account, with some minor exceptions, the constitutional provisions regarding the powers of the President.

The contents of the platforms, slogans, and electoral declarations clearly aimed to promote the candidate's image and attract as many voters as possible.

Candidates in their electoral platforms and messages, at meetings with voters and in televised debates also took into account the accumulation of political advantages for the 2025 parliamentary elections.

The contents of the candidates' messages were declarative in nature and did not offer viable, reasoned and feasible solutions to the problems existing in Moldovan society.

Keywords: Republic of Moldova, presidential elections, electoral programs, education, research

Проблеми розвитку системи освіти, відображені у виборчих програмах кандидатів на посаду Президента Республіки Молдова (жовтень-листопад 2024 року)

Корнеа Сергіу, Олена Мандаджі*Кахульський державний університет ім. «Богдана Петричейку Хашидеу», (Кахул, Республіка Молдова), Галацький університет «Dunarea de Jos» (Галац, Румунія)**Кахульський державний університет ім. «Богдана Петричейку Хашидеу», (Кахул, Республіка Молдова)***Анотація.**

Актуальність. У жовтні - листопаді 2024 року в Республіці Молдова відбулися президентські вибори. У виборчу гонку взяли участь 11 кандидатів, двоє з яких вийшли до другого туру. Кожен з 11 кандидатів представив виборцям свою передвиборчу програму, в якій висловив свої погляди на важливі проблеми сучасного молдовського суспільства, включаючи розвиток системи освіти в Республіці Молдова. Метою статті є вивчення думок кандидатів на посаду Президента Республіки Молдова щодо розвитку освіти та наукових досліджень.

Результати. Виборча конкуренція характеризувалася відсутністю масштабних передвиборчих дебатів, кандидати зосереджувалися більше на критиці влади, ніж на представленні власного бачення та пропозиції надійних рішень існуючих проблем і викликів. Виборчі програми кандидатів не були пов'язані з конституційними повноваженнями Президента Республіки Молдова та рясніли популістськими обіцянками.

Висновки. Загалом виборчі майданчики кандидатів, які претендують на посаду президента Республіки Молдова, не враховували, за деякими незначними винятками, конституційних положень щодо повноважень президента. Зміст платформ, гасел та виборчих декларацій чітко спрямований на просування іміджу кандидата та залучення якомога більшої кількості виборців. Кандидати у своїх виборчих платформах і повідомленнях, на зустрічах з виборцями і теледебатах також враховували накопичення політичних переваг для парламентських виборів 2025 року. Зміст повідомлень кандидатів мав декларативний характер і не пропонував життєздатних, аргументованих і можливих рішень проблем, що існують в молдовському суспільстві. У виборчій кампанії на посаду президента Республіки Молдова не було жодних електоральних дебатів у справжньому розумінні цього терміну.

Ключові слова: Республіка Молдова, президентські вибори, виборчі програми, освіта, дослідження

Стаття надійшла / Article arrived: 17.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 22.04.25

Introduction.

In the Republic of Moldova on October 20, 2024, took place the first round of elections for the position of President of the Republic of Moldova, which represented the fifth presidential election since the declaration of independence. For the participation in the presidential election on October 20, 2024, eleven electoral contestants from 13 initiative groups were registered, who collected signatures to support the candidates for the position of President of the Republic of Moldova. The registration of Igor Munteanu, the candidate of the Coalition for Unity and Welfare, was rejected due to an insufficient number of valid signatures, but Alexandru Arseni, designated by the citizens' assembly, did not submit the application to the Central Electoral Commission (Comisia Electorală Centrală, 2024).

For the elections to be declared valid, at least 1/3 of the number of voters registered on the electoral lists had to participate. The voting turnout in the first round was 51.68% of the total number of voters. In the second round have access the ex-prosecutor general Alexandr Stoianoglo and the acting President of the Republic of Moldova - Maia Sandu, who obtained the second mandate.

The purpose of the research is to elucidate the views of the candidates for the position of President of the Republic of Moldova regarding the development of the educational system in the country.

The data necessary for conducting the research were collected through the thematic analysis method, through which we identified the essential elements of the candidates' speeches regarding the development of the education system in the Republic of Moldova.

Analysis of the historiography of the problem.

Research on the electoral phenomenon in the Republic of Moldova was conducted by researchers from various fields, but primarily from the fields of law and political science. Professor Alexandru Arseni studied the theoretical aspects of the electoral process such as: the constitutional guarantee of the right to vote (Arseni, 2019), the role and importance of the electoral body as an exponent of the national sovereignty (Arseni, 2013), the legal consequences of election fraud (Arseni, 2018).

The scientific debate on the virtues and vices of presidential regimes versus parliamentary regimes has been a debate in political science for the past half century. Steven D. Roper examined the constitutional change of the Republic of Moldova in 2000 from a semi-presidential to a parliamentary regime and analyzed what the Moldovan case tells us about the nature of executive power. While Moldova has evolved from a semi-presidential to a parliamentary regime, the president is more powerful in the current regime than previous presidents who operated under a semi-presidential regime. The consolidation of the president's party in parliament, in St. D. Roper's view, explains the concentration of executive power more than constitutional prerogatives (Roper, 2008). William

Crowther (2011) researched the semi-presidential regime in the Republic of Moldova under the conditions of the imperfect transition to democracy.

In the contemporary world, where democracy and equal opportunities are fundamental values, the analysis of gender participation and representation in elections becomes essential. In Igor Soroceanu's opinion, the equitable representation of women and men in the electoral process is not only a fundamental rights issue but also influences the quality of governance and public policies (Soroceanu, 2024). The key dimensions of the political recruitment process and their impact on gender representation on candidate lists for elections were researched by Elena Studeneanschi (2017).

The electoral behavior of the population and PR, issues within electoral campaigns, were the subject of research conducted by Aurelia Peru-Balan (2020; 2021). Regarding the presidential elections of October 2024, the aforementioned author studied the interaction between political PR and political agenda-setting from the perspective of the presidential elections and the republican constitutional referendum that was organized on the same day as the presidential elections. A. Peru-Balan found that the interaction between political PR and the political media agenda-setting process can play a crucial role in creating a climate of opinion in an electoral context. The presidential initiative to organize a republican referendum on the subject of the Republic of Moldova's accession to the European Union became a widely publicized event in the Moldovan press. This initiative, which constitutes an element of political PR, had a strong impact on public opinion, and through the media, it managed to overlap the agenda of an electoral candidate with the public agenda of citizens. In this way, the interaction of the three types of agenda was achieved - the political agenda, the media agenda and the public agenda (Peru-Balan, 2024).

Researchers Ion Rusandu and Vladimir Sterpu studied the general post-electoral situation in the Republic of Moldova after the local elections of November 5, 2023, with reference to the events that took place at the national and international levels and their impact on internal affairs. The authors also presented some predictions regarding the upcoming presidential and parliamentary elections in 2024 and 2025, drawing a parallel with the referendum on the European integration of the Republic of Moldova (Rusandu, & Sterpu, 2024).

In general, in the specialized literature, the issue of the parliamentary elections that took place in the fall of 2024 in the Republic of Moldova has not been sufficiently researched and elucidated. Both the electoral campaign and the organized debates focused more on criticizing the individual peculiarities of the electoral opponents than on advancing and promoting solutions to the existing problems in the Republic of Moldova. This particularity of the fall 2024 election has caused researchers to lose interest in this process. Given this particularity, I

considered it necessary to fill this gap in the specialized literature through this study that examines the opinions of candidates for the position of President of the Republic of Moldova regarding the issues of the state's educational policy.

Results.

1. The place and role of the President in the system of public authorities of the Republic of Moldova.

In order to understand the meaning and stake of the presidential elections in the Republic of Moldova, it is important to elucidate the place, role and margin of intervention of the President in the administration of public affairs in the country.

The President of the Republic of Moldova, according to constitutional provisions, is the guarantor of the sovereignty, national independence, unity and territorial integrity of the country. The competence of the President of the Republic of Moldova is summarized as follows:

A) Relationship with the Parliament of the Republic of Moldova. According to Article 84 of the Constitution of the Republic of Moldova, the President may take part in the work of the Parliament and may address messages to it regarding the main issues of the nation. In case of impossibility of forming the Government or blocking the procedure for adopting laws for 3 months, the President of the Republic of Moldova, after consulting the parliamentary factions, may dissolve the Parliament (Constituția Republicii Moldova, 1994, Article 85, paragraph 1). The President of the Republic of Moldova promulgates laws (Constituția Republicii Moldova, 1994, Article 93, paragraph 1).

B) Responsibilities in the field of foreign policy. The President of the Republic of Moldova conducts negotiations and takes part in negotiations, concludes international treaties on behalf of the Republic of Moldova. Upon the proposal of the Government, it accredits and recalls the diplomatic representatives of the Republic of Moldova and approves the establishment, dissolution or change of rank of diplomatic missions. Receives the letters of accreditation and recall of diplomatic representatives of other states in the Republic of Moldova (Constituția Republicii Moldova, 1994, Article 86).

C) Responsibilities in the field of defense. The President of the Republic of Moldova is the supreme commander of the armed forces and may declare, with the prior approval of Parliament, partial or general mobilization. In case of armed aggression directed against the country, the President of the Republic of Moldova takes measures to repel the aggression, declares a state of war and brings them to the attention of Parliament without delay. The President may also take other measures to ensure national security and public order, within the limits and under the conditions of the law (Constituția Republicii Moldova, 1994, Article 87).

D) Responsibilities of a legal, managerial and organizational nature. The President of the Republic of

Moldova also fulfills the following duties: a) confers decorations and honorary titles; b) confers supreme military ranks provided for by law; c) resolves issues of citizenship of the Republic of Moldova and grants political asylum; d) appoints to public positions, under the conditions provided by law; e) grants individual pardons; f) may ask the citizens to express their will on issues of national interest through a referendum; g) confers diplomatic ranks; h) confers higher degrees of classification to the workers of the prosecutor's office, judges and other categories of civil servants, in accordance with the law; i) suspends the acts of the Government, which contravene the legislation, until the final decision of the Constitutional Court is adopted; j) also exercises other responsibilities established by law (Constituția Republicii Moldova, 1994, Article 88).

The President of the country does not set the level or indexation coefficient of pensions, does not lead the construction of roads, hospitals or other infrastructure facilities, does not deal with public debt management, does not set fiscal or monetary policy objectives and measures, does not create jobs. The president can only draw the legislature's attention to these issues or make use of his right of legislative initiative, which does not necessarily mean that the initiatives will be supported (Solovieva, 2024, 1-2).

2. The problems of the educational system in the electoral programs of the candidates.

Between September 30 and October 6, 2024, the Laboratory of Cognitive Political Science (LCPS) of the Center for Political Research, International Relations and Security of the Institute for Legal, Political and Sociological Research of Moldova State University conducted qualitative research with the participation of 61 national and international experts entitled the Questionnaire on the reflection of current issues in the Republic of Moldova. The experts' answers to the question "What current problems in the Republic of Moldova do you consider should be reflected in the speech of the candidates in the presidential elections of October 20?" provided a picture of the essential problems of Moldovan society, which, in the experts' view, should have been topics of debate in the presidential election campaign in the Republic of Moldova. These are the following: economic situation – 18%, low standard of living – 16%, demographic crisis – 16%, energy crisis – 14%, foreign investment – 14%, wage increase – 9%, pension increase – 7%, European integration – 2%, national security – 2%, corruption – 1%, geopolitical orientation – 1%, climate change – 0% (Laboratory of Cognitive Political Science, 2024).

It is easy to see from the data presented above that the problems of developing the educational system in the Republic of Moldova, according to the opinion of the expert community, do not constitute a topic of public interest. The experts' opinion was confirmed by the electoral debates that took place.

Next, we present a brief analysis of the positions of the electoral competitors regarding the options for developing the educational system in the Republic of Moldova. The candidates' opinions on the subject under consideration were examined in the order in which they were registered by the Central Election Commission.

1. Alexandr Stoianoglo, Party of Socialists of the Republic of Moldova. The slogan promoted by A. Stoianoglo was: "Our goal is to become a territory of justice!" The candidate identified three priority areas around which future transformations should revolve. One of them, entitled „Technological modernization. Moldova must become a truly modern country”, also referred to the issues of the development of education and science (Stoianoglo, 2024).

The candidate started from the premise that a country, whose budget is made up of immigrant labor and not its own production, risks losing its intellectual and professional potential forever. Therefore, to stop the phenomenon, modern and efficient methodologies should, first of all, be applied in general education. In the Republic of Moldova, in his view, "there should not be a division between quality elitist education and education for ordinary people". All schools in the country should become the best, but the teacher should occupy the most important place in the hierarchy of civil servants (Stoianoglo, 2024).

Moldova, in his vision, has the potential to become a country with exclusive incentives for innovations and a territory for courageous testing of the most advanced technologies – from infrastructure to energy, from agriculture to crypto-banking. The candidate believed that it was precisely such a creative, dynamic, open to the world, attractive Moldova, including for the new generation, that could regain the most important thing – its future (Stoianoglo, 2024)!

The statements made in the electoral program were not accompanied by a plan or program of concrete activities that must be undertaken to achieve them.

2. Maia Sandu, Party of Action and Solidarity. Maia Sandu, the incumbent President of the Republic of Moldova, stated in her electoral platform that „focusing on people and their well-being” will underpin all her decisions and actions. That is why the candidate promised to place special emphasis on improving the health and education systems.

President Maia Sandu's education plan was prefaced by a presentation of the government's achievements in the field of education in quantitative terms. The candidate was aiming to support the following strategic objectives for the development of education:

1. Increasing the quality and access to preschool education by ensuring sufficient places in kindergartens and nurseries for all children and better conditions by increasing investments in the sector by at least 1 billion lei.

2. Expanding the Model Schools network from 35 to 90 institutions nationwide, ensuring high standards of

education for all children, by increasing the investment budget to 2 billion lei.

3. Ensuring healthy and free nutrition, at the expense of the state, for pupils in grades 1-9 (primary and secondary school).

4. Increasing the attractiveness and competitiveness of Moldovan universities by increasing teaching staff salaries and investing 1 billion lei in modernizing university infrastructure.

5. Increasing the average salary of teaching staff to the level of the average salary for the economy (Sandu, 2024).

In general, the objectives outlined are good, but they are within the competence of the Parliament and the Government and do not have direct tangency with the duties of the President of the Republic of Moldova.

3. Renato Usatii, Our Party. Our Party candidate Renato Usatii, in the field of education and research, aimed to achieve the following:

1. Restoration of the Academy of Sciences of Moldova.

2. Reopening of the State Agrarian University of Moldova.

3. Restoring professional-technical education for the training of qualified specialists.

4. Banning LGBT propaganda in schools (Usatii, 2024).

The candidate aimed to support youth and sports through an original method: 5% of the income, obtained from the sale of alcoholic and tobacco products, will be directed to the development of youth and sports (Usatii, 2024). The promises of candidate Renato Usatii can be qualified as populist, since they are not explained and the advantages of returning to the current situation are not presented until the merger of universities and the Academy of Sciences of Moldova is achieved.

4. Vasile Tarlev, Future of Moldova Party. Vasile Tarlev, the candidate of the Future of Moldova Party and the longest-serving prime minister in the recent history of the Republic in the fields of education, culture and sports, guided by the slogan quality education for all, aimed to achieve the following "basic measures":

- Improving the quality of education and modernizing the curriculum;

- Training of specialists for all fields of the national economy;

- Development of professional and technical education;

- Ensuring the accessibility of education through grants and scholarships;

- Reestablishment of the State Agrarian University of Moldova;

- Reestablishment of the Academy of Public Administration;

- Reestablishment of the State University of Physical Education and Sports;

- In-depth analysis of all closed educational

institutions and implementation of an effective action plan for their restoration;

- Introducing modern technologies and digital solutions into the educational process;
- Protecting and developing the field of Culture;
- Protecting and strengthening the field of Sports (Tarlev, 2024).

Candidate Vasile Tarlev stated in his electoral program that “science and innovation will take a new boost”, but for this he will take the following “basic measures”:

- Increased funding for projects and applied scientific research;
- Active implementation of innovations and information technologies;
- Attracting scientists in the implementation of projects to modernize the country;
- Stimulating the implementation of technological and scientific innovations in the Moldovan economy;
- Restoring the status of the Academy of Sciences of Moldova (Tarlev, 2024).

Like the previous candidate, the electoral platform of candidate Vasile Tarlev abounds in declaratory promises without justifying, arguing or explaining the necessity of the expected transformations. Most of those promises have no relation to the constitutional powers of the President of the Republic of Moldova.

5. Irina Vlah, independent candidate. In her electoral platform, the independent candidate, former Bashkan (Governor) of Gagauzia Irina Vlah, did not have any chapter dedicated to education or research. An exception can be considered the seventh part of her platform entitled The Economy is the Basis of Prosperity, where the candidate stated that the government has failed to cope with the country's development, but the economy has reached a deplorable state. Vlah stated in her electoral platform that the poor management of the governors “reduces the possibilities of the state to invest in infrastructure projects, to face social needs, to support culture, education, sports, etc.” (Vlah, 2024).

6. Ion Chicu, Party for Development and Consolidation of Moldova. In the electoral platform of the candidate of the Party for Development and Consolidation of Moldova for the position of President of the Republic of Moldova, Ion Chicu, a separate section is dedicated to ensuring the right to education for every child and young person in the country. The candidate started from the axiom that a „nation, that does not invest in education as a priority, cannot prosper in any other field and is doomed to extinction” (Chicu, 2024).

Since the proclamation of independence, according to I. Chicu, the greatest costs of the interminable transition have been borne by the fields of education, culture, research, health care and other priority branches for any people, and the intelligentsia has gradually been denied the role of promoter in the most important aspects of political and socio-economic life. According to the

candidate's opinion, restoring the prestige of intellectual professions and their authority „will bring back to the forefront the generally human values on which the level of civilization of a society depends” (Chicu, 2024).

The priorities of the candidate I. Chicu to achieve these objectives were:

- Ensuring the functioning of at least one primary education institution in every locality of the country. Creating sufficient conditions and capacities for enrolling children in educational institutions;

- The cancellation of the anti-reform of secondary and high school education, resulting in the exclusion of the mandatory study in schools of some fundamental subjects such as physics, chemistry, biology;

- Adequate motivation of teaching staff: increasing salaries, ensuring real access of young teachers to the “First Home” program, modernizing working conditions, simplifying bureaucratic aspects of teaching activity, implementing policies for adequate social and economic protection of teachers, promoting and stimulating employment in rural areas;

- Modernization and development of the infrastructure of educational institutions: provision of water and sewage, other networks and utilities; gymnasiums, laboratories for practical lessons; digital libraries; information technologies and communications in the educational process, etc.;

- Ensuring the quality nutrition of children in educational institutions and the application of new forms of insurance with food products and the implementation of rigorous control throughout the chain: from public procurement to the delivery of the finished product to children;

- Adapting the curriculum to social and economic trends and needs. Increasing the efficiency of university education, by strengthening university autonomy and the financial sustainability of these institutions, promoting accountability and transparency in higher education institutions, supporting the development of qualitative university study programs relevant to the needs of the national economy. Strengthening the capacities of the vocational education system: teaching staff, training conditions, relevant practical study programs, etc.;

- Revitalization and promotion of extracurricular educational activities: cultural-artistic and scientific education, civic education, sports, environmental protection, technological and informational education, road safety education, etc.;

- Ensuring an adequate level of public and private funding for research-development-innovation activities. Identifying priority areas, in which, this activity in Moldova would be focused, and which would provide us with a competitive advantage on the European research market;

- Reorienting policies in the scientific and innovation field towards increasing the competitiveness of the research and innovation system, based on the principle of the knowledge-based economy;

- Implementing programs to promote young researchers and encouraging the repatriation of the Moldovan scientific diaspora;

- Cancellation of the current government's irresponsible decision to absorb the State University of Physical Education and Sports (Chicu, 2024).

Candidate Ion Chicu's platform can be considered one of the most balanced and well-argued, compared to the other platforms analyzed, because the candidate managed to identify the real problems, facing the fields of education and research and analyze them in a constructive manner.

7. Andrei Năstase, independent candidate. Independent candidate Andrei Năstase started from the premise that youth education is a national priority. In order to stop the population exodus and the process of closing schools and universities and pursuing the goal of giving young people a chance to stay at home, it expects to allocate, if he will be elected, a minimum of 7% of the GDP for education to train in the country well-prepared young people, including in dual education. Andrei Năstase also pledged to be the guarantor of preserving traditional values: the traditional family, faith and ancestral customs (Năstase, 2024).

8. Octavian Ticu, Electoral bloc „Împreună” („Together”). Octavian Ticu, the candidate of the Electoral bloc „Împreună”, in the field of education, planned to treat education as a national priority and transform it into a national project, based on a unitary vision. O. Ticu opted for a rational modernization of the educational system because „not every foreign model of education or practice from abroad is necessarily good or suitable for the Republic of Moldova” (Țicu, 2024). It was expected to promote and implement policies that would solve the problem of lagging behind in national education and culture – a serious injustice to national security and identity.

In order to overcome this situation, several priorities were set:

- Motivating children to learn: modernized educational content and new teaching methods; increasing the quality of teaching, learning and assessment processes; emphasis on the balanced use of information technologies; emphasis on the practical side of learning;

- Equal opportunities for all students: free and wide access to educational services, lack of any discrimination;

- Investing in teaching staff: reforming the professional training system for teaching staff and creating an honest and transparent motivation system for them;

- Modernizing preschool education: ensuring adequate conditions for children, increasing access and introducing new educational methods in preschool institutions;

- Modernizing primary, secondary and high school education by stimulating, motivating and empowering pupils in terms of increasing their interest in studies. Active involvement of teachers in partnership with parents in making the learning process more efficient;

- Modernization of technical vocational education by ensuring a solid and efficient partnership between economic agents and technical vocational education institutions, continuing investments in the technical-material base, equipping with equipment and machinery, improving study conditions and student accommodation;

- Modernizing higher education by implementing a rigorous process of quality assurance and accreditation of higher education institutions, connecting the university environment with economic agents, research and innovation institutions. Internationalization of higher education will be one of the field's priorities (Țicu, 2024).

The candidate Octavian Ticu, active both in research and in higher education, was the candidate who knew these fields very well, and, first of all, the grievances of the employees in the respective fields. Therefore, the electoral platform he developed is one that focuses on the needs, problems, and areas for improvement of these two important areas for the development of the Republic of Moldova.

9. Victoria Furtuna, independent candidate. The electoral platform of independent candidate Victoria Furtuna, suggestively titled *The Republic of Moldova in which I want to live*, contained a chapter dedicated to education and science. The following priorities were outlined:

- Creation of a financing system for Start-ups in universities, which, for 10 years, must reach the top 10 taxpayers of the Republic of Moldova;

- Providing student credit cards based on the Hungarian model, which will be repaid from the salary after graduation, for 10 years, with 0% interest;

- Establishing a distance learning system for foreign students. This will contribute to increasing the income of universities and teachers from the sale of study hours;

- Inclusion of Financial Education and Public Management as subjects of study;

- Allocating 9% of the Gross Domestic Product to Education (Furtună, 2024).

The promises included in the electoral platform of the independent candidate Victoria Furtuna are original, but they are not explained, argued, and the necessary actions to be taken to ensure the achievement of the expected goals are not shown.

10. Tudor Ulianoschi, independent candidate. The electoral platform of the independent candidate for the position of President of the Republic of Moldova, Tudor Ulianoschi, contained a chapter entitled *Quality Education. Modern Infrastructure for Kindergartens, Schools and Universities*, where were listed the actions to be taken:

- Through the Economic Council, in addition to the country's president, the necessary funds will be identified for the renovation of all schools and kindergartens;

- Will convene the Association of Pedagogues of the Republic of Moldova, in order to initiate the process of changing textbooks, so that their content corresponds

to the school curriculum, adapted to realities, based on healthy, traditional family values, of the father and the mother, not of „parent 1” and „parent 2”;

- Will promote a draft law that will require a restructuring of the budget allocated to education and its redistribution to the modernization of first and second cycle educational institutions;

- Will insist on the reopening of the State Agrarian University of Moldova, saving the buildings and land of this institution, which is part of the history of our predominantly agrarian country;

- Will initiate the opening of sports performance academies, to enable future Olympic and world champions to train under normal conditions;

- Will insist that the name of the Ministry of Sports officially include Sports, Research and Innovations (Ulianoschi, 2024).

The visions of the independent candidate Tudor Ulianoschi in the field of education and research represent declarations of intent in case he becomes President. The respective statements have no direct bearing on the constitutional powers of the President of the Republic of Moldova and can be considered populist.

11. Natalia Morari, independent candidate. The chapter dedicated to education in the electoral platform of independent candidate Natalia Morari was suggestively titled Investments in the education system. The candidate considered that in the context of deep social division, intense exodus and high intention to leave among young people – the importance of consolidating the efficiency of the education system is a particularly important national necessity (Morari, 2024).

N. Morari planned to strengthen the capacities of the educational system through actions on two dimensions:

- Investments in the modernization of school institutions;

- Increasing the attractiveness of the teaching profession (Morari, 2024).

The candidate also intended to declare investments in the education system as a National Priority and committed himself to not allowing the closure of any kindergartens, schools and universities during his term; to promote the decision to link the Teacher's salary to the salaries of the Minister and the Deputy, so that the Minister's and Deputy's salary would not exceed the Teacher's salary by more than 2 times; to insist on a 25% increase in the salaries of beginning education specialists, who will be able to benefit from the mortgage program, with an interest rate of 1%, through which young specialists up to 45 years old will be able to purchase their first house and first car (Morari, 2024).

Thus, in the candidate's opinion, the shortage of staff in the education system will be effectively reduced and the relationships between educational institutions and the beneficiaries of their services will be rebuilt (Morari, 2024).

And the actions envisaged by candidate Natalia Morari

are not related to the constitutional powers of the President of the Republic of Moldova. The messages, developed and transmitted in the public space aimed to raise public awareness of the problems existing in the two areas and to gain as many followers and supporters as possible.

Discussions.

The content of the electoral programs in relation to the constitutional powers of the President of the Republic of Moldova has few tangents, some promises or intentions voiced by the candidates have no connection with the powers of the Head of State.

The populist messages launched in the electoral campaign are a demonstration of the immaturity of the political elite in the Republic of Moldova, of the misunderstanding of the role and importance of political leaders in the political, economic and social development of contemporary states.

Conclusions.

The presidential elections that held in October - November 2024 took place in a very complex political context and in conditions, where Russia attempted to undermine democratic institutions and electoral processes in the Republic of Moldova. The people of the Republic of Moldova resisted all challenges and exercised their democratic right to choose their own future and chose to follow a path aligned with Europe and Western democracies.

In general, the electoral platforms of the candidates engaged in the competition for the position of the President of the Republic of Moldova did not take into account, with some insignificant exceptions, the constitutional provisions regarding the President's powers. The contents of the platforms, slogans, and electoral declarations clearly aimed to promote the candidate's image and attract as many voters as possible.

Candidates for the position of the President of the Republic of Moldova in their electoral platforms and messages, at meetings with voters and in televised debates, took into account the accumulation of political advantages for the 2025 parliamentary elections. The contents of the candidates' messages were declarative in nature and did not offer viable, reasoned and feasible solutions to the problems existing in Moldovan society.

The problems of the development of the educational system were very little reflected in the electoral platforms of the candidates for the position of President of the Republic of Moldova. The role and importance of building a competitive educational system were not an important topic of electoral discussions and debates, which demonstrates the disinterest of Moldovan political leaders in this important field.

During the election campaign for the post of President of the Republic of Moldova, there were no election debates in the true sense of the word; they were replaced by unfounded accusations, personal attacks, suspicious statements, dubious analyses, verbal duels on the edge of common sense, etc.

REFERENCES

- Arseni, A. (2013). Corpul electoral – exponentul juridico-statal al suveranității naționale. *Revista Națională de Drept*, 3 (150), 7-13.
- Arseni, A. (2018). Proces electoral fraudat – consecințe juridice. *Revista Națională de Drept*, 4-6 (210-212), 13-19.
- Arseni, A. (2019). Dreptul de vot – garanție constituțională și practici. *Legea și Viața*, 3/1 (327), 4-9.
- Chicu, I. (2024). *Platforma electorală a candidatului Partidului Dezvoltării și Consolidării Moldovei pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Ion Chicu*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/a/af/Program-electoral-ion-chicu-2024-ro.pdf>
- Comisia Electorală Centrală (CEC). (2024). *Candidați pentru funcția de președinte al Republicii Moldova*. Retrieved from https://alegeri.md/w/Pagina_principal%C4%83
- Constituția Republicii Moldova. (1994). Retrieved from https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=111918&lang=ro
- Crowther, W. (2011). Semi-Presidentialism and Moldova's Flawed Transition to Democracy. In *Semi-Presidentialism and Democracy*. London: Palgrave Macmillan, pp. 210-228.
- Furtună, V. (2024). *Republica Moldova în care doresc să trăiesc*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/4/4c/Program-electoral-victoria-furtuna-2024-ro.pdf>
- Laboratorul Politologie Cognitivă. (2024). *Chestionar privind reflectarea problemelor actuale în Republica Moldova*. Retrieved from <https://icjp.asm.md/content/chestionar-privind-reflectarea-problemelor-actuale-%C3%AEn-republica-moldova-elaborat-de-c%C4%83tre>
- Morari, N. (2024). *Platforma electorală a candidatului independent pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Natalia Morari*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/2/25/Program-electoral-natalia-morari-2024-ro.pdf>
- Năstase, A. (2024). *Un președinte dedicat: votați Andrei Năstase pe 20 octombrie*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/d/d7/Platforma-electoral-a-andrei-nastase-2024-ro.pdf>
- Peru-Balan, A. (2019). Dimensiunea pragmatică a politicii discursive în alegerile prezidențiale din România, noiembrie 2019. *Analele Științifice ale Universității de Studii Europene din Moldova*, nr. VI, pp. 136-148.
- Peru-Balan, A. (2021). Volodymyr Zelensky: resursele și limitele popularității (studiu de caz în baza alegerilor prezidențiale din Ucraina, 2019). *Revista de Filosofie, Sociologie și Științe Politice*, 2(186), 19-34.
- Peru-Balan, A. (2024). Interacțiunea dintre PR-ul politic și political agenda-setting din perspectiva alegerilor prezidențiale și a referendumului republican constituțional din 20 octombrie 2024 (studiu de caz). *Akados*, 2(73), 138-144.
- Roper, St. D. (2008). From semi-presidentialism to parliamentarism: Regime change and presidential power in Moldova. *Europe-Asia Studies*, 60 (1), 113-126.
- Rusandu, I. & Sterpu, V. (2024). Opoziția politică din Republica Moldova în contextul anului electoral 2024. *Analele Științifice ale Universității de Studii Europene din Moldova*, pp. 83-91.
- Sandu, M. (2024). *Planul Maiei Sandu pentru Moldova*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/5/55/Program-electoral-maia-sandu-2024-ro.pdf>
- Soloviova, M. (2024). *Programele candidaților și candidatelor la alegerile prezidențiale din Moldova 2024: între împărțirea de elefanți grațioși și promisiuni realiste*. Retrieved from https://www.expert-grup.org/media/k2/attachments/Programe_electorale_2024_v2-IA.pdf
- Soroceanu, Ig. (2024). Aspectele de gen în alegeri. *Revista Universul Juridic*, 10, 88-94.
- Stoianoglo, A. (2024). *Platforma electorală a candidatului Partidului Socialiștilor din Republica Moldova pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Alexandr Stoianoglo*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/8/82/Platforma-electoral-a-alexandr-stoianoglo-2024-ro.pdf>
- Studeneanschi, E. (2017). Analiza dimensiunilor-cheie în procesul de recrutare politică și impactul acestora asupra componenței de gen a listelor de candidați pentru alegeri. *Administrarea Publică*, 1 (93), 141-148.
- Tarlev, V. (2024). *Programul electoral al d-lui Vasile Tarlev*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/f/fc/Program-electoral-vasile-tarlev-2024-ro.pdf>
- Țicu, O. (2024). *Octavian Țicu președinte: program electoral*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/2/26/Program-electoral-octavian-ticu-2024-ro.pdf>
- Ulianovschi, T. (2024). *Platforma electorală a candidatului independent pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Tudor Ulianovschi*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/1/15/Program-electoral-tudor-ulianovschi-2024-ro.pdf>
- Usatii, R. (2024). *Platforma electorală a candidatului Partidului Nostru pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Renato Usatii*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/d/d0/Platforma-electoral-a-renato-usatii-2024-ro.pdf>
- Vlah, I. (2024). *Platforma electorală a candidatului independent pentru funcția de președinte al Republicii Moldova Irina Vlah*. Retrieved from <https://alegeri.md/images/c/c2/Platforma-electoral-a-irina-vlah-2024-ro.pdf>

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.04.25 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 12,9. Наклад 100 пр. Зам. № 4/25

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com